УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК, ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ
AKADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE, SECTION HISTORIQUE

КИЇВ
ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯ
В ІСТОРІЇ І ПАМ'ЯТКАХ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАДЕМИКА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ

КИЇВ

ТА ЙОГО ОКОЛИЦЯ

В ІСТОРІЇ І ПАМ'ЯТКАХ

ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАДЕМІКА
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
УКРАЇНИ
1926

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
А. Кримський.

ХУДОЖНЯ РЕДАКЦІЯ ОЛЕКСАНДРА ГЕРА

Держтрест „Київ-Друк",
2-га друк. Пушкинська, 4.
Замовл. Ч. 144—3000.

Швидке економічне відродження Радянської України, що стало помітне вже 1924 р., не вважаючи на слабенький врожай того року, а з другого боку — твердий курс на українізацію її публічного життя, взятий комуністичною партією, в дальшім своїм перехрещенні мусіли в найближчім часі поставити на чергу потребу в культурних засобах: в українській літературі, не тільки популярній, але також і науковій і мистецькій, як необхідній підставі культурного зросту. Ся недалека, і по всій попередній руїні, та довгім дореволюційнім занедбанні й репресіях українського життя—неминучо гостра, до крайности пекуча потреба тоді-ж зарисовувалася цілком ясно не тільки в наукових українських кругах, але й перед керманичами українського видавничого осередку—Державним Видавництвом України. Конференція, відбута мною у вересні 1924 р. з президією Д. В. У., вияснила її повне спочуття організації планового наукового видавництва, розрахованого на ряд літ, щоб дати підставові наукові праці з сфери української історії, літератури, краєзнавства.

Видавничий план Історичної Секції на 1924/5 рр. мав служити початком її здійснення. Поруч видавання наукового двохмісячника українознавства «Україна», сюди були включені, напр., такі речі, як відновлення комплекту і дальше продовження моєї «Історії України-Руси» (що припинилася на р. 1650), дальше видання «Історії Української Літератури» (котрої за кордоном вийшли т. 1—3), видання корпуса народніх дум і історичних пісень (розпочате київською громадою в 1870-х рр. під редакцією Антоновича

і Драгоманова, але не доведене до кінця і відновлене Укр. Соціологічним Інститутом), продовження праць по примітивній культурі, розпочатих тим же Укр. Соц. Інститутом, видавання монографій по економічній історії України, літературно-історичних матеріялів, текстів старої української літератури і т. д.

Визначне місце в сім плані заняла також серія територіяльних або порайонних збірників, що мали бути підготовлені комісіями порайонного розроблення історії України, організованими Всеукр. Академією Наук літом 1924 року. Розглядуючися в плані української науки, зокрема—історичних дисциплін, по своїм повороті на Україну, я прийшов до переконання, що дуже активним засобом для розбудження дослідчої енергії і планової наукової роботи була-б організація дослідження можливо всебічної історії краю—економічної, культурної, соціяльної, політичної—в певних історичних районах. Гасло можливо доцільної районізації сучасного життя, підняте революцією, приняте й енергійно поведене в життя радянською владою, давало ріжнорідні імпульси такому дослідженню. Належало дати йому наукове обґрунтовання—перетворити його в наукове діло. Засновані Академією на мою пропозицію чотири порайонні наукові комісії: Правобережної України, Лівобережної України, Західньої і Степової з Чорномор'ям,—мали стати науковими осередками: згромадити наоколо себе спеціялістів, що працювали над тими чи иншими сторонами місцевого життя, звязатися з місцевими любителями історії, дати першим і другим наукові завдання для можливо планового розроблення найбільш інтересних проблем місцевої історії та способити до сього діла новий науковий наросток—молодняк. За найкращий засіб для сього вважалося видавання наукових збірників з широкою програмою, присвячених певним районам. На прикладах певних наукових оброблень вони мали-б звертати увагу наукових робітників на проблеми місцевої історії: чи історії господарства і продукції, чи культури і мистецтва, чи політичного життя, давати взірці їх оброблення і заохочувати до участи в такій колективній роботі.

Президія Д. В. У. і його Київська філія поставилася з повним спочуттям до сього плану. Рішено було випускати

що-року два-три томи, щоб протягом яких трьох-чотирьох років обхопити такими науковими збірниками по змозі всю територію України і утворити таким чином нову, свіжу базу дослідчому рухові. На найближчий (1924/5) рік поставлено в план збірник присвячений Київу та його околиці і другий—Чернігову з північним Лівобережжям; з початком 1925 р. мав вийти Київський збірник, на осінь Чернігівський; за ними збірник Полудневого Лівобережжя (Переяславщина—Полтавщина—Слобідщина), Правобережний, Західньо-Український і т. д. Робота закипіла; зимою 1924/5 р. був виготовлений Київський Збірник, підготовився Чернігівський, почались заходи коло Лівобічно-Слобідського. Але тут почалися труднощі—на фінансовім ґрунті!

Здійснення видавничого плану, задуманого Д. В. У., вимагає спеціяльних дотацій. Ніякий ринок, тим менше український—по всіх попередніх несприятливих умовах—не може сам своїми засобами підтримувати таку наукову продукцію: вона вимагає не тільки довготривалих, але таки безповоротних вкладів. Ясна річ, що Радянська Украïна, чи цілий Радянський Союз, беручи за своє діло добудовання української народньої культури, розпочате поколіннями української інтелігенції, повинні дати на се спеціяльні засоби, як на державне, політичне завдання. Се так і відчули відповідальні представники Української Рад. влади—але в здійсненню намічених планів вони зустрілися з принципом самоокупаємости книжної продукції, поставленим для цілого Союзу. Цілий рік пройшов у боротьбі сих принципів, і українська видавнича справа, а з нею разом весь наш видавничий план, начеркнений вище: почавши від «України» і кінчаючи порайонними збірниками, стоїть під знаком запитання. Випускаючи наш Київський Збірник з таким значним опізненням, через вище вказану кризу, ми не знаємо, чи зможемо ми випустити дальший збірник в скорому часі. Тому віддаючи його до рук всіх прихильників української науки і культури, як вияв найкращих бажань і найліпшої волі згаданих академічних організацій, з одного боку, і Державного Видавництва України з другого,[1]

---

[1] На жаль, з де-якими дефектами в плані і виконанні, які мусіли неминуче повстати через таку довгу проволоку у виданні сього тому.

ми гаряче просимо всіх, хто має яку-небудь змогу вплинути на корисне полагодження поставленого тепер питання, доложити всіх заходів, щоб не дати впасти нашому видавничому планові в самих початках його успішного й надійного розвитку. Щоб українська книга здобула тверду базу—потрібний оборотний капітал через щорічні державні асигнування, а в тім і планове наукове видавництво було забезпечене твердо на ряд літ, так щоб могло виробляти свої програми, не боячись несподіваних перебоїв і криз.

М. Г.

ЗМІСТ

SOMMAIRE

Акад. Михайло Грушевський

ПОРАЙОННЕ ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНИ І ОБСЛІДУВАННЯ КИЇВСЬКОГО ВУЗЛА

Районізація — одно з гасл, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіяльні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшім помогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію, та кермувати нею — се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціяльного будівництва, одно з головних питань в переведенню плановости в продукції і розподілі засобів краю.

Одним з підходів для розвязання сеї проблеми мусить бути розслід історичний, що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого рода планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить памя'татись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія — економічна, соціяльна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціяльних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціялізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси. Висновки такого обслідування будуть мати істотну вагу при плануванню всякої дальшої економічної і культурної праці.

Але, розуміється, сим практичним значінням вага такого можливо всебічного порайонного обслідування не обмежується. Воно має свою наукову самоціль. Нам важно знати взагалі, для пізнання загального соціяльного процесу, як в даних фізично-географічних умовах, про котрі нас інформують висліди географічного обслідування — при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних засобах розвивалося в ріжних районах заселення; які воно приймало форми, як змінялися колонізаційні течії; які приносили впливи і звязки культурні; як формувались економічні центри і ставали соціяльними і політично-правлящими осередками; в які відносини вони ставали між собою й до инших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів; як сі відносини змінялись в звязку з колонізаційними, культурними й політичними змінами. Важно уявити собі, як великі колонізаційні хвилі, що проходили через нашу територію, захоплювали в свою орбіту той чи инший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім — інтегрируванню, збиванню людности до купи, в територіяльну і національну цілість, скажім — слов'янського населення України, а в якій мірі він, сей район

виявляв і тенденції центробіжні, автономні себ-то концентрувався й замикався в собі?

Яку ролю відограв він в процесах експанзії — колонізаційного розширення і політичного підбою, так би сказати—тенденціях імперіялістичних, і яка була його позиція в організації оборони: в процесі самоохорони території та її населення від заборчих тенденцій сусідів: свого права на продукт праці—від чужих імперіялістичних апетитів?

Була роля даного району активна чи пасивна? Був він центром чи провінцією в тій чи иншій добі? Які були в тім зміни, і від чого вони залежали?

В де-яких елементах сю програму намітив уже Костомаров, началоположник нової української історіографії, представивши історію України як суму «земель», що заховували свою внутрішню одність при всякого роду політичних змінах. На його гадку сі землі при поділах на князівства, чи звязуваннях в одну княжу волость разом з иншими, завсіди жили в свідомости своєї окремішности, пильнували своїх порядків і традицій, територіяльних звязків і границь, і територіяльних інтересів, кермуючись своїм історичним центром — своїм «городом», що наслідком ріжних історичних умов вибивавсь на таку центральну команду і організаційну позицію з-поміж осад даної землі («Мысли о федеративном началѣ», 1861). Костомаров при тім оперував матеріялом головно історичної, княжої доби, але коли протягом 1860—1870-х рр. стали висуватись на чергу завдання перед-історичного—археологічного, історично-географічного, культурно-історичного обслідування, то очевидно перед-історія земель, як підвалина їх пізнішого історичного життя, мусіла зараз же бути втягнена в програму «областного», як його називали, історичного обслідування. Таку програму що до України поставив і поступово переводив покійний В. Б. Антонович. З його ініціятиви протягом 20 літ, від 1880 до 1900, оброблено в формі монографій про поодинокі землі майже всю стару українську і білоруську територію. Хоча при тім покійний наш учений не давав якоїсь детальної програми і взагалі старався не обмежати індивідуального почину авторів, але його власні інтереси і приклад перших праць, зроблених в цім напрямі, надавали цим монографіям де-яку одностайність. У Костомаровській концепції головна вага зверталась на, так би сказати, суб'єктивну сторону: розвій громадської самодіяльности, народньої психології, культурної фізіономії в рамцях соціяльних обставин поодиноких земель. Антонович же звертав увагу головно на об'єктивні умови їх життя—географічну обстанову і комунікаційні звязки; стару культурну спадщину території, прийняту українською людністю від попередніх заселень і задокументовану археологічними пам'ятками; торговельні й культурні зносини, знов таки зазначені матеріяльними пам'ятками. Ряд монографій, числом більш десятка, написаних з таким підходом, утворили для свого часу дуже серйозну базу порайонного обслідування, яке в сумі обхоплювало майже цілу Україну.

Але, по перше, все-таки де-які частини її території ними обняті не були (Галичина, Степова Україна, Закарпаття). По друге—монографії кінчилися звичайно XIV віком—початком литовської доби. По третє—від 1880-х, або й від 1890-х років прибуло дуже багато нового матеріялу; виникли нові питання й нові методи історичного досліду, які вимагають перегляду і старого матеріялу. З сього становища ся серія мусіла-б бути не тільки доповнена і продовжена, але і переглянена і перероблена на ново, щоб відповідати сучасним науковим вимогам і інтересам. Се все вкладає обов'язок як на участників сеї старої серії (з них не вважаючи на спустошення, зроблені часом, маємо приємність ще чимало бачити серед нас!),—так і на молодших дослідників, щоб вони приступили до ревізії, доповнення і продовження сеї цінної роботи.

Збірники, ряд котрих ми починаємо сим томом, мають своїм завданням розворушити таку роботу. Хотілось би протягом кількох літ обхопити такими збірниками всю територію України, та розбудити дослідчий рух, розбитий останніми десятиліттями: зазначити чергові питання; привести до відомости наукові засоби, котрими розпоряджуємо; вказати ті прогалини, які вимагають нових розслідів; дати почин до систематизації розпорошеного матеріялу; звернути увагу на нові підходи до нього і методи оброблення. Розуміється, по тім загальнім занепаді науково-дослідчої роботи, з якого ми тільки тепер зачинаємо підноситись, і при тій дуже лихій спадщині, яка зісталась українознавству від перед-революційних часів, можемо думати тільки про повільну поступову роботу в тім напрямі. Не треба-ж забувати, що в царській Росії археологічний дослід України був сконцентрований в петербурзьких установах, і туди-ж вивозився весь археологічний матеріял; що статистично-економічний дослід також в значній мірі поділяв ту-ж долю; що весь цікавіший історичний матеріял—актовий, архівальний, історично-літературний систематично, протягом століть забирався з України до столичних установ, архівів та бібліотек, стаючи фактично (а часом і формально) неприступним українським дослідникам, або в кождім разі мінімально використовувався наслідком несприятливих умов роботи. Навіть і нині сила того наукового добра лишається по-за Україною. А на Україні приходиться рахуватися з спустошеннями, зробленими горожанськими та інтервенційними війнами, тяжким і затяжним революційним процесом. І тепер ми ще ледве-ледве підносимо голови та простягаємо до науки руки після тяжкої економічної кризи, спричиненої голодом і всякими формами і наслідками світової блокади. Ми ще не можемо цілком розгорнути відповідної наукової праці, не маючи найпотрібнішої літератури, ні наукового приряду, ні засобів для екскурсій, розкопів, реставрацій і под.

В сих обставинах і та порайонна дослідча робота, яку отсе підіймаємо, в найближчім часі мусить мати характер ще тільки передвступний. Але в загальнім процесі праці вона неминучо потрібна вже зараз. Мусимо розворушити дослідчі сили, дати їм мо-

жливість поділитися своїми гадками, провірити спостереження й досліди, котрі їм вдалося зробити за останні роки. Становище редакції супроти них мусить бути як-найбільш приятливе і вирозуміле, особливо в початках. Вона даватиме місце працям, які стараються освітити ту чи иншу сторону місцевого життя — хоча-б і не погоджувалась з методами роботи ані не поділяла зроблених висловів. Вона не має заміру звязувати їх своїми поглядами, директивами і інструкціями. Вона певна, що для праці буде далеко краще, коли в самім процесі її, в дискусіях, конференціях, критичних розборах, в своїм співробітництві з нею, дослідники знайдуть план, метод і завдання досліду, і по кількох роках інтензивної роботи сама собою виникне можливість певних підсумків і в методичнім напрямі і в результатах досліду,—можливість зведення нагромадженого дослідчого матеріялу до по-районних монографій, до історичних компендіїв. Вже і в сім томі читачі знайдуть кілька програмних праць, які вказують до них шляхи. Загальна провідна гадка редакції в сім — потреба систематизувати матеріял в широких рамах, освітлюючи цілі сторони місцевого життя в певнім довгім періоді. Не стільки збільшати гіпотези і теорії новими, скільки давати позитивні тверді підсумки більш-менш певних дослідів. Не спинятися в давніх часах, а по можності доводити дослід до сучасности. Орієнтуватися потребами сучасного соціяльного будівництва і звертати особливу увагу на ті питання, котрих вияснення воно потрібує.

Та кожда будова мусить починатись від фундаментів! При всім бажанню звести дослід старини з сучасністю, в перших томах збірників чимало місця мусить зайняти дослід фундаментів, перед-історії і перших стадій історичного життя, щоб вияснити підстави дальшого розвитку. По них, сподіваємось, слідом можна буде дати томи, переважно присвячені недавньому і зовсім свіжо минулому—аби тільки була змога продовжувати сю публікацію в потрібнім темпі!

Обслідування починаємо з старого історичного українського центру, котрому його географічне положення, комунікаційні умови й віками награмаджені культурні скарби утворили незникоме і незнищиме місце між творчими осередками Східньої Европи. Розслід геологічної минувшини сеї околиці, фізичних умов тутешнього життя й найдавніших слідів людського пробутку в сій околиці, розпочатий пок. Антоновичем, продовжений ак. Тутківським і Біляшівським, пок. Хвойкою й богатьма иншими дослідниками, на жаль, в загальних, схарактеризованих вище обставинах нашої наукової праці, міг вестися тільки уривково, і досі ще не був ні разу переведений систематично. Та все таки виявив ясно всю, так би сказати—фізичну передуставленість історичної ролі сього великого східнє-европейського вузла.

Не входячи в питання про раніше людське життя, котрого умови в короткості начеркнені нижче ак. Тутківським, можна констатувати, що з тим як льодовець уступився з Дніпрової долини, і сухі лесові бархани стали заростати рослинністю та заселятися

всякою твариною, на прирічних згір'ях нинішнього Київа, над велетенською долиною Дніпра понижче сполучення його з Десною, на межі родючого чорнозему і піскуватого моренного ґрунту, в околиці богатій звірем, рибою і всякою иншою живиною, — людське життя стало розвиватися буйно й інтензивно, як се тільки дозволяли йому тодішні умови існування [1].

Мусимо мати на увазі, що ріка систематично посуваючись на захід і зариваючи беріг протягом тисячоліть мусіла забрати як-раз мабуть найбільш богаті слідами найстаршого людського побуту надрічні горби, і від них зісталась тільки мала частина,—головно там, де ріка відійшла від сих горбів: як се було власне в північній частині нинішнього Київа. Тим важніше було-б систематичне обслідування тих місць, де ще можна сподіватись тих старих людських слідів. При першій можливості здобути на се потрібні кошти, таке обслідування доконче мусить бути зроблене в можливо ширших розмірах, щоб зібрати як-найбільший матеріял до історії найстаршого заселення київського вузла, по обох боках Дніпра і Десни і далі на південь нижче Київа. За поміччю сього матеріялу можна буде докладніше ніж досі вияснити наверствування найстарших культур, палеолітичних, неолітичних і ранніх металічних, що тут себе виявляють: їх вихідні огнища і приблизну хронологію. Инакше сказавши—прослідити відносини культурних верств Київської околиці до аналогічних верств краще обслідуваних і найближчих культурних країв чорноморських побереж, культур балканських і дунайських. Вияснити найближчі спорідненя з ними і тоді сконстатувати, з яким опізненням, більшим чи меншим, вони захоплювали в сферу своїх впливів наші краї взагалі і Київську околицю зокрема. Досі міркування про се висловлювались більш-менш апріорно, і тому відзиви не раз діяметрально розходились: одні допускали, що нові культурні течії, поступи й здобутки техніки доходили наших сторін з опізненням на кілька століть; инші, навпаки, думали, що сі поступи захоплювали наші краї дуже скоро, майже безпосередне [2]. При тім досі об'єктом сих доходжень служив головно

---

[1] Після того як Хвойка 1893 р. знайшов сліди людської руки на кістках мамута над Кирилівською вулицею в верстві, признаній проф. Армашевським за дуже ранню пісьля-льодову, а може й між-льодову, за київськими нахідками прийнялась репутація найстарших людських слідів в Східній Европі. Їх зараховували до доби оріньякської, солютрейської або магдаленської (французької хронологічної класифікації) — себ-то пізнього палеоліту між-льодових часів, датованих 40.000—15.000 літ перед нашою ерою (див. мою Історію України-Руси І 3 с. 31—2). Одначе я завсіди був тої гадки, що французькі критерії треба дуже обережно переносити на східне-европейський матеріял, і ще обережніше—робити з них хронологічні висновки! Була-б бажана можливо докладна провірка і з геологічного, і з пале-етнологічного погляду сеї хронології.

[2] Див. хронологічну табличку і гіпотетичний рахунок територіяльних опізнень в Історії України І с. 32—3. Початок залізного віку в середземнім районі рахують тепер приблизно від 1100, а в північній Европі приблизно від 800-х р., себто припускають опізнення на яких три століття. Еберт, виступаючи проти великих цифр опізнення для нашого краю з огляду на його природні богатства, розмірно високу культуру і сусідство з огнищами металічної техніки,

матеріял ранніх металічних культур: відки приходила культура енеолітична, бронзова, рання залізна—з огнищ чорноморсько-кавказьких чи дунайських? в якім часі вони з'являлися? як наверствовувались одна на одну в наших культурах, і яким етнографічним групам належали? Але річ очевидна, що сі питання означення культурних течій та їх наверствувань повинні ставитися і що до раніших культур, камінних. Для висвітлення їх не просто гіпотетичного, а більш певного потрібно більше матеріялу, зібраного in situ і добре обслідуваного. А для того треба можливо систематичних розвідок і широких дослідів на останках київських селищ і стоянок. Тільки сим способом може бути до певної міри висвітлене безконечно довге перед-історичне життя сеї околиці!

Як відомо, історичні звістки про заселення середнього Дніпра хоч найзагальніші, маємо тільки з п'ятого віку перед Хр., у Геродота, з де-якими — ще загальнішими ретроспективними вказівками на попереднє. Ідучи далі в глибину віків по двом нам приступним лініям — фактів лінгвістичних (глотики) і фактів матеріяльної культури (археології), щоб висвітлити сі найстарші історичні вказівки і уявити собі колонізаційні, громадські й культурні відносини попередніх часів, упираємося в два основні питання. Перше—коли тут з'являється індоевропейська людність взагалі, а зокрема—слов'янська, і в яких культурних і соціяльно-економічних обставинах вона тут знайшлася? Друге — в яких відносинах до колонізаційних, етнічних фактів стояли широкі зміни переходових енеолітичних і ранніх металічних культур, даних археологічним матеріялом: велике поширення похоронів скорчених, що характеризуються присутністю червоної фарби, і широке розповсюдження енеолітичної, чи краще сказати (як тепер її називають)—халколітичної [1] культури глиняних будов з орнаментованим і мальованим посудом? Обидві культури поширюються головно в степовім, полудневім поясі, але вони присуваються до київського вузла, а часом і захоплюють його. Їх розповсюдження натякає або на великі етнічні рухи або на культурні зміни в степових просторах України, які мусіли захоплювати і Середнє Подніпров'я, викликаючи тут великі культурні й соціяльні переміни.

Ми знаємо наш степ як терен кочевих, кінних, войовничих, завойовницьких орд, і сей характер його проєцирується з історичних часів в перед-історичні: ті етнічні рухи, що відбувалися тут в перед-історичних часах, уявляються як рухи кочових скотарських орд, головно звернені з великих азійських степів на захід. Сі кочовики по дорозі за-

---

кладе кінець «понтійської бронзової доби найпізніш коло 900 років перед Хр.», себ-то не годиться дати більш як 200 літ опізнення, але очевидно — для чорноморського району (Südrussland im Altertum, 1921, с. 64). Мідяну добу (халколіт) він датує 2200 — 1700 рр., ранню бронзову 1700—1200, пізню бронзову 1200 — 900, знов таки, очевидно, для чорноморського побережжя. Для київського району логічно прийдеться ще щось прикинути.

[1] Термін «енеоліт» обіймає і початки бронзової культури, «халколіт» їх виключає, обмежуючись тільки вживанням міди.

хоплюють в сферу свого впливу, ріжними способами примучують і експлоатують пристепову людність—заходячи часом досить глибоко в поза-степові території задля такого підбою і експлоатації [1].

Таке уявлення дуже правдоподібне. Воно виплива́є з географічних і господарських умов території, і з того часу — дуже давнього, очевидно, коли зложилась антитеза кочового, скотарського, більш рухливого і агресивного побуту з більш пасивним і нерухомим типом лісовим — почасти хліборобським, почасти ловецьким,—такі взає́мовідносини мусимо собі уявляти. А тоді виникають інтересні питання—коли в орбіту таких взає́мовідносин ввійшли східнє-слов'янські племена, предки нашої людности, і як сі взає́мовідносини відбивались на київськім вузлі—осередку нашої пізнішої колонізації?

Двадцять літ тому чеський учений Ян Пайскер, обмірковуючи взає́мовідносини Слов'янства з степом, виступив в ряді публікацій, на ріжних світових мовах, з дуже яскравою теорією (що викликала в науці певного роду сенсацію)—про одвічне поневолення Слов'янства кочовими степовиками, їх крайнє упослідження, економічний визиск і культурне зубоження, що кінець кінцем спричинило таку відсталість Слов'янства в порівнянню з Германо-романським світом [2]. Ввижаючи в слов'янських мовах цілий ряд запозичень термінів матеріяльної і соціяльної культури з мов іранських та турецьких на один бік, а з германських на другий, він толкував їх як докази того, що в своїм перед-історичнім життю, опинившися між кочовими ордами на полудню і германськими племенами на заході, Слов'яне підпали тяжкому поневоленню на обі сторони. Беручи паралелі з теперішнього симбіозу кочових і хліборобських племен Туркестану, він і старі відносини східнє-европейські малював на ту-ж стать, і ще сумніш. Кочовники мусіли забирати всі пасовиська, всю худобу, і підвладні їм оселі племена були засуджені на примусове вегетеріянство, і взагалі на неймовірне поневолення. Кочові орди, розселюючись поміж ними, творили владущу, привілегійовану людність, що тягнула всі соки з тубильців, роблячи з них свою робочу худобу і поводячись з нею незвичайно презирливо (такою презирливою назвою він уважає «смерда» — смердюха). Сі владущі верстви (турецько - монгольські й паралельно їм — германські), мають на гадці всі звістки чужоземців, які говорять про войовничість, свободолюбність, гостинність Слов'ян. Серед поневоленого-ж Слов'янства ся одвічна неволя і упокорення

---

[1] Кілька загальних гадок на сю тему в моїй Історії укр. літератури т. I с. 45 і д.

[2] Головні праці: Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turko-tataren und Germanen, 1905; Neue Grundlagen der slawischen Altertumskunde, 1910; The expansion of the Slavs, 1913; Kdo byli naši predkove a co jsme po nich u sobe zdědili (Хто були наші предки, і що ми по них дістали в спадщину), 1921; до них ще можна прилучити його ж: Abkunft der Rumänen, 1917. Моя стаття про сю теорію в 103 томі львівських «Записок»: «Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Пайскерова теорія одвічного слов'янського поневолення і викликана нею дискусія». Новіший перегляд ак. Нідерле: Des théories de Jean Peisker sur les anciens Slaves в Revue des études slaves, 1922.

виховали як-раз протилежні рабські прикмети—які Пайскер і по нинішніний день вбачає в нім.

Ся теорія викликала живі протести особливо серед славістів, та заразом змусила подумати серйозно про наслідки сього історичного симбіозу оселої людности і степу, особливо серед східнього Слов'янства. Але останніми часами протилежно до песимістичних висновків Пайскера, що може лишились йому й незвісні, виступив з рядом праць російський археолог Ростовцев, де навпаки—підносить великі позитивні впливи політичних організацій, зав'язуваних кочовими ордами в степах.

По аналогії з пізнішою Хозарською ордою, Ростовцев бачить в них дуже корисний політичний фактор, що звязував з культурним світом людність лісового і передстепового поясу, втягав її в торговельний оборот, розвивав культурні потреби і давав змогу їх задоволяти в тих торговельних зносинах, що розвивалися під протекторатом сих зверхницьких орд, і вони в своїх інтересах всяко їм сприяли. Тільки під заслоною сих степових «імперій» — Кімерійської, Скитської, пізніш Сарматської могли жити і цвісти віками грецькі колонії,—збирати в таких масах всяку сировину з східнєевропейського суходолу, платячи виробами своїх метрополій і своїми власними, що проходили далеко на північ великими східнє-европейськими ріками. Тут на півночі, на великих східнє-европейських шляхах (річних перед усім) сі зносини приготовили торговельні міста, що були потім організаторами Київської держави, і міську купецьку верству, що була її державно-творчим класом. Скитська держава, так само як і пізніша Ґотська, були попередницями держави Київської, як аналогічні воєнно-торговельні політичні конструкції. Без зрозуміння спадщини кімерійсько-скитсько-сарматської доби — сеї тяглости культурного, економічного і політичного процесу не можна собі уяснити формації Київської держави: вона зістанеться, мовляв, далі таким самим загадковим явищем, яким була для автора досі [1].

І сей погляд, при всіх перебільшеннях, має в собі чимало такого, що змушує ще глибше застановитися над впливами симбіозу міста і степу в тих часах, що попередили формацію українських політичних і громадських відносин. Ак. Ростовцев починає ряд степових формацій, що мусіли вплинути у вказанім нам напрямі на східнє-европейські відносини, від держави Кімерійської, або як він її зве—Кімерійсько-тракійської, кладучи її на часи від X до VIII віку перед нашою ерою. Але вказане питання симбіозу логічно треба поставити і для попереднього тисячоліття, і навіть для кінця III тисячоліття перед н. е., коли на сей час,—як то робить і Ростовцев і инші дослідники,—класти поширення тих двох характеристичних широких культурних потоків, тільки що згаданих вище.

---

[1] Головні праці: Эллинство и иранство на югѣ Россіи, 1918; Iranians and Greeks in South Russia, 1922; Les origines de la Russie Kievienne, 1922. (Мій перегляд поглядів висловлених в сих працях і їх оцінка вже з'явилася на сторінках «України», 1925 кн. IV).

З сих двох степових потоків перший—що для короткости означається назвою «фарбованих скелетів», простягається на всім нашім степовім просторі від Кубани до Бесарабії, на півночі захоплюючи полудневу Київщину і Харківщину [1]. Звичай уживання при похороні червоної фарби (посипання нею, або мащення трупів) виступає в культурній обстанові халколіту; але сам спосіб ховання небіжчиків в скорченій (т. зв. утробній) позиції, що вживається при тім, ще старший і далеко виходить за межі нашого степу: такі похорони звісні і в Галичині і в Центральній Европі. Тому поява на тім старім ритуалі сеї нової обрядової подробиці—фарбування—робить вражіння не стільки нової колонізаційної хвилі, скільки культурної або соціяльної зміни: появи і поширення нового культу, нових релігійних або магічних ідей чи серед усеї людности, чи серед її зверхньої владущої верстви (толковано сю червону фарбу як символ огню, або символ крови, що має оживити обезкровленого, блідого і холодного мерця, або знак жалоби—«трауру» і под.)[2]. Розповсюдження таких похоронів великими гніздами, в кілька десятків або навіть і сотен таких могил в наших степах і далі на схід (їх викрито і в полудневій Сибірі) дає розуміти велику енергію, численну силу і довготрівалість сеї течії. Недавніми часами особливу увагу звернули на себе могили сього типу в кубанськім районі (Майкоп, ст. Царська й ин.), де похорон з червоною фарбою (що покриває останки небіжчика) замісць звичайного доволі бідного інвентаря розгорнув образ дуже пишного побуту, з масою золотих і срібних речей, досить високої техніки. Ростовцев, перевівши порівняний аналіз типів, стилю і техніки сих речей з найстаршими нахідками Елама, Сумера, Єгипту (перед-династичного і перших династій), прийшов до переконання, що маємо тут один стиль, одну культурну епоху—чисто мідяного віку (мідь, золото, срібло—без бронзи), третього тисячоліття перед н. е. Кубань мала-б грати тоді ролю самостійного культурного центра — огнища нової металічної культури, а її хазяями були вже тоді Індоевропейці: Траки-Кімерійці. Ростовцев приймає і старається підкріпити ріжними доводами стару теорію, що людність скорчених похоронів се були автохтони наших степів, тракійської галузи Індоевропейці, що в VIII в. виступають в малоазійських джерелах під іменем Кімерійців (Gamir). Їх старим осідком мало-б бути побережжя Азовського моря. Натиск Скитів кінець кінцем разбив сей їх центр, його праве полудневе крило подалось до Малої Азії, ліве—західнє пішло на Балкани і відти до Малої Азії. Але останки заціліли, об'єднавшися з місцевими племенами, як Сінди і Меоти, що відбилися від Скитів на Таманськім півострові, завдяки його географічним вигодам, і вони стали осередком пізнішого Боспорського царства та його культури.

На потвердження сеї теорії, Ростовцев вказує на тракійські елементи в ономастиці Боспору, на відмінності боспорської культури

---

[1] Див. про се в моїй Історії України т. I с. 41.

[2] Дещо з літератури сього питання див. в Записках львівських т. 87, с. 148—9.

від скитської, на боротьбу і суперництво Скитів з Кімерійцями-Тракійцями. Образ боротьби Траків-Кімерійців з монголізованими іранцями Скитами він бачить на звіснім гориті могили Солохи; в переказах про амазонок і всяку иншу ґінайкократію бачить останок кімерійського матріярхату, і под. У всім сім богато гіпотетичного, навіть більш ніж треба. Але спостереження над культурною ролею Кубани, як огнища ранньої металічної культури, і сеї людности фарбованих могил, як організованої орди, котра, очевидно, розвинула в собі сильну деспотичну воєнну владу, аналогічну з пізнішою скитською, і була носієм сеї культури на просторі наших степів в добі халколіту [1],— варті всякої уваги в культурно-історичних конструкціях.

Другий степовий потік—«мальованого посуду», або „трипільської культури", як його звуть для короткости, в найбільш блискучих формах виступає так само в добі халколіту, в західнє-полудневій ділянці нашої території: між Дністром і Прутом. Київщина дає й елементарніші, простіші форми сеї техніки, що далі, в своїх більш розвинених і естетично розкішних формах таким блискучим явищем виникає серед доволі сірого і монотонного мезо-, нео- і халколіту нашої території. І в тій же Київщині маємо форми найвищого розвитку сього побуту і мистецтва. Людність сеї культури визначається високо розвиненим господарством (домашні звірята, хліборобство, складна конструкція житла, досить висока техніка), виробленими религійними представленнями, і дуже вибагливим естетичним смаком. Ще яскравіш і певніш ніж дорогоцінні кубанські скарби фарбованців сі осідки мальованого начиння виявляють несподівано високий культурний рівень халколіту нашої землі. Становлючи дуже визначне явище в еволюції европейської культури взагалі, вони дають дуже важне місце в історії середземного життя нашій країні, і зокрема—власне нашому Середньому Подніпров'ю. Свого часу Ед. Майер уважав наші краї батьківщиною сеї культури. Еберт в новішім археологічнім огляді наших країв натомість горяче обстоює її середнє европейське походження (включно з Балканськими краями). На його гадку на сю культуру мальованого посуду наверствувалась потім орда скорчених фарбованих: та була осела хліборобська людність, що зайняла розмірно невеликі, найбільш родючі частини території, а сі фарбованці—велике кочовниче плем'я, що з своїми стадами кочувало на цілім просторі від Кубани до Дністра і знищило ту хліборобську культуру (с. 378). Подібно, тільки в тоні менш категоричнім, в формах менш конкретних, уявляє собі сю зміну культур і Нідерле, в нововипущенім томі «Слов'янських старинностей», присвяченім Східньому Слов'янству. На його гадку, культура мальованого посуду розвинена Індоевропейцями східньої (satem) галузи, уступилася до Полудневої Европи під натиском степових кочовників «кімерійських

---

[1] Ростовцев без ближчого розбору приймає гіпотезу пок. Гадачека про кімерійське походження Михалківського скарбу (з р. Збруча)—Iranians с. 40. Але гіпотеза ся не була обґрунтована Гадачеком, і тепер так само Ростовцевим.

могил»[1]. Навпаки Ростовцев й ин. вважають культуру мальованого посуду верствою пізнішою, що «наверстувалась на частину людности скорчених скелетів, пройняла її глибоко своїми впливами і була потім, в свою чергу, абсорбована новими приходнями однакового з ними походження» (Iranians 17).

Наступство і відносини обох течій таким чином зістаються досі не вияснеными: було тут наверствування, чи спів-існування обох культур, що могли обопільно впливати одна на другу? Стріча двох народів, чи тільки зміна і боротьба культур західніх і східніх? Аналогії культури мальованого посуду знаходяться і на сході, в Туркестані, Персії,—а Еберт в останній праці кладе натиск на присутність в ній течій центрально-европейських, середнє-дунайських, а в похоронах фарбованих – впливів північних, балтійських: добачає їх головно в інвентарі донецьких похоронів (с. 42 дд.).

Справа взагалі вимагає пильної провірки, як і ті висновки про переселення північної людности, що з того робляться. Але ся можливість на підставі археологічного матеріялу сконстатувати стрічу і перехрещення в добі халколіту течій чи звязків західніх, що виявляються на культурі мальованого посуду, східніх — що проречисто промовляють до нас в кубанських фарбованих похоронах, і північного—котру добачають особливо в так званій шнуровій орнаментації і в самих типах посуду—що виступають в балтійській культурі і в фарбованих похоронах[2], — варта найбільшої уваги, прослідження і перевірення! В сій добі халколіту—приблизно за 2000 літ перед н. е.,

---

[1] Slovanské Starožitnosti, I, IV, Původ a počátky Slovanů vychodních, 1925 с. 216—17, 220—1.

[2] Еберт так формулує свої гадки: «В Европі, особливо, в пізній кам'яній культурі маємо два культурні райони, що можуть уважатись індо-германськими: район стяжкової кераміки (Bandkeramik), з її центром на середнім Дунаї, і скандінавсько-північнонімецька культура меґалітів. Вони стоять в тіснім звязку між собою, стикаються і перехрещуються. І в Полудневій Росії виступають поруч себе. Культура трипільська се східня галузь району стяжкової кераміки, похоронні поля (Flachgräber) і камінні кісти з кулястими амфорами і шнурковою керамікою се полудневі пагонці меґалітичної культури. Супроти них як третій район стоїть культура фарбованих похоронів (Ockergräber). Вони мають зовсім иншу фізіономію... Яке-небудь споріднення між сими племенами і людністю двох инших культур (мальованого посуду і похоронних піль) треба виключити. Хто приписує меґалітичні похорони півночи або стяжкову кераміку, або й обидві,—Індогерманцям, той не може сього зробити з фарбованими похоронами, і навпаки. Тому не можна признавати трипільську культуру західнє-індогерманською, а культуру фарбованих похоронів східнє-арійською. Südrussland im Altertum, с. 58—9.

Тут серйозна методологічна помилка, котрої належить дуже вистерігатись, щоб не прийти до цілком хибних висновків: від культурних споріднень або ріжниць ніяк не можна робити висновків про споріднення чи ріжницю народів. Я нагадував се вже в своїй Історії України, і ще раз мушу нагадати. Нічого неможливого не було-б у тім, коли-б одна частина Індоевропейців попала в сферу цілком відмінних культурних впливів і присвоїла їх. Адже напр. припускається, що частина Аріїв монголізувалась, прийняла культуру середнє-азійську, инша—переднєазійську, і под. Споріднення чи відміни рас треба доводити иншими доказами.

як то рахують,—крива европейської і переднєазійської культурної еволюції взагалі різко підіймаєтся: починаєтся очевидний зріст техніки, господарства, воєнного діла—завойовні переселення, підбої й ширші політичні формації, і такою ся доба мусіла бути й на нашій території. Можливість за поміччю більш систематичних і науково-ведених археологічних розслідів викрити хоч би головніші риси сього культурного перелому: перехрещення ріжних течій, їх боротьбу і наверствовання в нашім краю взагалі, і спеціяльно в тій київській околиці, що нас тут ближче займає,—се завдання незвичайно вдячне і важне! По всякій імовірності і ту ся епоха була початком незвичайно живого, в порівнянню з попереднім, культурного і соціяльного руху. Від нього починаєтся властива історія київського вузла, і важно його можливо вислідити!

Але що то була за людність, на котрій відбивались отсі нові течії, підіймали її й поривали на нові дороги? Досі міркування і здогади дослідників оберталися головно в сім чотирокутнику: Іранці—Тракійці—Слов'яне—Фіни. Степи вважались ареною розселення і боротьби тракійського й іранського елементу: тракійського головно на заході, іранського головно на сході. Людність мальованого посуду вважалася предками пізніших Тракійців або Протогеленів, що покинувши черноморські степи перейшли потім на Балкани, на Еґейське побережжя й острови. В фарбованих похоронах добачали Кімерійців—рахуючи їх то до Тракійців, то до Іранців—вище я згадав, що на становищі Кімерійців-Тракійців став отсе недавно Ростовцев[1]. Але з таким же самим правом можна було-б добачати в них европейську галузь Арійців (Індо-іранців)—не монголізовану, як пізніші Скити: прото-іранців, так би сказати.

Приймаючи первісний рух Арійців (Індо-іранців) на полудневий схід з с х і д н є - е в р о п е й с ь к о ї б а т ь к і в щ и н и—як се тепер майже загально прийнято, безпосереднє наступаючою по Арійцях хвилею,—їх арієргардом можна рахувати Словян. З огляду на язикову близькість Слов'яно-балтійської групи до іранської, приходится думати, що Слов'яне були безпосереднє слідуючою язиковою хвилею в схемі індоевропейських язикових хвиль і повинні були сунутися на полуднє зараз за ними. Тому середнє-дніпрову й волинську територію з Поліссям з-часта уважано давнім осідком Слов'янства: в тих часах, коли відлучалась арійська галузь від західньої й північної, що відповідає приблизно тій же добі халколіту. Дійсно ся гадка має значну правдоподібність[2].

---

[1] Проф. Фасмер в студії Die Iranier in Südrussland (Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven, 1923) ставить се-ж питання і лишає його відкритим: «Бідні останки мови позволяють тільки констатувати, що кімерійські князі часом носять іранські імення. Чи мова і народ Кімеріїв були іранські, чи тільки окремі імення пануючих, не можна рішити. Коли ні, прийшла-б під розвагу можливість тракійського походження Кімерійців, бо в античній традиції вони звязуються з безсумнівно Тракійськими Трерами. Але язиково обґрунтувати сю теорію поки що не можна» (стор. 6).

[2] Див. про се в Історії України I, с. 75 дд.

Але недавніми часами пок. Шахматов енергійно видвигнув стару фінську теорію, і завдяки тому авторитетові, який здобули йому його праці в сфері старої історії (що виходили паралельно з його історично-діялектичних і літописних студій і привели до дуже сміливих і далекосяглих загальних історичних комбінацій в останнім періоді його наукової роботи)—ся гіпотеза раптом здобула собі доволі помітне місце в науковім обороті.

Шахматов виходив з де-яких, давніше зроблених і піднесених спостережень: недостачі, чи незначности язикових стичностей пра-слов'янських з старогрецькими з часів перед пізнішим слов'янським розселенням; малої скількости слов'янських язикових запозичень з мов іранських, і «при тім—завважає він—дуже важно се, що ті-ж слова виступають і в мовах фінських, так що можливе припущення, що посередниками між Іранцями Полудневої Росії і Слов'янами були Фіни, що—значить—сиділи між Слов'янами й Іранцями». На сій підставі він поставив здогад, що тоді як Арії, відірвавшися від балтійського району, рушили до Чорного моря, їх місце в районі середнього Дніпра зайняли не Слов'яне, а Фіни, що перед тим сиділи мабуть більше на схід в басейні Оки й Волги; коли-ж Арійці «з Полудня Росії» пішли далі на схід, Фіни на його думку могли навіть на якийсь час опанувати і сей «полудень Росії», тільки потім Скити викинули їх відти на північ, а «східня галузь Руських Слов'ян» під час свого пізнішого розселення на лівобережжю Дніпра, під натиском Аварів і Болгар, в VI віці і далі, погнала їх відси на північний схід. Таким чином виходило-б, що в тих часах, на котрі звели ми мову—переходу від неоліту до металічної культури — середнє Подніпров'я займали Арії, потім, в добі ранньої металічної культури зайняли Фіни, і сиділи тут довго, в часах Геродота і пізніш [1].

Все се висловлено було пок. дослідником в дуже загальних і гіпотетичних формах, без особливо правдоподібних підстав. Не ясно напр., чому-б між Аріями і Слов'яно-Болгарами мав повстати такий величезний hiatus, заповненний Фінами, які взгагалі в порівняннюз Слов'янами являються наче-б-то расою менш експансивною і агресивною. Брак у Фінів язикових запозичень старогрецьких так само говорить против гіпотези їх пробутку в середнім Подніпров'ю в добі Геродота, коли сей брак уважати доводом против пробутку там Слов'ян і т. д. Коли надавати значіння слабим язиковим звязкам Слов'янства з старогрецьким та іранським розселенням, то тут скорше ніж фінську посередність треба-б припускати якусь иншу етнічну стихію, котра потім вийшла і винесла з собою сліди тих язикових стичностей. Чергове слово в сій справі тепер за алародійською, чи яфетитською теорією, розгорненою акад. Марром. Припускаючи, що сей «третій етнічний елемент середземної культури», як він називає його (третій поруч Семітів з Хетітами і Індоевропейців — третій в порядку дослідження,

[1] Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, 1916, с. 33 дд.

але хронологічно, в порядку культурного виступу—перший)[1], колись займав не тільки малу Азію, але й північне побережжя Чорного моря, та становив підставу тутешніх степових культур і т. д.,—він бачить і в старих київських переказах про Кия, Щека, Хорива, Либедь, записаних київським літописцем, відгомони сих колишніх «яфетитських» насельників—перед-індоевропейської колонізації київського вузла. Свої гадки про се перед-індоевропейське заселення нашої території він обіцяє розгорнути в спеціяльній статті; нетерпеливо очікуючи її, я тим часом здержуюсь від яких-небудь висновків в сій справі. В своїх попередніх працях я персонально готов був вважати київський вузел дуже старою східнє-слов'янською оселею; в Геродотових Неврах був ладен бачити слов'янських осадників на Київо-Волинськім Поліссю, а в Андрофагах-Амадоках неясні уявлення східнє-слов'янського заселення київского вузла. Нідерле, в останній своїй книзі, ще раз переглянувши питання праслов'янської вітчини, при всім своїм незмірнім поважанню до концепцій Шахматова теж рішучо вважає «слов'янським пра-центром II і I тисячоліття перед н. е.» території між Вислою і Дніпром, і спеціяльно східнє-слов'янським центром—басейн середнього Дніпра з долішньою Прип'яттю і Десною; в Геродотових Неврах бачить предків «полуднево-руських племен, перед усім пізніших Волинян, Дулібів і Деревлян», а Фінів вважає дальшими східніми сусідами Східніх Слов'ян[2]. Але я тим часом не буду заглублятися в се питання, в сподіванню цінних в кождім разі спостережень ак. Марра.

Та незалежно від лінгвістичного питання: лишаючи на боці справу колонізації нашого Подніпров'я сим «третім елементом середземної культури», треба сказати, вже тепер вияснюється велике значіння сього елементу: алародійського, яфетитського, малоазійського—як хочете назвім його,—для наших країв і зокрема для нашого Подніпров'я. З тим як все більше вияснюється незвичайна роля, яку відіграли малоазійсько-кавказькі огнища в історії ранньої металічної культури, все сильніш насувається гадка, що в тім великім прискоренню еволюції техніки й культури, що наступає з першими вступами металів (халколітом), мали рішуче значіння культурні впливи згаданого малоазійсько-кавказького району. Очевидно, се вони лежать під основою початків металічної культури нашого Чорномор'я! Хетітські бронзи, відкриті в Східній Прусії, свідчать про караванні шляхи на північ, котрі не могли обминути середнього Подніпров'я! Незвичайно цікавим і пильним завданням являється тому обслідування халколіту і бронзи як Дніпрової артерії, так і цілого перед-степового

---

[1] Яфетический Кавказ и третий этнический элемент в созидании средиземноморской культуры, 1920.

[2] Slovanské Starožitnosti I. IV c. 11, 13, 23 й ин. Північні похорони скитсько-сарматського типу він зараховує до слов'янського розселення: «коли в руськім пра-віку є що-небудь одночасно скитським і слов'янським, або краще сказавши: слов'янським під скитсько-сарматською зовнішністю, то се мабуть північні могили по обох сторонах середнього Дніпра»—котрих лінію він веде по лінії: Ольгополь—Сквира—Київ—Конотоп (с. 224, 228).

поясу, щоб вислідити шляхи поширення перших металів на північ. Досліди скандінавських археологів останніх десятиліть доводять, що Волга для «Варягів», і взагалі для балтійських країв була старшою дорогою на полудне і схід ніж Дніпро. Паралельно тому незвичайно важно прослідити комунікаційне значіння в добі ранньої металічної культури донського і дніпрянського району: дороги і стації, котрими мідь, бронза і потім залізо з чорноморського побережжя пішли на північ в район волзький.

Ростовцев в загадній праці вчас нагадав те, що мислилось здавна як самозрозуміле, але не дістало досі відповідного обслідування й конкретизації—се преісторія тих великих торговельних вузлів, на котрих сперлася Київська держава IX—X віків. Річ ясна, що східне-слов'янська українська колонізація, опанувавши сі місця в V—VII віках (процес опанування городів мусів потрівати де-який час, по тім як маса сих хліборобів і звіроловів залила їх периферію), сама не могла сотворити тої складної, широко розгалуженої і незвичайно далекосяглої сітки торговельних зносин, в якій ми бачимо її в IX—X вв.: до Єгипту, Сірії, Каліфата, Туркестана і т. д. В хитких, трівожних і небезпечних відносинах сеї епохи не час був її творити! Очевидно, сі торговельні й культурні звязки були спадщиною попередніх віків, довгих віків; слов'янська міграція не знищила її, тільки поволі, поступово переняла на себе. Подібно як на Балканах, де слов'янська людність, занявши позаміські території, поволі тільки всякала між міську людність, особливо більших центрів, так і у нас слов'янська колонізація тільки поволі опанувала і асимілювала собі центральніші міські оселі, де довгенько тримались нащадки тих, що зав'язували згадані широкі торговельні зносини часів ранньої металічної культури, хто-б вони не були: Алародійці, Арії, Тракійці. Розуміється вони були менш відпорні, ніж громади балканські, і наші слов'янські находники могли виявити більш хисту до міського життя,—може опанували його скорше, ніж балканські—особливо коли в поміч прилили нові емігранти з Чорноморських країв (про се нижче). Але значіння того, що вони застали тут готовим, і до сього готового пристали,—в кождім разі ніяк не треба недоцінювати!

Загальне переконання дослідників, що Київ мусів грати ролю першорозрядного міського центра задовго до слов'янського розселення, здавна виявляло себе в ріжних здогадах про ймення, під якими Київ виступав раніше. Нідерле напр. свого часу поновив старий здогад, що згадане Геродотом деревляне місто Гельон в краю Будинів се Київ. «Дніпровий город» Готів, згадуваний в скандінавських загах, ряд дослідників звязував, і той же Нідерле між ними досі звязує з Київом. Так само до нього прикладано гунський «Гуннівар». Всі сі здогади безпідставні, вичислені ймення не можуть належати до Київа [1]. В історичних відомостях він виступає конкретно тільки в слов'янській добі, під своїм теперешнім іменем (його друге ім'я, подане Порфирородним:

[1] Див. в Історії України I с. 119, 149, 157.

«Самватас», досі необ'яснене, і з тим його відносини до Київа не певні). Але довга історія Київа, як міста, як культурного центра—комунікаційного вузла, в котрій він набрав свого великого традиційного значіння і розвивав його серед змін культур, рас і політичних формацій,—не підлягає ніякому сумніву! І ми не зрозуміємо ні фізіономії Київа в наших княжих часах, ні його виїмкової ролі, що ніяк не могла вложитися ні в систему земель і племінних відносин, ні в систему княжих генеалогій і отчин,—коли не будемо мати в пам'яті, що се був старий культурний остров, який тримався серед змінних колонізаційних і політичних відносин, що наверствовували в нім все нові й нові етнічні й культурні верстви, громадили засоби, обстоювали їх в трудній боротьбі з все новими хвилями нахідників,—в тим числі й слов'янських,—аж поки нарешті вповні асимілювався з своєю нинішньою периферією, а властиво треба сказати—так як і досі ще не асимілювався з нею вповні!

Процес опанування київського вузла нашою слов'янською, українською стихією не раз пробувано перенести в надто пізні часи. Звісну теорію Погодіна-Соболевського «роз'яснено» і збито спільними силами київських істориків, лінгвістів, дослідників літератури й мистецтва. Але її ослабленим повторенням являється остання схема слов'янського розселення і формації східнє-слов'янських народностей, дана в вищезгаданих, останніх працях ак. Шахматова, що і в наших і закордонних наукових кругах на богатьох зробила враження останнього слова науки, з тим як стала останнім словом автора. Вона варта тому і нашої пильної уваги. В своїх останніх працях рух Слов'янства пок. Шахматов начеркнув в такім образі:

Найстаршим осідком Слов'ян було Балтійське побережжя, при устях Німана й Зах. Двини. На схід від них сиділи тоді балтійські племена (Литовці—Пруси); на захід і полудневий захід, в басейні Висли—племена германські; на полудні, в районі Горішнього Дніпра—племена арійські; на полудневий схід—Фіни, що по виході Аріїв посунулись на захід, в район Дніпра, Нарови і Зах. Буга[1]. При кінці нашої ери II в. Ґоти рушили на Дунай, але стрілися з опором Візантії й відступили на Подніпров'я. Слов'яне заняли тоді район Висли, але не оснувалися тут твердо, а сунулися далі за Ґотами на полуднє, на устя Дунаю: праве крило становили предки Слов'ян Полудневих, ліве предки Слов'ян Східніх. Одначе тільки в шостому або при кінці V в. вони добиваються до моря в районі долішнього Дунаю, потім як Гуни розпорошили чорноморських Германців, а потім сами були погромлені, в середині V віку. Поділ на Слов'ян і Антів відповідає диференціяції Полудневого і Східнього Слов'янства, що витворилася в тій мандрівці; р. Прут був їх першою границею, в боротьбі з Словенами Анти мусіли вступитися на схід в район Дніпра. Територія Скитів, між Прутом і Дніпром, була першою «правітчиною руського народу», що відокремлюється в сім моменті. Натиск Аварів погнав Антів відси

[1] Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, с. 32, 35—6, 40.

горі Дністром і Дніпром на північ «до нинішньої Волинської та північної частини Київської губ. Тут, специяльно на Волині—«друга правітчина Руського племени» (с. 49); перед тим жили тут Фіни («потомки Геродотових Неврів»), «але мабуть ще перед VI віком Фінів потягло на північ», до балтійського району—тому що чорноморське побережжя культурно підупало; Слов'яне тому знайшли Волинь опорожненою. Звідти вони стали поширятися на схід, з правого берега Дніпра перейшли на лівий і сильно розширились на сході в районі Дону, так що східня галузь Східнього Слов'янства (В'ятичі) відокремилася від полудневої, а далі від східньої галузи відокремилася північна, що рушила Задніпров'ям—почасти обминаючи горішнє Подніпров'я, заняте лядськими й фінськими племенами, почасти перебиваючися через них, і всуміш з ними заселила кінець кінцем край горішнього Дніпра, горішньої Волги і великих озер. Як руховий момент сього розселення в своїй останній праці[1] покійний дослідник вказав розгром Аварської орди Карлом Вел. Вважаючи на велику скількість осель з назвами на «Обр» на слов'янській території, він добачав в них вказівку на утечу Аварів і їх розселенни значними масами серед Слов'ян: се аварське розселення, на його гадку, викликало розселення Східніх Слов'ян і Ляхів (В'ятичів, Родимичів) і вплинуло на пізнішу формацію державного життя серед Східнього Слов'янства.

Начеркнена тут картина містить в собі багато інтересного, але заразом дуже богато надуманого, підданого бажаннями історично обґрунтувати концепцію єдиного руського народу і єдиної руської державности, що опанувала пок. дослідника під враженнями великої війни і внесла чимало змін в його давніші погляди. Він настоює на існуванні єдиного руського народу перед відокремленням головних розгалужень Східнього Слов'янства. Шукає такого моменту і такої сорозмірно невеликої території, де-б цей єдиний руський нарід міг прожити разом, аби виробити спільні прикмети, що об'єднують його розгалуження і відріжнюють їх від инших слов'янськах народностей. Для того й комбінує фантастичну мандрівку сього руського народу наоколо Київа (з Балтійського моря на устя Дунаю, звідти на Волинь, з Волини на Дніпро, з-за Дніпра назад до балтійського району)—що нагадує хіба блукання єврейського народу по Аравійській пустині під проводом боговидця Мойсея[2].

---

[1] Древнѣйшія судьбы Русскаго племени, 1919, ст. 24 дд.

[2] Як взірець апріоризму, з котрим пок. автор приступає до порушених питань в сих працях, може послужити його трактування справи Антів. Згадавши, що я й Нідерле вважали Антів полудневою галузею Східнього Слов'янства, він каже: «Рѣшительно не могу согласиться съ этимъ положеніемъ: распаденіе русскаго племени произошло позже появленія антовъ въ южной Россіи; оно явилось результатомъ его разселенія именно изъ тѣхъ территорій, которыя были захвачены, согласно Іордану и Прокопію, антами; въ послѣднихъ вижу поэтому предковъ всего вообще русскаго племени». Але, що Східнє Слов'янство розділилось на три розгалуження після виходу з антської стадії, а не під час мандрівки з Балтійського району, се чистий здогад автора. Перед тим він каже (с. 4):

Все се, розуміється, речі, які аж ніяк не можна вважати за тривкий науковий вислід, на котрім треба-б опиратись і з ним комбінувати які-небудь висновки в сфері наших дослідів. Знаючи наукову манеру покійного ученого, незвичайно швидкого в ставленню наукових гіпотез і в їх неустаннім перероблюванню і відмінюванню, в звязку з новими ідеями, які виникали в його буйно-творчім інтелекті, можна думати, що за тих 7—8 літ, які пройшли від опублікування сих праць, він і сам поробив би в них ріжні зміни. Але що йому не дано було сього, тож се лишається нам, і в сім моїм проспекті я мушу вказати на повну необґрунтованість теорії небіжчика, що Східнє Слов'янство опанувало київський вузел в результаті такої

«Допущеніе общеславянскаго единства, съ одной стороны, общерусскаго единства, съ другой, предполагаетъ наличность болѣе или менѣе ограниченныхъ территорій, соотвѣтствующихъ прародинѣ славянъ и прародинѣ русскихъ: только на ограниченной территоріи или на такой территоріи, которая при всей обширности представляла благопріятныя для экономическаго и политическаго единства условія, могло сохранятъся этнографическое и лингвистическое единство племени. Это обстоятельство указываетъ на возможность ближайшаго опредѣленія какъ общеславянской территоріи, такъ и территоріи общерусской». Отже з «допущення» виводиться існування такої замкненої території; щоб дістати таку територію, автор штучно обмежує територію Антів до Дніпра на схід, хоч з відомостей VI в. виходить ясно, що Анти сиділи вже тоді до Азовського помор'я. Але авторові було треба, щоб вони були єдиним народом і тісно сиділи. Для того-ж треба, щоб вони не були самою полудневою частиною Східнього Слов'янства з окремою назвою, бо се натякало-б на його диференціяцію. І після того пише: «Отождествивъ такимъ образомъ антовъ съ восточными славянами, предками всѣхъ русскихъ племенъ, мы на основаніи предыдущихъ соображеній можемъ представить себѣ древнѣйшую исторію нашего племени въ такомъ видѣ...» Отже ряд гіпотез, одна по одній, а потім—розгортується цілий образ, наче-б-то певний.

Що до антського розселення, то Нідерле, в повній мірі порахувавшися з новими здогадами Шахматова в своїй останній праці, зістався на тій ще позиції, котру висунув я в своїй студії 1898 р.: антськими іменами означалась група східнє-полудневих племін, від Дністра до Азовського побережжя. Або як автор це формулує: «дочасне політичне об'єднання южно-руських племін наоколо одного великого осередка, подібного до того, що почало творитися на півночі в Великім Новгороді, на Заході в Галичу (в Хорватії), а на Оці в Рязані». Сей осередок він добачає на Волині (Валінана Масуді) і ототожнює Масудієвого Маджака з Менандровим Мезаміром, провідником Антів. Чистим непорозумінням з боку автора являється при тім його полеміка, чи застереження, що на його погляд Анти не можуть уважатись «народом малорусским, або українським в смислі новіших українських теорій», ані ототожнюватися з «Київською Руссю»—як ніби то роблю я—Грушевський,—тим часом як він, Нідерле, уважає Антів за «перший політичний витвір східніх Слов'ян, що п о п е р е д и в Київську Русь» (с. 78—91). Нічим иншим як передкиївським групованням не вважав Антів і я. А чи називати його «українським», «малорусским» чи «южнорусским»—се річ смаку бо всі сі назви анахроністичні. Нідерле, називаючи його «южно-руським», впадає так само в анахронізм, бо назву Руси на Україні вважає не старшою від IX віку. Головне в данім випадку се: чи вважати, що все Східнє Слов'янство в якімсь періоді своєї еволюції містилося під іменем Антів в куті між Прутом і Дніпром, як се приймав Шахматов для VI віку, як «першу руську правітчину», чи вважати звістки про Антів звістками про полудневу групу Східнього Слов'янства (яка одночасно займала і край між Дніпром та Азовським побережжям). Нідерле, мовчки відкидаючи гіпотезу Шахматова, виразно вважає Антів «южноруською групою». Се головне, в чім ми сходимось в самій речі—не пускаючися в спори про слова.

кружної мандрівки з Висли на Дунай, з Дунаю на Волинь, з Волини на Дніпро, десь аж після погрому Аварів Карлом Вел., себ-то при кінці VIII або на початках IX віку.

В дійсності, як я мав нагоду вияснити в своїй Історії України-Руси і не бачу ніяких причин тепер відступити від сеї тези,—Східнє Слов'янство не пізніш кінця IV в. посунуло широким фронтом на полуднє, правим крилом черкаючи о Дністер, лівим о Дон, і, розуміється, не могло минути середнього Подніпров'я — якщо воно не було ним опановане ще перед тим! Події з кінця IV в., донесені ґотськими переказами—мабуть піснями про війну з Антами «Вінітара», (котрого ім'я мабуть і значило «побідника Слов'ян» — Венетів): про його сувору розправу з «королем» Божом, його ріднею і всею антською старшиною, далі—вмішання в сю війну Гунів, що взяли Антів в оборону, і погром Вінітара облишеного частиною Ґотів, що стала по стороні Гунської орди,—разом виразно вказують на чорноморське побережжя! Зовсім неймовірно, щоб Остроґотам, в їх тодішній трудній ситуації, впали на думку далекі походи, в глибину Подніпров'я чи инші краї східнє-европейського суходолу, та й у Гунів ледве чи був інтерес до східнє-европейських глибин! Видко антське розселення в тім часі не тільки що докотилося до Чорноморських країв, але й чуло себе в силах мірятися з Ґотами, своїми колишніми провідниками в культурі, і зверхниками мабуть також. Користаючи з трудного становища Ґотів під гунською зверхністю, Анти мабуть хотіли вийти з залежности від них і поширитись на ґотських чорноморських займанщинах.

Саме-ж розселення на полуднє почалось, видко, скорше. По всякій правдоподібности, антські племена стали посуватися по слідам Східніх Германців на полуднє від разу, як рушили ті, а сей східнє-германський рух почався ще перед н. е.—як се звичайно приймають на підставі згадок ольбійського декрету Протоґена, і як воно таки треба приймати[1]. Судячи з розміщення Слов'ян і Антів на чорноморськім побережжі в V—VI в., сей слов'янський похід на полудне

---

[1] «Весьма вѣроятно, что движеніе Славянъ шло двумя путями: однимъ болѣе западнымъ, другимъ—болѣе восточнымъ. Первымъ пошли предки Южныхъ Славянъ, а вторымъ—предки Славянъ Восточныхъ. Въ случаѣ если дѣйствительно движеніе направлялось по двумъ путямъ, то именно это движеніе изъ Повислянья на югѣ было, можно думать, причиной распаденія Славянства, тогда еще единаго въ большей своей части, на вѣтви Южную і Восточную». Введеніе с. 45.

Полишаючи на боці генеалогічну концепцію, з котрою я загалом не погоджуюсь, мушу завважити, що перехід сього Слов'янства в район Висли здається мені мало правдоподібним: його численна й екстензивна сила мусіла тоді бути більша, ніж щоб її могла змістити територія Висли. Думаю, що пересунення на сю вислянську територію, після виходу Германських племен, можемо прийняти тільки для Західнього Слов'янства. Вихідними-ж пунктами для руху на полуднє Слов'янства Полудневого і Східнього мабуть треба прийняти краї Німана і Горішньої Двини, Березини, Горішнього Дніпра. Тому я ніяк не можу уявити собі, щоб рух тих племен, які виступають на полудні як Анти V—VI вв., пішов з поріччя Висли.

дійсно треба собі уявити, як се робив Шахматов, в вигляді двох паралельних колон. Слов'янську більше в західнім напрямі, з району Німана в краї Дніпровсько-Дунайські, лишаючи вліво пинські дреговини, де зазнали стільки неприємностей Ґоти[1]. А антського походу мабуть не можна таки й уявити собі инакше, з огляду на згадане вище широке розселення їх в VI в., як обходом прип'ятських дреговин на схід Прип'яттю та Березиною та середньою долиною Дніпра! Инакше, йдучи одною дорогою, Анти й Слов'яне мабуть вийшли-б над Чорне море більш одностайною масою. Тим часом в дійсності сепаратний колонізаційний рух і колонізаційні розходження мали наслідком відокремлення сих двох частин Слов'янства, і на чорноморськім побережжі, на лінії Дністра вони зійшлися як дві окремі слов'янські галузі, позначені й окремими йменами, та повели між собою боротьбу, використовувану Візантійцями, Аварами й иншими сусідами, як видко з оповідань Прокопія й инших.

Можливо, що й рух германських племен частинно пішов долиною Дніпра. Не виключено, що Візіґоти й Остроґоти теж ішли відразу, але двома дорогами—на устя Дунаю і устя Дніпра, і східня колона, представлена Герулами й иншими, ближче нам не звісними германськими племенами, що в IV—V в. сиділи в околицях Меотиди, послужила передовим полком германсько-слов'янського походу: тараном, що пробивав полудневий шлях східнє-слов'янському розселенню. В кождім разі рух сей мусимо уявляти собі доволі довгим, хаотичним і затяжним. Коли при кінці IV в. Анти могли вже товктися з Остроґотами й Гунами де-небудь на нижнім Дніпрі, то їх пробуток в передстеповім районі середнього Дніпра мусимо покласти на часи раніші принаймні одним-двома століттями, та шукати останків сього германсько-слов'янського походу в археологічнім матеріялі перших віків нашої ери. В сім часі можемо собі мислити і початки всякання полянського елементу між залюднення київського вузла, а далі — і між людність самого города. Але від сього моменту мусів минути де-який час, поки Полянське плем'я, що зайняло «поле» між Стугною й Россю, вповні опанувало київский вузел, і так утворився той образ, що записала нам на своїх перших сторінках Київська літопись: «в лісі, на горах, над рікою Дніпрською» сидять сі «мужі мудрі і смислені», Поляне, гегемони Східнього Слов'янства і всеї східнє-европейської рівнини. Недавно у вступі до Історії української літератури я старавсь висвітлити процес останнього формування українського життя в північній Україні під поворотною хвилею чорноморсько-дунайського антського осадництва, що вступилось на північ під натиском степових орд VIII—IX в. Припливом сеї чорноморської української людности, більш окультуреної, призвичаєної до міського життя, до промислу й торговлі за кілька віків життя на великих чорноморських шляхах, я толкував зріст північної України та її центрів, так помітний від

---

[1] До речи, Ростовцев рішучо настоює на датуванню цього декрету початком III віку перед н. е. Iranians, с. 87.

IX віку. Се вона прилила нової енергії до тутешнього міського життя, до організації міських громад і воєнно-торговельних, купецьких товариств. Се була течія аналогічна з новгородсько-варязькою, що йшла до нас приблизно в тім же часі з півночи. Стрівшися з нею, чорноморська течія знейтралізувала її й не дала запанувати над наддніпрянським життям занадто сильно [1].

В сім процесі завершилось заселення київського вузла по обох боках Дніпра, і Київ набрав тої фізіономії, з якою він виступає, як великий східнє-европейський центр, в X—XII вв. Він став «городом» Полян, підставою гегемонії тутешньої «Руси», але властиво не був їх племінним центром. Покривши кінець кінцем його ріжнородні, тисячолітні наверствування своєю верствою, київські Поляне сами глибоко перейнялись тими ріжно-культурними й ріжно-етнічними елементами, щоназбиралися в сім тисячолітнім збірнику. В сім процесі вироблявся той так би сказати—нейтральний чи міжплемінний характер київської Руси, в котрім в значній мірі лежав секрет її довговікової культурної гегемонії. Сила самої київської дружини не об'яснює сього секрету в цілості: богато лежало в самім ріжнороднім складі Київа, в довговікових традиціях і культурнім досвіді, данім ними. Як фрагмент полянської території, Київ, безсумнівно, прийняв в себе богато полянського єства. Недурно-ж київський літописець всі заслуги й чесноти Київа записує на рахунок Полянського племени: видко, що київська людність уважалась за плоть від плоти і кість від кости його і не противставляла себе йому. Але полянський елемент сам прийняв в себе так богато і культурного змісту, і всякого роду ріжноплемінних останків осадництва київського вузла, що в певній мірі ослабли характеристичні особливості сього племени—і в мові, і в обичаю, і в фізичнім типі Київа. Отже Київ став, так би сказати—більш цивілізованим і інтернаціоналізованим відбиттям полянського елементу. Київська мова стала загально-українською κοινή—з де-яким ухилом навіть і в бік κοινή все-слов'янського. Такий же характер, приноровлений для потреб цілої державної системи, набирало київське письменство, право, мистецтво. Не перестаючи бути в основі своїй полянським і українським—таким, яким формувалось се українство в трикутнику Київа—Чернігова—Переяслава в тих віках, київське життя прийняло в себе богато від полудневого—чорноморського, від східнього—сіверянського, де-що від північного смоленсько-новгородського, а де-що навіть і від того нового ростово-суздальсько-володимирського, що виростало на підвалинах київської культури, але в міру свого зросту впливало і на сі київські підвалини. Всі домішки, колонії і впливи (збільшувані напр. при кождім переході до Київа князя, або навіть великого дружинного ватажка з якого-небудь провінціяльного центру) стирали з київського життя специфічно місцеве і сприяли розвиткові в нім більш широкого, універсального, що підносило се київське

---

[1] Історія укр. літератури I с. 64.

життя над тісні племінні межі, давало йому більшу широту погляду і розмах досягань [1].

Тим поки що кінчу я сі замітки, котрими хотів звернути увагу на де-які сторони минувшини київського вузла, що чекають ближчого обслідування й вияснення від наших дослідників, щоб кинути ясне світло на нашу минувшину.

---

[1] В згаданім «Введеніи» ак. Шахматова єсть інтересні гадки на сю тему, варті всякої уваги. Він пише напр.: «По лингвистической своей основѣ языкъ Кіева былъ языкъ южнорусскаго племени Полянъ. Но вѣроятнымъ представляется, что стеченіе въ Кіевѣ носителей разнородныхъ говоровъ—сѣверныхъ, восточныхъ и южныхъ—могло нѣсколько умѣрять тѣ діалектическія особенности, которыя въ той или иной степени рѣзко выдѣляли языкъ южнорусскихъ Полянъ. Трудно сказать, въ какомъ именно направленіи шли уступки, сглаживались особенно яркія отличія—въ направленіи ли другихъ южнорусскихъ говоровъ, или даже въ направленіи говоровъ сѣверно-русскихъ Кривичей и восточно-русскихъ Вятичей, но несомнѣнно по соображеніямъ апріорнымъ, что въ Кіевѣ вырабатывалась своеобразная κοινή, отличная отъ говора сельских жителей Польской земли (земли Полянъ) (с. 80).

Не різко відмінна очевидно, але де-що одріжнена, подібно як мусіла, примірам, мова Новгорода-міста XIII—XIV в., або Москви XV—XVI вв. відріжнятися від мови доохресних селян.

Що до впливів не тільки східне-слов'янських, але й іно-слов'янських, він висловлює там же, далі (с. 81—2) такі гадки:

«Можно заключить, что древне-болгарскій языкъ былъ усвоенъ образованными слоями Кіева уже в X вѣкѣ. Оффиціальное принятіе христіанства усилило культурное вліяніе Болгаріи, и еще более содѣйствовало пріобрѣтенію болгарскимъ языкомъ значенія языка кіевской интеллигенціи... Итакъ возможно, что въ Кіевѣ рядомъ съ говоромъ господствующихъ классовъ (κοινή), отражавшимъ особенности нѣсколькихъ русскихъ живыхъ говоровъ, складывался языкъ образованныхъ классовъ, языкъ мѣстнаго духовенства и другихъ книжныхъ людей: въ основаніи своемъ—это былъ языкъ древнеболгарскій, но древнеболгарскій языкъ, прошедшій черезъ живую русскую среду, усвоившій себѣ русское произношеніе иноязычныхъ звуковъ и ассимилировавшійся живому русскому языку также въ морфологическомъ и лексическомъ отношеніи. На этомъ языкѣ и писали и говорили: говорило духовенство, совершая богослуженіе и обращаясь къ народу съ проповѣдью, говорили послы въ торжественныхъ рѣчахъ, говорили, такъ или иначе, всѣ вообще лица, прошедшія школы, основавшіяся на Руси въ XI вѣкѣ. Языкъ Кіева въ обоихъ его видахъ—языкъ городскихъ классовъ и языкъ духовенства—переходилъ отсюда въ другіе центры древней Руси, а изъ этихъ центровъ онъ различными путями просачивался и въ деревенскую среду, въ самую толщу народныхъ массъ. Это распространеніе языка Кіева имѣло, какъ можно думать, немаловажное значеніе въ томъ объединяющемъ процессѣ, передъ лицомъ котораго мы стали, заговоривъ объ образованіи Кіевскаго государства и объ его культурныхъ задачахъ».

Акад. Павло Тутковський

ПЕРЕДІСТОРИЧНА ПРИРОДА КИЇВА

(Геологічне минуле території Києва
за четвертинного періоду)

Влада природи над людиною почувалася завжди; життя й побут людини з найдавніших часів залежали та залежать від природнього оточення,—від фізико-географічних умов, що їх ступневу еволюцію з'ясовує нам геологія; тому при вивченні Старого Київа цікаво відбудувати і фізико-географічні умови його території за ріжних давноминулих часів, з моменту з'явлення людини,—за ріжних фаз, так званого, четвертинного періоду, що збігається з палеолітом і неолітом і тягнеться й дотепер.

I. Київ за передльодовикової епохи четвертинного періоду.

Дуже складною була попередня геологічна історія території Київа перед настанням четвертинного періоду; чимало разів земна кора тут знижувалася, западала, утворювала глибоченні й просторі улоговини, до яких втручалися хвилі океану та утворювали цілі моря (девонське, юрське, крейдяне та третинні моря). Але напередодні четвертинного періоду ці грандіозні події скінчилися; земна кора на нашій території підвищилася й стала триваліша, останнє третинне море (що з нього відклалися наші рябі ганчарські глини) потрохи усунулося й зникло, а територія теперішнього Київа опинилася серед обширого суходолу. Поверхня цього суходолу була вкрита грубою верствою рябих глин, але була нерівною. На захід і південний захід від території Київа вона значно звищувалася до підніжжя колишніх високих гір (Українських Альпів), що були вже знищені через многотисячолітнє руйнування та лишили після себе тільки свій кам'яний фундамент—смугу кристалічних порід (з спорадичними згаслими вулканами). На схід, на північний та на південний схід від Київа тяглися на величезну далечінь низовини Полтавщини та Чернігівщини, що були теж вкриті рябими глинами та значно нижчі ніж тепер. Поверхня рябих глин усюди розмивалася дощовими струмиками і тому стала дуже розчленованою рівчаками, що збігалися до западини на східньому краї території Київа. Вже на початку четвертинного періоду тут утворилася велика ріка—Дніпро, що потрохи вглиблювала своє ложище та рила собі долину. З початку ложище Дніпра було значно далі на схід, ніж тепер, і тільки потрохи, протягом тисячоліттів, в міру розмивання правого берега, наближалося до теперішнього Київа, лишаючи на лівому березі старі свої піскуваті річища. Наприкінці передльодовикової епохи Дніпро вже був мало не на тому самому місці, як і тепер, тільки на теперішньому Подолі він підходив ближче до правого берега та омивав підніжжя Київських гір. Береги Дніпра тоді мали инший вигляд, ніж нині; Київські гори були значно нижчі (на цілих 14 сажнів або на 30 метрів) та здіймалися лише на 32,4 сажня (або на 69,4 метра) над рівнем Дніпра, досягаючи абсолютної височини 72,14 сажня (154,38 метра) над теперішнім рівнем моря. Подекуди наддніпрянські гори були вже розчленовані бічними долинами та початковими системами ярів; так, вже була існувала,

наприклад, долина Либеди, вже почали вироблятися й де-які більші яри (Протасів яр, Глибочиця, частина Кирилівських ярів і инші). Біля підніжжя Київських гір витікали, як і тепер, рясні струмики підземної води, що держиться на синій глині та утворює природні джерела (кринички).

Підсоння за передльодовикової епохи на нашій території було спочатку доволі тепле (наближалося до субтропічного підсоння попередньої останньої третинної епохи) та вогке, але згодом потрохи підсоння змінювалося, ставало холоднішим, наближалося до нинішнього підсоння; нарешті, наприкінці передльодовикової епохи, коли вже почали насуватися з півночи до нас великі крижані моря (льодовикова поволока), підсоння ставало потрохи все холоднішим. Насування льодовикової поволоки переводилося надзвичайно повільно, протягом багатьох тисячоліттів, — і ввесь цей час підсоння ставало потрохи холоднішим, температура знижувалася з кожним десятиліттям або століттям; підсоння робилося потрохи все більш та більш суворим,—таким, як тепер десь у північній Норвегії. Наприкінці передльодовикової епохи, коли край льодовикової поволоки підійшов на яких 50 або 40 верстов до нинішнього Київа, настало ще нове лихо: ті рясні холодні води, що у великій кількості витікають з-під краю льодовикової поволоки, почали заливати, затоплювати геть усю місцевість, утворюючи подекуди (в западинах) холодні озера, по инших місцях мутні потоки, що намулювали піскуваті верствуваті поклади (так звані флювіогляціяльні піски, суглинки та глини) зверху рябих глин. Одночасно Дніпро став дуже многоводим та ледяно-холодним.

Відповідно до повільних (протягом тисячоліттів) змін підсоння, змінювався й органічний світ, — флора та фавна. На початку передльодовикової епохи у нас ще існувала була субтропічна рослинність, як спадщина третинного періоду; згодом, коли підсоння холоднішало, ця рослинність потрохи вимирала, а на її місце надходила инша рослинність, що потрохи розповсюджувалася до нас з півночи; наприкінці передльодовикової епохи, одночасно з наближенням краю льодовикової поволоки, до нас потрохи примандрувала з півночи арктична рослинність, що пристосована рости по-за самим краєм льодовиків в тих холодних озерах та на берегах холодних струмків,— ріжні північні мохи та лишаї, карликова березка (Betula nana), Salix polaris, Dryas octopetala і инші; ця рослинність склала тут у нас справжні тундри, що існують тепер на півночі Архангельської губернії, на Сибіру. Територія Київа перевернулася на північну тундру! Те-ж саме було й навкруги на величезних просторах. Край льодовикової поволоки протягом тисячоліттів зміняв своє положення, коливався то на північ, то на південь, часом на значні віддалення; відповідно змінювався й склад рослинности, що пристосовувалася до змін підсоння.

Такі самі повільні, але ґрунтовні зміни переводилися потрохи, протягом тисячоліттів, за передльодовикової епохи й у складі живо-

тинного світу. На початку цієї епохи у нас на території Київа жили останки колишньої третинної фавни. Це були перш за все ріжні представники велетенських слонів, що жили по лісах та по степах цілими отарами (Elephas meridionalis, Elephas antiquus, згодом Elephas trogontherii), а з цих предків виробився наприкінці епохи довгою вовною вкритий мамут—Elephas primigenius та Elephas Wüsti; далі ріжні носорожці, еласмотерії, трогонтерії (велетенський бобер), олені, бізони, ріжні хижаки (махайродус і и.); згодом, в міру змін підсоння, до цих животин потрохи домішувалися представники північної фавни, що наприкінці передльодовикової епохи цілком витіснили попередню фавну; у тундрах Київщини з'явилися тоді ріжноманітні північні звірі,—цілі отари лемінгів та пеструшок, песець, північний олень, пижмовець (Ovibos moschatus), росомаха, ведмідь, лось, заєць, багато птахів; вся ця фавна жила разом з мамутами і носорожцями.

Всі описані зміни підсоння, флори та фавни мусіла пережити і первісна передісторична людина, якщо вона жила на нашій території, але слідів тодішньої людини у нас не знайдено.

II. Київ за льодовикової епохи.

Настала і для території Київа льодовикова епоха: край льодовикової поволоки, потрохи наближаючись, нарешті пройшов через Київ і крижане море вкрило усю місцевість на обширих просторах (у нас льодовикова поволока тягнулася аж до гирла річки Орели). Грубість льодовикової поволоки уКиїві досягала мабуть не менш, як 400—500 метрів (біля півверстви). Насуваючись на територію Київа, ця велетенська маса, розуміється, знищила тундри з їх флорою та фавною,—усе це перемандрувало далі на південь разом з краєм самої льодовикової поволоки, а у нас було вже мертве крижане море, льодова пустиня, куди лише дуже зрідка забігали де-які животини, а за ними мабуть инколи заходила й людина на короткий час. Протягом довжезних тисячоліттів лежало грубезне крижане море на нашій території; напливали з півночи все нові та нові маси льоду й приносили на собі чимало захоплених на півночі (у Скандінаві) та по дорозі ріжноманітних мінеральних матеріялів,—скелястих та землястих. Всі ці чужі матеріяли, в міру постійного танутття льоду, провалювалися по його численних щілинах додолу та нагромаджувалися на нашій території. Нагромадження цих чужих, ерратичних матеріялів переводилося без ніякого сортування: разом відкладалися і пісок (з ріжним діяметром зернят), і глини, і каміння—великі чи малі наметні, утворюючи грубу, хаотичну, неодсортовану, неоднорідну сумішку, так звану денну морену. Ця морена вкрила собою усюди рябі глини та верствуваті флювіогляціяльні утвори; морена лягла грубою поволокою на вершках Київських гір та по всіх схилах долин; подекуди вона була 7—8 сажнів (15—17 метрів) завгрубшки і відповідно звищила, збільшила височину Київських гір, але цього не було видко з поверхні, бо геть усе було поховано під грубою льодовиковою поволо-

кою. Під цією-ж поволокою з великими труднощами пробивався многоводий, холодний Дніпро, що далі на південь (біля гирла теперішньої Орели) визирав на поверхню та тік до моря. Пам'ятником або свідком тодішніх подій лишилася у нас досі денна морена великого зледеніння з ріжноманітними наметнями, що походять почасти з Скандінавії, почасти з берегів Онезького озера, почасти з остзейських країн та з Московщини. Й досі трапляються у Київі в цій денній морені часом досить великі наметні (хоч дуже багато з них повибрано та вжито для ріжних потреб). Великі наметні (з добрий стіл завбільшки, до двох метрів у прогоні) можна і тепер бачити подекуди у Київі та його околицях (напр., біля церкви Хведора на Лукіянівці, на Аскольдовій могилі, у селі Біличах і по инших місцях). Підсоння на льодовиковій поволоці було, розуміється, цілком холодне, арктичного характеру, як тепер у Гренландії. Це було мертве царство холоду й криги. Зрідка за цих тисячоліть зледеніння траплялося, що наплив льоду з півночи зменшувався і край льодовикової поволоки пересувався на північ, звільняючи тимчасово нашу територію від криги; але ці епізоди були розмірно недовгі і згодом знову насувалася льодовикова поволока, знову наставало царство смерти й холоду. Так було аж до кінця льодовикової епохи.

III. Київ за польодовикової епохи.

Пройшли довгі тисячоліття—і настав таки кінець льодовикової епохи, кінець великого зледеніння. На півночі Скандінавії змінилися умови підсоння, стало менше випадати снігу і тому приплив льодів до нас зменшився; тоді місцевої теплоти стало вистачати для розтоплення більшої кількости льодів, ніж та, що припливала до нас з півночи; тоді край льодовикової поволоки почав вже остаточно відсуватись на північ,—почалося повільне, дуже повільне вмирання великої льодовикової поволоки; велетень-льодовик почав конати. Багато часу пройшло, чимало людських поколіннів змінилося, доки змінилася наша природа. Знову через нашу територію пересунувся край льодовикової поволоки, але тепер він одсувався на північ; знову по-за краєм льодовикової поволоки виникли у нас справжні тундри з їх рослинним та животинним світом, але тільки тимчасово. Коли край зледеніння одсунувся від нас на північ на значне віддалення (верстов на 75 або 100), тоді тундри почали у нас зникати. Причиною цього була цілковита зміна умов; підсоння ставало потрохи теплішим; розмерзлі води, що витікали з-під краю льодовикової поволоки, ріжними рівчаками швидко збігали до Дніпра; окрім того з самої льодовикової поволоки віяли сухі та теплі постійні вітри (льодовикові фени), що тепер, коли зменшилася кількість вод, висушували усі водозбори та утворювали сухе підсоння; на поверхню виступала з-під льодовикової поволоки денна морена, що швидко висушувалася і взагалі була зовсім неродюча, непридатна для рослин; отже водолюбні рослини тундри мусіли вмирати, зникати, а нової рослинности при умовах дуже су-

хого підсоння не могло виникнути (вона не могла примандрувати з инших країн). Отже таким чином на звільненій морені повинні були виникнути справжні пустині, що широкою смугою оточували край зледеніння підчас польодовикової епохи. І на території Київа теж утворилася справжня суха пустиня; зникла вся рослинність, кудись помандрували й животини, переселяючись на північ, до тундр за краєм льодовикової поволоки. На місці Київа й навкруги вітер пустині пересував цілі отари видм пустині (так звані бархани, серпуваті у плані піскові дюни) та шліфував піском наметні, перетворюючи їх на пірамідальні (гранчасті) наметні. Ці діти пустині—польодовикові бархани і пірамідальні наметні—ще й досі заціліли навкруги Київа і на самій території Київа в великому числі й голосно свідчать про колишню справжню пустиню. Така пустиня широкою смугою вкривала периферію колишнього зледеніння по всій Україні (а також по всій Европі та Північній Америці); тільки по широченних заплавинах рік та річок тягнулися вузькими смугами оази з ріжноманітною водолюбною рослинністю, з тундрою поблизу краю льодовикової поволоки і з лісами далі на південь; ці тундри й ліси були притулком або сховищем і для відповідної (тундрової або лісової) фавни; але де-які звірі забігали часом і в саму пустиню—і за ними заходила й людина, що любила теж оселюватися на вершках барханів, де було сухо, звідки можна було вигідно стежити за ворожими або неворожими звірями. Протягом тисячоліттів існувала ця пустиня; в ній людина побачила, як піском шліфуються камені та перетворюються на гострорубі пірамідальні наметні,—звідси людина навчилася й сама шліфувати з каменя гарні знаряддя (так виникла неолітична культура).

Мінали тисячоліття—і край зледеніння відсувався усе далі на північ; разом з краєм зледеніння відсувалася на північ і польодовикова смуга пустині, бо сухі вітри (льодовикові фени), що віяли з льодовикової поволоки, теж пересувалися разом з краєм зледеніння (пересувалася уся ця антициклонічна система льодовикових вітрів); згодом до нас доходили вже слабі постійні вітри, що вже не могли пересувати гори піску (бархани) та шліфувати ним каміння, а могли тільки переносити хмари тонкого пилу, що завжди й постійно утворюється у пустинях. Київ був увесь охоплений цими хмарами пилу, що виносилися вітрами далі на південь та на південний захід. Ще через чималий час, коли край зледеніння відсунувся ще далі, до нас доходили вже дуже слабі вітри; вони приносили хмари пилу, але далі нести його не могли—й той тонкий жовтий пил осідав на поверхні, накопичувався грубою поволокою, що поховала під собою колишні моренові пустині. Тоді тут, здаля від краю льодовикової поволоки, і підсоння змінилося на тепліше та вогкіше, а принесений тонкий пил міг утворювати дуже родючі ґрунти,—справжню чорноземлю; не було вже перешкод і для мандрування рослин з заходу або з полудня. Отже за краєм пустині повинні були виникнути смуги навіювання пилу з родючими ґрунтами і з відповідною степовою рослинністю; тут виникли квітучі наші степи (бо ці ґрунти й підґрунтя та конти-

нентальне підсоння не були сприятливими для лісів). Разом із степовою рослинністю з'явилися й відповідні (степові) животини,—ріжні суслики (Spermophilus citillus і rufescens), земляний заєць (Alactaga jaculus), бобак (Arctomys bobak), пищуха (Lagomys pusillus), сайгак (Antilopa saiga), дикий кінь (Equus caballus), дикий осел (Equus hemionus), лис, вовк, ріжноманітні бики, з птахів—дрохва і багато инших. Більшість цих животин жили у нас на території України великими юрбами або отарами (табунами); до них незрідка приєднувались ще протягом довгого часу й де-які представники льодовикової фавни, як ото мамути, що жили і по лісах на річкових заплавинах та часто заходили і до степів (так само себе поводять, згідно з описами Брема, і нинішні африканські та азійські слони); тому нема чого дивуватись, що кістки мамута незрідка трапляються у степовому лесі разом з кістками типових представників степової фавни. (Надзвичайно цікаво, що таке саме навіювання тонкого пилу з смуги пустинь та утворення лесу і така сама степова флора та степова фавна були існували якийсь час за польодовикової епохи і далі на захід,—в Угорщині, в південній Германії, в південній навіть Бельгії та сумежних частинах Франції,—і там жила типова степова фавна, що її кістки там знайдено у чималій кількості.)—З тієї причини, що край льодовикової поволоки увесь час коливався (то відступав на північ, то знову посувався на південь), за другої половини польодовикової епохи утворення лесу переводилося з перервами: воно припинювалося що-разу при наближенні до нас краю льодовикової поволоки (хоч вона й була вже далеко від нас на півночі) та відновлювалося при кожному відступанні льодовикової поволоки на північ; наслідком цих процесів являється утворення на Україні де-кількох поверхів лесу, що попеределені похованими ґрунтами (як довели праці Ласкарева, згодом Набоких, Крокоса і инш).

Людина неолітичного віку на території Київа мусіла пережити всі згадані зміни підсоння, флори та фавни за польодовикової епохи, мусіла пристосуватися до всіх цих змін і це повинно було відбитися на її побуті, на її діяльності й культурі. Можливо, що згодом, коли пощастить знайти більше слідів неолітичної культури на нашій території, можна буде зазначити і відбиток на ній згаданих змін у природі нашої країни. У кожному разі цікаво мати це на увазі при майбутніх археологічних дослідах, між иншим, і на території Київа.

IV. Київ на початку сучасної геологічної епохи.

Наприкінці польодовикової епохи територія Київа мала вже майже такий самий вигляд, як і тепер. Київські гори виросли, звищились у наслідок того, що протягом другої половини польодовикової епохи на морені була нагромаджена товща лесу 10—15 сажнів завгрубшки; почали жваво розвиватися, розгалужуватися та вглиблюватися наші яри; утворився, між иншим, яр, що мав початок біля Бесарабки, йшов через теперішній Хрещатик (тепер вже вулиця Воровського)

до Дніпра та мав галузі з обох боків (напр., з заходу—яри, що по них проложені вулиці Фундуклеївська або Ленінська, Прорізна, Хрещатицький переулок, Софійська, Мала Житомирська, Костельна, а із сходу яри, що по них ідуть вулиці Миколаївська, Інститутська, Олександрівська); другий яр починався теж від Бесарабки та йшов до долини Либеди, а з лівого боку до нього впливав яр від Кловського узвозу; утворилося ще й багато инших ярів. Більшість цих ярів доходила до поверху рябих глин (або близько до нього) і дно їх було вогке, бо на рябих глинах існує перший (зверху) поверх ґрунтових вод; тому більша частина цих ярів позаросла лісами, що зацiлiли були геть аж до великокняжих часів і навіть далеко пізніше—до початку XIX століття (коли, напр., було ще існувало Козяче Болото по-за будинком колишньої міської думи,—теперішній будинок Окрвиконкому, і т. и.). Первісні ліси вкривали усю територію Київа і тільки на південь починався степ. Потрохи підсоння наблизилося до теперішнього, а рівнобіжно змінювалися флора та фавна. Де-які рослини й животини примандрували до нас з заходу (між иншим, на початку сучасної епохи почався повільний наступ лісів з заходу і ті ліси зайняли частину первісного степу та дійшли до берега Дніпра, переробивши первісну степову чорноземлю на деградований лісовий ґрунт); навпаки, де-які рослини й животини не мали змоги витримати боротьби за існування при нових умовах і або помандрували кудись до инших країн (напр., степова фавна—до Середньої Азії), або геть повимерли й зникли. До числа нових обставин, що дуже яскраво та міцно впливали на зміну флори й фавни, треба зарахувати і діяльність людини, що полювала на диких животин, присвоювала де-яких з них та де-яких знищувала без останку (так знищено мамута, тура, сайгака і чимало инших животин). Первісна передісторична людина звертала увагу і на мінеральні поклади території Київа; доказом цього є, напр., так звана Трипільська керамічна культура (що використувала рябі глини та синю глину); можливо, що ця людина користувалася і київським янтарем (або бурштином), що його зложища маємо у зелених главконітових пісках на синій глині, та ще ріжними наметнями з київської морени; привожено теж кам'яні вироби й здалека (напр., так звані «пряслиці» з Овруцького повіту).

Олександер Андріяшев

НАРИС ІСТОРІЇ КОЛОНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ ЗЕМЛІ ДО КІНЦЯ XV ВІКУ

Київською землею звалась територія, що лежала на середньому Дніпрі з Россю і Тетеровом, на нижній течії Прип'яти й Случи і горішньому Бугу, і тяжила як до своєї столиці до Київа. Ядром її була земля Полян—«Полянская» або «Польская» земля, як її зве літописець, оповідаючи про розселення Слов'ян; пізніше до неї приєдналася і нерозривно злилася земля Деревлян або «Дерева». Сама назва «Київська земля» майже не вживалася підчас літописного князівського періоду руської історії (Лавр. л., 470) і стала властивою для неї лише в XII і дальших століттях. Звичайною-ж її назвою в літописні часи була «Руська земля» або «Русь».

В свою чергу в назву «Русь» літописець вкладає ріжний зміст. У протиставленню до всіх неслов'янських народів, а також тих Слов'ян, що жили по-за межами великої східньої рівнини,—«Русь»—це всі слов'янські племена, об'єднані під владою Київа. Якщо мова йшла про північні, східні та південні слов'янські племена, то «Русью» звалися південні україно-руські. Нарешті, в найбільш вузькому значінні цього слова, літописець уживає назву «Руська земля», коли йому треба відзначити Київ з областю, що здавна тяжіла до нього, від инших україно-руських земель [1]. Земля Полян—це переважно «Русь». Така була їх племінна назва, яку вони мали здавна, а також назва території, що тяжіла до Київа, і лише пізніше, в міру підбиття «Полянами-Киянами» инших племін, ці племена також стали діставати цю назву.

Раніш ніж перейти до головної теми нашого нарису, спробуємо з'ясувати, чому як-раз Полянам-Русі припало об'єднати всі слов'янські племена, що розселилися по великій східній рівнині, не дивлячися на те, що і по території Полян, (судячи з археологічних даних, межі поселень полянських ще в X віці не переходили за Дніпро, Ірпень і Рось) і правдоподібно, по кількості, займали між Слов'янами останнє місце. Як вони могли не тільки захопити Київ—центр усеї торгівлі східньої Европи, але й задержати його під своєю владою, відбивши напади инших, без порівняння сильніших племін?—Відповідь на це дає вже сам літописець на перших сторінках літопису. Подаючи характеристику ріжних слов'янських племін,—Деревлян, Сіверян, Радимичів та ин., він каже, що вони «живяху звѣрьскимъ образом, жівучи скотьскы», і лише Поляне «бяхуть мудрѣ и смыслени» і «своихъ отецъ обычай имяху тихъ и кротокъ» (Іп. л., 7,9). Відкинувши зайву різкість і однобічність цих характеристик, що було викликано чернецьким настроєм літописця, а, можливо, й «вузьким патріотизмом» його, не можна все-ж заперечувати культурної переваги Полян-Руси над рештою споріднених їм племін. Як-раз цій перевазі,—тому, що к часу слов'янського розселення Поляне знаходилися вже в більш високій стадії історичного розвитку, вони й завдячували своїм становищем голови об'єднаних споріднених племін.

---

[1] Так Дерева вже не звалися «Русью». Порів. Іп. літоп., 49. Лют, поїхавши на полювання з Київа, «гна по звѣри в лѣсѣ» і попав в Деревську землю, де й був забитий.

Ми не маємо жадних підстав гадати, щоб підчас міграції східнє-слов'янської групи з Дунаю на Волинь і Київщину Поляне чим небудь виділялись з'поміж решти своїх родичів; доводиться думати, що їх порівнюючи більша культурність вже при самому появленню на історичній арені залежала від того, що їм вдалося зав'язати безпосередні, тісні зносини з культурними націями того часу значно раніше за своїх одноплемінників. Познайомитися з ними й увійти в культурне життя Поляне могли лише на одинокій артерії країни, по якій їх могли відвідувати чужоземці,—на Дніпрі—«великомъ пути изъ Варягъ въ Греки». Виникає гіпотеза, що Поляне були найбільш східньою групою з Слов'ян, що оселилися на Волині й Київщині, і вже довго до початку розселення племін мешкали на Придніпров'ю, а саме по бігу правого доплива Дніпра—р. Роси, від якої й з'явилась їх племінна назва «Русь» [1]. Ця остання гіпотеза являється тим більш правдоподібною, що вона з'ясовує й другу їх хорографічну назву—«Поляне».—Степна «польова» смуга Київської землі тягнулася лише по Росі, поміж нею і Стугною; за Стугною і далі на північ ішла вже лісова область, що поволі переходила в нетри Полісся. Самий Київ лежав у лісовій смузі: він був «въ лѣсѣ на горахъ надъ рѣкою Днѣпрьскою» і «бяше около города лѣсъ и боръ великъ» (Іп. л., 5, 9), що переходив потім в Деревлянські ліси [2].

Київ і землі між Стугною й Тетеревом в межах, де їх містить літописне оповідання, Поляне-Русь захопили пізніше; але вже й в Поросcю, живучи на Дніпрі, вони не могли не брати участи в тому торговельному руху, який оживляв путь «из Варягъ въ Греки». На їх території знаходилися два чи, може, три міста, в яких спинялися торговельні каравани, міста, що, як можна гадати, існували вже в цей час: це славнозвісне м. Родня, відомий вже Костянтину Порфирородному—Вітечев і, можливо, Трепіль. Пізніше, коли центром Полянської землі став Київ, місто, якому вже саме положення його у вузлі всіх водяних і суходольних торговельних шляхів великої східньої рівнини призначило бути головним торговельним ринком східньої Европи,—Полянам можливо було вже взяти діяльну участь в світовій торгівлі того часу і заняти в ній одно з видатних місць. В Київі скупчена була вся зовнішня торгівля з Норманами на півночі, з Хазарами й через них з Арабами на сході, і з найкультурнішою державою того часу—Візантією на півдні. Користаючи з водяної сили Дніпра, за допомогою невеликих волоків крам ішов по Прип'яті—в Привислянські землі, по Дніпру через Західну Двину, Ловать і верхів'я Волги—до Балтійського моря, по Десні й Сейму—в землі по Оці і Волзі і в Подоння. Крім того в Київі сходилися суходольні торговельні шляхи на Галич

---

[1] Порів. ріки: Рось, Росава, Роська, що пливуть тут; область Поросся, чи Порусся; можливо також м. Родня. Ми не збираємося детально обґрунтовувати цю гіпотезу, бо це втягнуло-б нас в деталі півторавікової суперечки про Норманське походження Руси, що не входить у рамці нашої статті. Див. літературу й розгляд питання у М. С. Грушевського «Історія України-Руси» т. I, ст. 579—602.

[2] Див. епізод з Лютом, Іп. л., 49.

і Угорщину через Білгород і Василев, на Волинь і Польщу через Білгород і Корчеськ, в Поволзькі землі через Чернігів і Курськ, в Подоння через Переяслав і, нарешті, на південь до Чорного моря три шляхи, що так часто згадуються в літопису—Грецький, Соляний і Залозний. Будучи, таким робом, центральним місцем, де переховувався весь чужоземний крам, звідки він розходився потім у всі боки, Київ натурально тримав в своїх руках і всю внутрішню торгівлю з иншими слов'янськими і фінськими племенами, що жили в східній Европі [1].

Зростаюче багатство країни Полян-Руси, її надзвичайно вигідне положення в торговельному відношенню, не могли не притягати жадібних поглядів сусідів, і дійсно, Поляне, як каже літопис, «быша обидимы Деревляны и инѣми окольными» (Іп. л., 9), а пізніш примушені були визнати зверхність Хазар. Залежність ця не була важкою [2] для народа, завдяки незвичайній толерантності і м'якості Хазар до їх чужоплемінних підданих, але зате ледве чи вони могли дати Полянам якусь значнішу допомогу в разі нападів сильніших ворогів. І багатому, але слабому кількосно племені довелося вжити звичайні при таких обставинах засоби—наймання війська, в даному разі—варязьких дружин. На службі в Київі Варяги з'явилися дуже давно і відогравали тут, можна думати, не останню ролю. Літописець згадує про кілька випадків захоплення влади над Київом великими дружинами під проводом Аскольда й Дира і, нарешті, Олега, при чому остання подія мала

---

[1] Взагалі в очах чужоземців Руська земля (Поляне-Русь) малювалася державою переважно торговельною, де весь устрій життя країни пристосований до інтересів торгівлі. Костянтин Порфирородний так описує Київський лад: цілу зиму князь з дружиною ходить «на полюдье» по підлеглих йому землях і збирає з населення данину; на весну цю данину: футро, віск, мед та инші природні продукти країни, вантажать на човни і везуть величезними караванами вниз по Дніпру в Візантію, звідки човни повертаються з крамом для посилки на північ і на схід. Яке значіння мала ця торгівля для країни, видно з тих постійних турбот і засобів, що вживали князі, щоб оберегти каравани від нападів кочовників. Численна купецька верства користувалася великим впливом в країні, не лише тому, що в їх руках скупчувалися величезні матеріяльні засоби, але й тому, що в той час не існувало ще того провалля, яке намітилось пізніше між торговцем і вояком. З одного боку князь і дружина вкладали великі суми в торгівлю ззакордоном, з другого—умови тогочасної торгівлі були такі, що примушували купця бути в той же час і вояком: торговельні каравани завжди мусіли бути готові своїми силами відбити напад і кочовників і инших аматорів легкого заробітку, яких, звичайно, не мало зустрічалося на їх довгому шляху. Відзначимо ще один цікавий факт, який вказує на широкий розвиток торговельної справи на Київщині. Зі всіх монетних кладів більшість знайдено на далеких околицях руської землі—на Поволжі, в Прибалтійській країні і т. ин., на близькому віддаленню від Київа вони зустрічаються рідко. Очевидно, в торговельній Київщині вже широко був розвинений кредит, і вона не потрібувала для своїх операцій великої кількости готівки. Окраїнні-ж місцевості, де експорт природніх продуктів країни в багато разів перевищував імпорт чужоземного краму, зібрали в своїх руках значну кількість монет. Про розвиток кредитових операцій в Київській Русі можна говорити і завдяки тій детальній розробці законодавства про кредит, яка нам відома в юридичних пам'ятках, правда, трохи пізнішого часу (XII в.).

[2] Порівн. оповідання літопису про підбиття Київа Хазарами. Іп. л., 9.

характер виключно династичного перевороту. Населення у всіх цих випадках ставилося до зміни влади цілком пасивно. Їх істотних інтересів ці зміни не зачіпали, і в цих нових дружинах вони бачили й знаходили таких же надійних оборонців своєї військово-торговельної діяльности, якими були і попередні. Взагалі, варязький вплив не проходив далеко в народню масу. Не зважаючи на те, що в старому Києві Варяги складали його постійну залогу, а пізніш, до самої половини XI в. [1], брали жваву участь і в походах на Візантію, і в князівських усобицях, і в боротьбі з кочовниками, цілком непомітно, щоб вони залишили якісь сліди в релігії, мові або етнічному типі народа. Кілька слів, що їх наука визнає норманськими, та невелика кількість власних імен, що їх заховав літопис,—ось усе, що залишилося від народности, яка відогравала таку важну ролю в процесі створення Київської держави.

Отже, завдяки ранньому заселенню місцевости коло Дніпра, яка мов би створена була для того, щоби бути центром торгівлі цілого Сходу Европи, володіючи в наслідок цього великими матеріяльними засобами, Поляне-Русь не могли вже, безперечно, лишатися в тій стадії розвитку, в якій вони були в часи міграції разом з иншими слов'янськими племенами з Дунаю. Заняття торгівлею, найкращим по тих часах провідником культури, і постійні зносини з одними з найбільш культурних націй тої доби—Візантійцями й Хазарами,—значно піднесло їх культурний рівень. Нарешті, можливість користуватися варязькою військовою силою дала їм змогу не тільки відбивати напади ворогів, але й довела до того, що і Візантія, і Хазари, і далекі Яси й Косоги, почали боятися імени «Русь». В той час, як Поляне-Русь швидко йшли наперед на шляху матеріяльного і культурного розвитку, їх одноплемінники, що пізніше вирушили з їх спільної прабатьківщини, поволі врізувалися в території, які вони стали займати, колонізуючи їх і асимілюючи, чи відсовуючи далі, в глибину лісів, їх тубільну фінську людність. У торговельному відношенню вони знаходились в повній залежности від Київа і нечисленні міста їх—Любечь, Чернігів, Смоленськ та ин.—залишалися лише станціями для київських торговельних караванів і мали значіння лише для місцевої торгівлі їх земель. І не диво, що всі ці племена швидко і майже без опору визнали гегемонію Полян-Руси й дали їм змогу об'єднати розрізнені племена в одну сильну державу і зафіксувати за нею своє племінне ім'я «Русь».

Переходячи до викладу ходу колонізації Київської землі, зазначимо, що спираючись на історичну долю країни, ми можемо поділити цей виклад на три періоди: князівський—до 1240 року, це—період повного розцвіту могутности Київа і початок повільного його упадку; Татарський, з 1240 по 1362 р.—руйнація країни і повний упадок її

---

[1] В останній раз Варяги згадуються в складі руських військ під 1034 р. (Іп. л., 105).

політичного і в значній мірі торговельного значіння, і, нарешті, Литовський—перехід країни в сферу литовсько-польського впливу.

Хронологічною межею нашого нариса ми ставимо собі третю четвертину XV в. (1471—1482), коли вже накреслились загальні риси того напрямку, в якому пішла дальша доля країни. Додамо ще, що для першого і другого періодів головним джерелом нашим являються літописи, для третього-ж місце їх заступає актовий матеріял, який, на жаль, має випадковий характер і не досить численний.

Простежити історію окремих поселень за більш-менш довгий термін часу можливо лише про такі міста, як Київ, почасти Вишгород, Овруч і де-які инші, про решту-ж ми маємо лише нечисленні і розрізнені, а часто й одинокі згадки. Літопис згадує про них лише в звязку з ходом подій, про які оповідає, і тому північний глухий кут Київської землі опиняється майже зовсім без поселень в той час, як південна і західня частина—постійна арена боротьби Київських князів з кочовниками, а також Галицько-Волинськими князями—усіяна містами. Актовий матеріял міг би дати більш систематичні дані про колонізацію країни, але кількість актів цього часу, що дійшли до нас, дуже незначна. Через це ми майже ніколи не можемо бути певні, що поселення, за які згадується в XIII в. і пізніше,—не існували вже в XI, наприклад, столітті, або навіть раніш. Додамо ще, що періодичні спустошення країни спочатку Печенігами і Половцями, а пізніш Монголами і Кримською Ордою, руйнуюче відбивалися на поселеннях і иноді цілком зміняли їх розташування в країні. Все це примушує дуже обережно підходити до опреділення давніх поселень на сучасній карті і завжди перевіряти місце їх положення, базуючись не лише на письмових джерелах, але й на деяких останках матеріяльної культури, що заховалися до нашого часу,—городищах, валах, численних могильниках і т. и.

Київська земля, в часи найбільшого розцвіту її могутности в князівському періоді, займала територію, що відповідає в загальних рисах бувшій Київській губернії без крайніх—північної й південної—її частин, але крім того з невеликими сумежними частинами сусідніх: Полтавської, Чернігівської, Минської, Волинської й Подольської губерній. Більш детально ми спробуємо накреслити кордони пізніше. Орографічно це—частина західньо-руського підвищення, що тягнеться з північного заходу на південний схід по вододолу басейнів Дніпра, Прип'яти і Південного Буга. Полого спускаючися до північного сходу і півночи, вона непомітно переходить в низину Полісся, а на сході-ж, підходячи до Дніпра, круто спадає і утворює правий нагірний його беріг. Будовою поверхні і характером ґрунту країна ділиться на дві частини: північну, що наближається до Полісся і південну степову. Перша тягнеться по Прип'яті і нижній течії її правих допливів, по Тетереву і по Дніпру вище Києва. Це низька рівнина з піщаним і, иноді, глинястим ґрунтом; вкрита вона ще і в наші часи великими лісами. В літописні-ж часи це були, мабуть, цілі пра-

ліси, які перерізували повільно пливучі річки і нечисленні прогалини, де знаходилися заховані в лісі поселення. Тут поміж Случчю, Убортю і Тетеревом містився ліс, про який дуже часто згадує літопис, і який не дурно певно носив свою характерну назву «Чортов ліс».

Друга частина, що лежить у верхів'ях Горини, Случи, по течії Роси з допливами і по Дніпру між Россю і Стугною, має чисто степовий характер. Тут починаються степи, що тягнуться без перерви аж до самих берегів Чорного моря. Це хвиляста рівнина, — яку перерізують швидкі, вкриті порогами, ріки, а також сила яруг і балок, з лесовим підґрунтям, що вкритий родючою чорною землею,—являлася тою обітованою країною, яка, не зважаючи на всю небезпеку у вигляді Печенігів, Половців, Татар, постійно притягала до себе руських хліборобів колоністів. Великих лісів тут вже немає, зустрічаються лише гаї і перелiски, зате ціла вона усіяна укріпленими городками для захисту від кочовників. Середину між цими крайніми частинами Київської землі складала смуга землі між Стугною й Ірпенем, де поруч з великими лісами трапляються і значні польові участки землі. В гідрографічному відношенню Київська земля була, в цілому, в досить сприятливих умовах. В її межах протікає Дніпро з устям Десни і нижньою течією Прип'яти, праві допливи Прип'яти — Горинь з Веллею, Стублою і Случчю з Хоморою (Горинь і Случ без долішньої їх течії), Уборть і Уша, лівий доплив Прип'яти р. Брагинка; безпосередньо в Дніпро впадають рр. Тетерев з Іршею і Здвижем, Ірпень з Унов'ю, Стугна з Ольшаницею, Красна і, нарешті, Рось з допливами Роською, Торчу, Раставицею, Кам'янкою, Рутом і Росавою. З правого-ж боку, в самому Київі, впадають в Дніпро дві маленькі річки—Либедь і Почайна, про які часто згадує літопис. Нарешті, крайня південно-західня частина Київської землі зрошалася Півд. Бугом і його допливом Десною. Місцеві водяні шляхи були розвинені лише в західній і північній частині землі, де плили судоходні в ті часи (тепер в більшості лише сплавні) ріки Горинь, Случ, Уборть і Тетерев, які звязували населення найвіддаленіших південно-західніх місцевостей з Київом. Людність в степовому Пороссю була в гіршому стані, бо Рось через свої пороги ледве чи була придатна, як водяний шлях, навіть і в давні часи.

Етнографічний склад населення Київської землі був досить складний і, в де-яких місцевостях, не вповні ясний. Людність складалася головним чином з Полян-Руси і Деревлян; перші мешкали по Дніпру, Ірпеню, Стугні й Росі, другі—по Тетереві, сумежній частині Дніпра і допливах Прип'яти—Уборті й Случі. Далі на околицях людність була змішаного типу. На півночі, на Прип'яті й Брагінці, зважаючи на археологічні дані, деревлянські поселення змішувалися з сіверянськими й дреговицькими; на заході в Погоринні—області на горішній і середній течії Горині, жило змішане дулібсько-деревлянське населення; на півдні — на Росі і, можливо, навіть на Стугні, поміж Полянами були осаджені, замісць, так мовити, військової сторожі, полонені Поляки і, пізніш, значна кількість кочовників-Торків, яких літопис

зве спільною назвою Чорних Клобуків. Існує гіпотеза, що по верхів'ях Роси й далі на захід були поселення й Уличів, що, відійшовши від тиску кочовників, один час жили між Бугом і Дністром. Невповні ясний, нарешті, склад людности, що мешкала на тій вузькій смузі землі, що тяглася на лівому березі Дніпра, і, як здається, здавна належалася до Київської землі; правдоподібно, воно було змішане, полянсько-сіверянське.

В політичному відношенню Київська земля склалася не відразу. Основне ядро—Поляне-Русь, як вже згадувалося вище, охоплювало течію Дніпра і землі на Ірпеню, Стугні та Росі й сусідами їх були Сіверяне, Деревляне й Уличі, яких пізніше замінили кочовники-Печеніги і, потім, Половці. Приблизно коло половини XI віку приєдналася до Київської землі Деревлянська земля з Погориннювжу, результатом чого з'явилися у неї нові сусіди—Дреговичі на півночі і Дуліби на заході; хоч під кінець періоду, про який ми говоримо, Погориння відійшла від Київської землі й була приєднана до Волині. Від часу до часу в склад Київської землі входила Турово-Пинська земля, але цей звязок не був органічним і залежав від особи великого князя, який, переходячи на князювання в Київ, затримував за собою й свій попередній Туровський уділ; в половині XII віку Турово-Пинська земля остаточно виділилася в самостійне князівство, так що в дальшому ми її зачіпати не будемо. Нарешті, кордони землі, на півдні в залежності від інтенсивности напору кочовників то скорочувалися і доходили навіть до Стугни, то знов поширювалися і передові поселення висувалися за Рось.

Перейдемо тепер до огляду міст і инших поселень Київської землі, про які ми маємо згадки в наших джерелах за князівський період її історії. Ми перелічимо послідовно всі заселені пункти, імена яких заховав нам літопис, зазначаючи при кожному дати [1] першої й останньої згадки про нього літопису. Дати ці не будуть зайві в нашій праці, хоч, звичайно, вони не рішають питання ні про час, коли повстало поселення, а тим більш, про те, коли воно припинило своє існування.

Почнемо з центральної частини старої Полянської землі,—з поселень по Дніпру, Ірпеню та Стугні, і на першому місці згадаємо про Київ, що лежить на крутих спадистих горбах «въ лѣсѣ на горахъ, надъ рѣкою Днѣпрьскою» (Іп. л. 9) в місці, де в Дніпро вливаються Почайна і Либедь. Судячи з археологічних знахідок на території Київа та його околиць, ця місцевість вже з часів палеоліту притягала увагу людини. Тут знайдено останки цілого ряду культур. Монетні клади виявляють, що вже з найдавніших часів Київ мав дуже

[1] Дати поставлені за Іпатьєвським літописом і доповнені, в разі потреби, даними з Лаврентьєвського. Як тут, так і в инших місцях цього нарису, посилаючися на літописні дати, ми беремо їх не змінюючи, хоч, як відомо, хронологія літопису цілком не бездоганна. Критика хронологічних дат літопису дуже ускладнила-б наше завдання.

важне торговельне значіння, а під час розцвіту своєї могутности він тримав в своїх руках всю торгівлю сходу Европи і був світовим ринком з тогочасному маштабі цього слова. Його торговельному значінню відповідали його розміри і заселеність. За дуже правдоподібними підрахунками, кількість мешканців його доходила до 100.000 людей, отже небагато міст Західньої Европи могли конкурувати з ним в цей час. Ще в IX—X столітті мешкали тут постійно Варяги і Хазари (Іп. л., 34); пізніш тут згадуються Греки, «Латины», Німці, Євреї, мабуть Вірмени та Араби, що жили тут постійно і мали тут навіть свої церкви. Була, нарешті, і окрема колонія новгородських купців, які мали на Подолі свою церкву св. Михаїла. Про численну людність говорить літописна звістка (Лавр. л., 278), оповідаючи про велику двоxденну пожежу в Київі 1124 року, коли згоріло майже ціле місто та зокрема до 600 церков. Коли це число не прибільшене, то, звичайно, більшість з них належала до типу невеликих домових церков та каплиць, але не можна забувати, що в цей час існували і такі шедеври художньої архітектури, як Десятинна церква, Софія, Михайлівський манастир і багато инших; не дурно Адам Бременський називав Київ «суперником Константинопольського престолу». Старий Київ лежав на придніпрових горбах і на Подолі, що тягнувся по берегу Дніпра.

Старіша частина «Гори» обмежувалась невеликим участком землі, де тепер стоять Десятинна, Андріївська і Трьохсвятительська церкви; пізніш почали заселюватися й инші горбки, і вже Ярослав включив до «городу» і обвів мурами весь простір до Золотих Воріт в південній частині міста. Шлях на захід ішов через Лядські ворота і на північ через Жидовські, яку назву вони дістали тому, що тут за стінами міста було єврейське поселення. Були ще ворота для проїзду в инші частини міста. В цій центральній аристократичній частині міста містилися головні церкви, великокнязівський дворець—«Ярославль двор», двори членів князівської родини, духівництва, значніших бояр і т. и. Ціле місто було сильно прикрашено. Двома крутими спусками—«Боричевим взвозом» і шляхом, що йшов під горою «Уздихальницею», «Гора» з'єднувалась з «Подольєм»—місцем осадку торгової й промислової частини Київського населення. Тут містилися торгові склади краму і промислові заклади, що обслуговували Київську торгівлю, колонії чужоземних купців, нарешті тут же коло устя Почайни була й гавань. На головному Подільському ринку «Торговищі» збиралося звичайно київське віче. Церков на Подолі, не дивлячись на його більші, порівнюючи з «Горою», розміри, згадується небагато; зазначимо лише старішу київську церков св. Іллі, що стояла близько гавани на Почайні, і яка існувала ще до охрещення Руси. Поділля було укріплено з північного, більш відкритого для нападу, боку валом і палісадом — «столпьем», що йшли від Гори до Дніпра. За цим «столпьем», по течії річки Сетомлі, лежало «болоньє», що його заливав Дніпро підчас свого розливу. Для зносин з Задніпров'ям десь на Поділлю існував перевіз, пізніш, за Володимира

Мономаха, був зроблений крім того ще постійний, мабуть розвідний міст. Де він знаходився—невідомо; одні дослідники містять його коло Вишгорода, инші—нижче Київа десь коло Видубицького манастиря. Здається, що друга гіпотеза вірніша.

На горах, за Хрещатицьким струмком, місцевість також була досить заселена. Тут лежало село Берестове (980—1151)—великий загородній князівський палац (дворець), який існував ще при Володимирі Святославичі, і довкола—на Клові та на уроч. Угорському—згадуються багато церков і манастирів. Ця місцевість, правдоподібно, була також укріплена, бо тут на боці, що обернений до Київа, згадуються Угорські ворота. Коло Берестова лежав славнозвісний Київо-Печерський манастир, а далі під горою, на березі Дніпра, був збудований в. кн. Всеволодом Михайлівський манастир і «красний двір» на Видобичах. Літопис називає в цій місцевості кілька князівських дворів: на Угорському, збудований кн. Юрием Володимировичем, „Рай“ за Дніпром і де-які инші, які служили цим князям для літнього перебування, або на випадок їх приїзду до Київа. Можливо, що тут робили собі „літні двори“ також і бояре та заможні люди. Про те, чи було тут ще якесь инше населення, окрім людей, що були безпосередньо звязані з обслуговуванням манастирів і князівських дворів,—відомостей ми не маємо; треба лише гадати, що коли воно і було, то в кожному разі не численне.

З підгородніх місцевостей відзначимо сел. (?) Дорогожичі (980—1171) з стародавнім Кирилівським манастирем, що існує й досі в околиці Київа і є відомий з своїх фресок, сел. (?) Капич (980), с. Предславино (980),—десь на Либеді, с. Желань (1093—1162), як гадають, сучасне село Жуляни, і с. Буличі (1162),—можливо, сучасне с. Біличі.

Близько від Київа, на північ і на захід, лежали два міста, які відогравали поважну ролю в історії Київської землі, це—м. Вишгород (946—1198) на Дніпрі, тепер с. Вишгород, і Білгород (980—1197) на Ірпені, суч. м-ко Білгородка. Обидва вони належали до найдавніших поселень Полян. Вишгород згадує ще Костянтин Порфирородний, як місто, що мало велике значіння в торговельному відношенню. Він лежав на високому горбі, який панував на далеке віддалення над Дніпром, і, судячи з розмірів його городища—до 3-х верстов довкола—був великим залюдненим містом. З огляду на стратегічне значіння—на кордоні з Чернігівським князівством і на вигідному броді через Дніпро і великому торговельному шляху на Чернігів і Курськ (він проходив тут, щоб уникнути переправи через Десну коло Чернігова),—місто було дуже фортифіковане, і, базуючись на тому, що по зруйнуванню Київа Андрієм Боголюбським в 1169 р. князі, на випадок нових нападів на Київ, більш воліли відсиджуватись у Вишгороді,—можна думати, що його укріплення були міцніші за київські. Між народом це місто мало велике значіння, бо в ньому знаходилася одна з найбільших святинь Київської землі—мощі св. Бориса і Гліба, патронів і „заступниковъ Русской земли“ (Іп. л., 96). Таку-ж ролю,

як і Вишгород, ролю передового форпосту на західньому кордоні полянської землі, відогравало і м. Білгород. Воно боронило Київ спочатку від Деревлян, а пізніш від нападів волинських князів, і було сильно фортифіковане під кінець X вел. кн. Володимиром. Розміри городища, яке заховалося досі,—до 2 верстов довкола, — вказують на те, що це було велике й залюднене місто. Додамо, що він мав велике значіння в торгівлі Київа, бо тут збігалися торговельні шляхи з Волини і Польщі з одного боку, і з Галича й Угорщини з другого; тут через р. Ірпень існував звідний міст, біля якого збирали мито за крам, який везли через нього.

Відзначимо два цікавих моменти, що кидають де-яке світло на історію цих двох міст—Білгорода і Вишгорода. В обох, судячи з натяків літопису, були свої власні тисяцькі, а з огляду на те, що ці урядові особи бували лише у центральних містах окремих земель, являється думка, що ці міста в свій час[1] були, як і Київ, центрами своїх окремих земельних округ, але потім швидкий розвиток могутности Київа поставив їх на становище пригородів, уряд же тисяцького ще де-який час заховувався, як пережиток старовини. Далі, при детальному аналізі де-яких епізодів у літопису, можна зробити здогад про якесь глухе й потайне ворогування вишгородців до Київа. Літопис багато разів зазначає, що в міжкнязівських усобицях симпатії вишгородців знаходяться на боці не своїх київських князів, а на боці тих, що ведуть з ними боротьбу[2] (Див. Іп. л. 92, 229, 375, Лавр. л., 291). З. Білгородом жадних непорозумінь не помічаємо. Білгород був любимим містом кн. Володимира, який тут (проте, так само і в Вишгороді) мав свій князівський двір. В ньому, нарешті, була заснована самостійна єпіскопська катедра[3]. Обидва міста були не раз уділом ріжних дрібних князів, але зі складу Київської землі вони ніколи не виходили.

Третє місто, що замикало ближчу до Київа оборонну лінію з півдня і південного заходу,—був З в е н и г о р о д (1150—1234). Він належав, мабуть, також до найдавніших поселень країни і був добре фортифікований, але, здається, не остільки, як два перші. Тепер він не існує, але місце його знаходження з повною правдоподібністю може бути означене на місці т. зв. Сіракова городища коло с. Хотова[4].

До цеї-ж групи поселень можна ще зарахувати с.с. М у т и ж и р і К у ч а р (1162), що лежали десь на шляху з Котельниці до Білгороду.

---

[1] Чи не дає той факт, що в. кн. Володимир мав свої палаци у всіх трьох містах—і в Київі, і в Вишгороді, і в Білгороді, і часто мешкав в них,—підстав гадати, що цей час не так вже давно й був?

[2] Чи не було це наслідком давнього суперництва за перевагу в торгівлі, що в боротьбі за ню переміг Київ?

[3] Вперше білгородський єпіскоп згадується під 1089 роком (Іп. л., 146). Заснування окремої єпіскопії в двадцяти верстах від Київа для того часу являється незрозумілим, чому й можна гадати, що вона була заснована раніш кн. Володимиром, щоб піднести значіння любимого його міста.

[4] В $1/2$ верстви від села велике, нерівної форми, городище, оточене валом і рівчаком. Антонович, Арх. карта Київ. губ., ст. 23.

Місце їх находження неясне[1], звичайно їх шукають в суч. м-ку Мотижині і в уроч. Кочирі на захід м. Білгородки, коло р. Ірпеня.

Перейдемо до вузької смуги землі, що тягнеться вздовж лівого берегу Дніпра, і яка належала до Київської землі. Міст в цій місцевості не було і географічні пункти, за які тут згадується, були лише простими селами, а можливо навіть урочищами. Починаючи з півночи, ми перш за все зустрічаємо Увет и чі або Ветичі—місце відомого князівського з'їзду в 1100 р., яке містилося, правдоподібно, на суч. урочищі Ветичах коло с. Хотиновки біля Дніпра, напроти Вишгороду. На південь на лівому березі Десни, близько того місця, де вона впливає до Дніпра, на землях с. Вигуровщини, намічають місце Городець (1076—1180), про який багато разів згадує літопис, і де звичайно відбувалися князівські з'їзди. Можливо, що пізніш, при огляді першого приходу татар до Київа в 1237 р., його названо «Песочным городком». Десь тут, недалеко від Городця, містилося і Ольжичі або Лжичі (946—1183), село, яке належало в. кн. Ользі. Значно на південь, недалеко від того місця, де Стугна впливає в Дніпро, було с. Саков (1101—1150), яке бачать в суч. с. Салькові, тут в 1101 р. відбувся князівський з'їзд з Половцями.

Нарешті, проти Витичева, лежало с. Мирославське (1150), біля якого був один з найвигідніших бродів через Дніпро; село це тепер не існує, але місце його знаходження цілком точно определяється літописом в оповіданню про спробу Юрія Суздальського перейти тут Дніпро.

Перейдемо до дальшої групи поселень на правому боці Дніпра—стугнянської. Другою оборонною лінією Київа з півдня були міста по р.р. Стугні, Красній й горішній течії Ірпеня. Літопис датує збудування цеї лінії 988 р., після того, як Володимир роздав уділи своїм синам і мав змогу весь свій час присвятити упорядкуванню «Руської землі». «И рече Володимиръ—каже літописець—се не добро есть, мало городовъ около Кыева. И нача ставити городы по Деснѣ и по Устры, по Трубешеви и по Сулѣ и по Стугнѣ; и нача нарубати мужи лутши отъ словянъ, и отъ Кривичъ, и отъ Чудий, и отъ Вятичь и отъ сихъ насели и гради; бѣ бо рать отъ Печенѣгъ и бѣ воюяся с ними и одоляя имъ» (Іп. л., 83). В теперішні часи не можна опреділити, які саме міста, що були на Стугні, збудовані чи фортифіковані Володимиром, окрім хіба одного Василева; але сама лінія укріплень вповні точно опреділяється по напрямку певних фортифікаційних будов, що заховалися до нашого часу і носять серед народу назву «змієвих валів». Вали ці йшли на багато десятків верстов і були дуже солідно збудовані; судячи з їх решток, які заховалися по лісах і не були поорані, вони складалися з валу в 3—4 саж. височиною і 7—8 саж. широчиною в підніжжю, при чому з зовнішнього боку, рахуючи від Київа, коло валу були всюди глибокі рівчаки, які повстали через ви-

[1] З літописного тексту (Іп. л., 354) не можна напевно опреділити, чи Кучар було село, чи тільки урочище.

бирання землі для валу. По гребню вала, мабуть, будували ще міцну огорожу з частоколу, як це робили і в західньо-европейських[1] будовах такого роду, і пізніш для оборони Москви, т. зв. «Тульскихъ засѣкахъ». Вздовж цеї будови, більш або менш близько від неї, стояли укріплені «городки», мешканці яких мусіли утримувати сторожу вздовж валів, і де місцева сільська людність могла-б сховатися на випадок прориву кочовників. При тодішній примітивній зброї вважалося, що такі будови цілком досягали своєї мети; на території Київської землі було чимало таких укріплень. Стугнянську групу валів складали три головних лінії і кілька відног. Всі вони починаються коло Дніпра біля Трипілля, і йдуть: північні—по лівому березі Стугни на Васильків до Радомисля, середня—по правому березі її на Митницю, Фастів і Ходорків (повертаючись потім на південь, вона зливається з Пороською лінією), і, нарешті, південна—по лівому березі р. Красної на Василев до Фастова.

На цій сіті валів археологічна карта В. Б. Антоновича нараховує до 20 городищ, про які досить певно можна визнати, що вони існували вже в князівські часи[2]. Але літопис називає тут значно меншу кількість поселень. Поміж устями р.р. Стугни і Красної, на Дніпрі, коло вузла всіх 3-х ліній валів, лежало сильно фортифіковане місто Треполь (1093—1195)[3], що боронило прохід між Дніпром і валами й вигідний брід через Дніпро. В другій половині XII в. він не раз був уділом ріжних дрібних князів. Вище на Стугні лежить м. Тумащ (1150—1170), яке було, судячи з літописного оповідання, десь коло с. Ханьбикова, і далі, коло початків Стугни давнє місто Василев (988—1193), сучасне місто Васильків, де за легендою, Володимир ніби прийняв християнство. Місто мало торговельне значіння, бо тут ішов торговельний шлях з Києва на Галич, так зв. Васильовський шлях. Василев відомий ще, як батьківщина Теодосія Печерського. Далі, десь по дорозі з Білгороду на Перепетове поле, лежало м. Вернев, або Чернев (1151), місце знаходження якого точно не встановлено. Крайніми містами на захід, по цій лінії валів, про які згадує літопис, були м. Ярополчь (1160), сучасне село Яроповці біля початків Ірпеня, і Мичськ та Здвижденъ, про які ми

---

[1] Див. Антонович, «Зміевы валы». К. Ст. 1884, т. VIII, ст. 355—370. З кінцем XI в., на думку В. Б. Антоновича, вони згубили свою оборонну здатність. Зараз ця сітка валів часто переривається, завдяки виорюванню полів.

[2] Між цими городищами є такі, що, безперечно, можуть бути зараховані до князівського періоду, себ-то, які лежать на шпилях крутих горбів, до яких можна підійти лише з одного боку, на них зроблено кілька рядів валів. Є також і инших типів: чотирьохкутні або овальні, з них перші датуються пізнішими віками — коли з'явилася вже огнестрільна зброя, другі-ж, навпаки, рахуються найбільш давніми—ще до князівських часів. Але немає жадної підстави відкидати де-які з цих городищ, чи найдавнішого, чи пізнішого типів, з оборончої лінії, коли вони стоять на сіті валів, бо при будуванню оборончої лінії мешканці могли використати давніші городища, і, навпаки, городища князівської доби легко могли бути перебудовані пізніш відповідно до вимог артилерійської науки.

[3] Сучасне місто Трипілля міститься трохи на південь ніж старе місто, на правому боці р. Красної.

скажемо пізніше, коли будемо розглядати міста Деревлянської землі. З південного боку лінію укріплень піддержували ще кілька міст, що містилися в найбільш небезпечній (для прориву) частині укріплень— коло Дніпра. В тому місці, де р. Красна впадає в Дніпро, було м. Халеп (кінець XI в.—1136 р.), тепер с. Халеп'є, і давнє місто Вітечев (1095—1177), сучасне село Вітачів, сильне укріплення, яке боронило брід через Дніпро. Про нього знав ще Костянтин Порфирородний, як про пристань на Дніпрі, де суда, які вирушали в свою далеку і небезпечну путь, збиралися у великі каравани. Біля Вітечева наприкінці XI віку в. кн. Святополк-Михаїл збудував місто Святополчь (1095 р.), де й оселив мешканців м. Юр'єва і його околиць, що втікли до Київа від Половців; сюди-ж, до його відбудування, була перенесена з Юр'єва й єпіскопська катедра. Місце знаходження Святополча досить певно определяє городище коло с. Стайки, на південь від Вітачева. Реєстр міст стугнянської групи закінчується м. Красен (кін. XI в.), сучасним с. Красне на р. Красній.

Південна частина старої Полянської землі між Дніпром, Россю з допливами, Красною і верхів'ями Ірпеня й Тетерева, мала назву Поросся. Багата чорноземля, велика кількість луків, можливість займатися хліборобством без важкої праці попередньої очистки ґрунту від лісу,—завжди притягали споконвічних хліборобів Полян і вони зі стихійною упертістю, не дивлячися на всю небезпеку, що була невід'ємною від тутешнього життя, тягнулися на південь. На жаль, для руської колонізації пороські степи були в безпосередньому сусідстві з кочев'ями тюркських орд, і, раз за разом, Печеніги, Торки і, нарешті, Половці, вдираються і спустошують країну. Під їх тиском населення відступає на північ, але потім, при першій змозі, знов посувається до берегів Роси. З початку X віку з'являються в межах руських володінь Печеніги: «Придоша Печенѣзи пѣрвое на Рускую землю,—каже літописець,—и створивше миръ съ Игоремъ, идоша къ Дунаю» (Іп. л., 26); мирний стан тривав до кінця 60-х років, коли вони вдерлися в Київську землю і ледве не здобули Київа. Далі майже 70 років йшла безперестанна боротьба з ними, поки, нарешті, після страшної поразки під Київом в 1034 р., вони не пішли до Дунаю. На короткий час їх змінили Торки, але вже в 1061 р. «придоша Половци первое на Руськую землю воевати», і з цього часу розпочинаються їх безупинні наскоки на руські землі. За підрахунком проф. Голубовського, за час з 1061 по 1210 рік[1], літописом зазначено всього 46 наскоків половецьких на руські землі; між ними з 16 наскоків на Київську землю 12 припадає на Поросся. Треба зауважити, що в літопису відзначені, безперечно, лише значніші наскоки, а скільки було, мабуть, ще наскоків дрібних ватаг, які лише пустошили і руйнували одно чи кілька поселень; і скільки було випадків, коли Половці, беручи участь в князівських усобицях, грабу-

[1] Див. «Печенѣги, Торки и Половцы», ст. 83. Пізніше 1210 року літопис не згадує про половецькі наскоки.

вали й палили волость і тої й другої з ворожих сторін. Не прибільшуючи, можна сказати, що не багато було таких років, коли-б Українська земля не стогнала від кочовників і на Чорноморських ринках відчувався-б брак у слов'янських рабах.

Для оборони від кочовників південний кордон вздовж течії Роси був фортифікований, подібно до стугнянської сіти, рядом городків-фортець, зміцнених в перервах між ними валами з рівчаками та палісадами. Початок будування цеї фортифікаційної лінії зараховується до 1031—32 рр., коли Ярослав почав будувати міста по Росі й заселив їх полоненими Поляками (Лавр. л., 146). Це припадає на час відходу Печенігів до Дунаю, і Поросся цілих 30 років почувало себе порівнюючи безпечним від нападів. Пороська лінія валів складалася лише з одного ряду, з двома значними відногами. Вона починалася коло м. Канева і йшла спочатку по лівому берегу Роси, а потім, за Білою Церквою повертала до північного заходу і з'єднувалася зі стугнянською лінією біля м. Ходоркова; одна віднога йшла на Сквиру, Ягнятин, а потім на м. Вчорайше й Ходорків, друга-ж—від с. Синиці на Таращу до с. Чернина[1]. Кілька невеликих валів існують ще і на південь від Роси. Зроблені вони були, очевидно, для оборони окремих поселень, які висувалися за пороську лінію завдяки енергії колоністів.

Досить розробити пороську оборонну лінію і фортифікувати її у країни не стало живої робочої сили. Відбивалася постійна втрата людности, яку забирали в полон кочовники, і перед центральною владою стало невідкладне, першорядної вартости, завдання: по можливості уплотнити Поросся, хоч-би й чужим елементом. Вже Ярослав оселив тут полонених Поляків, пізніш з'являються окремі племена Печенігів, що відбилися від головної маси при відході їх на Дунай, Торків, Берендичів, Коуїв і инших дрібних тюркських народців, що відомі в літопису під спільною назвою Чорних Клобуків. Були поміж ними, судячи з де-яких натяків літопису, навіть невеликі групи Половців[2]. Всі ці кочовники, що волею, а ще частіше неволею[3], попали на руську територію, продовжували і тут своє мандрівниче життя, й розкидали свої «вежи», то тут, то там. Жили вони в більшості в південній частині Поросся вздовж лінії валів, і по горішніх допливах Роси, але де-які їх групи згадуються і в Придніпров'ю: так, в літопису, називаються Печеніги Канівські (Никон. л., II, 196). Де-коли зустрічаються згадки про чорноклобуцькі міста, але, як здається, мешканці користувалися ними лише на випадок несподіваної небезпеки, чи, вирушаючи в якийсь довгочасний похід, залишали там своїх жінок і дітей (Іп. л., 279)[4]. Довге спільне життя з християнською

---

[1] В де-яких місцях ця лінія в сучасні часи має значні перерви, що повстали безперечно, завдяки інтенсивній оранці полів.

[2] Літописець иноді зве Половців, які кочували в степах, «дикими», що дає підставу гадати, що були Половці й «мирні».

[3] Порів. Татищев «Исторія Россіи», II, 116, Іп. л. 184—186, 204.

[4] Чорноклобуцькі міста не мали, здається, власних імен, чи вони звалися тюркськими іменами, принаймні літопис не дає нам ні одного такого власного

осілою людністю мало відбилося на звичаях і характері життя Клобуків. Вища верства, через змішані шлюби, переймала, безперечно, в певній мірі вищу слов'янську культуру, і Тюрки, що вселилися в містах, стали вже осілими й християнами (порів. Іп. л., 152 і далі), але головна маса, що заховала свій попередній, кочовий тип життя, залишалася вірною своїй релігії і своїм старим звичаям, чому літописець їх звичайно й називає «поганими» і виділяє з-поміж инших християнських мешканців Поросся[1].

Оселившись в Поросcю, Чорні Клобуки опинилися в повній залежності від Київських князів, і їх присутність тут приносила не малу користь населенню. Звичайно, порівнюючи слаба їх кіннота не могла відбити напад великих сил Половців, але їх нічим не можна було замінити при нападах, коли хижаки поверталися обтяжені награбованою здобиччю й полоном до своїх степів, або коли наскоки роблено невеликими загонами. Знаючи всі військові хитрощі Половців і заховавши попередні свої звичаї кочовників, вони, звичайно, вспішніше могли боротися з ними, ніж менш рухливе корінне слов'янське населення. З приходом Татар Чорні Клобуки зникають; невідомо, чи залишилися вони в Поросcю і злилися з місцевим населенням, чи, що вірніше, втікли слідом за половецькими ордами далі на захід. В сучасні часи пам'ять про них ще заховалася в географічній номенклатурі б. Київської землі, в назвах р. Торчи, доплива Роси, с. Торчиці в Таращанському пов., ур. Торчі на Стугні, с. Кумановки в Бердичевському пов., Половецького Вел. і Мал. у Васильківському пов., і де-яких инших.

Слабкість і розтягнутість пороської оборончої лінії викликали потребу будови довкола неї великої кількости укріплених городків[2], більшість з яких в літопису не названа. Ми перелічимо їх починаючи зі сходу від Дніпра і устя Роси. На правому березі Дніпра, на південь від того місця, де в нього вливає Стугна[3], згадуються два міста—І в а н (1151) і З а р у б (1096—1168). Перший з них шукають в городищі біля м. Ржищева, де існує горбок, що й тепер носить ім'я Івана. Друге, сучасне село Зарубинці близько від устя Трубежа. Заруб був значним людним містом; його сильна фортеця боронила вигідний брід через Дніпро по дорозі на Переяслав. З заходу він був оточений валом, що охоплював місто з його землями від одного краю Дніпровської ізлучини, в якій воно лежало, до другого. В Зарубському Пречистенському манастирі трудився один час славно-

імени. Так, він згадує про 6 берендичських міст, але не дає їх назв. М. м. Кульдеюрев і Чюрнаїв носять ім'я ханів племін, що тут жили; саме м. Торчеське носить племінне ім'я і таких одноіменних міст було, здається, не одне, а два.

[1] «Совокупишася вси Клобуци и Поросье» (Іп. л., 230), «Совокупивше и Берендѣичѣ и Поросье и всю Рускую Землю» (Іп. л., 391). Иноді, правда, вся людність Поросся і Слов'яне й Клобуки звуться просто «Поршанами» (Іп. л., 265).

[2] На археологічній карті В. Б. Антоновича вказано тут до 55 городищ більшість з яких відноситься, безперечно, ще до князівських часів.

[3] Середня течія Дніпра в Канівському і Черкаському повіті і далі мала назву Білобережжя; на початку X в. так звалися низов'я Дніпра (Іп. л., 32, 48).

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ
ДО 1363 Р.

- - - - - - - - - — Границі київської землі XI і XII в в

.... — Надбання і втрати XIII і XIV в в

Назви городів, що згадуються до ½ XI в. — підкреслено

Назви городів що згадують за татарських часів, — взято в дужки

Вали — ///////////////////////

звісний книжник і філософ, пізніше київський митрополіт—Клим Смолятич.—Перелічувати пороські міста почнемо з відомого старого міста Родні (980), що лежало коло самого устя р. Роси, як гадають, на так званій Княжій горі. Про нього ми маємо згадку в літопису лише один раз при оповіданню про те, як загинув брат Володимира Ярополк, що втік сюди, під захист міцної фортеці Родні. Далі він зникає, зруйнований, певно, підчас наступу Печенігів в кінці X в., коли спустіло ціле Поросся, і мешканці його поховалися за Стугною. Пізніше, в XI віці, місце Родні займає тут сильна фортеця,—м. Канів (1149—1195), суч. м. Канів на Дніпрі в кількох верстах від устя Роси. Він відограє поважну ролю в житті Київської землі. Сюди князі виходили назустріч караванам Гречників і Залозників, щоб боронити їх на випадок появлення половецьких ватаг. Тут вони спиняються, щоб «сторожити» Руську землю від Половців; тут же на кордоні Київської землі відбуваються з'їзди з половецькими ханами, для переговорів. Не раз стояв Канів на чолі дрібних, другорядних уділів і навіть виступав в ролі центра цілого Поросся. Додамо ще, що єпіскоп юр'ївський иноді титулувався також і канівським. Далі вгору по Росі згадуються міста: Товаров (1190), якого шукають в одному з городищ коло м. Межирічі [1], Дверен (1192), мабуть, сучасне село Деренковці, Корсунь (1172—1195)—суч. м-ко Корсунь [2], Богуславль (1195), суч. м-ко Богуслав. Далі, мабуть на Росі-ж, містилося м. Юр'їв або Гюрьгев (1095—1162), який зараз вже не існує і місце якого шукають в городищі біля м. Білої-Церкви [3]. Заснований, мабуть, ще Ярославом, він був центром церковного життя Поросся і місцем перебування окремого єпіскопа. Катедра була заснована тут переважно з місіонерською метою. Після розгрому його в 1095 р. Половцями він був у 1103 р. знов відновлений і укріплений в. кн. Святополком. Иноді він поруч з Каневом і Торчеськом виступає в ролі центрального міста Поросся. Останнім містом на Росі, коло її початків, було Володарев (1150), суч. с. Володарка, що лежало на т. зв. Василівському торговельному шляху з Київа на Галич. Десь в цій місцевості, але вже на Росі, згадуються міста: Мунарев (1150—1160) на захід від Володарева, Кульдеюрів, Боровой і Чюрнаїв (1190). Місце знаходження їх всіх не певне. Можливо, що Боровой і Чюрнаїв лежали вже за Россю (на Гнилому Тикичу). М. м. Кульдеюрів і Чюрнаїв були чорноклобуцькими поселеннями. Досить багато міст згадується на допливі Роси, р. Растовиці. Тут було м. Растовець (1071—1077), суч. м-ко Біли-

---

[1] При описі Канівського замку 1552 р. згадується городище Товаров в 2-х милях від Канева. Архив Ю.-Зап. Рос. VII, т. I. ст. 100.

[2] Можливо, що тут знаходилося одно з київських міст Полоних, яке Рюрик Ростиславич в 1195 р. віддав Роману Мстиславичу разом з половиною «търтака» Корсунського (Іп. л., 462).

[3] В. Б. Антонович, Археолог. карта, ст. 53. Цікаве також определіення Голубовського, який указує на два значних розмірами городища на р. Руті близько с. Соколова: «Печенѣги», і т. и., ст. 141—142.

лівка, що ще на початку XVIII в. заховував своє старе ім'я, і шість берендицьких міст з невідомими назвами, про які згадується під 1177 р. (Іп. л., 408), а також м. Неятин (1071), сучасне, як гадають, село Ягнятин [1] і м. Куниль (1150).

В центрі західнього Поросся, поміж доцливом Роси р. Рутом і доцливом Стугни — Ольшаницею, лежало відоме Перепетове поле, або, як воно тепер зветься—«Білоцерківський степ» з двома курганами Перепетом і Перепетихою,—місцевість, про яку не раз згадує літопис. Десь коло Перепетова поля були м.м. Безяниця (1151), Святославль (кін. XI в.), Михайлів (1172), можливо й Дерновой (1146), якого иноді ототожнюють зі згаданим вже м. Двереном на Росі, і, нарешті, одне зі значніших міст Поросся—Торческ (1093—1234), якого точне місце знаходження також невідоме. З половини XII в. до приходу Татар він відограє поважну ролю в Пороссю, являючись в ролі центрального міста країни і місцем перебування удільних князів. Здається, був ще другий Торческ, про зруйнування якого літопис оповідає під 1093 роком (Іп. л., 152—7); коли це так, то місце його знахождення може бути з певністю определено в урочищу «Торчь» на Стугні, біля с. Ст. Безрадичі [2].

Переходимо до другої головної складової частини Київської землі, до землі Деревлян. Літопис називає тут небагато заселених пунктів, особливо мало їх на півночі, в районі віддаленому від місцевостей, де, звичайно, відбувалися події, які переважно цікавили літописця—міжкнязівські усобиці й напади кочовників. З часу самостійности Деревлянської землі ми маємо відомості лише про два міста—Іскоростень (945) і Вручий (977—1195). Перше з них було племінним центром землі, столицею «світлих» князів «иже роспасли суть Деревьскую землю» (Іп. л., 35); спалений Ольгою він загубив своє значіння і у вигляді маленького осідка проіснував до нашого часу; зараз—це м-ко Іскоростень на Уші. М. Вручий, суч. пов. місто Овруч на р. Норині, став адміністративним центром Деревлянської землі після зруйнування Іскоростеня і столицею першого удільного князя з Київської династії—Олега. В другій половині XII в. він довгий час стояв на чолі самостійного уділу Рюрика Ростиславича, який дуже любив це місто і збудував тут чудову церкву св. Василія. Окрім цих двох міст нам відоме ще в цій місцевості лише м. Ушеськ (1150), суч. м-ко Ушомир на р. Уші, недалеко від Чортового лісу. Десь недалеко від Ушеська було й уроч. Святославля Криниця, про яку згадується рівночасно з ним.

---

[1] В. Б. Антонович гадає, що Неятин входив в число 6 берендицьких міст. Він намагається ототожнити їх з городищами, що знаходяться в цій місцевості. Див. «Чтенія Общ. Нестора-Лѣтоп.», III, ст. 10 і далі.

[2] Викликає де-які сумніви близькість цього міста до Києва, але з другого боку можливо, що тут була зроблена одна з перших спроб оселення в межах Руси Торків, і вони, не маючи змоги вести кочове життя, швидко асимілювалися і приняли, судячи з оповідання літописа, християнство й цілком слов'янізувалися.

Значно більше відомостей ми маємо про поселення на горішній течії Тетерева. Тут були міста: Мичьськ (1150), суч. м. Радомисль, що лежить в місці, де вливається р. Мик до Тетерева, Городеськ (1257), суч. с. Городок на південь від Мичьську, Звиждень або Вздвиженье (1097—1150), місто, де був осліплений Василько Ростиславич, на торговельному шляху Київ—Волинь,—суч. с. Здвижка на р. Здвижі, правому допливі Тетерева, і сильно фортифікована Котельниця (1143—1159), сучасне м-ко Котельня на правому допливі Тетерева Гуйві, що була в другій половині XII в. центром маленького уділу на горішній Случі й в Побожжю. Окрім того залишаються неопреділеними м.м. Жедечев (1257), десь коло Городеська, Семич (1169), що стояв, правдоподібно, між Тетеревом і Здвижем, і, нарешті, Полонний (1172), який належав Десятинній церкві [1], один з трьох одноіменних міст, які згадує літописець в межах Київської землі.

Місцевість поміж верхів'ями Уші й Тетерева і середньою течією Случи не мала цілком поселень; тут, починаючи від прип'ятських лісів далеко на південь, тягнувся відомий в літопису глухий Чортов ліс (Іп. л., 285). Зате берега Случи [2] були густо заселені. Літописець згадує тут Возвягль (1257), досить велике і добре фортифіковане місто, відоме по свойому конфлікту, що так сумно для нього закінчився, з Данилом Галицьким: [3] тепер це Новоград-Волинськ, колишній Звягель. Далі йдуть м.м. Семоць (1257), можливо городище коло с. Суємець на південь від Возвягля; десь недалеко був Городок (1257) і потім сильна фортеця, яку не міг здобути сам Батий,—Колодяжен (1240), суч. с. Колодежно на Случі. На допливі Случи Хоморі лежали, нарешті, м. Полонний (1234), суч. с. Полонне, м. Микулин (1169), суч. с. Микулин, і Каменець (1196?—1240), суч. м-ко Камінка на Случі. Поселення по горішній течії Случи ми розглянемо трохи пізніш, разом з Болоховськими містами.

Багато з вищезазначених міст по Тетереву і Случі брали значну участь в антикнязівському русі, що вибухнув після наступу Татар в Південну Русь і що відограв велику ролю в історії Київської землі татарського періоду.

З трьох боків коло Деревської землі лежали території зі змішаною, через колонізацію не ясно етнографічно опреділеною людністю. На півночі, в області долішньої Прип'яти, Брягинки, долішньої Уші й почасти Дніпра, де Деревляне сумежили з Дреговичами й Сіверянами, згадується м. Мозир (1155—1170), найбільш значне місто

[1] «Приѣхаша къ Полонному къ святѣй Богородицѣ къ граду Десятинному». Іп. л., 380.

[2] Горішнє побережжя Случи мало назву Білобережжя (Іп. л., 511, 555). Літописець згадує про якісь групи міст, мешканців яких він зве Білобережцями і Чарнятинцями. Базуючись на деталях оповідання, можна думати, що ця група користувалася певною самостійністю.

[3] В результаті конфлікта Данило цілковито зруйнував місто, а мешканців розібрали в полон князі, що були разом з ним (Іп. л., 566).

в цій місцевості, суч. повітове місто тої-ж назви на р. Прип'яті: далі йде м. Брагин (1147—1188), суч. м. Брягин на р. Брягинці, м. Чорнобиль (1193), суч. м. Чорнобиль коло злиття Уші з Прип'яттю, Воровичі (1150), можливо, суч. с. Воровичі на Уші, на південний захід від Чорнобиля, і нарешті, Межимостє (1170)— десь недалеко від Мозиря. В місці, де вливається Прип'ять в Дніпро, на броді, згадується ще Давидова Боженка (1150), місцем находження якої вважають городище коло села Городище. Чи було це поселення, чи тільки урочище—невідомо.

З заходу від Деревської землі лежала густо заселена Погорина,— територія по середній Горині та її допливах Стублі й Вилії. В половині XII віку із-за неї йшла дуже уперта боротьба поміж Київськими князями й Волинськими, при чому перемогли в цей час перші і Погорина була відокремлена в окремий уділ під зверхністю Київського князя; пізніше, з упадком могутности Київа, вона непомітно ввійшла в склад Волинської землі, куди, очевидно, хилилися симпатії її мешканців. В північній частині лежали на великому торговельному шляху з Київа на Волинь м.м. Дорогобуж (1084—1208), суч. м-ко Дорогобуж на Горині, й Пересопниця (1149—1246), суч. с. Пересопниця на Стублі, обидва вони були головними містами маленьких другорядних удільних князівств. Потім згадуються м.м. Шумськ (1143—1261), суч. м-ко Шумськ на Вилії, сильно укріплене місто з манастирем (або, можливо, церквою) св. Симеона, що користувався повагою між населенням; Тихомель (1152—1233), суч. с. Тихомль, Гнойниця (1152), суч. с. Гнойниця коло Горині, Ізаславль (1240), суч. повіт. місто Ізяслав на Горині, Острог (1100), суч. повіт. місто Острог, в місці, де в Горинь вливається Вилія, Милеськ (1150), суч. с. Нов. Мильськ на південь від Дорогобужа, Заречеськ (1106—1150) на Стублі на південь від Пересопниці, Вигошев (1152), десь коло Тихомля й Гнойниці, Сапогинь (1151), недалеко від Дорогобужа, Хотрия (1150), мабуть, урочище десь на березі Горини і, нарешті, Корчеськ, або Корець (1150—1258), суч. м-ко Корець, вже в басейні Случи—найбільш висунуте на схід сумежне з Київською землею місто Погорини. В 1150 р. Мстислав Ізяславич захопив сина Юрія Суздальського Гліба в Погорині, де той засів, довів його до Корця й звідси відправив до батька в Київ, сказавши, що землі на захід від Корця, себ-то цілу Погорину, він вважає за Волинську землю.

З півдня й південного заходу, нарешті, коло Деревської землі лежали землі на горішній Случі й горішньому Бугу—пізніше країна Болоховців і людей «татарських». В середині XII в. тут був невеликий Київський уділ, що складався з 5 міст: Межибожжя (1146—1257), суч. м-ко Межибож на Бузі, Божського (1097—1241) [1],

---

[1] Трудноші в опреділенню місця знаходження Божського полягають в тім, що їх було кілька й опреділити, якого з них стосується той чи инший текст літопису—надзвичайно важко.

можливо, суч. с. Забуськ на допливі Півд. Буга р. Божці, Котельниці (див. вище) і ще двох не названих міст. Коло цього-ж часу тут згадується київське місто Прилук (1146), суч. м-ко Прилук на лівому допливі Буга р. Десні. Що-ж до Болохова або Борохова (1150—1257), то місце знаходження його не определено; про нього згадано ще в 1150 р., потім воно зникає й знов з'являється в групі инших сусідніх міст в незвичайній для Руси ролі міст «Татарських», або «сѣдящих за Татары», які уперто намагаються видертися з-під князівської влади. До Болоховців ми повернемося ще пізніше, а тут перелічимо лише їх міста, які безперечно існували й до приходу Татар. Окрім згаданого вже Божського, літописець перелічує під 1241 р. ще м.м. Деревич, Губин, Кобуд, Кудин, Городець і Дядьків. З них определені на мапі лише Деревич,— суч. с. Деревичі на р. Деревичці, Губин, суч. с. Губин на Случі, й Кудин, суч. с. Кудинка на Бугу; місце знаходження инших міст—невідомо.

Перелічивши і, по можливості, определивши місце знаходження поселень Київської землі, ми можемо тепер накреслити на карті її кордони. Почнемо з крайнього південного сходу, взявши за вихідний пункт течію Дніпра на південь від того місця, де в нього вливається Рось,—між Россю і Тясменем. Звідси по Дніпру вгору кордон доходить до устя Трубежа, переходить на лівий берег Дніпра, і, відрізуючи від Лівобережної України вузьку смугу землі вздовж Дніпра, підіймається до устя Прип'яти; тут він знов іде по течії Дніпра, майже до Любеча, повертає спочатку на північний захід, а потім, оминувши р. Брягинку,—на захід, де й підходить до Прип'яти вище Мозиря. По Прип'яті він іде приблизно по устю Уборти, повертає на південний захід і спочатку Убортю, а потім умовним кордоном перерізує р.р. Случ і Горинь в середній їх течії. Перейшовши Горинь, він іде просто на південь, охоплює течію Горини, за винятком її початків, і весь басейн горішньої Случи й горішнього Буга, повертає на схід, перерізує Південний Буг, десь коло того місця, де в нього вливається р. Десна, й іде далі степами між Россю і лівими допливами Буга до вихідного свого пункта на Дніпрі.

Ці кордони правдиві лише в їх загальному напрямку, для накреслення їх у всіх деталях джерела дають нам занадто мало матеріялу. Більш точні кордони ми маємо на заході і сході—з Волинню й Сіверськими князівствами, де літопис дає відомості також і про Волинські, Чернігівські і Переяславські поселення. На півночі-ж з малолюдними Дреговицькими землями і, особливо, на півдні, в степовій смузі, де людність постійно то посувалася в степи, то знов відступала далеко на північ,—кордони цілком проблематичні.

Якщо накласти на сучасну карту Київську землю в її найбільш широких кордонах, то вона займе сучасну Київську губернію (без п. п. Чигиринського, Уманського й частини Черкаського, Таращанського, Звенигородського й Липовецького), а також західні частини п. п. Переяславського, Полтавської губернії, Остерського й Чернігів-

ського, Чернігівської губернії, південну частину Річицького і Мозирський пов. Минської губ., п. п. Овруцький, частину Рівенського, Житомирський, Новгород-Волинський, Заславський, Острозький і частина Кременецького й Старо-Костянтинівського, Волинської губ., і, нарешті, північні частини п. п. Летичевського, Літинського і Виницького, Подільської губ. В кінці XII і першій половині XIII віку від Київської землі відокремились спочатку Погорина, якою заволоділи, нарешті, волинські князі, і потім Болохівські міста, що здобули незалежність від Київа; таким робом, за цей період вона загубила землі по р. Горині, горішню течію Случи і ціле Побожжя, при чому це останнє увійшло пізніш у склад Поділля. В цих територіяльних межах без значних змін Київська земля залишилась і в татарський період її історії і навіть в наступний за ним—литовський.

В 1240-му році Батий здобув Київ [1]. Перебувши тут де-який час, він спішно вирушив на захід, знищив кілька київських міст, користаючи з відсутности Данила, який був в той час в Угорщині, спустошив Волинь і Галицьку землю й, нарешті, вступив в Угорщину. Через 3 роки, повертаючись, він знову спустошив Галицько-Володимирську землю, а потім пішов в степи. Про будь-яке спустошення Київської землі при повороті Татар літопис нічого не каже. Ще 15 років після цього в Галицько-Волинському літопису зрідка згадується ім'я Київа, але з 1259 року всякі звістки про нього припиняються. Лише де-коли в північних і західніх руських літописах та ріжних чужоземних джерелах зустрічаються коротенькі згадки про Київ, які доводять, що місто все ще існує. Встановити послідовну історію Київської землі при такому стані джерел неможливо. Можна лише в самих загальних рисах накреслити долю Київщини й уявити собі ту еволюцію, яку вона пережила за час безпосередньої своєї підлеглости Татарам.

Нещодавно повне запустіння Київської землі після татарського погрому вважалося загальновизнаним історичним фактом. Спираючися на оповідання трагічного загину ріжних міст Південної Руси й на довгій упертій мовчанці джерел, яка наслідувала за цим погромом, про Київську землю, історики зробили висновок, що ціла країна була обернена в пустелю. Лише Київ якось існував з тяжкою бідою, та нечисленними оазами зустрічалися подекуди инші напівзруйновані міста. Лише пізніше, через багато років, Київська пустеля почала потрохи залюднюватися колоністами, на думку одних вчених (польських), з Польщі, а на думку других вчених (переважно російських) [2], з Галичини й Волини. Звичайно, і та й инша думка являються лише гіпотезами, й ми, не вдаючись в критику їх, спробуємо лише довести,

---

[1] Важніша література: Грушевський «Історія України-Руси» т. I — III і «Очерк исторіи Кіевской земли», Дашкевич «Болохово».

[2] Вперше ця думка була ясно формулована відомим істориком Погодіним. Пізніше-ж, наприкінці XIX і початку XX вв., вона знайшла гарячого прихильника в особі академика Соболевского.

що Київська земля після проходу Татар цілком вже не була такою пустелею, як гадають, і що в колонізації країни зовні не було жадної потреби. Дійсно, загинуло дуже багато народу, але масової міграції в північно-східню Русь не було, принаймні джерела нам про це нічого не говорять.

Головне й найбільш правдиве наше джерело, Галицько-Володимирський літопис, в таких виразах говорить про здобуття Київа: «Приде Батый Кыеву в силѣ тяжьцѣ... и окружи град... Постави порокы городу... и выбиша стѣны... гражанѣ же создаша паки другий градъ около святоѣ Богородицѣ. Наутрѣя же придоша на нѣ и бысть брань межи има велика, людемъ же узбѣгшим на церковь и на комары церковныя, и с товары своими, отъ тягости повалишися с ними стѣны церковныя, и приятъ бысть градъ сице воими. Дмитрѣя же изведоша язвена и не убиша его, мужьства его ради» (Іп. л., 522—23). Лаврентіївський літопис розказує про це в другій версії: «Того же лѣта взяша Кыевъ Татарове и святую Софью разграбиша и монастыри всѣ и иконы и кресты чесныя и вся узорочья церковныя взята, а люди от мала до велика вся убиша мечемъ» (ст. 447). Є ще свідоцтво Пляно-Карпіні, який був у Київі в 1246—47 рр., і знайшов у ньому лише 200 домів і мешканців у тяжкій неволі. Аналізуючи наведені дані, ми зі слів Іпатського літопису не бачимо, що здобуття Київа було звязано з поголовним винищуванням мешканців, як це було, напр., у Володимирі: «не бѣ бо на Володимѣрѣ не осталъ живый» (Іп. л., 524). Той факт, що важко поранений тисяцький Дмитрій не загинув підчас здобуття міста, а його «изведоша и не убиша мужьства его ради», свідчить лише, що місто не було віддане на «поток» диким ордам, і, коли частина мешканців і була знищена, то постраждали, мабуть, переважно, лише ті особи вищої керуючої верстви, яких Татари вважали для себе небезпечними. Відмінне від цього свідоцтво Лаврентіївського літопису висловлено в звичайній для таких випадків готовій формулі [1], і приймати його буквально не можливо. Нарешті, відзив про Київ Пляно-Карпіні є якесь цілковите непорозуміння. Сумний стан, в якому він знайшов, по його словах, Київ, цілком не відповідає тому, що в місті він бачив тисяцького й бояр, і, головне, багато купців з Польщі, Візантії, Австрії, Італії й Франції; очевидно, Київ зберіг своє торговельне значіння, і закордонна торгівля його йшла повним ходом. Наведемо ще кілька фактів. Кн. Михайло Чернігівський, повертаючися після уходу Батия в Угорщину із Польщі в Чернігів, жив де-який час біля Київа на острові, очевидно, вичікуючи, чи не можна-б йому захопити тут князювання. Років 10 пізніше Данило Галицький, по дорозі в Орду, спинявся тут і в Видубицькому манастирі слухав урочисту церковну службу, в якій брало участь все міське духівництво. На чолі міста в цей час стояв воєвода Ярослава Всеволодовича Дмитрій Ейкович.

[1] Порівн. оповідання про здобуття Рюриком Київа в 1202 р., Лавр. літ, 397—98.

Звернемо, нарешті, увагу й на те, що розславлена руйнація міста не зачіпила ні Печерського манастиря, ні св. Софії з її славнозвісною «Нерушимой стѣной», ні багатьох инших церков і манастирів. Безперечно, місто дуже постраждало, фортеці його, звичайно, були зруйновані, зруйновано було й багато церков і инших будов, загинуло дуже багато народу, навіть більш ніж це було при перших руйнаціях Київа 1169 і 1202 рр., але говорити про повне запустіння чи хоч-би навіть про той сумний стан, в якому ніби-то знайшов його Пляно-Карпіні,—в жадному разі не доводиться.

Перейдемо до питання про запустіння Київської землі. Літопис мовчить про це запустіння й, окрім Київа, називає ще тільки 3 незначних міста на крайньому заході Київщини, які впали під тиском Татар. Певні в цьому відношенні вказівки дають той же Пляно-Карпіні й «Сказаніе о мученической кончинѣ св. князя Михаила Черниговского»[1], що написано, як гадають, швидко після його смерти. Перший каже, що на Волині, яку він переїхав цілу вздовж, більша частина мешканців була вбита Татарами, або забрана ними в полон, другий же яскравими рисами малює біди, які витерпіла Південна Русь під час татарського наступу: мешканці, що полишалися в містах, були вбиті, решта-ж поховалася в печерах, горах і лісах,—таких лишилося живими небагато; нарешті ті, що мали змогу виїхати—князі в першу чергу—втікли в сусідні країни; по де-якім часів тікачі, що ховалися по лісах і в печерах, були половлені Татарами, осаджені в містах і обікладені даниною, після чого повернулися на батьківщину й ті, що втікли за кордон. Обидва джерела говорять, таким робом, разом, що повного знищення людности в Південній Русі не було, і що певна частина краю заціліла й люд знов повернувся по домах. До відомостей Пляно-Карпіні ми повернемося ще трохи пізніше. Безпосередньо Київської землі вони не зачіпають, але дають можливість зробити де-які висновки про степень її обезлюднення, бо ми не маємо жадних підстав гадати, що Київщина потерпіла від Татар більше ніж Волинь. Що-ж до звістки «Сказанія», то воно підкреслює, що повбивані були лише ті, хто покладався на оборону міських стін, і, таким робом, спробував зробити Татарам опір, частина мешканців загинула від холоду й голоду, решта-ж повернулася по домах і знову налагодила міське життя[2].

Питання полягає, головним чином, в тому, чи багато людей загинуло по містах. Ми маємо відомості про зруйнування лише чотирьох міст у Київській землі: Київа, Колодяжена, Ізяславля й Каменця; що сталося з иншими великими містами, як Білгород, Вишгород,

---

[1] Воскресенський літопис, П. С. Р. Л. VII ст. 152—154.

[2] «Сказаніе» приписує відродження міського життя на Київщині Татарам, але це не вірно. Татари лишилися в Угорщині 3 роки; неможливо, щоб мешканці весь цей час сиділи по лісах та печерах, в той час як Данило Галицький, що знаходився в близькому сусідстві з татарськими ордами, встиг не тільки упорядкувати за цей час свою зруйновану державу, але й знищити союзників Татарських Болоховців.

Василев і ин., літопис мовчить. Гадають, що вони були знищені Татарами; але мовчанку літописа можна тлумачити й инакше. Рухливість населення Київської землі,—та й взагалі всіх південно-руських окраїн,—загальновідома; більшість населення там жило постійно на бівуаках. При кожному наскоці кочовників людність втікає в міста; в 1093 р. ціле місто Юр'їв, що був обложений Половцями, використало їх недогляд і зуміло в повному складі мешканців втікти до Київа; і це випадок не одинокий. Чи можна-ж гадати, що населення міст, широко розчищуючи шлях ордам, втікало в ліси, захопивши все, що можливо, й залишивши міста цілком порожніми? З другого боку, не можна вважати, що Татари, особливо при спішному свойому наступі на захід, стали-б губити час на шукання та знищення втікачів, вже хоч-би тому, що безцільне знищення людности, яка не робить жадного опору, ні в якому разі ме могло входити в їх плани. Пляно-Карпіні свідчить, що Татарські хани прагнули до здійснення заповідженого їм Чингизханом панування над цілим світом і за мету їхню зовсім не можна вважати просте грабування і руйнацію для руйнації, і, що знищуючи безпощадно всіх, в кім вони думали зустріти опір своїм планам, вони не чіпали инші, не небезпечні для них верстви населення. Що висновок Пляно-Карпіні цілком правдивий, видко з відношення Татар до Болоховців.

Вертаючися знову до звістки Пляно-Карпіні про запустіння Волини, подивимось, що каже літописець про життя Галицько-Волинської землі за той час, поки Татари залишалися в Угорщині. Виявляється, що життя тут цілком не завмерло, як можна було гадати, судячи з трагічних образів руйнації країни, які заповнюють сторінки літопису. Країна живе попереднім, хоч, можливо, не таким інтенсивним життям. Знищені Татарами міста, як, напр., Галич, виявляються знову заселеними, тривають все ті-ж князівські суперечки й війни (Ростислав Чернігівський і Данило). В настрої людности помічається, правда, де-що нове: виникає антикнязівський рух на сході у Болоховців, знов відроджується боярська опозиція, але й і з тим і з иншим Данило успішно бореться. Місце Половців займають Литовці, але їх наскоки Данило має досить сили подолати; у нього ще стає й засобів і енергії, щоб воювати з Польщею. Минає небагато років і Данило почуває себе вже остільки зміцнілим, що насмілюється виступити одвертим ворогом Татар і напасти на їх союзників «людей Татарских». Все це в жадній мірі не відповідає уяві про Південну Русь, як про пустелю. І якби на чолі Київської землі стала в цей час така видатна людина, як Данило Галицький, то можна гадати, що міт про повне запустіння її ніколи не існував-би. Додамо ще, що в межах Київської землі рахувалася дуже значна територія «людей Татарських» по Бугу, Случі й Тетереву, яка взагалі не була зачеплена Татарами—«да имъ орютъ пшеницу и просо»,—і якщо потерпіла, то лише від двох спустошень її Данилом в 1241 й 1257—58 рр. Звичайно, за цей час загинула сила народу, господарське життя країни було порушено

в корені і вимагало надзвичайних зусиль, щоб пережити цю кризу; але все-ж вона була не в такому становищу, щоб потребувати колонізації зовні.

Одною з нових умов, в яких опинилася в цей час Київська земля, був той факт, що тут зникла князівська влада. Князівсько-дружинний устрій оджив тут свій вік. Правда, літопис згадує, що Києвом за згодою Батия володів спочатку Ярослав Всеволодович, а потім його син Олександр Невський, але володіння це було, здається, лише номінальним. Немає слідів, щоб Києвом володіли й Галицько-Волинські князі, як немає, нарешті, й жадних вказівок на те, щоб ним керували якісь свої, місцеві князі; принаймні в літопису ні разу київські князі не названі. Ця мовчанка про київських князів, якщо вони були, тим більш мусить здаватися дивною, що Київ по старому залишався центром і торговельного, й релігійного життя [1] цілої країни.

Перші симптоми здвигу в народній психології, а потім і в народньому житті, в бік відмовлення від підлеглости князівській владі, з'явилося вже при першому наступі Татар на Південну Русь у відношенні до них т. зв. Болоховських міст. В той час, як вся людність Південної Руси в паніці тікала перед Татарами, чи накладала головами в обороні батьківщини, Болоховці не тільки визнали відразу повну залежність від Татар, але й виступили як одверті вороги князівсько-дружинного устрою. Зараз же по повороті Данила в Галич вони вирушають під проводом своїх князів — правдоподібно обраних старшин — проти нього, піддержуючи кн. Ростислава Чернігівського. Вони дорого заплатили за це: Данило «грады ихъ огневи предасть и гребля раскопа» (Іп. л., 526). Літописець тлумачить цю жорстоку кару як-раз тим, що Данилу були добре відомі настрої Болоховців («Данил же на нѣ большую вражду держа, яко отъ Татаръ большую надежду имѣаху» Іп., л. 526—7). Друга спроба Данила знищити сепаратистичний і антикнязівський рух на східніх своїх кордонах датується 1257--1258 роками. Досить детальний опис військових подій (Іп. л., 555—6) освітлює становище Київської землі в цей час. Данило «воздвиже рать противу Татаромъ» і, почавши з Межибожжя, воює Болохово з одного боку і Побожжя і «люди Татарскыя» з другого; на весну-ж він іде проти Городка, Семоця і всіх инших міст, що «седіли за Татары», а також воює Потетерев'є до Жедечева. Коли ми порівняємо територію, яка була охоплена сепаратистським настроєм в перший похід Данила в 1241 році і тепер, ми помітимо, що за ці 15 років вона значно збільшилася, й окрім горішньої течії Буга і Случи, охопила вже цілу середню течію Случи і навіть Потетерев'я, що вже вело в середину Київської землі. В дальшому гадалося пе-

[1] Мітрополіт Максим в 1300 р. залишив Київ «не терпя татарского насилья» (Лавр. л., 461). Є відомості про князя Юрія Пороського в 1289 р. (Іп. л., 612), кн. Іоана Володимировича Київського і Андрія Вруцького, але перший був служилим князем, а час князювання двох инших цілком не определено (див. нижче).

ренести військові події в середину Київщини і йти на самий Київ. Не сподіваючись подолати ворогів лише своїми силами, Данило звернувся за допомогою до в. кн. Литовського Мендовга; похід, очевидно, готувався в широких розмірах, але союзники посварилися й все закінчилося здобуттям лише одного міста Возвягля. Подробиці цього оповідання рішуче підкреслюють, що похід на Київську землю був скерований безпосередньо проти Татар, при чому не відкидалася можливість зустрічи з великими їх силами. Метою-ж походу було підбити під владу Галицько-Волинського князя відпалих Болоховців, Потетерев'я й самий Київ, які всі, очевидно, були в однакових умовах безпосередньої залежности від Татар і можливо всі «орали имъ пшеницю и просо». Що поодинокі міста Київської землі дійсно були в таких відносинах до Татар, видко зі звістки Пляно-Карпіні про Канів, «quae sub Tartaris erat immediate», хоч і мав свого правителя—безперечно руського, і про сусіднє з ним місто, що не назване та що ним правив якийсь Михей.

Після того, як у Київській землі зникла князівська влада, країна розбилася на окремі автономні громади, якими керували їхні любиміші виборні люди і які рахувалися у свойому житті і політиці лише зі своїми власними інтересами: одинокою об'єднуючою ланкою залишалося у них лише історичне тяготіння до Києва, який заховав своє попереднє значіння торговельного і релігійного центру країни. Ця еволюція країни буде зрозумілою, коли прийняти на увагу, що попередня керуюча верства, яка була тісно звязана з прибутками князівсько-дружинного устрою, була знищена.

Ця течія на користь організації громад під безпосередньою зверхністю Татар найбільш різко виявилася як-раз у Київщині (починаючи з південно-західньої її країни), яка так довго терпіла від постійних війн із-за «великого княженія». Можна гадати, що навіть сам Київ без великого вагання приєднався до спільного руху. Подвійна руйнація міста (1169 і 1202 рр.) й упадок його могутности, постійні зміни князів, що борються між собою і наводять на країну Половців за-ради власних інтересів,—все це не могло не відбитися на упадку престижа самого інститута князівської влади. Давно минули вже часи Ярослава й Мономаха, коли в уяві народу саме існування країни без князя вважалося неможливим.

Спробуємо тепер хоч би в самих загальних рисах накреслити кордони Київської землі за цей період часу, який ми розглядаємо. Фактичні відомості про Київщину та її поселення надзвичайно малі. Країна вийшла зі сфери інтересів инших руських земель, ні князівських суперечок і війн, ні яких-небудь подій в князівських родинах, взагалі нічого такого, що давало-б матеріял цікавий для літописця, в Київщині не було. Життя йшло буденне: орали пшеницю й просо, торгували, терпіли від утисків баскаків, але все це було таке звичайне й не давало підстав для згадки про Київщину.

На сході й півночі кордон лишався, правдоподібно, без змін. На

сході він також охоплював смугу землі по лівому берегу Дніпра, на півночі—той факт, що за Литовський період Мозирський повіт належав до Київщини, примушує гадати, що він по старому охоплював м.м. Брагин і Мозир та йшов потім до устя Уборти. Західній кордон ішов по Уборті і Случі: волинські князі зустрічають Татар в 1259 і 1283 рр. на Горині, що була межею їх володінь, а з другого боку м.м. Житомир і Овруч рахуються в складі Київської землі (П.С.Р.Л. XVII, 54). Нарешті, на південному заході й на півдні кордони цілком непевні. Про Побожжя відомо лише, що пізніш воно входило в склад Поділля. Що-ж до Поросся, то тут вже, мабуть, швидко колонізація перейшла на правий беріг Роси. Головна причина невдач колонізації в князівському добу—наскоки Половців—була усунена. Татарам же не було підстав перешкоджати руху людности на південь.

Перелічимо тепер міста Київської землі, які існували в татарські часи. На першому місці треба назвати ті з них, які джерела називають і в князівський і в литовський періоди історії країни. Такі Київ, Білгород, Вишгород, Василев, Канів, Трепіль, Овруч, Мозир, Брягин і багато инших. Потім вперше називаються лише 5 поселень, про які можна вважати, що вони засновані в XIII—XIV вв. Це м.м. Житомир, Черкаси, Звенигород [1] та Чернь на Дніпрі й Ржищев, про які згадує Воскресенський літопис в списку міст (П.С.Р.Л. VII, 240—41). Місце знаходження двох перших міст ясно, м. Звенигород шукають в уроч. Звенигорі коло сучасного повітового міста Звенигородки, м. Чернь—правдободібно, суч. с. Чернин на лівому березі Дніпра вище Київа, й нарешті, Ржищев—суч. м-ко Ржищев на Дніпрі на південь від Київа. Немає підстав гадати, щоби список новозаснованих міст вичерпувався вищезгаданими іменами. Були, звичайно, й инші поселення, як, напр., місто без назви, про яке згадує Пляно-Карпіні, але відомості про них остільки неясні, що віднести їх появлення з певністю до татарського періоду київської історії являється неможливим.

Більш як 120 років тягнувся період безпосередньої залежности Київської землі від Татар, і за цей час в її становищу сталися поважні зміни [2]. З одного боку татарська могутність стала помітно слабшати: орда розпалася на кілька ворожих одна одній частин; зайнята внутрішніми династичними сварами, вона починає ставитися байдуже до своїх руських провінцій. З другого боку виникає й швидко росте молода Литовська держава, яка збирає розпорошені й безсилі руські князівства. Нарешті у внутрішньому житті Київщини помічаються якісь потайні процеси, що поволі примушують її все більш втягува-

---

[1] Ці міста згадуються вперше за Витовта, але без сумніву, вони існували ще раніш—в Татарський період.

[2] Важніша література: Грушевський «Історія України-Руси» т. IV—VI. Любавскій «Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-Русскаго Государства». Антонович, Монографії, т. І. Владимирскій - Будановъ «Населеніе Юго-Западной Россіи», Арх. Ю. З. Рос. VII, т. 1 і 2. Jabłonowski «Żródła dziejowe» T. XXII.

тися в сферу впливів свого напівруського і напівправославного сусіда. Людність країни, знесиленої татарським режимом, починає вбачати в Литовсько-руській державі свого природнього захисника і дозволяє без протесту й опору відривати окремі частини ослабленої землі: при цьому розпорошені частини продовжують заховувати свідомість своєї єдности.

Київська земля увійшла в склад Литовської держави в кілька—правдоподібно три—прийомів. Взагалі питання про те, коли й при яких обставинах сталося це з'єднання, є один з найбільш поплутаних і темних в Київській історії. Перш за все ще в останній чверті XIII в. наступник Медовга Вид «прибавил (до Литви) Деревские земли много» (П.С.Р.Л. XVII, 595). Приєднана була, правдоподібно, Мозирщина і—треба гадати—без жадного військового опору, бо ледве чи Литовці могли в цей час витримати боротьбу з Татарами, що були ще в повній силі.—Дальший крок в захопленню Київських земель зробив Гедимин. Русько-литовський літопис (П.С.Р.Л. XVII, 491—93) оповідає, ніби-то він у своюому поході на Південну Русь спочатку захопив Володимирське й Луцьке князівство, потім здобув Овруч і Житомир і, нарешті, одержав перемогу над київським князем Станиславом і захопив Київ та цілу Київську землю, а також Переяслав, Путивль й инші задніпровські міста. Але цілий ряд логічних і хронологічних недоречностей примусив учених (починаючи з проф. Антоновича) визначити цю версію завоювання Київа лише легендою. В цілому оповіданні заслуговує довір'я тільки одна його деталь—приєднання до Литви північно-західніх областей Київскої землі, Овруча й Житомира. Принаймні, з записаного в багатьох північних літописах під 1331 р. епізоду з поставленням у Володимирі Новгородського єпископа Василія видко, що кордони Литви і Київщини проходили в ці часи десь дуже близько коло Київа, в Потетерев'ї, де пізніш ішла межа між Київським і Житомирським повітами. Це оповідання (П.С.Р.Л. XVI, 68 й ин. літ.) кидає де-яке світло на становище Київа в цей час, і тому ми спинимося трохи на ньому. До мітрополіта Теогноста одночасно приїхали для посвячення наречений архієпіскоп Новгородський Василій і висунутий Гедимином та иншими князями кандидатом на псковську катедру—Арсеній. Тому що Псков підлягав новгородському владиці, то, з огляду на протест Василія, Арсеній затверджений в єпіскопи не був. Повертаючися назад, Арсеній поїхав звичайною дорогою на Київ, новгородський же владика, дізнавшися, що розгніваний Гедимин післав за ним погоню, не відважився також їхати на Київ, а «меже Литви и Киева уходомъ бежали». Йому вдалося перейти через Дніпро десь близько устя Прип'яти (брід коло Давидової Боженки?), але все-ж під Черніговом його здогнав київський князь Федір разом з татарським баскаком. Лише той факт, що при них було всього 50 людей, а у владики було більш,—врятував його від полону: він заплатив лише викуп, князь же Федір «въсприємь срамь отъиде». Як видко з цього епізоду, в 30-х роках в Київі ще були татарські баскаки; отже про припинення в цей час

татарської влади над Київом говорити не доводиться. Але з другого боку, де-які деталі оповідання підкреслюють, що князь Федір вже був під певним впливом Гедимина, після неуспішної спроби захопити архієпіскопа, він пішов назад «со срамом»; якби справа йшла лише про матеріяльну користь, то він мусів бути задоволений, бо викуп все-ж був одержаний. Цілком невідомо, що з себе уявляв князь Федір, чи належав він до якої-будь захудалої лінії Рюриковичів, чи, можливо, йому, як татарському намісникові, було лише надане князівське титло. Зважаючи на те, що татарський баскак тримається при ньому пасивно і дає йому всю ініціятиву в епізоді з владикою Василієм, певніше гадати, що він дійсно був князівського походження, так само як і князь Іоан-Володимир Київський і Андрій Вруцький[1], про яких згадують синодики. Якщо це так, то треба гадати, що аморфна маса, якою стала Київська земля після татарського завойовання, поволі скристалізувалась довкола більш значних міст, утворивши кілька невеликих округ під керуванням дрібних князьків— татарських ставлеників.

Приєднати до Литви решту Київської землі з Київом на чолі вдалося синові Гедимина, Ольгердові. Сталося це лише в 60-х роках XIV століття, коли головна причина, що заважала з'єднанню Київщини з Литвою—влада Татар—ослабла на досить значний термін часу. В 1359-у році вмер хан Бердибек, і після його смерти в Орді почалися замішання, які надовго відтягнули увагу Татар від Південної Руси. До цього часу відноситься звістка Густинського літопису, компіляції з польських, північно-руських і українських джерел про те, що в 1361—1362 рр. Ольгерд розбив Татар на Поділлю, скинув з князювання в Київі кн. Федора (можливо, того-ж самого татарського ставленика, про якого ми згадували вище) і посадив там свого сина Володимира Ольгердовича (П.С.Р.Л. II, 350). Залишаючи на боці питання про Поділля, ми можемо з певністю визнати, що Київ увійшов в склад Литовської держави вже напочатку 60-х років і саме між 1360 і 1363 рр. До речи, цю дату підтверджує й робить ще більш певною таке міркування. Є відомості, що мітрополіт київський Олексій, прихильник Москви, і тому небажаний для Ольгерда, без перешкод жив у Київі з 1358 до 1360 р., очевидно тому, що Київ ще був під владою Татар; в 1364-ж році Ольгерд розпочинає з мітрополітом переговори з метою переконати його, щоб він обрав місцем свого постійного перебування Київ. Ці клопоти були-б не до речи, коли-б Київ йому в цей час не належав. Таким робом, три чверті століття тягнувся процес захвату Київської землі Литвою і лише з 1363 р. вона остаточно і на багато сотен років звязує свою долю з Литовсько-Руською, а пізніш Литовсько-Польською державою.

Прослідкуємо тепер ще в самих загальних рисах дальшу історію Київщини до кінця накресленого періоду, себ-то до перетворення її

---

[1] Час, коли вони жили й княжили— невідомий, але може бути з певною правдоподібністю віднесений до кінця XIII і початку XIV в.

з удільного, напіввасального князівства в звичайне воєводство й до наступу Менглі-Гірея, який знов пригадав часи Батия і знов обернув Київську землю в пустелю.

Перший київський князь з династії Гедиминовичів, Володимир Ольгердович (1363—1395), правив своїм уділом ніби-то цілком самостійно; підписувався «Dei gratia dux Kyoviensis» і бив свою монету. Він уникав всякого втручання в справи Литви й цілу свою енергію віддав на упорядкування свого князівства. Литвин по крові, він був руським по духу й релігії й користувався повним довір'ям і любов'ю народу. Його політиці цілковито наслідували й инші князі, що сиділи в Київському уділі: Скиргайло (1395—97) й пізніше Олександр (Олелько) Володимирович, син Володимира Ольгердовича (1440—1455) і нарешті, син Олександра—Семен Олелькович (1455—1471). Таке відокремлене існування Київського уділу не могло подобатися великим князям Литовським, і Витовт, з властивою йому рішучістю, ігноруючи настрої країни, віддав Київ після смерти Скиргайла «в держаніе» Івану Ольгимунтовичу Гольшанському, і в дальшому на протязі 40-а років керував ним через своїх намісників. В другий раз, і тепер вже остаточно, вжив цю міру в. кн. Казимир Ягайлович після смерти Семена Олельковича. Він відмовився затвердити в Київі князя з роду Олельковичів і призначив на воєводу Київського Мартина Гаштольда. Ображена призначенням католика людність відмовилася його прийняти, але Казимир настояв, і Гаштольд військовою силою заволодів Київом. «Посади,—каже Густинський літопис,—воеводу зъ Литвы Мартина Гастолта Ляха, его же не хотяху Кіяне приняти, яко не токмо не князь бѣ, но единаче принуждены бывше изволиша. И отселѣ на Кіевѣ князи престаша быти, а вмѣсто князей воеводы насташа» (П.С.Р.Л. II, 358). Так закінчило своє багатовікове існування Київське князівство; були правда ще дві спроби повернутися до удільної старини: в 1482 р. кн. Федора Більського й в 1508 р. кн. Михайла Глинського. Обидва рази ці спроби зустріли повне співчуття в Київщині, але не мали жадного успіху, з огляду на те, що вони не були піддержані иншими руськими землями, бо їх керуючі верстви занадто вже цінили права і привілеї, які так щедро роздавала їм польська влада.

Межею нашої студії ми ставимо останню чверть XV століття. З одного боку Київська земля з 1471 р. стає рядовою провінцією, якою керують призначені з центра урядовці, й вузько-верствові принципи устрою Литовсько-Польської держави, що вони проводять, поволі, але неухильно витісняють давні руські земські традиції. З другого боку, хибна політика влади у відношенню до Татар приводить країну на довгі роки в стан ще гірший, аніж 300 років тому при найжорстокіших наскоках Половців. Починаючи з походу Менглі-Гірея в 1482 р., спустошення поселень і захват мешканців в полон стали звичайним явищем у Київщині. До цього-ж часу нарешті відноситься й перша велика проява того духу народнього, який виявив, що, не дивлячись на неможливі, здавалось би, умови життя, упругість опору

натиску в народі не зникла і що він заховав життєздатність і право на дальший розвиток: в 1493 р. вперше сама людність зробила опір Татарам: зорганізований черкаським старостою Богданом загін зробив наскок в середину татарських степів, здобув і зруйнував Очаків.

В попередньому викладі ми не зачіпали ще питання про відношення Татар до Київської землі. Як ми бачили, перехід її до Литви відбувся без великої боротьби, але Литовські князі мусіли визнати суверенітет Татар над тими землями, що одійшли до Литви. Це видко хоч би з факту биття монети Володимиром Ольгердовичем з тамгою хана. Відомий також цікавий ярлик Менглі-Гірея 1506 р., в якому він перелічує землі й міста, що були «пожаловані» його предкам в. кн. Литовським, і між ними й Київ і ті міста, які Витовт заснував в чорноморських степах [1]. Починаючи з половини XIV в., Орда переживає тяжкий період внутрішніх замішань, користаючи з яких Ольгерд захопив Київську землю. Татари в цей час не могли воювати і їхнє самолюбство мусіло задовольнитися лише ідеєю свого суверенітету над загубленими територіями. Литовські князі починають брати все більш і більш близьку участь в справах Татар, і Витовт, вірно оцінюючи політичний стан, цілковито стає на боці Кримських Татар—найближчих сусідів Литовської держави. Він допомагає основоположнику кримської орди Хаджи-Гірею і, завдяки своїм приятельським відносинам з ним, дістає змогу закріпити за собою цілу територію степів між Київщиною й Чорним морем. Відношення Литовських князів до Заволзької Орди, навпаки, було ворожим: необережне занадто агресивне поводження Витовта з Едігеєм і Темір-Кутлуком закінчилося, як відомо, страшним його погромом в бою на р. Ворсклі 1399 року, а потім спустошенням Київщини. В дальшому джерела зазначають ще ряд таких наступів. В 1416 р. Едігей вдруге жорстоко спустошив Київську землю й спалив Київ та Київо-Печерський манастир і «оттолѣ Кіевъ погуби красоту свою и даже доселѣ уже не может быти таковъ», пише в половині XVII в. складач Густинського літопису (П.С.Р.Л. II, 354); одначе, київського замку він здобути не міг. 1469 р. заволзькі Татари пограбували місцевість коло Житомиру, а в 1473-у спустошили землі коло Києва. Слідком за цим монополія, так мовити, на розграбування Литовсько-руських провінцій переходить до Кримців, і вони швидко знищують все те, що здобуто було довголітньою мудрою політикою Володимира Ольгердовича, Витовта й Олельковичів. Перед тим ближчі наступники Витовта ще підтримували традиційні приятельські відносини до кримських Татар. На жаль ця політика була залишена Казимиром Ягайловичем; захоплений боротьбою з в. кн. московським Іваном III, він увійшов у тісний звязок з волзькими Татарами й дав змогу московському князеві вступити в союз з Менглі-Гіреєм кримським. Результати цеї

[1] Акти Зап. Рос. II. № 6. Див. Грушевський «Історія України - Руси» т. IV, 457—462.

помилки виявилися дуже швидко й перш за все відбилися на Київській землі. Менглі-Гірей згадав про свої суверенні права на Київщину і в 1482 р. спустошив цілу Київську землю, здобув Київ, місто цілковито розграбував і потім спалив, людність же на чолі з воєводою Ходкевичем забрав у полон. Після його уходу Київська земля лишилася «пуста». Дуже рідко після цього траплялися роки, коли Татари не грабували й не руйнували де-небудь Українських земель. Зокрема Київська земля знов потерпіла вже в 1489 р.; в 1497 р. Татари вбили коло Мозиря мітрополіта Макарія, який повертався до Київа після посвячення; зазначаються ще спустошення в 1502—3 рр., 1511, 1515, 1527 і т. д. Поволі країна обернулася в безлюдну місцевість з нечисленними, розкиданими тут і там, укріпленими замками, що давали притулок і захист мізерному міському й сільському населенню, яке купчилося довколо під їх охороною. Сільське хліборобське населення часто лише на літо виїздило на свої ріллі, на зиму-ж знов поверталося до міста; в де-яких місцевостях і це являлося неможливим, і хлібороби цілий рік мешкали в місті, обмежуючись обробленням невеликих участків землі коло самих його мурів. Взагалі повернулися старі половецькі часи, але ще у важчій формі. Тоді населення завжди могло рахувати на допомогу центральної влади, тепер же ця влада була дуже далеко і дуже часто нічим не реагувала на спустошення своїх окраїн, залишаючи їх викручуватися з біди власними силами, як хто знає, вміє й може.

Окраїнне положення Київської землі, цілком відкритої зі сходу й з півдня, ще в перші мирні десятиліття, коли вона належала до Литви, викликало ряд засобів для оборони на випадок нападу зовні. Ці засоби й київських князів і центральної литовської влади були скеровані в двох напрямках: з одного боку, було визнано за необхідне огородити країну фортецями, з другого, шляхом законодавчих мір найкращим робом використати людність для її захисту. Старі засоби оборони, при допомозі валів і оточеної палісадами фортеці, тепер були залишені, і замки XV століття уявляють з себе вже значно поважніші будови, які можуть дати опір, як це було з Київом у 1416 р., навіть багатотисячному війську ворогів. Люстрації замків половини XVI в. дають нам виразну уяву про ці фортеці; треба лише пам'ятати, що в XV в. вони ще не були в такому стані безнадійної непридатности до оборони, як це ми бачимо з люстрацій. Замки споруджувалися в найбільш значних і стратегічно важних містах; вибирався найменш приступний, пануючий над містом та околицями горб, по змозі поблизу ріки, і на ньому будувалося деревляне укріплення, що складалося з подвійного ряду стін, між якими насипалася земля, потім тамувалася й покривалася дахом. З середини укріплення вздовж стін робили підмостки, які давали змогу стріляти у ворога в ріжних площинах. По кутах та над брамою робили вежі, які збільшували оборонну площу воєнної акції. В середині стін робили порохові льохи та склади зброї, склади харчів, криниці, а також помешкання для залоги та на випадок потреби хоча-б для частини міщан. Розміри

самих замків були майже завше дуже незначні й тому міщане укріпляли й міста коло замків валом та частоколом. Таким же валом укріплявся зовні й замок. В особливо обширних замках робили й церкви,—так у київському замку було 3 православних і одна католицька церкви.

Споруджалися замки на кошти держави, але дальше підтримування його і ремонт лежали на міщанах і приписаних до міста сільських оселях. Ця натуральна повинність була великим тягарем на місцеве населення, бо деревляні укріплення дуже швидко порохнявіли й старілися, і київський замок, напр., доводилося капітально ремонтувати ледве не кожні 10 років. У виключних випадках на поміч людності приходила держава й допомагала відновити спорохнявіле укріплення. На обов'язку мешканців лежала нарешті ще повинність утримувати «польну стражу», себ-то «пікетів»,—чат, які розміщалися в ріжних віддаленнях від міста для того, щоб вчасно повідомити і міщан і околишніх мешканців про наближення небезпеки. Число замків, що існували в Київській землі в XV віці, точно невідоме. В цей час уже існували, звичайно, описані в люстраціях так звані королевські замки—Київ, Житомир, Овруч, Мозир, Чернобиль (?), Канів та Черкаси; згадуються ще замки в Чуднові, Звягелі, Олевську, Микгороді, Білгороді, Вишгороді, Балаклеї та де-які инші. До урядження замків окремими приватними особами в своїх маєтках уряд дуже заохочував, бо «таковые замки на Украине не есть ку шкоде, але лепшему пожытку нашому»[1]. Особи ці обов'язувалися підтримувати замки напоготові до бою, а як відшкодування за свої видатки одержували пільги: право уряджувати торги на ярмарки, збирати мито й инші пільги економічного характеру. Згадаємо нарешті, що за межами властивої Київської землі, в «уходах» Лівобережної України і в степах долішнього Дніпра і Чорного моря існували також замки, що були засновані Витовтом і иншими князями в цілях військової колонізації, як Глинськ, Сніпород, Прилуки й инш. в уходах, Чорний город, Караул, Тягинь і ин. в степах, і Винниця, Хмельник, Межибож, Летичев, Брацлав—в передовій смузі суцільної київсько-подільської колонізації Побожжя. Не дивлючися на слабкість, з нашої точки зору, замкових укріплень, в той час вони відогравали величезну ролю в обороні країни. Так, коли замок звенигородський, що лежав близько славнозвісного Чорного шляху, яким звичайно наступали Татари, був спалений, то безпосередній звязок Брацлавщини з київськими містами перервався на довгий час і ціла територія Звенигородського повіту, що тяжіла до замку, спустіла.

Що до організації збройної сили для захисту країни, то тут в основу військового окладання було поставлено володіння землею. Кожна особа, що володіла землею, була зобов'язана особистою військовою службою і крім того, відповідно до своїх володінь, мусіла виставити більшу чи меншу кількість цілком екіпірованих і

---

[1] А. Ю. З. Р. VIII № 22.

озброєних вояків. Такий спосіб рекрутування військової сили в XV ст. був розповсюджений переважно в північній частині Київщини, де особливо було розвинено шляхетське землеволодіння. В південній частині,—з її колонізацією, що так інтенсивно розвивалася й швидко посувалася наперед,—шляхта неохоче брала землі, бо їх експлоатація була й важча і менш корисна, ніж на півночі, а тому військові сили тут складалися переважно зі «слуг», себ-то нижчих верстов населення, які були звільнені від платні всіх державних податків і повинностей, з умовою особистої військової служби, а також з «людей», що оселювалися в степах без усякої регламентації з боку влади[1]. Регулярних військ було дуже мало, бо їх утримання коштувало дуже дорого. В люстраціях згадуються в де-яких замках невеликі загони пішого війська—«драбів» і кінноти—«жолнерів».

Починаючи з литовського періоду, між нашими джерелами з'являється й займає все більш і більш поважне місце актовий матеріял. Спочатку в рідких поодиноких екземплярах, потім все частіш трапляються заці лілі від знищення документи про землеволодіння, і під кінець XV в. їх є вже досить, щоб хоч би в загальних рисах накреслити хід колонізації Київської землі. Вияснення цього процесу тим більш важне, що як-раз в цей час, бідний зовнішніми подіями, але зате порівнюючи спокійний, країна мала можливість зміцніти й знов зібратися з силами для перенесення бід, що чекали її в майбутньому.

Колонізація Київської землі йшла двома шляхами: з одного боку її запроваджували князі й пізніш центральний литовський уряд, даючи ріжним особам участки незаселеної землі, з другого боку, переважно на окраїнах, вона йшла вільно, без жадного регулювання, за допомогою тих селян-вояків, які хоробро врізуються в цілинний степ і «пашуть, гдѣ хотять и сколько хотятъ». Властивою рисою урядової колонізації до XVI в. було роздавання земель місцевим людям, що були звязані з країною постійним перебуванням в ній і службою, а до того земель або цілком незаселених, або малозаселених. Заселення їх залишалося особистій ініціятиві осіб, що їх дістали[2]. Землі давалося в доживотне володіння, що в разі яких-небудь вислуг оберталося в нащадне—в «отчину». Головна маса цих надань припадає на північні лісні частини Київщини, де заселення було густіше, життя менш тривожне з огляду на більш рідкі наскоки татарських ватаг, а тому й не така важка обов'язкова військова служба, і, нарешті, сами маєтки тут давали значно більш прибутків, завдяки великій кількості футрового звіря в лісах, бобрових гонів і розвитку бортної справи. Більшість старих землеволодільческих—зем'янських і

[1] Згідно з найдавнішою люстрацією Київської землі, приблизно 1471 р.— на 479 селянських дворів майже 40% слуг. Арх. Ю. Зап. Рос., VII, т. I, № 16.

[2] Пізніше ці розумні підстави урядової колонізації були замінені роздаванням земель вже заселених, а до того переважно магнатам, що були нічим не звязані з країною й не жили в ній.

боярських—фамілій мали тут своїх представників, в той час як в південних лісних повітах їх не було. Величезна кількість цілком безлюдних, пустих земель була не малим тягарем для держави, і князі широкою рукою роздавали великі території, особливо на окраїнах. Так, напр., Володимир Ольгердович дав нащадку половецького хана Тугорхана Юрію Івановичу землі й підтвердив йому володіння попередніми маєтками по р.р. Тетереву, Росі, Раставиці й Камениці, і потім на лівому березі Дніпра між Десною, Удаєм і Остром. В 1459 р. Семен Олелькович підтвердив зем'янину Шашкові нащадне володіння на городище Тимолове з великими землями і лісами на р. Русаві й инших дрібних доплнвах Дністра, по Дністрі і «в полях». Останній випадок надання цікавий в тому відношенню, що на цих землях не згадується ні одного заселеного пункту; господар мусів власними силами притягнути людність. Взагалі в документах досить часто зустрічаються вказівки, що одиноким мешканцем в тому чи иншому поселенню тимчасом був лише «отаман», який сам зобов'язувався заселити це поселення.

Окрім зем'ян в колонізації цього роду відогравали також велику ролю манастирі. Манастирі завжди були відомі, як чудові господарі, і, скупчуючи в своїх руках завдяки пожалуванням князів і вкладам приватних осіб величезні земельні маєтки, вміли планово і найкращим робом використати свої пустоші. Особливо багато в справі колонізації прислужилися два київських манастирі — Київо-Печерський та Никольський Пустинський, при чому володіння першого скупчувалися в північній, більш заселеній частині Київщини. Никольський же манастир широко розвинув своє землеволодіння в степовій окраїнній смузі, й кордони його маєтків сягали навіть Запорожжя.

Трохи відмінний характер мала колонізація міст. В той час як зем'яне та манастирі були змушені притягати людність ріжними обіцянками й пільгами, до міст вона йшла добровільно, з власної ініціятиви. Будучи захищені, звичайно, замками і уявляючи з себе найбільш безпечні пункти, міста швидко стягували до себе й торговельно-промислове і чисто хліборобське населення, яке могло поруч зі своєю звичайною працею нести й постійну вартову службу і в разі потреби відбивати зі зброєю в руках напади ворога. Появлення міста негайно же відбивалося на ході колонізації цілої округи: населення губило свою рухливість і під обороною міських мурів міцно осаджувалося на землі й ставало вле більш суцільним[1].

Всі перераховані види колонізації живилися з одного джерела—колонізації хліборобської. Шукаючи більш вільного життя, тікаючи від державних та панських (володільчеських) податків та повинностей, особисто вільна людність посувається все далі до периферії—до степів, осідаючи по дорозі на більш чи менш довгий час у місцевостях, де їм пропонувалося найбільші пільги. Найбільше-ж завзяті та смі-

[1] В початковому періоді міської колонізації в найбільш висунутих у степ місцевостях, напр., в Черкасах, все населення повіту складалося з самих міських мешканців—міщан.

ливі, одночасно і хлібороби і вояки, при цьому переходять за передову лінію осідків і оселяються на ґрунтах, що нікому не належать, і тому цілковито вільних від усякої державної регламентації. Тут вони заводять великі господарства і живуть, як пише з обуренням один люстратор[1],—«на мясѣ, на рыбѣ, на меду и сытят тамъ собе медъ, яко дома». Одначе становище їх було дуже нетривке, і у випадку татарського наскоку ці «люде», як їх звуть у люстраціях, легко могли втратити не тільки ввесь свій маєток, але й волю і навіть життя.

З цього незабезпеченого становища колоністів скористали старости окраїнних замків, і їм вдалося зорганізувати цих «людей» і утворити з них значну військову силу, що вже наприкінці XV в. проявила себе, зробивши під проводом черкаського старости Богдана перший наскок на кримські кордони, а пізніше, під назвою «козаків» цілковито взяла на себе оборону руського населення України.

Схематично хід колонізації Київщини можна уявити собі в такому вигляді: попереду йдуть «люде», намічаючи напрямок колонізації, за ними слідом посувається зем'янська, манастирська й міська колонізація, організуючи й уплотняючи населення, і рівночасно держава закріпляє її рядом замків. Таким робом до XV віку південна окраїна Київщини,—вірніше течія Буга, його допливу Гнилого Тикича,—була вже захищена замками, починаючи від Черкас і Канева на Дніпрі через Звенигород, Брацлав, Винницю, Хмельник, Летичів, Межибож. Оскільки швидко йшла в цей час колонізація, видко з того, що в половині XV в. вона вже досягла побережжя Дністра[2], значно на південь від найбільш південного з замків цеї лінії—Брацлава.

Завдяки умовам місця свого положення Київщина могла поширити свої межі колонізації лише в двох напрямках—на схід в Полтавщину й на південь в Чорноморські степи. Вузька смуга землі, що тяжіла перед тим до Київа, на лівому березі Дніпра, в литовський період поширилася й охопила майже цілу сучасну Полтавську губ. і частину Чернігівської та Курської. В північній частині її лежали три повіти: Любецький, Остерський і Путивльський, що приєдналися до Київського князівства, ще за часів удільних князів Ольгердовичів, при невідомих обставинах. Ціла-ж инша територія, що охоплює течію лівих допливів Дніпра—Псла, Сули, Ворскли, Самари включно до вододфлу з Доном і славнозвісного Муравського шляху, що проходив тут (цей шлях для Московської Руси відогравав ту-ж сумну ролю, як Чорний шлях для України),—уявляла з себе безлюдну пустелю з нечисленними лише розкиданими фортифікованими містами. Тяжіла вона до Київської землі, бо мешканці придніпровських міст Київа, Канева й Черкас, з огляду на її пустинність і в той же час природні багатства, захопили поволі її в своє користування й обернули в свої «уходи». З огляду на географічне положення цеї території в Ліво-

---

[1] Арх. Ю. З. Рос., VII, т. I, стор. 103: люстрація каневського замку.
[2] Див. вище—надання Семена Омельковича Шашкові.

бережній Україні, детальний огляд ходу цієї колонізації стосується до питання про сіверянську колонізацію.

Що-ж до колонізації зароських степів, про яку ми вже згадували раніш, то тут ми мусимо трохи спинитися на грандіозному плані Витовта військової колонізації величезних просторів степів між Дніпром, Чорним морем і південними межами Литовсько-руських земель. Користаючи зі своїх добрих відносин до Хаджи-Гірея Кримського [1], він захоплює всі ці землі без опору з боку Татар, будує укріплення в найбільш придатних місцевостях і таким робом приєднує до своїх володінь. Нам відомий тут ряд заселених пунктів, що згадуються й у списку Свидригайлових міст і в инших джерелах [2], як Хаджибеїв маяк (де-які думають, що це сучасна Одеса), Чорний город на Дністровому лимані, Каравул (суч. м. Рашков), Тягинь (суч. Бендери) і ин. [3]. Багато років пізніше, вже за кн. Семена Олельковича, межа між литовськими й татарськими землями проводилася по Дністру, починаючи від місця, де вливається в нього р. Мурафа, повз Тягиня до устя Дністра, звідки Лиманом повз Очакова до устя Дніпра, і далі Дніпром вгору до Таванського перевозу, де переходила на лівий берег і йшла по р. Овечій Воді і дали на схід [4]. Менглі-Гіреїв погром і дальші напади Кримців затерли сліди Вітовтової колонізації й на довго припинили дальше заселення Побожжя, а в де-яких місцях, напр., в Звенигородщині відсунули його майже до Роси. З цілої лінії укріплень Черкаси—Межибож в складі Київського воєводства лишилися лише сами Черкаси, що були тісно звязані з Київом, Дніпром, инші-ж замки всі відійшли до Поділля.

Переходимо, нарешті, до определіння кордонів Київської землі й переличення тих міст і поселень, які існували вже до часу перетворення її у воєводство (в 1470-х роках).

Ми не маємо жадних підстав гадати, щоби кордони на півночі й заході потерпіли які-небудь зміни. Дані люстрацій і актового матеріялу XV і половини XVI вв. з певністю визначають, що на півночі він по старому охоплював Мозирський повіт і по Уборті переходив на Случ, яка в середній її течії й служила західнім кордоном [5]. На півдні, судячи з акту розмежування між Брацлавським і Київ-

---

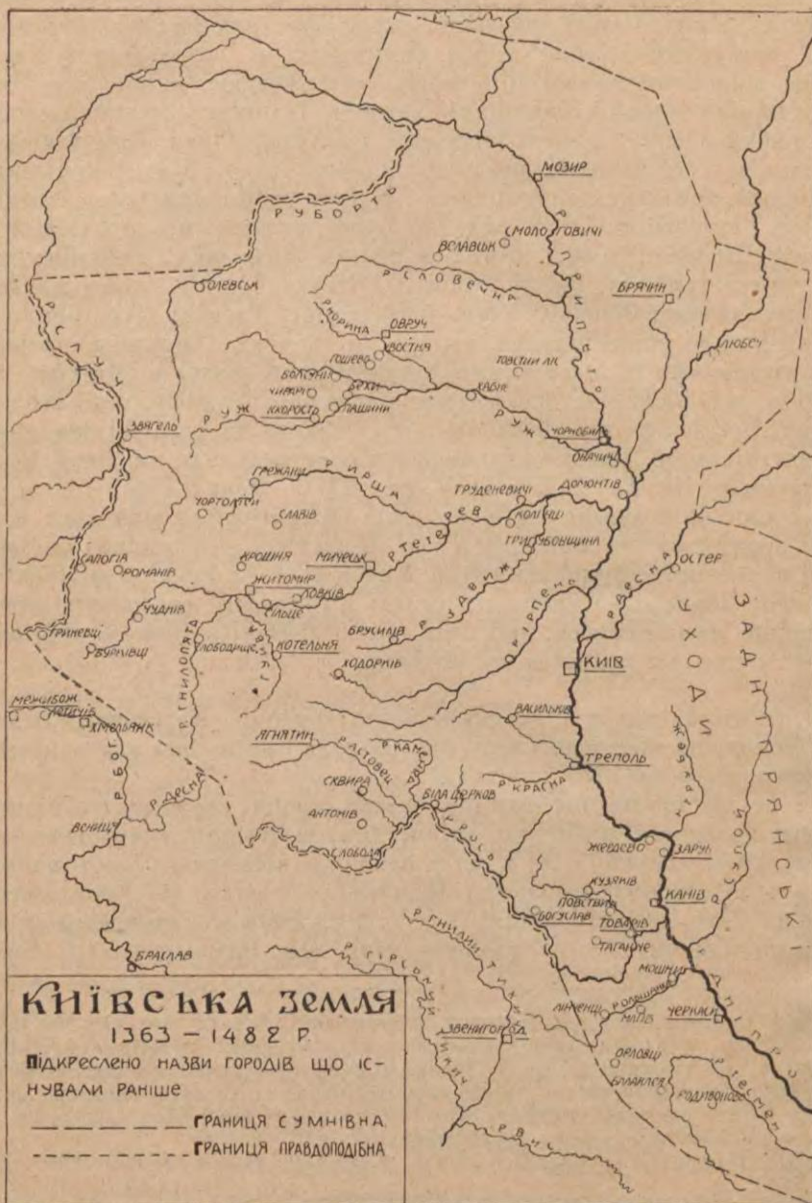
[1] В німецьких хроніках є неясні звістки про походи Витовта на Татар в 1397—98 рр., при чому він завоював землі по берегу (долішньому) Дніпра і заснував там кам'яний замок св. Іоана. Навряд щоб приналежність, хоч би й номінальна, чорноморського побережжя до Литовсько-Руської держави могла тривати багато років після смерти Витовта, коли-б ці землі були завойовані від Татар, а не відступлені ними добровільно.

[2] Див. Коцебу «Свитригайло» додат. I, ст. 10; II, ст. 8. Акты Зап. Рос. т. II, 6.

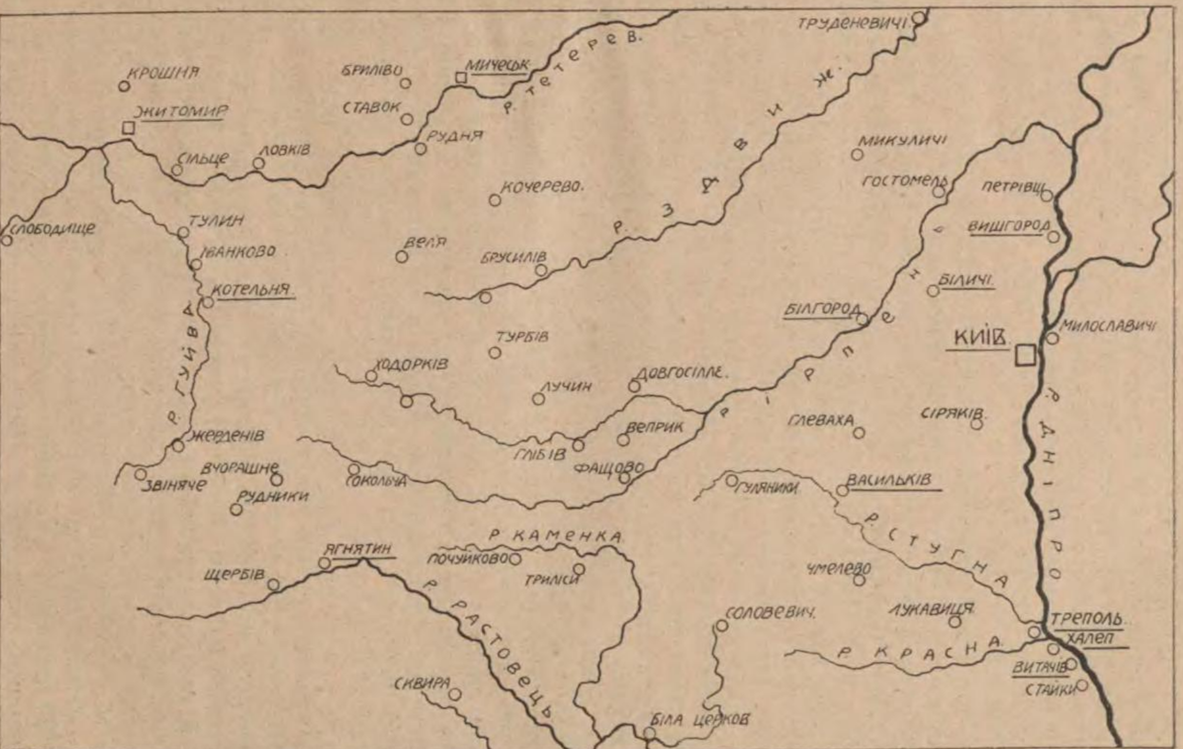
[3] В. Б. Антонович (Монографії, т. I, ст. 45) висуває твердження, що Витовтом були збудовані й фортифіковані Черкаси, Кременчук, Мишурин Рог, Дашов (Очаків), Хаджибей та ин.

[4] А. З. Р., II, № 199.

[5] Коли землі по лівому берегу Случи відійшли до Волини,—невідомо.

КИЇВСЬКА ЗЕМЛЯ
1363 – 1482 Р.
Підкреслено назви городів що існували раніше
Границя сумнівна
Границя правдоподібна
МОЗИР
ВОЛАВСЬК
БРЯГИН
ЛЮБЕЧ
ОЛЕВСЬК
РУБОРТЬ
Р. СЛОВЕЧНА
ОВРУЧ
ГОШЕВО
ХАБНЕ
ХОРОСТЬ
ПАШИНИ
Р. УЖ
ЧОРНОБИЛЬ
ЗВЯГЕЛЬ
Р. СЛУЧ
Р. ИРША
ГРЕЖАНИ
ТРУДОНЕВИЧІ
ДОМОНТІВ
СЛАВІВ
Р. ТЕТЕРЕВ
ХРОШНЯ
МИЧЕСЬК
САПОГІВ
РОМАНІВ
ЖИТОМИР
ЛОВКІВ
СІЛЬЦЕ
ЧУДНІВ
ГРИНЕВЦІ
СЛОБОДИЩЕ
Р. ГНИЛОПЯТЬ
КОТЕЛЬНЯ
БРУСИЛІВ
Р. ЗДВИЖ
Р. ІРПЕНЬ
ХОДОРКІВ
КИЇВ
ОСТЕР
Р. ДЕСНА
УХОДИ
ЗАДНІПРЯНСЬКІ
МЕЖИБОЖ
ЛЕТИЧІВ
ХМЕЛЬНИК
Р. БОГ
Р. ДЕСНА
ВІННИЦЯ
ЯГНЯТИН
Р. РОСТОВЕЦЬ
СКВИРА
БІЛА ЦЕРКОВ
АНТОНІВ
СЛОБОДА
Р. РОСЬ
ВАСИЛЬКІВ
ТРЕПОЛЬ
Р. КРАСНА
ЗАРУБ
КАНІВ
БОГУСЛАВ
ТОВАРІЯ
МОШНИ
ЧЕРКАСИ
ЗВЕНИГОРОД
ОРЛОВЦІ
БРАСЛАВ
Р. ГНИЛИЙ ТІКИЧ
Р. ТЯСМИН
Р. ДНІПРО

Деталі з мапи: Київська земля 1363—1482 р.

ським воєводствами 1570 р.[1], кордоном був звичайний шлях Татарських нападів на Україну—Чорний шлях (що йшов по вододілу Буга зі Случчю, Тетеревом і Россю), потім він ішов по течії Роси приблизно до її повороту на північ, звідки круто повертав на південь, охоплював течію Тясмина й доходив до Дніпра; ця остання частина кордона, що охоплює Черкаський повіт, може бути накреслена лише гіпотетично. Нарешті, на сході Київська земля дістала величезне придбання у вигляді трьох повітів—Любецького, Остерського и Путивльського і незаселених уходів по Сулі, Пслу, Ворсклі, Орелі й ин., про що ми вже згадували.

Коли порівняти територію Київської землі за Ярослава в XI в. з територією Київського воєводства наприкінці XV в., то виявиться, що ріжниця між ними, не рахуючи звичайно земель Лівобережної України, дуже невелика. Київське воєводство загубило землі на захід від Случи й Побожжя і придбало смугу землі по Дніпру, що глибоко врізувалася в степ і утворювала Черкаський повіт.

Що до списку населених пунктів, то тут ми зустрічаємося з дуже поважними перешкодами. Головна маса історично-географічного матеріялу,—і актового й систематизованого в люстраціях,—стосується пізніших часів половина XVI в). До того-ж джерела лише в дуже рідких випадках дають нам дати появлення поселень; а з другого боку татарські спустошення в кінці XV і першій половині XVI в., безперечно, значно відбилися на карті Київщини. Таким робом, ми не вважаємо можливим перелічити тут увесь список поселень, які зустрічаються в актах, щоб уникнути хронологічних помилок, з другого-ж боку було-б невірно відмовитися від всіх даних пізніш 1482 р., бо безперечно значна частина поселень, про які згадано лише в XVI в., існувала й раніш—в XV в. Здається, найбільш правдивим буде середній шлях, а саме внести у список усі поселення, існування яких у XV в. документально доведене, й додати до них найбільші з тих, що згадуються пізніше і відносно яких немає сумніву, що вони існували й до 1482 р.

Київ—«глава всех русских стран», по відомому виразу Витовта, по старому лишався головним містом країни. Тут жили удільні князі й воєводи, через свої святині він заховував своє значіння релігійного центру цілої України, і, нарешті, він залишався центральним торговельним пунктом. На «горі» старе Ярославове місто було покинуте й там заціліли ще Софійський і Михайлівський манастирі та, мабуть, ще инші церкви, замок же перенесено було на Киселівку (Фроловська гора) й остільки міцно фортифіковано, що в 1416 р. його не міг здобути Едігей, який спалив в цей час цілий Київ. Судячи з люстрації 1552 р., він був оточений довкола муром, що складався з 133 городень з 15 вежами, і був збудований згідно з всіма правилами тодішньої фортифікації. Він був остільки великий, що в ньому, окрім необхідних для фортеці будов, містилися три православних

[1] Арх. Ю. З. Р. VII, т. I, № 24.

церкви (Флора й Лавра, св. Миколи і ще одна невідома) та католицький костьол. Уряд надавав цьому замку надзвичайно важливого значіння в справі оборони країни. Коли в 1482 р. замок було спалено Менглі-Гіреєм, уряд вжив надзвичайних мір для його відновлення: було негайно післано 20.000 людей робітників, що були зібрані з ближчих областей, і при них для оборони робіт—40 тисяч війська. Торговельне і промислове життя міста купчилося на Подолі, також укріпленому; тут були колонії—литовська, польська (згадується костьол св. Миколи) й вірменська, що тримала в своїх руках усю торгівлю зі сходом. Зі старих гідних уваги будов на Подолі заховався лише один Кирилівський манастир; взагалі, церков на Подолі було, здається, дуже мало. Старе світове значіння Київа тепер упало; спочатку погром Батия, потім зміна політичної ситуації сумежних країн, підрізали його в корені. Але все-ж Київ залишився найважнішим торговельним містом цілої України. Торгівля з Візантією замінилася торгівлею з Кримцями й Турками, варязький шлях — торгівлею з Москвою. Лише у відношенню до торгівлі з далеким сходом Київ зберіг, як і до того часу, своє значіння центрального складочного пункту. Крім східнього краму, соли та ин. продуктів, що привозилися до Київа, значну ролю грали також і місцеві: футра, мед, віск, збіжжя. Судячи з люстрації 1552 р. у Київі було всього коло 3.500 мешканців, але в XIV—XV століттях він без сумніву мав багато мешканців і був багатим містом: в 1399 р. він мав змогу дати викупного і тим урятуватися від спустошення його Темір-Кутлуком, сплативши йому колосальну як на ті часи суму в 3.000 крб. [1] та ще Печерський манастир заплатив крім того 30 крб. Додамо нарешті, що Київ був одною з найголовніших митних застав у полудневих литовських провінціях.

На полудне від міста, за Хрещатицьким струмком залишалися ще церков Спаса на Берестові, Миколаївський Пустинний манастир, Видубицький і нарешті Печерський манастир, який страшенно був спустошений за Едигея і був відбудований знову кн. Семеном Олельковичем лише в 1470 р.

З числа осель, що існували вже в попередні періоди київської історії, назвемо м. Вишгород, с. Біличі на захід від Київа, м. Білгородку на Ірпені з заставою й митницею, м. Васильків на Стугні—колишній Василів, с. Треполь на усті річки Красної, села Халеп, Витачів і Ржищев на Дніпрі і с. Милославичі (Вигуровщина) на лівім березі Дніпра. Вперше згадуються: с. Петровці на Дніпрі з манастирем св. Миколи Межигірського, с. Серяків, що згадується в 1465 р., можливо літописний Звенигород; с.с. Глеваха на р. Глевасі, Иноходковці, Евдадиїв, Ходорково на верхів'ї Ірпеня, Сокольча на Унаві, Скочище на Ірпені, Головчин, Водотин близько Здвижу, Гулялники на

---

[1] За відомостями Густинського літопису (П. С. Р. Л., II 352) заплачено було 1.000 червінців, а з літопису Аврамки (т. XVI ст. 145)—5.000 крб.

Стугні—сучасна Мотовилівка—всі 9 згадуються в найстаршій люстрації 1471 р. С.с. Лукавиця, Веприн та Хворощин на р. Стугні та її доплива́х відомі з 30-х років XV в.; с. Стайки на Дніпрі поблизу старовинного міста—Святополча; с. Фащево на Ірпені, сучасне містечко Фастів, відоме з 1390 р.; с. Глібов на Ірпені, згадуваний за кн. Олелька Володимировича; с. Гостомль поблизу Ірпеня, згадуваний вперше з часів Казимира; тут же поблизу було колишнє с. Микуличі, відоме з часів кн. Олелька; с.с. Турбів, Лучин та Селище поблизу Ірпеня, згадувані ще за Володимира Ольгердовича; с.с. Коленці на Тетереві та Тригубовщина на Здвижу, що згадуються за кн. Олелька; нарешті с.с. Чмелево на Ольшаниці, Соловевич на протоці-Руті й Долгосельє на Ірпені, які згадані в так зв. підробленій грамоті Андрія Боголюбського Київо-Печерському манастиреві.

М. Чернобиль існував ще в княжі часи. Укріплений був лише в XVI в. З люстрації 1552 р. в ньому було до 1400 мешканців; с. Опачиці на Ірпені й с. Домонтово на Дніпрі існували в другій половині XV в.; с. Труденевичі на Тетереві згадується за кн. Олелька; с. Товстий Ліс поблизу Прип'яти згадується в 1427 р.

М. Мозир на Прип'яті—старовинне місто, складався з невеличкого замка з церквою св. Миколи в середині його, укріпленого парканом, і самого міста: по люстрації 1552 р. в ньому було до 2.100 людей. С. Смолиговичі на полуднє від Мозиря згадується в 1435 р.; м. Брагин на р. Брагинці,—старе княже місто.

М. Овруч на р. Норині одно з найстаріших київських міст: судячи з зацілілого уривку люстрації 1519 р. [1], він був значним і добре укріпленим містом; у половині XVI в. в ньому нараховувалося до 1.500 мешканців. С. Велавськ поблизу річки Славечни згадується в 1450 р.; с. Хвостня на полуднє від Овруча згадується в 1437 р. і с. Гошево коло Хвостні відоме ще за часів Витовта; с. Болсуни на південь від Гошева згадується за кн. Олелька; с. Хабне на р. Уші відоме з другої половини XV в.; с. Іскоросгь—старовинне деревлянське місто; с. Бехи на р. Уші відоме з часів кн. Володимира Ольгердовича; с. Чигари та Пашини на Уші відомі ще з часів князів Ольгердовичів; правдоподібно в ці-ж часи виникло й місто Олевськ на Уборті.

М. Житомир згадується вперше в татарській період. Велике торговельне місто, що мало зносини навіть і з за-кордоном; тут була застава й митниця. В 1482 р. був спалений Менглі-Гіреєм і після цього підупав; згідно з люстрацією 1552 р. в ньому було до 1.600 мешканців. Місто було добре укріплене. В числі старших оселищ згадуються: с. Тулін на Гуйві за кн. Семена Олельковича, с. Котельня на Гуйві—старе княже місто; с. Слободище на Гнилоп'яті—коло 1438 р.; с. Велья на р. Вилії—за Володимира Ольгердовича; с.с. Кочерево й Рудня на Тетереві—в 1390 р.; м. Ми-

[1] Арх. Ю. З. Р. VII т. II № 5.

ческ на Тетереві—старе княже місто; с. Сельцо біля Житомира—за Свидригайла, с. Чертолеси на півн. зах. від Житомира на р. Тні—також за Свидригайла; с. Славов біля Ірші—з 1390 р.; с. Бурковці на Тетереві—в 1437 р.; м. Чуднов на Тетереві,—досить велике укріплене торговельне місто, замок і застава з митницею; люстрація 1471 р. каже про кількість населення в ньому, що «на месте людей полно» і додає, що в місті було 53 (!) корчми; згідно з тим же документом до Чуднова тягли села Сапогов—сучасний Миропіль на Случі, Тетеровка, Сипелевці, Паневці, Гриневці на Случі, Яворовці та Напаш; с.с. Романово на півн. зах. від Чуднова, Іванково на Гуйві, Крошня поблизу Житомира, Ловков на Тетереві, Костешово, Бордвиков, Радостав на Бистрику і, нарешті, село Грежани на Ірші з кількома присілками; всі 11 оселищ згадуються в тій же люстрації 1471 р.; с.с. Брусилов на Здвижі, Ставок на Тетереві й Брилево на Мику згадуються в підробленій грамоті Андрія Боголюбського. Нарешті Звягель на Случі—старовинний Возвягль, цікавий тим, що ще в XV в. ним і всею волостю, що тягнула до нього, володіли князі Звягольські; до якої княжої лінії вони належали, напевно невідомо.

М. Канів на усті Роси—старе княже місто і торговельна пристань на Дніпрі, був добре укріплений замком і до того досить обширний, бо крім помешкань для намісника та залоги містив ще й церкву. Люстрація 1552 р. нараховує в ньому більш як 1500 мешканців. Головними засобами для життя мешканців Канева та Черкас були промисли на «уходах» — ловецтво, рибальство та бортничество; крім того за ними з давніх часів установилася монополія постачати човни для караванів, що йшли Дніпром. Згадаємо ще с. Заруб на Дніпрі,—старе княже місто; с. Жердево близько Заруба відомо з 1469 р.; с. Товарів на Росі—сучасний Межиріч—відомо ще в князівські часи; в литовський період воно згадується разом із Тоганчею (на південний захід від Товарова) за кн. Олелька; с.с. Кузяків і Повствин на Росаві—тепер с.с. Козин і Ржавець—відомі приблизно з 1455 р. Невідомо, коли було засноване місто Біла-Церков, в якому бачуть літописний Юр'їв,—чи існував тут якийсь осідок ще в XV в., чи замок його був збудований (в 1552 р.) в зовсім незаселеній місцевості; с. Трилеси на Каменці відомо з 1390 р.; с. Ягнятин на Раставиці—літописний Неятин; с. Сквира—сучасне повітове місто—відоме з 1390 р.; с.с. Терпсіїв на Росі (тепер не існує), Почуйково на Каменці, Вчерашне поблизу Раставиці, Щербов коло Ягнятина, Онтонов коло Сквири, Слобода на Росі—тепер с. Володарка, Ржищев та Охремовці,—всі 9 згадуються в люстрації 1471 р.

М. Черкаси на Дніпрі; перша цілком певна згадка про них відноситься до 1394 р., коли вони вже були укріпленим містом. Час і обставини, при яких виникло місто—невідомі, але в звязку з його назвою найбільш правдоподібним буде припустити, що тут були осе-

лені Черкеси, що попали в полон після якогось бою, або можливо, що шукали собі притулку в Руських землях, як колись це робили Торки. В половині XVI ст. це було одно з найбільших міст Київської землі: в ньому було до 2000 постійних мешканців. Замок був невеличкий (хоч все-ж таки в ньому вміщалась церква) і не зовсім щасливо поставлений, хоч окраїнне становище міста виявлялося у великій кількості залоги: тут були відділ драбів у 160 чоловіка, служебників старостинних—61 чол. і 250 козаків. Козаки провадили активну боротьбу з Татарами, а иноді завдавали багато клопоту старостам. Біля Черкас лежали ще поселення: с Мошни на р. Ольшанці, яке існувало вже за князя Семена Олельковича; с.с. Мліїв, Лінченці (суч. Городище) і Орловці на захід від Черкас—згадуються в 1449 р.; м. Балаклія близько Тясмина—відоме з ханських ярликів; с. Родивоново коло Тясмина, існувало вже за кн. Олелька. Ціла південна окраїна Черкащини уявляла з себе суцільні «уходи» і була цілком не заселена.

Ми занесли в наш список всього 117 заселених пунктів, але, звичайно, це далеко не всі, що існували в Київщині до нещасливого 1482 р. Багато поселень зникло, залишивши про себе лише згадку в назвах селищ, що так часто згадуються і в люстраціях половини XVI в., і особливо в документах цього часу [1], багато зникло цілком без сліду. На жаль, джерела майже не дають нам статистичних даних, які-б дозволили хоч приблизно точно підрахувати те зменшення людности, що принесли країні татарські спустошення за час до складання люстрацій. Досить одначе вчитатися в люстрацію 1471 р. з її описом блискучого стану господарства Грежанського двору з його численними присілками, чи м. Чуднова, де «на месте людей полно, корчом 53», а окрім того «тых досыть людей, которые ещо воли не выседели», і порівняти її з люстраціями 1545—1552 рр., щоби ясно відчути ріжницю між повною життям країною до Менглі-Гірея і тим падінням темпу життя та деморалізацією, які охопили її під постійною загрозою татарської руйнації. Особливо кидається в очі зменшення населення міст. Багатий і торговельний Київ, який вже в кінці XVI в. міг заплатити Татарам викуп в 3000 р., тепер налічує всього 2.000 мешканців—стільки-ж, скільки й окраїнні Черкаси; населення всіх инших міст ще менше. З якою швидкістю падала залюдненість міст, видко на прикладі м. Овруча: в маленькому уривкові люстрації 1519 р. [2] кількість будинків у місті враховано в 500; в 1552 р. їх було всього 216, а ще через 20 років, в 1571 р.,—143; таким робом, за 50 років кількість мешканців Овруча зменшилася більш ніж у 3 рази. Те-ж саме звичайно в більшій або меншій степені було і в инших містах. Додамо ще, що в цьому наочному запустінню країни були винні не лише Татари,—досить значну ролю відограв також

---

[1] Спис заселених пунктів і селищ Київщини в половині XIV в. налічує в собі більш 500 назв.

[2] Арх. Ю. З. Р., VII, т. II, № 5.

і чужий польсько-литовський уряд, який занадто вже байдуже ставився до кривд українського народу. Величезну шкоду країні принесла також державна політика в земельній справі. Систематичне роздавання земельних маєтків польським і литовським магнатам, які цілком не були звязані з країною і ніколи в своїх маєтках не бували, приводило до того, що ці нові власники дивилися на свої маєтки лише як на джерело прибутків і, беручи від людности все, що тільки можливо, давали за це країні дуже мало.

Додамо, нарешті, ще кілька уваг про етнографічний склад людности Київської землі в цей останній період. Вивчаючи багатий ономастичний матеріял люстрацій, ми приходимо до переконання, що лише поміж землевласниками або мешканцями міст можна знайти деяку домішку инших народностей, окрім української. Так, поміж землевласниками зустрічаються Татари, Поляки, Росіяне і навіть Євреї. В містах поміж «пришлих» людей і мешканців з характерними іменами найчастіш трапляються Білоруси на півночі і Татари в південних містах, потім ідуть Поляки, Росіяне й инші національності в дуже маленькій кількості. Між сільським же населенням иноземні імена трапляються дуже рідко. Взагалі ці всі домішки кількістю надзвичайно малі й цілковито зникають в масі суцільного українського населення.

Іполіт Моргилевський

КИЇВСЬКА СОФІЯ В СВІТЛІ НОВИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ

Пам'яті моєї дорогої матери.

Побудований майстрами-чужоземцями в першій половині XI ст. один з перших серед мурованих будов Київської землі, собор Софії займає одно з найвидатніших місць серед пам'яток середньовічної архітектури Східньої Европи.

Наукове значіння дослідів собору Софії чимало разів підкреслювалося не тільки в нашій, але й в закордонній літературі.

Стративши багато де-чого з своїх складових частин, забудований і значно перероблений протягом віків, він остільки змінив свій вигляд, що праця над встановленням його первісних форм заняла більшу частину всього досліду.

Ще в-осени 1920 року автор оцих рядків з своїм дорогим приятелем Ф. Л. Ернстом намагався розібратися в де-яких малюнках голандського майстра XVII ст. Abraham'а van Westerfeld'а і звязати їх з існуючою старою архітектурою Київа, зокрема з собором Софії.

Позитивні наслідки пощастило здобути лише тоді, коли в 1921 р. було зроблено низку зондацій в тинках собору так зовні, як і в середині будови на обох поверхах, щоб з'ясувати переробки, що сталися протягом його життя.

Отже ці зондації дали можливість звязати низку малюнків Westerfeld'а із собором і через пильні студії цих малюнків спостерегти в них ряд первісних конструкцій, які існували ще в XVII віці і з часом або позникали цілком або були позамуровані під час безконечних ремонтів і переробок в соборі.

Рисунки А. v. Westerfeld'а дали остільки цінний матеріял, що дозволили освітлити найбільш темні, найбільш перебудовані частини собору. Вони послужать тому вихідною точкою наших дальших спостережень і висновків.

План собору Софії має форму простокутника з боками: 55 mtr. по лінії південь-північ і 37 mtr. по лінії схід-захід. Таким чином собор характером планування значно відріжняється від звичайного планування церков, маючи вимір завширшки більший ніж завдовжки.

П'ятиапсидна маса самого храму з трьох боків: південного, західнього і північного оточена галерею, позначеною на ізометричному плані чорним (мал. 15).

Коло південно-західнього і північно-західнього рогів собору дві масивні башти зі сходами на хори поставлені асиметрично в відношенню до оси головного нефу.

Ліворуч від південної башти збереглося первісне простокутне приміщення, яке по старій традиції зветься «Хрестильнею», простір між «Хрестильнею» і північною баштою влітку 1882 року був забудований новим притвором. Простокутні контр-форси, дві пари крайніх апсид і внутрішні мури—це пізні додатки XVII—XIX вв.

Гляньмо, як виглядала ця будова в середині XVII в.

4-го серпня 1651 року до Київа вступило військо литовського

Мал. 1. Фот. С. Д. Аршеневського.

Мал. 2.

Мал. 3. Фот. С Д Аршеневського.

гетьмана князя Януша Радзивила, після того як його покинуло козацтво Богдана Хмельницького.

З Радзивилом до Київа прибув його двірський маляр, голандський майстер—художник Abraham van Westerfeld, який під час свого недовгого перебування в Київі зробив зарисовки пам'яток місцевої старовини.

Обсяг справжнього альбому Westerfeld'а невідомий, бо він зник, як гадають, в м. Несвіжі, родовому маєткові Радзивилів, під час війни 1812 року.

Наприкінці XVIII в., в 1798 році, було зроблено копію з цього альбому для останнього польського короля Станислава Августа Понятовського, яку в 1904 р. знайшов серед паперів короля небіжчик академик Я. І. Смірнов в бібліотеці петербурзької художньої академії; знайдений матеріял він видав в трудах XIII археологічного з'їзду в Катеринославі.

Серед цих копій малюнків Westerfeld'а чимало виображень будов старої архітектури Київа: і цілих і зруйнованих в зарисовках дуже цінних і—наскільки вони піддаються перевірці—дуже точних, але хибно пояснених якимись пізнішимими, невідомо чиїми, підписами на латинській мові.

Зупинимось на де-котрих з цих зарисовок.

Малюнок Westerfeld'а з написом «Pars Academiae Kijoviensis versus Orientem» (мал. 2) представляє мур якоїсь будови, прорізаний потрійною аркадою, в якій півциркульні арки лежать на двох гранчастих стовпах. По-над кожною з арок показані неглибокі ступінчасті нішки, з яких середня і ліва цілі, а від правої лишилася лише частина Аркада з правого і лівого боку обмежена пілястрами, а за ними справа і зліва знов по одній замурованій з віконцями арці.

В глибині, за передньою потрійною аркадою видко другу дальшу на стовпах квадратового плану з півколонками по гранях. Через ліву арку передньої аркади видко коридора, який іде в далечінь.

Як видно з фотографії (мал. 3) середньої частини південного муру Софії, нині удалось віднайти в двох зондаціях передні грані двох гранчастих тільки що описаних стовпів потрійної аркади. В замурованих правій і лівій арках залишено по вікну, в середині зроблено двері.

Дві ніші рисунка Westerfeld'а, ліва і середня, збереглися, і їх можна бачити на фотографії. Права, яку Westerfeld представив поруйнованою, цілком перероблена. З вишеописаних пілястр права збереглася, ліва закрита пізнім контр-форсом. З правого і лівого боку від потрійної аркади видко дві замуровані арки з вікнами в замуровках; тільки ліве вікно значно поширене проти малюнка Westerfeld'а.

Ввесь верх стіни з вікнами, обробленими в московському стилі, надбудований в кінці XVII, або на початку XVIII віку.

Таким чином на описаному малюнкові Westerfeld нарисував зовнішній вигляд середини південної стіни собору св. Софії.

Щоб уявити собі, що подає рисунок Westerfeld'а з написом: «Pars

Мал. 4

Academiae Kijoviensis versus Occasum» (мал. 4), треба увійти через одну з трьох арок попередньої аркади до середини будови і повернутися лицем наліво (на захід). Тоді матимем наліво від себе зовнішню потрійну аркаду на гранчастих стовпах, праворуч побачимо внутрішню аркаду на квадратових стовпах з півколонками. В глибині малюнка бачимо дві рівнобіжні впорні арки, які підтримують два суміжні простінки, від спостерігача 2-ий і 3-ий; що до 1-го, найближчого, то він, очевидячки, підтримувався, так само як і дальші, впорною аркою, від якої лишилася частина наліво, зараз-же за дальшою аркою зовнішньої аркади. В прольоті двох дальших упорних арок праворуч бачимо вхід до собору, що зберігся й досі: це є південний боковий вхід від Володимирської вулиці.

По-над парою впорних арок бачимо вікно з півциркульною перемичкою; вікно це фактично знайдене замурованим на другому поверсі собору в бібліотеці. Зондації в ньому показали пізню кладку.

Малюнок Westerfeld'a, позначений цифрою 313 (мал. 5), в правій від середньої пілястри частині, представляє коридор, який іде в далечінь; його ліва стіна прорізана широкою аркою, далі за виступом пілястри двері з двома вікнами по боках. З кожного боку ще далі дві пілястри.

Покритий цей коридор в середній частині циліндричним склепінням, в передній частині — парусним склепінням, якого скуфія показана зруйнованою.

Що до лівої частини малюнка, то крізь прозір арки бачимо куток

Мал. 5.

Мал. 6. Фот. С. Д. Аршеневського.

Мал. 7. Фот. С. Д. Аршеневського.

приміщення, покритого циліндричним склепінням, дальша п'ята якого лежить на забутівці пазухи впорної арки.

Описане приміщення має широку арку, яка виходить у двір.

Фотографія (мал. 6) показує середню частину західньої сторони внутрішнього опасання; в ній бачимо повну аналогію правій частині попереднього рисунку Westerfeld'а, де в лівій стіні за виступом пілястри бачимо широке вікно, зроблене в проймі арки. Склепіння, що покриває цю частину коридору, показане у Westerfeld'а зруйнованим, в дійсності перероблене. Далі за виступом пілястри двері головного входу до собору. Ця частина коридору покрита циліндричним склепінням під хорами. Ще далі йдуть пілястри, з яких дві зображені в Westerfeld'а.

Ліва частина наведеного малюнка (мал. 5) пояснюється фотографією (мал. 7), яка представляє північно-західній куток т. зв. «Хрестильні» собору. Тут ми бачимо і циліндричне склепіння, правда перероблене, але по старому профілю, його п'ята лежить на забутівці колишньої впорної арки, решту скісних цеглин можна бачити під темною плямою трохи вище підлоги, ліворуч від дверей.

В лівій стіні закладена стара арка, що колись відкривалася в дворище,—з вікном в замуровці.

Малюнок з написом: Pars Academiae Kijoviensis versus Septentrio-

нет (мал. 8) подає той же західній коридор, що був розібраний в попередньому малюнку, тільки з протилежного кінця (з півночи на південь). У кінці коридора маємо південний вхід до собору, прав оруч головний вхід з вікном з боку. Стіна, в якій прорізано цей вхі д, переходить у цилїндричне склепіння під хорами.

Справа в прозорі зруйнованих арок видко дві впорні арки, з яких дальша була показана на попередньому малюнкові. З цієї дальшої арки на ближчу йде цилїндричне склепіння, на якому можна розібрати фрагмент розпису (образ якогось святого).

Тут ясно виступає характер покриття зовнішнього опасання собору, так зване покриття склепіннями по аркадах.

Фотографія (мал. 9) західньої частини внутрішнього опасання, яку зроблено з відповідної точки зору, дає повну аналогію до наведеного малюнку Westerfeld'a.

Малюнок з написом: «Ecclesia Parochialis S. Nicolai, ad quam Prospectu Campanile S. Michaelis Kijoviae anno 1651 delineata» (мал. 10) звязаний з собором двічі: ак. Я. І. Смірновим і М. Окуневим. Він представляє південно-західній ріг собору, дивлячись з заходу на схід. Тут в прозорі відкритої арки видко східню стінку т. зв. «Хрестильні» собору, яку легко пізнати на фотографії (мал. 11).

Праворуч від арки південна башта собору, яка на малюнку виглядає цилїндричною, тим часом як зондації показали, що вона прямокутна. Розходження малюнка з дійсністю можна пояснити двома шляхами: по-перше треба пам'ятати, що ми маємо діло не зі справжніми малюнками Westefeld'a, а тільки з копіями з них, і що неточність можна-б пояснити помилкою копійовщика. По-друге, Westerfeld міг пробути у Київі коло місяця і зробити в Київі тільки подорожні відрисовки, croquis, а закінчувати роботу міг десь по-за межами Київа. Пам'ятаючи, що обидві башти з середини цилїндричні, міг він і південну башту виобразити цилїндрічною і зовні. Подібних помилок в малюнках Westefeld'a є таки чимало, і їх можна пояснити цими-ж причинами.

Так поруч з фотографічною точністю, з якою у художника змальовано східню стінку «Хрестильні» з апсидою і стінописом і, навіть, з двома люнетами, з котрих на правій можна помітити існуючу й досі розколинку, в прозорі лівої арки малюнка видно впорну арку, що йде зліва направо, коли такої арки не могло бути, бо всі вони з конструктивних міркувань повинні були йти нормально до мурів собору. Отже треба думати, що художник виобразив упорну арку, решту якої було видко в стіні «Хрестильні», але повернув її на чверть кола, показавши арку в профіль.

На фотографії «Хрестильні» (мал. 11) ліворуч зверху під п'ятою склепіння помітний фрагмент верхньої п'яти впорної арки, котрої нижня п'ята була помітна на фотографії «Хрестильні», знятої з протилежного боку (мал. 7).

Нарешті малюнок з написом: «Porta Platea Monasterij S. Michaelis ad quam Hospitale S. Spiriti Kijoviae 1651» (мал. 12) представляє частину

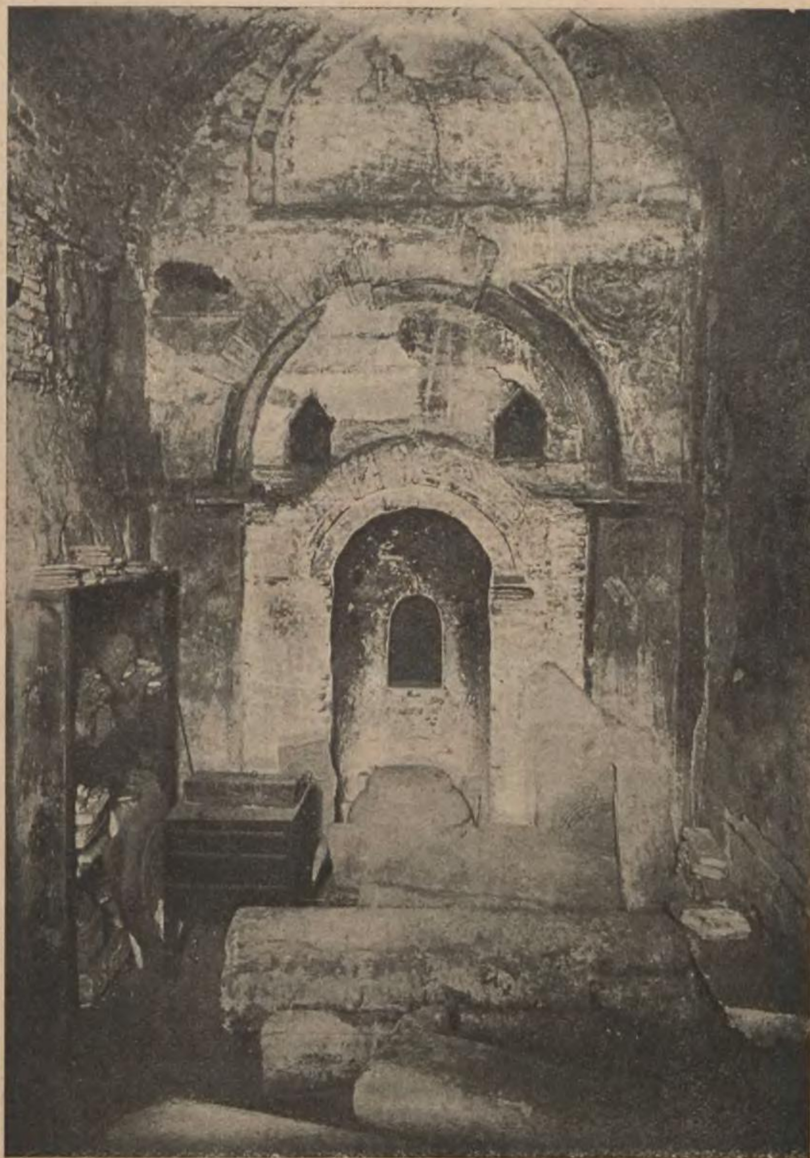
Мал. 8.

Мал. 9. Фот. С. Д. Аршеневського.

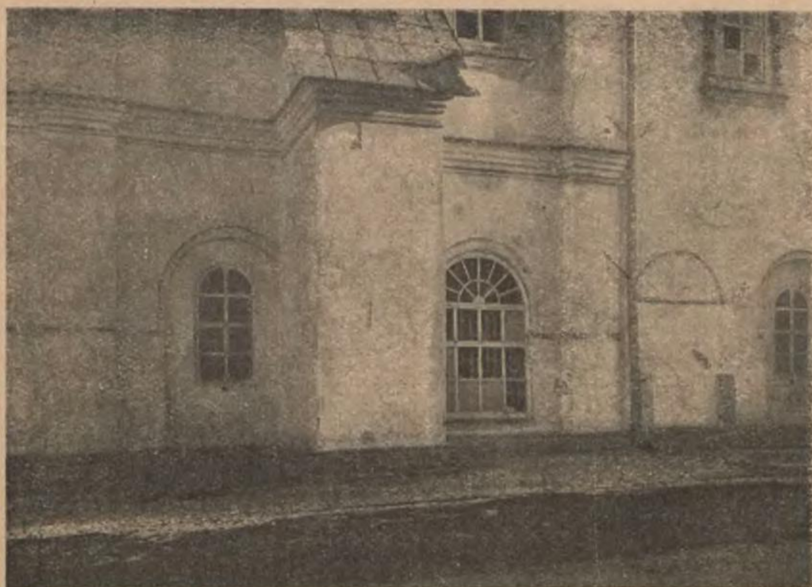
Мал. 10.

Мал. 11. Фот. С. Д. Аршеневського.

Мал. 12.

Мал. 13.

Фот. С. Д. Аршеневського.

північної стіни собору. Середня арка малюнку відповідає широкому вікну на фотографії (мал. 13) праворуч від контр-форсу. Ліва від контрфорсу, замурована арка з маленьким вікном, помічається в відповідному місці і на малюнку. Що до правої арки, яка на малюнку виглядає сильно зруйнованою (без перемички), то вона має аналогію з дійсністю; судячи по зондаціях, арка тут сильно пошкоджена.

Таку картину зовнішнього опасання Софії дають дорогоцінні малюнки середини XVII віку, коли, очевидячки, багато зі старих конструкцій ще існувало; тому, студіюючи ці малюнки, можна уявити собі всю картину зовнішніх опасань, навіть в найбільш переробленій частині собору.

Роблячи підсумки студії малюнків Westerfeld'а і відповідних частин собору, маємо такі висліди: впорних арок, які працювали як контрфорси, з південного боку собору було дві. З західнього боку—згідно з малюнком W.—дві; крім того фактично маємо ще одну впорну арку в фрагментах в «Хрестильні». По-за тим одну зовсім цілу було роз чищено з-під тинку весною 1922 року (мал. 14). Додаючи логічн ще одну впорну арку до простінку, бачимо, що між двома баштам було всього п'ять упорних арок відповідно скількості простінків.

Під сучасним новим зовнішнім нартексом літом 1882 року закладено на велику глибину теплову камеру для опалу собору і все, що було в цьому місці старого, викинуто під час закладки зазначеної камери. Все, що тут могло бути цікавого, здавалося-б, загинуло безнадійно, але на щастя збереглася коротенька замітка П. Лебединцева, де він описує те, що бачив під час земляних робіт перед буду ванням нового нартексу.

Зі слів П. Лебединцева ми бачимо, що під час копання було знайдено решти старих фундаментів тої частини опасання, що була між північною баштою і «Хрестильнею» і з часом зникла. Цих фундаментів П. Лебединцев зазначає три поперечних і один повздовжний. Це свідоцтво П. Лебединцева торкається трьох поперечних фундаментів з-під зниклих упорних арок і четвертого повздовжного.

Таким чином загальна структура зовнішнього опасання Софії стає в такому вигляді: ввесь корпус собору був з трьох боків—південного, західного і північного—охоплений низкою впорних арок по кількості простінків: на південному 4, на західньому 5, на північному 6, всього 14 (див. ізометричний план, мал. 15) впорних арок, які, згашуючи могутні сумарні розпори всієї внутрішньої системи арок і склепінь, самі були перекриті між собою попарно короткими циліндричними склепіннями, які всі були нормальні до стін храму. Це був критий пасаж з трьох боків собору, який, включаючи в себе обидві башти зі сходами на хори, грав велику статичну ролю.

Кожна камера [1] цього пасажу мала — як це ясно видно на малюнках Westerfeld'а – дві одкриті арки: одну в середину собору, другу— протилежну над ворище. Майже всі ці арки, як внутрішні, так зовнішні,

---

[1] Так звана «Хрестильня» є одна з цих камер (мал. 7 і 11).

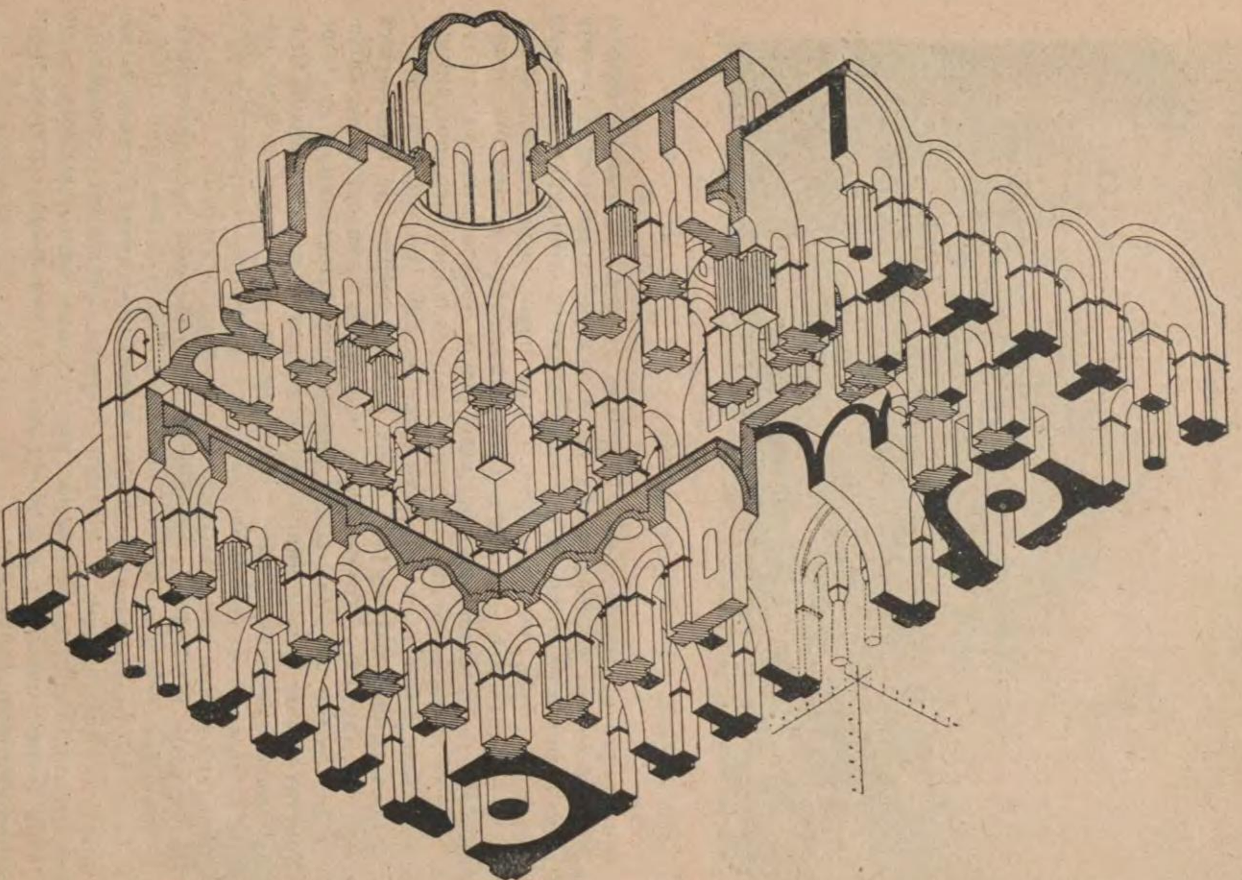
Мал. 14. Фот С. Д Аршеневського.

були в ріжних часах замуровані. Так арка «Хрестильні» і потрійна аркада в північній стіні галереї були замуровані ще в часи «великокнязівські», инші пізніше.

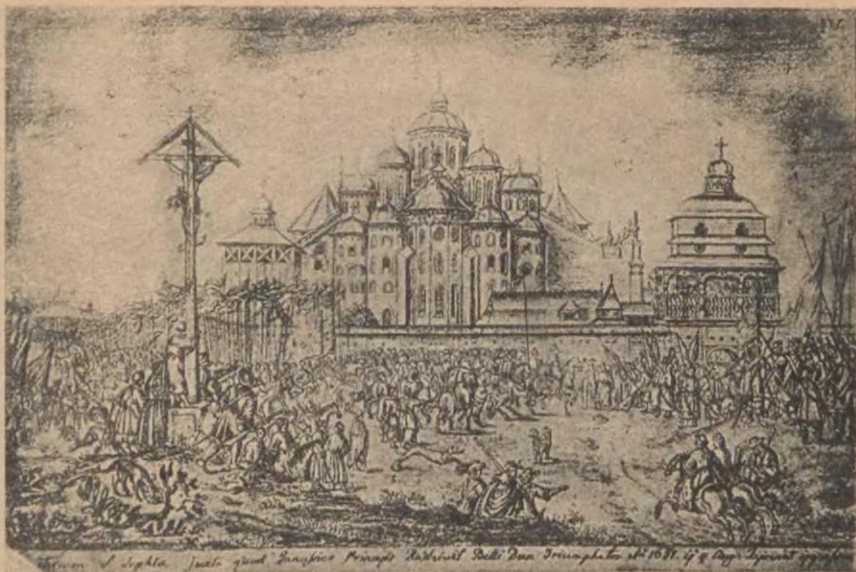
Опасання, так само як і обидві башти, не звязані з собором, а тільки притуплені до нього. Зондації в відповідних місцях скрізь показали щілини між зовнішньою і внутрішньою галереєю.

В «Хрестильні» зауважено такий факт: верхня п'ята знищеної упорної арки (мал. 11) дотикається не до чистої кладки пілястри простінка, а до фрескової поверхні. З цього висновок той, що опасання будувалося вже тоді, коли корпус з внутрішньою галереєю був не тільки закінчений, але й оброблений стінописами.

Пояснити це явище можна-б двома шляхами: або корпус з внутрішньою галереєю не думали оточувати зовнішнім опасанням, і зовнішня поверхня стін будови була оброблена образотворчими стінописами. Потреба-ж опасання вияснилася вже після того, як розпори добре дали відчути себе, і це опасання довелося будувати, щоби негайно забезпечити рівновагу будови. Або опасання було на думці у будівників з самого початку робот, приставлене-ж до фрескового тинку воно було через те, що цех стінописців був не дуже добре звязаний з цехом мулярським і, покриваючи мури фресками наперед (знаючи, що вони мають бути внутрішні), він помилково покрив і невеличкі площі пілястр, до яких потім були притулені упорні арки. Беручи на увагу,

Мал. 15. Ізометрична реконструкція Собору Св. Софії.

Мал. 16.

що в опасання включені обидві башти зі сходами на хори, і взагалі у будівників собору у всім ясно відчувається дуже тонке знання законів будівельної механіки, ледве чи можна припустити, ніби робота розпорів могла для них бути несподіванкою. Тому перше пояснення здається менш правдоподібним і скорше треба схилитися до другого розрішення. Що до питання про час, який мусів пройти між будуванням двох частин собору—будови внутрішньої і зовнішнього опасання з баштами,—то цей час не міг бути дуже довгим. Бо з одного боку—між будівельними матеріялами обох частин майже не помічається ріжниці, а з другого — трудно допустити, щоби храм довго міг обходитися без сходів на хори, або з тимчасовими деревляними сходами.

Констатувавши таким чином, що вся п'ятинефна маса собору була оточена двома галереями—одною зовнішньою, структуру якої ми розібрали за допомогою малюнків 1651 року, другою внутрішньою,—стаємо перед питанням про кількість поверхів цих галерей.

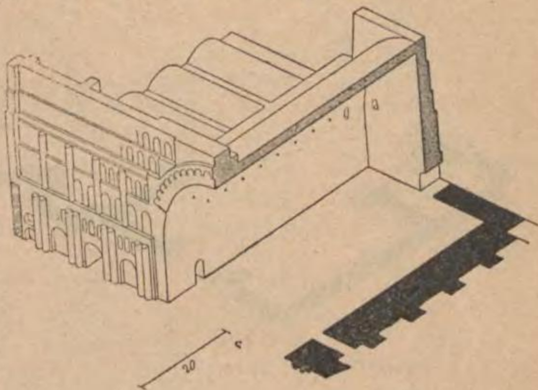
На рисунку Westerfeld'a з написом: Monasterium S. Sophiae, juxta quod Ianussius Princeps Radivil Belli Dux Triumphator anno 1651 і т. д. (мал. 16) серед урочистого в'їзду Януша Радзивила бачимо східню вівтарну частину собору з п'ятьма старими апсидами (середньою і двома парами бічних). Над нею групу старих бань—головну і по дві пари малих; праворуч і ліворуч побіч апсид широкі плоскі мури з односторонніми верхами.

В лівій боковій стіні бачимо вікно з півкруглою перемичкою, яке збереглося досі, як це видко з фотографії (мал. 1). Зондації коло

вікна з середини будови показали, що як мур, так само і згадане вікно в нім побудовані зі старих «великокнязівських» матеріялів, і це вказує на те, що внутрішня галерея була двохповерхова.

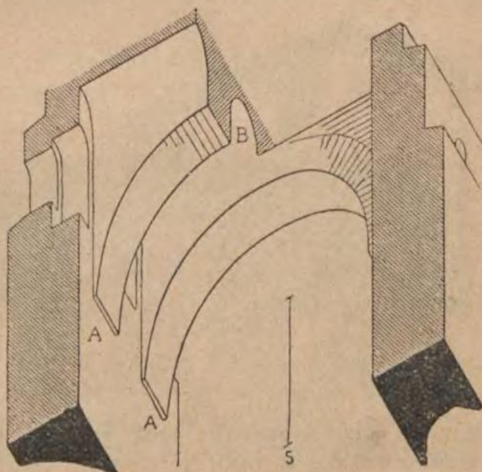
Але треба зазначити, що другий поверх галереї не звязаний з собором: між описаним муром і масою собору є широкий шов, який зовні помічається по розколині в тинку ліворуч водостоку, що йде в кутк у між апсидою і площиною стіни.

Ріжниці між матеріялами храму і муру не помічається, і це свідчить, що надбудова другого поверху внутрішньої галереї не була явищем випадковим, а входила до загального плану будови,—тільки не була звязана з корпусом храму з конструктивних міркувань.

Мал. 17.

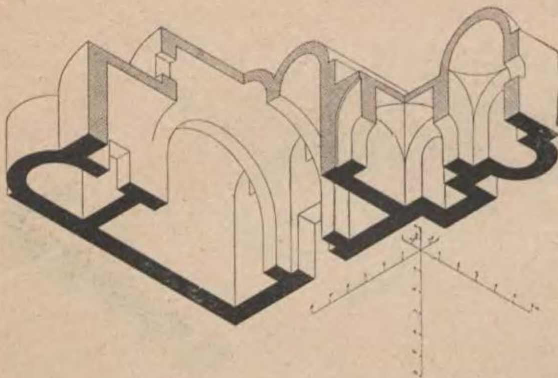
Зовнішнє опасання було одноповерховим,—це можна встановити з такого факту: під тільки що описаним вікном зберігся коротенький шиферний карніз, що прорізує пілястру (мал. 1), виступаючи ліворуч цієї пілястри маленьким прямокутником. З-під споду цей шиферний карніз має, як це завжди робилося, жолобок. Жолобок цей завжди слідкує за формою карнізу. Під прямокутником, що за пілястрою, він завертає вздовж південного муру собору. Звідси ясно, що шиферний карніз, починаючись на східній стіні собору, завертав під простим кутом і йшов вздовж всієї південної стіни. Якби і зовнішня галерея була двохповерхова, ясно, що жолобок під сподом карнізу був би обірвався, а не повертав під простим кутом.

Мал. 18.

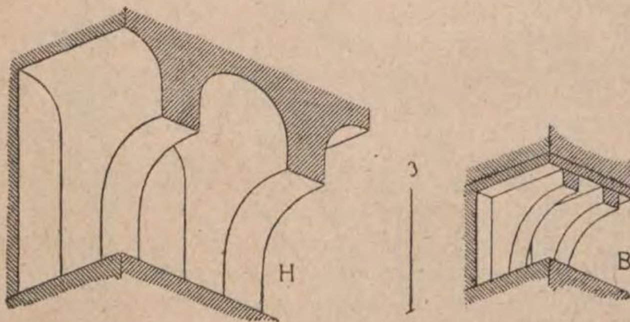
Все сказане про південне крило собору, над яким провадилися досліди, через те, що воно порівнюючи добре збереглося в цілому. мало повну аналогію, може з дрібними ріжницями. в крилі правому,

Закінчивши протокольне звідомлення про фактичний матеріял, по необхідності сухий, зібраний в Софії протягом коло 5-ти років,— матеріял, який дав можливість освітлити найбільш темні, найбільш загадкові кутки однієї з найвидатніших пам'яток середньовічної архітектури Східньої Европи,— матеріял, який дав змогу уявити досить складну структуру собору в первісному вигляді, натурально зробити спробу пошукати аналогії головним конструкціям і плануванню будови: пошукати тих джерел, з яких ці конструкції і планування могли прийти до Київа та по можливості встановити ту будівельну школу, в якій виховалися майстри-иноземці, що побудували катедру для Ярослава.

Мал. 19.

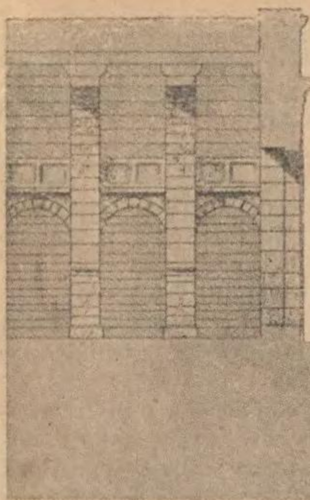
Літопис під 1037 роком подає відомості про будівельну діяльність Ярослава в Київі. Наведений рік будування собору деким з дослідників-істориків був взятий під знак запитання. З порівняння ріжних текстів літописів робилася ціла низка висновків з приводу року будування собору. Але для історика архітектури головний висновок зі всіх міркувань той, що всі дослідники час будування собору відносять все-ж таки до першої половини XI ст.

Мал. 20.

По старій традиції повторюється, що наші перші муровані будови були зроблені майстрами з Візантії. Але Візантія першої половини XI ст. складалася з таких ріжноманітних культурних і етнічних елементів, з такими ріжноманітними будівельними методами, що сказати, при сучасному стані науки, що ту або иншу будову зроблено візантійськими майстрами, це визначало-б обмежитися загальною фразою.

Аналіз фактів, цілою низкою відкритих в соборі Софії, виявив коріння головних конструкцій Софії в зовсім несподіваних місцях і добах.

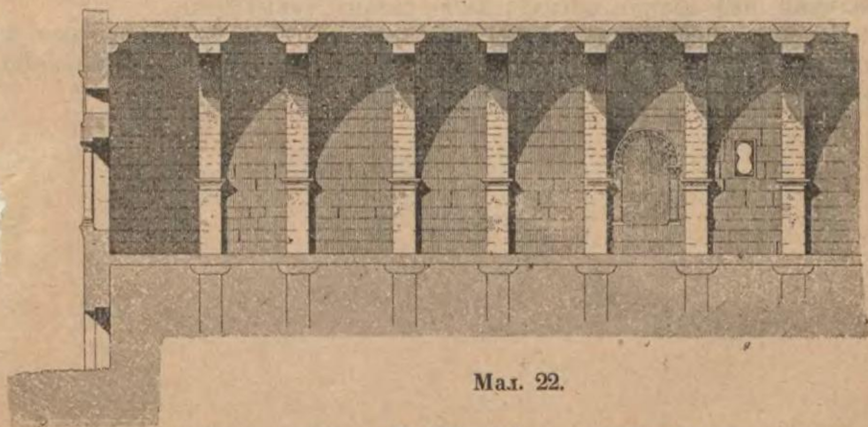

Мал. 21.

Статичний розрахунок, пророблений над розрізом собору, показав, що упорна система зовнішнього опасання притулена до будови в місцяхвиходу найбільших зусиль розпорів, себ-то в місцях, де це було статично найбільш необхідно; із того видко, що майстри добре знали закони будівельної механіки будов, покритих склепіннями.

Палац Шапура І (242 - 272) в Ктезіфоні (мал. 17), поблизу Багдаду, що складався з величезної центральної залі, покритої колосальним циліндричним склепінням 26 mtr. завширшки, 48 mtr. завдовжки і 34 mtr. заввишки, оточеної з двох боків поперечними камерами, дає найстарший взірець ідеї покриття, вжитого в Софії. Його поперечні камери покриті так само циліндричними склепіннями, які приймали на себе і згашували розпор центрального склепіння. В той же спосіб покритий палац Охайдер поблизу Кербели на правому березі Євфрата.

В руїнах палацу сасанідських часів Такі-Ейван (мал. 18) на річці Керха в колишній Сузіяні,—вперше досліджених відомим знавцем ми-

Мал. 22.

стецтва Ірану M. Dieulafoy,—ясно виступає ідея покривання коридору склепіннями по аркадах.

Покрити довгий коридор можна було-б просто циліндричним склепінням з муру на мур, але тоді розпор такого склепіння треба було-б, як ми бачили, згашувати за допомогою бічних прибудов.

В покриттю палацу Такі-Ейван будівник вжив иншого засобу покриття, покриття склепіннями по аркаді, і при тім багато виграв в розпорі: він в такім разі значно менший, ніж від повного цилиндра. Ця ідея так само широко використувана в Софії.

Далі стежучи за розповсюдженням цієї суто-перської ідеї покриття, виходимо до заіорданської Сирії на схід від Моаву і знаходимо тут низку будов з ясними ознаками тих же перських традицій сасанідської доби.

Зупинімося на найбільш видатних з них.

Al-Kharani; в нім бачимо покриття склепінням по аркадах.

Недалеко від попереднього в Сирійській пустелі D-r Alois Musil знайшов маленький замок-фортецю Kusejr-Amra (мал. 19), в покриттю якого пізнається та-ж сама система.

Kusejr-Amra має великий інтерес з боку тих образотворчих і орнаментальних фрескових стінописів, які покривають мури, арки і покриття цієї загубленої в пісках пустелі пам'ятки старих іранських традицій. Вони потім виходять до Єрусалиму, де ми їх бачимо під платформою Харам-еш-шеріф (H) і під притвором ц. св. Ганни (B) (мал. 20).

В Центральній Сирії, де єдиним будівельним матеріялом є каміння, склепіння між арками зникає і замінюється плоскими плафонами з величезних кам'яних плах; так у базиліки в Тафка (мал. 21) і Шакка (мал. 22).

Якось дивно, минаючи центральні частини «Візантії», розібрана конструкція виходить на самому початку XI в. до Франції,—вживається в чистім вигляді в церкві Saint Philibert в Tournus (1009), її центральний неф цілком нагадує залю палацу Такі-Ейван.

Нарешті невідомими поки шляхами ця система заноситься до нашої середньої Наддніпрянщини, де її так широко вжито в зовнішньому опасанню київського собору Софії.

Олександр Грушевський

З КИЇВСЬКОГО РАТУШНОГО ГОСПОДАРСТВА XVI ВІКУ.

Ратушне господарство великих міст В. Князівства Литовського не зложилось лише з наданням магдебурзького права. В економічнім житті великих міст вже раніше склались певні сталі форми, певні традиції, яких держались міські громади і зберігали як своє давнє, звикле. Це була старовина, а старовина, як відомо, грала велику ролю в житті В. Князівства. Нова влада, не маючи відповідного апарату, не бралась за велику ломку, великі зміни. Вона старалась використати те, що вже було, існувало довго, до чого вже призвичаїлись. І старі форми міського життя XIV—XV вв. поволі пристосовувались до нових вимог. В багатьох випадках магдебурзьке право уживалось з пережитками старовини, з так званою Витовтовою стариною, в дійсності, старших часів.

Міській громаді в добу оформовання В. Князівства (XIV—перша половина XV в.), як і раніш, доводилось брати на себе справу самооборони. Бурхливі часи, близькість ворогів, постійні напади—все це не тільки не зменшувало, а, навпаки, побільшувало працю та видатки грошові на оборону від ворогів. Центральні органи не завсіди могли давати відповідні кошти на цю мету і міській громаді доводилось самій дбати про себе. Вряд мусів визнавати це і уважно ставитись до заяв подібного змісту. Грамота в. кн. Александра 1497 р. викликана тим, що київські міщани скаржились, що «зъ божьего допущенья мѣсту ихъ отъ поганьства татаръ впадъ великій кождого году и не мають чимъ поживити ся и въспомочи» (Акты Зап. Рос., I, № 149). Пізніша грамота того же в. кн. Александра 1503 р. зазначає ті-ж самі умови київського небезпечного життя: «ино мы... для такового ихъ великого впаду, который же впадъ они по тыи лѣта отъ поганьства татаръ подняли, пожаловали есмо ихъ тымъ...» (Акты Зап. Рос., I, № 207). Недавні великі катастрофи, пережиті Київом, були всім пам'ятні і про них не треба було багато нагадувати. Але й окрім того, тих великих катастроф, були і менші напади, було постійне тривожне очікування більшого нападу, несподіваної руїни. Були ще й инші справи звязані з тим, що Київ був недалеко від границі і через нього йшло пересування військ на полудневу степову границю, перевозили артилерійські та провіянтські запаси, їздили посли з дипломатичними дорученнями.

Звязані з військовими справами праці та видатки XV—XVI вв. можна поділити на дві групи. Частину праці виконували сами міщани за допомогою своїх челядників і робили це після розверстки, яку проводили сами проміж себе. Але все-ж таки таким виконанням своїми силами не можна було обмежитись, треба наймати за гроші та грішми оплачувати инших людей. Стосувалось це перед всім до ріжного типу спеціялістів, знавців, без котрих не можна було обійтись, інструкторів в справі укріплень та оборони, найманих вояків. то-що.

Найом за гроші вояків все-ж таки не увільняв самих міщан від обов'язку ставати в годину потреби на оборону міста. Цілий ряд пояснень в. князів в цій справі, викликаний зловживаннями воєвод старост та їх помічників, пояснюють в деталях участь міщанства

обороні міста. Староста, маючи відомості про погрозу від ворогів, міг оголосити небезпечний стан та заборонити виїзд з міста, бо, може, всім мешканцям доведеться з зброєю в руках ставати коло брами чи на парканах, щоб зустріти напад ворогів. Розуміється, таке проголошення небезпечного стану вносило безладдя в нормальний хід міського життя, відтягало від звичайних занять, плутало намічені плани. Міщанам-купцям, коли вони ладились в купецьку дорогу за-для своїх торгових справ, особливо незручні були такі несподівані затримки, заборони виїзду. З другого боку де-кому з урядовців приходила гадка використати ситуацію та за гроші давати пропуски на виїзд і без відповідної причини забороняти виїзд. Міщанам-купцям доводилось скаржитись на такі перешкоди та зловживання центральній владі. Вряд в. князя давав пояснення в цій справі, що забороняти виїзд можна лише тоді, коли дійсно є небезпека від ворогів, «коли вѣсть (заповѣдь) зайдетъ о поганьствѣ» (Акты Зап. Рос., I, с. 146). Підкреслюючи цю умову, центральна влада тим самим давала можливість міщанам-купцям обстоювати свої інтереси проти заходів та зловживань урядовців. Підкреслення ясне, що «въ торговлю вольно имъ ѣздити» (міщанам-купцям), зазначало разом з тим і обов'язок воєводського вряду не чинити зайвих перешкод купцям в їх діяльності.

Наймати замісць себе вільних людей і мати тоді розвязані руки— виїжджати, коли треба, за-для торгових справ: таке було природнє бажання купецтва. Осягнути більшої свободи що до виїзду, вийти з-під уважного та турботного контролю місцевих урядовців—коло цього клопотались тепер міщани. Можно думати, що місцева влада, яка охоче брала «вины» за несвоєчасний виїзд, на це пристала не відразу, а після певних ваганъ. Вряд в. князя дозволив виїжджати з певною умовою: «ѣдучы зь дому, мають на свое мѣсто такъ добрыхъ оставляти, какъ и сами, которые мають безъ нихъ службу нашу заступовати» (Акты Зап Рос., I, № 121).

Зібрані гроші забезпечували міській київській виборній ратушній владі найом відповідної кількости люду, коли це було потрібне в звязку з військовими подіями та з небезпекою нападу ворогів. Але звязані з цим витрати часом несподівано виростали, ставали все більші і тоді зібраних грошей не вистачало; иноді можна було використати лишки від инших зборів та поплатів. Київській ратуші доводилось вишукувати якийсь вихід з такого становища і вихід знаходили в притяганню ще нових учасників в цих зборах, щоб вони поповнювали своїми внесками недобір в грошових засобах. Але всякий такий наступ з боку ратушної влади викликав рішучий опір з боку тих, кого притягали до нових незвиклих обов'язків та платів. Обґрунтовання старовиною надавало скаргам особливу силу і вряд в. князя ставився до цього дуже уважно. Ратушна влада з свого боку мусіла виясняти реальний стан умов, розмір витрат, звязаних з військовою службою самих міщан або їх замісників-найманих, і неможливість задовольнити ці потреби грошовими внесками самих міщан.

Так являлась можливість освітлювати фактичний стан та неминучу потребу допомоги ратуші в видатках на оборону та виконання військової служби з боку инших груп міського населення, менш втягнених до участи в виконанні «мѣстскихъ поплатовъ».

Другий спеціяльний збір, що його збирала ратуша на військові потреби, це була сторожовщина. І тут, як і в відношенню до військової служби самих міщан, приходилось добиватись можливости заміни, можливости найму замість себе. Торговельні справи міщан-купців вимагали від них частих виїздів і за відсутністю їх приходилось на инших покладати обов'язки сторожів. Воєводські устави київському міщанству говорять про найом „кликунов“, а в. князівські устави з приводу воєводських зловживань висловлюються про відношення до кликунів, забороняють їх бити, накидати на них силоміць инші незвичайні обов'язки («силою ключи на нихъ накидываютъ») та роботи (чистити «ямы подъ узводомъ») (Акты Ю. Зап. Рос. II, № 108). Як бачимо, практика наймання була досить поширена і центральній владі доводилось нормувати відносини між найманими, або ратушею, що їх наймала, — з одного боку і воєводською владою — з другого. Воєводські урядовці мали нахил вважати тих найманих кликунів за послушних вповні своїм розпорядженням.

Ще один збір був звязаний з військовими справами в ширшім розумінню: це стаційні та підводні гроші. По-перше — стація: через Київ з південною степовою околицею йшли жваві стосунки: по тутешній дорозі йшов живий рух. В цім напрямі велись дипломатичні стосунки, направлялись дипломатичні місії з спеціяльними завданнями. До Київа вперше приходили звістки про послів та їх наближення, тут вони перебували якийсь час, очікуючи відповідних розпоряджень з столиці. В противнім напрямі, в Київі, перед дальшою дорогою робили приготовання перед подорожуванням через степи, чекали провідників, робили запаси дорожні та инше. Перебування в Київі звязано було з стацією: ратуша мала давати цим дипломатичним місіям помешкання (в натурі) та повне утримання за час їх перебування в Київі.

По-друге—підводи: це звичайно тісно звязано з стацією: тим же, кому давано стацію—помешкання і утримання—давано і підводи для дальшої подорожи. В зазначенню про послів та звязані з їх перебуванням послуги згадано не раз і подводи під самих послів та під їх речі. В грамоті в.-князівській 1494 р. обмежено вимоги що до стації послам певними категоріями послів, а саме «пословъ лядскихъ и московскихъ и волоскихъ и мультянскихъ не надобѣ поднимати ничимъ, только пословъ нашого великого князьства Литовского и ордынского маютъ поднимати своими обычаими» (Акты Зап. Рос. I, № 120). Але потім знову це обмеження забулось і врядники воєводські стали знову, як і раніш, вимагати всіх послуг, звязаних з стацією в широкім цього розумінні. Приходилось міщанам і далі давати стацію послам і гонцям, стерегти коней і скарби послові, давати коней і підводи послам і воєводиним гонцям і ходити до Орди з послами господарськими. І ось міщанству київському знову довелось

скаржитись на ці «тяжкости» разом з «кривдами, втисками і драпежствами» воєводських врядовців (тивунів та ин.). В.-князівській владі на скарги міщанства довелось взяти участь в цій суперечці та вирішити її на користь міщан, що надалі міщанство увільнено від постачання підвод послам та гонцям (Акты Зап. Рос. I, № 207). З зміною місцевих адміністраторів міщанству київському знов випало нести підводні повинності для послів та гонців, терпіти «тяжкости великіе» та скаржитись на це владі: в.-князівське вирішення ствердило давню практику і переложило видатки по прийому на воєводу київського та скарб господарський. Досить докладно умови подано в в.-князівській грамоті 1522 р. (Акты Ю. и Зап. Р. II, № 106). При підводах давали часом і окремих провідників на конях. Грамоти та ревізорські вирішення звязані з скаргами зазначали детально, скільки таких провідників місцеві міщани мають давати при послах та гонцях та в якім напрямі [порівн. Арх. Юго-Зап. Р. VII, I, 173 (полегшення в.-князівське), VII, I, 608 переложено на замк. селян]. Підводи давались і підводні гроші збирались не тільки для послів, але також і для перевоження всякого військового вантажу перед війною для пограничних укріплень та в часи самої війни для операційної армії та її потреб. В одній суперечці про обов'язки міщанства, що повстала між міщанами та старостами та вирішувалась в. князем, зазначено, як з міщан вимагали «подводъ подъ старосты зъ возы, коли старосты хоживали на нашу службу на войну» (Акты Зап. Рос. I, № 90). Оці як-раз вирази і характеризують основу підводної повинности міщанства в час військових подій: постачання коней до навантажених возів і постачання самих возів з кіньми під людей та речі.

Окрім цих зборів на місцеву військову службу та на инші видатки звязані з військовими справами були ще і «господарскіе поплаты» з міста. Могли бути постійні щорічні виплати з міста, які вносились до скарбу. Стара традиція знала плати з всього міста до господарського скарбу (загальний плат, в Смоленську). Було це продовженням в добу В. Князівства попередньої практики, як і в багатьох инших відношеннях продовжала жити попередня практика. Нові менші міста, визволені від вотчинних повинностей, платили певний поплат за це своє визволення. Надання магдебурзького права теж увільняло від де-яких повинностей і міста вносили за це—як викуп—щорічний поплат (наприклад, в Полоцьку та в Новгородку). Часом в певні роки робили знижку з огляду на пережиті містом злидні, на один рік тимчасове полегшення (в Полоцьку в 1534 р.). Иноді в сумі поплату робили знижку, коли місто приймало на себе де-які обов'язки, які перед тим несла центральна влада засобами скарбу (Новгородок)[1]. Давав такий поплат і Київ, але розмір його неясний. З приводу занепаду («впадъ») міста через татарські набіги дано було увільнення (назавсіди) від торгового мита по всьому В. Князівству; але при тім було зазначено, що коли місто підій-

---

[1] Довнаръ-Запольскій, Государственное хозяйство, I, 336–7.

мається з тимчасового занепаду, то має бути повишено плат господарський, так щоб місту не було шкодно, а скарбу було вжиточно (Акты Зап. Рос. I, № 149).

В час негайної потреби в.-князівський вряд звертався до міст за допомогою і накладав на міста певні суми, більші чи менші в залежності від заможности міста взагалі та його тимчасового стану (бо й містам доводилось переживати нещасливі пригоди та руїнницькі часи)[1]. Такий поплат, серебщину, накладали на всю державу вальні сойми, визначивши потребу негайного екстра-ординарного плату. Міста не раз сперечались з приводу призначеного поплату, уникаючи або відтягаючи під ріжними вимовками, найчастіш, покликаючись на те, що шляхта в цей раз не платить поплату. Суми поплату обчислялись неоднакові, для Київа маємо звістку, наприклад, про податок земський 1551 р.—в сумі 100 коп. (Акти Юж. и Зап. Рос. I, с. 133).

Зазначені збори, звязані з давньою практикою, задовольняли найголовьішим потребам держави і в самій своїй техніці задержали багато рис минулої старовини, незламаної і врядом В. Князівства. Збори мали характер репартиційний, потрібна сума грошей виясняласъ черговими видатками, а тоді вже ратуша робила «розрубъ» між своїми сочленами, які несли обов'язок виплачувати цей збір. При тім, розуміється, бували випадки, що платити треба було негайно, не чекаючи переведення нормального розруба. Отже в таких випадках приходилось звертатись до готівки, ратушної «скрынки», до лишків від попередніх зборів, а потім вже робили звичайний розруб після кількости членів та після заможности кожного члена міської громади.

Практика вказувала ще один вихід, коли бракувало готівки, або її не вистачало. Тоді робили позичку, напівпримусову, в багатших членів купецтва, і, певно, відмовитись в такім випадку від виконання пропозиції ратуші було неможливо. В в.-князівській грамоті 1522 р. знаходимо ясний натяк на таку практику (Акты Южн. и Зап. Рос. II, № 106). В.-князівський вряд на заяви київського міщанства визволив його від стації послам та гонцям і переложив це все на воєводу київського. Потрібні на цю справу гроші має давати господарський скарб. Коли-б у воєводи не було готівки, він може зробити позику у приватних людей з тим, щоб потім повернути позичене. Позички можуть бути як в «нашихъ людей, такъ и въ князскихъ, панскихъ и духовныхъ и свѣтскихъ на подниманье». Зазначена практика була досить поширена.

Коли виснена потрібна сума, ратуша приступала до розподілу поміж відповідним колом осіб, що повинні були виплачувати свою долю. Приходилось при тім перевіряти та виясняти привілеї окремих осіб, які хотіли уникнути виплати. В.-князівські грамоти в цім відношенні, визволяючи окремих осіб, часом втручались в податкові комбінації ратуші. Ось, наприклад, купець київський Ігнат Смольнянин, він

[1] Довнаръ-Запольскій, Государственное хозяйство, I, с. 760—763.

«посполъ зъ мѣстомъ... службу мѣстскую служивалъ и подачки даивалъ и на погоню хоживалъ»: повинність «погони», як ми знаємо, можна було викупати або ставити при від'їзді своїм в купецьких справах замісника. Отже на участь цього купця ратуша вповні могла рахувати. Але в. князь увільнив Ігната Смольнянина від де-яких військових обов'язків з огляду на його надзвичайні витрати. Таким чином купець Ігнат виходив з кола осіб, на яких можна було розкласти певний збір, або певні обов'язки (Акты Южн. и Зап. Рос., II, № 111).

Вияснення справи, на кого можна розкласти і кого можна притягнути до грошового плату чи певного обов'язку, ускладнялось тим, що взагалі неясний був круг тих, які «мають посполъ зъ мѣстом службу мѣстскую служити и поплатки давати». Вужче тлумачення зачисляло до цього кругу тих постійних членів міської ратушної громади, що брали постійну участь в її житті та користались з усіх привілеїв міської громади. Належність до міської ратушної («къ ратушу права ихъ майтборского зъ мѣстомъ») давала можливість користатись з ріжних та часом дуже важливих для купецтва привілеїв (наприклад, безмитного торгу). З свого боку належне до ратуші купецтво бачило, що йому при малій кількості членів важко нести належні поплати і дбало про те, щоб поширити круг платячих тими, що не мають однакових з ним привілеїв.

При поширенні круга платячих можна було спиратись на тім, що певні групи мають реальні вигоди від перебування в місті і за це мають брати певну участь в поплатах міста. За такі групи, що мають реальні вигоди від перебування в місті, вважали ратушні ремісників, добичників (як рибалки) та купців з перекупниками. Будучи під присудом адміністрації, церковних установ та панів, всі ці зазначені люди ухилялись від плачення поплатів і захищали себе авторитетом своїх панів. Притягання самого міщанства ратушного не мали успіху і довелось звертатись в цій справі до в.-князівської влади. Міщанство так вичисляло ті групи людности, що їх треба притягнути «въ службы и въ поплатки мѣстскіи»: ремісники («золотари, кравцы, кушнеры, ковали, шевцы» і т. и.), добичники («рыболове»), перекупники («торгомъ ся обыходять въ мѣстѣ нашемъ кіевскомъ и по селомъ»). Всі ці люди могли бути місцеві або приїжджі («и Милославчане и иные прихожіи люди»), ріжних присудів—чи воєводські; чи мітрополичі, архімандричі, біскупські; чи князівські, панські, зем'янські. (Так вичислено в грамоті в.-князівській 1503 р. Акты Зап. Рос., I, № 207). Всі ці люди робили конкуренцію київським міщанам і міщанство добивалося їх приверненння до «мѣстскихъ службъ и поплатокъ». Міщанству пощастило отримати здійснення свого бажання і зазначені категорії було привернуто на допомогу ратуші. Але потім ця практика якось припинилась і міщанству довелось знову нагадувати, як було «здавна». Грамота в.-князівська 1503 року, адресована київському воєводі кн. Дмитру Путятичу, визнає справедливість бажань міщанства, доручає воєводі перевести це в життя і дозволяє «грабити» (міщанам—«имъ грабити»—на користь ратуші. Акты Зап. Рос., I, № 207) неслухняних, які «не хотѣли бы въ томъ имъ помогати».

Практика притягання до «мѣстскихъ службъ и поплатовъ» викликала де-які неясності, і ратуші доводилось зустрічати певний опір. За поясненнями знову доводилось звертатись до адміністрації центральної та місцевої. Було дано, наприклад, пояснення про ремісників. В якій мірі можна ратуші накладати на ремісників міські поплати? Замковий вряд мав нахил використовувати ремісників в більшій мірі. Звичайно ремісники без грошей виповняли потрібну на замок працю. В тлумаченні цього обов'язку замковий вряд ішов досить далеко і викликав протести міщанства, яке претендувало на грошові внески та працю ремісників взагалі. Справу доводили до великого князя, як можна бачити з згадки київського воєводи Андрія Немировича в поясненні про київських ремісників,—«а што се тежъ ткнеть плотниковъ, е. м. господарь мѣщаномъ того не поступилъ», отже було якесь вирішення про цих ремісників виключно (Акты Юж. и Зап. Рос., I, № 68). Після тих пояснень питання про участь ремісників в поплатах міських стояло так (грамота воєводи київського 1518 р.): з усіх ремісників по 2 кожного фаху в. князь «вынялъ мѣти къ замку», коли-ж буде потреба, то всі ремісники «мають робити... безо всякое мѣстское вымовы». Тільки «плотники... мають таки къ замку служити и городового присуда вживати водлугъ давного обычая». Так вирішено було справу і тим самим ратуша отримувала можливість притягати до міського поплату і ремісників ріжного фаху.

Довелось давати пояснення, також і про купців: в якій мірі їх притягати до виплачування міських поплатів. Неясність певно була тут в справі, кого зачисляти до купців, щоб вимагати з них міський поплат. Були так звані перекупники, які вели торгову діяльність без великих грошей і сполучали це з иншим заняттям: покликаючись на це заняття, вони виявляли його за основне, протестуючи проти окладування збором міським, як купців. Таким чином ріжні люди иншого присуду, панського чи церковного, успішно конкурували з купцями з міщан та уникали міських поплатів. Такий стан справ для ратуші був дуже неприємний, і міщанство шукало установити певний критерій, по якому можна було притягнути і перекупників (купців) иншого присуду. Знайдений критерій підкреслював сами умови переведення торгової діяльности: «Торгомъ ся обыходять въ мѣстѣ нашомъ кіевскомъ и по селомъ» (Акты Зап. Рос., I, № 207) така була загальна характеристика оцієї торгової діяльности. Пізніш до цієї характеристики в пізніших грамотах додано де-які деталі. Тут бачимо такі доповнення: де торгують—на постійнім місці, сталім, не переходячи з місця на місце, «на ряду стоять», «радовницы». Инша прикмета—мають певне торговельне приладдя—«въ безменъ важать и въ локоть мѣрять». Таким чином тлумачення було досить широке і давало міщанству можливість притягати купців та перекупників до міських поплатів. При такім вирішенні питання купцям не можна було ухилятися від поплатів з містом, тільки дрібні перекупники, що не мали сталого місця для продажу, а переходили, продаючи, з місця на місце, могли-б ухилятися від участи в міських поплатах, які ратуша розкла-

дала між міською людністю, виходячи з реальної негайної потреби в грошах і з цього вичисляючи долю кожного з реально платячих.

Виявнивши кількість платячих, чи то звичайну, чи з додатком, згідно з князівськими грамотами, де-яких нових груп міського населення, ратушна влада могла обчислити, скільки припадає пересічно на кожного платячого та разом з тим вияснити, оскільки це являється можливим виплатити без великого напруження засобів. В результаті таких обчислень не раз виявлялось, що загальна сума виплатів та обов'язків занадто важка для міської людности, що зроблені позички не можна покрити і треба знов шукати якихось полегшень для міщанства. Був один шлях таких полегшень. Зменшуючи свої виплати до скарбу в инших справах, міщанство згоджувалось більш платити в міських київських поплатах. Для скарбу В. Князівства Литовського це було перенесення прибутків з однієї графи до иншої, бо міщанство доплачувало в київських міських поплатах те, що не доплачувало-б в инших зборах. Але все-ж таки подібний перенос прибутків міг задовольняти скарб, бо виплати по м. Київу мали велике значіння в справах оборони та инших споріднених з військовою обороною.

Між полегшеннями для найбільш впливових київських міщанських груп, купецьких, найважніші були полегшення в сфері торгових справ і на це, як-раз, звернена увага київського впливового міщанства.

Поборова практика В. Князівства знала такі полегшення певним містам. Давано такі полегшення звичайно в годину якоїсь більшої чи меншої біди для міста. Стихійні нещастя, як пожежі та напади татарські—бували часто причиною таких полегшень купецтву певних міст. Уживали також подібні полегкості і для заохочення колонізації далекої та небезпечної пограничної лінії.

Ось приклади мотивування. Після Татарської руїни: «Зъ божьего допущенья мѣсту ихъ отъ поганьства татаръ впадъ великій кождого году»—так передає в.-князівська грамота мотивування самих міщан про допомогу, увільнення від мита в торгових справах (Акты Зап. Рос., I, № 149). Браславські міщани прохали в в. князя полегшення після татарської руїни «ижъ тихъ часовъ татарове, уторгнувши подъ замокъ нашъ Браславль, великіе шкоды въ маетностяхъ ихъ почынили и немало братьи ихъ, въ полонъ побравшы, до Орды повели, зачымъ они ку великому вбозсту и знищенню пришли»: прохання сповнено і дано визволення від мита на 5 років (Акты Ю. и Зап. Р., II, № 136). В звязку з переносом замку на инше місце та з несподіваними витратами на це міщанства дано подібні-ж полегшення винницькому міщанству: «бачачы, ижъ то имъ...есть съ трудностью и накладомъ, про то для запоможенья ихъ чынечы имъ ласку нашу», дано привілей на безмитну торгівлю (Акты Ю. и Зап. Р., II, № 132). Полегшення за-для заохочення до заселення дано канівським та черкаським міщанам: «ино мы бачачы, ижъ они суть люды украинные, а ижъ тежъ не блиско жывность собѣ скупують и трудность

и наклады приймують, про те чинячы ласку имъ»—так мотивовано зроблену полегкість (Акты Ю. Зап. Р., II, № 131, 133).

Таким чином такі полегкості купецтву не були якимось виїмком, а звязані з загальною практикою. І полегкості Києву теж мотивовано подібним же чином, як було вже згадано вище. Місту доводиться переживати постійну руїнацію від Татар, а в звязку з тим і торгові полегкості не мають такого тимчасового значіння, на кілька років, як це бувало в инших містах. Втрати Києва та небезпека його життя—постійні, а через те і привілей безмитного торгу дано на дальший час, поки життя міста не поправиться (Акты Зап. Рос., I, № 149). Скарги, що попередні норми окладання стали заважкі, набували, чим далі, більшої рішучости. Ми знаємо з люстрацій, чим загрожували в таких випадках міщани: коли життя не стане легше, місто розійдеться, покинувши свої заняття, свої звичайні місця. В в.-князівській грамоті відчувається відгомін таких погроз: грамота 1503 р. воєводі київському говорить про потребу полегшень та про оборону від кривд: «аби для таковоѣ великоѣ налоги мѣсто наше не розышлось». Можна було чекати, що вряд зменшить для київського ратушного міщанства його виплати та внески з міста на загальні—державні чи місцеві потреби, але ці поплати міщанства були занадто важливі для місцевих справ оборони, щоб від них можна було відмовитись, а через те центральний уряд, не маючи відповідних засобів на оборону київської околиці, волів допомогти міщанству за рахунок панства (його митні збори) та своїх же загальних прибутків (теж митні збори скарбові звичайного типу). Протягом певного часу, поки «мѣсто успоможется», міщани, виплачуючи, як і раніш, звичайні збори, мають полегкість в увільненні від митних платів. При розподілі загальної суми поміж своїми сочленами ратуша мала взяти на увагу, що полегкістю безмитного торгу користуються не всі міщани (під ратушею), але тільки певна група, яка й мала через те прийняти на себе більшу пайку з загального поплату.

Представник інтересів влади був місцевий воєвода з своїми помічниками. В наведенім випадку київські купці користуються зазначеною полегкістю безмитного торгу, поки «мѣсто успоможется»; коли місто поправиться й дійде до ліпшого стану, ратуша має платити поплат до скарбу державного в більшім розмірі, так «какъ бы намъ было вжиточно, а имъ бы не шкодно». Отже хтось мав констатувати цей момент, коли поліпшене господарство ратуші дасть їй можливість виплачувати поплат, більший від звичайного. Тут і були потрібні спостереження місцевої адміністрації що до поліпшення господарства київської ратуші, її фінансових засобів. Центральний вряд не раз звертався в таких випадках за поясненнями до місцевої адміністрації та уважно вислухував такі поправки. Пояснення місцевої адміністрації могли часом розходитись з заявами ратуші і міщанство мусіло з цим рахуватися. Повідомляючи місцеву адміністрацію про дозвіл притягати до міських поплатів инші групи населення, в. князь пояснив цю полегкість таким чином: «ино, сам можешъ

розумѣти, княже воевода, што жъ, имъ однимъ тые службы служачи и поплатки мѣстскіи платячи, тяжкость великая есть» (Акты Зап. Рос., I, № 207). Коли порівняти цей вираз з иншими подібними в грамотах, адресованих до воєводи, можна зауважити якийсь відмінний відтінок. Чи не значить це, що місцева адміністрація висловилась проти бажань ратуші (війта і міщанства) і в. князь мусів вияснюти свій погляд відмінний від погляду адміністрації, щоб заохотити до більшої уважности до міщанства?

Стежучи за фінансовими справами ратуші, за їх погіршенням чи поліпшенням, воєводська адміністрація мала на увазі не тільки інтереси скарбу. Були у неї і свої власні інтереси, за-для яких теж доводилось придивлятись до ратушних фінансів. Нагадаємо, наприклад, як в.-князівська влада потверджувала практику позичок воєводи в заможніх людей на приймання послів. Розуміється, ця грамота лише нормувала те, що робили і без того: вона ніби гарантувала поворот грошей з в.-князівського скарбу. Таким чином багатші та впливові ратушні групи підпадали претензіям з двох боків: притягали їх до екстра-ординарних поплатів загально-державного характеру, а з другого боку такі-ж негайні виплати місцевого призначіння теж розраховані на допомогу багатших кол ратушного міщанства. Уявім собі часті випадки того часу: ушкодження укріплень, які вимагали негайної направки з огляду на небезпечний час. В цій сфері бували певні спірні моменти, коли неясно було, хто саме мав зробити цю працю що до зміцнення парканів, схилу гори, то-що. І ось тут виявлялось, що за відсутністю готівки у воєводського вряду, за неясністю, кому саме треба це робити, треба було йти шляхом позички в ратуші. Коли-ж і ратуша не мала готівки, то їй доводилось позичати в багатших своїх сочленів з умовою повороту потім позички. Наради ратуші і мали своїм завданням вияснити, на кого як-раз можна накинути оцю справу негайної допомоги. Коли на тих же самих осіб часто припадала оця почесна повинність — рятувати своєю допомогою ратушу і місто, або було зроблено якісь неправильності— починались скарги на «великую тяжкость» зборів, припалих на ратушне міщанство.

Скарги приносили оборонцям ратушних інтересів—колегії із війтом. Коли ратуша призначала певним своїм сочленам внести грошові суми на покриття екстра-ординарних поплатів, а агенти воєводського вряду—служебники—втручались та робили кривди цим визначним купцям, очевидячки, справу мали порушити війт та колегія. Коли ратуша з приїздом послів призначала певним особам виконати повинності стації (помешкання та харчування), а служебники воєводські не боронили від кривд чи й сами робили певні кривди, знов таки виступала ратуша. Покривджені купці звертались до війта, а вже війт з колегією, обговоривши всю справу, звертались до воєводського вряду. «Мовили намъ»—згадує воєводська грамота про таке обговорення скарги від ратуші (Акты Ю. и З. Р., I, № 68). Найпростіш було, коли можна було покликатись на свої привілеї. В.-князівські

грамоти та привілеї—це був той ґрунт, на якім можна було себе почувати досить певно, далі починалась вже сфера неясних та спірних питань, які важко було вирішити і через те головно було якось звязати та оперти свої вимоги на в.-князівських грамотах. Грамота воєводи київського Андрія Немирича 1518 р. як-раз і намічає таку аргументацію ратушного міщанства в його скаргах. Ратушне міщанство покликалось на магдебурзьке право («какъ право майдеборськое несеть») та додаткові привілеї в. князя, які доповняли та поясняли окремі точки грамоти на магдебурзьке право. Воєводський уряд розглянув аргументацію ратушного міщанства: «Мовили намъ о тые врады»... Питання поставили були міщани про притягання ремісників та купців (не магдебурзьких міщан) до участи в міських поплатах: зазначали, що всі ті мають «помоцни быти во всѣхъ мѣстскихъ платѣх, яко ихъ право майтборское въ собѣ се маеть» (Акты Ю. и Зап. Рос., I, № 68). Аргументи переконали і надалі воєводський вряд визнав, що згідно з в.-князівською грамотою на магдебурзьке право ремісники мають підлягати до ратуші; тільки окреме доповнення поясняло окремий стан теслів, які мають «подлугъ давного обычая (до магдебурзької практики) служити къ замку и городового присуда вживати». Цього мають дотримуватись і воєводські агенти («а мнѣ, воеводѣ, и моимъ врадникамъ вже се...... не вступати»). Доторкались подібні визнання і поборових справ, і в відношенню до них вряд обіцяв, що його агенти вже будуть дотримуватись зроблених постанов—«а которому коли слузѣ своєму роскажемъ брати», отже ратуша мала обіцянку воєводи, яка могла її заспокоїти.

Трудніша була справа, коли воєвода не хотів задовольнити скарг ратуші на великі вимоги, а міщанство не могло покликатись на ясні вказівки привілеїв та додаткових грамот в. князя. Воєводський вряд, може, вагався пристати на ширше тлумачення в.-князівського привілею, або свідомо не хотів зробити полегкости міщанам. Ратуші доводилось в таких випадках збирати та посилати делегації до в. князя, прохаючи в нього певних полегкостей. Наслідком цієї делегації 1503 р. було прихильне рішення в формі грамоти в.-князівської до київських воєвод, теперішнього та дальших воєвод (Акты Зап. Рос., I, № 207). По-перше довелось нагадати та поновити полегкість в стації київским міщанам. Очевидячки, такі попередні полегкості забулись і переїжджі посли вимагали забагато, а воєводські служебники не боронили міщан від таких кривд. Неуважність воєводи та воєводських служебників примусила ратушу звернутись вже до в. князя. Так само і кривди тивунів довелось викладати перед в. князем, бо на місці воєвода на це не звернув відповідної уваги, не задовольнив скарг міщан. Нова була справа притягання до міських поплатів де-яких груп людности. Чи міг це вирішити воєвода—при бажанні—на підставі попередніх грамот київському міщанству і не хотів цього зробити, чи дійсно не міг цього зробити на підставі попередніх грамот в. князя? Вже раніше наведено де-які міркування, що воєвода, здається, не хотів цього зробити, з загальної постанови грамоти зробити відповідне поширене тлумачення

і для нових фактів: таким чином, в. князь мусів зробити це своїм заходом та ніби намовляти воєводу на це пристати без протягнення справи.

В.-князівська грамота не закінчила справи з надмірно важкими поплатами з міста, нагадування в. князя воєводі про потребу полегшень теж не вповні допомогли в цій справі. Ратуші довелось знов збирати наради та слати делегації до в. князя з скаргами та за потвердженням попередніх полегкостей. Разом з цією-ж справою про великі поплати з міста прилучилось докладати про де-які новини, якими став донімати ратушне міщанство воєводський вряд (Акты Зап. Рос., II, № 3, 1506 р.). Центр прохань ратушного міщанства—це підтвердження вирішення в. князя про допомогу ратуші в поплатах міських з боку купців та ремісників, ріжних присудів місцевих та приїжджих (милославчан та ин.). В.-князівський вряд потвердив надану раніш полегкість згідно з попередньою грамотою. Оці надання і полегкості не скомбіновані разом з магдебурзьким правом, а ніби стоять окремо, між тим це виясняло склад ратушного міщанства, хто до нього має бути зачислений. В грамоті в.-князівській 1514 р. з потвердженням магдебурзького права (Акты Ю.-З. Рос., II, № 103) це питання про притягнення до міських поплатів теж органічно не звязано з магдебурзьким правом, а стоїть зовсім окремо, механічно сполучене, як і питання про новини воєводського вряду. Оце механічне включення справи про притягання до міських поплатів робило враження, що це одна з точок магдебурзького права, і тим пояснється згадка в грамоті київського воєводи Андр. Немировича «мають... помоцни быты, якъ ихъ право майтборское въ собѣ се маеть»: тут механічно внесене вважають за одну з точок магдебурзького права.

Крім безпосереднього звернення через делегацію до в. князя був ще шлях повідомити центральний вряд про свій важкий стан,—про великі та важкі поплати: це робили через ревізорів. Як-раз ревізія мала вияснити стан замка, його оборони та розподіл між верствами людности обов'язків, звязаних з обороною, хто несе сторожу в замку, хто на полі, хто виїздить з старостою і т. д. В звязку з зміненими умовами могли бути і зміни в розподілі обов'язків; розуміється, кожний хотів скинути з себе і перенести на иншого певну частину цих обов'язків, покликаючись на своє вбожество. Так при ревізії йшло скрупулезне вияснення всіх деталів обов'язків, як розуміти певну деталь, наприклад, виїзд з воєводою, в яких обставинах, як далеко, за-для якої мети і т. ин.—був певний інтерес вести таке вияснення, відмовлятися, настоювати, випрошувати. Центральній владі треба було з метою побільшити оборону київського замку - притягнути міщанство в більшій мірі до військової служби. Розуміється, міщанство відмовлялось, покликаючись на свої великі поплати та повиноватства. В люстрації 1552 р. обов'язки і поплати міщанства, звязані з обороною замку, зазначено так: підтримувати в добрім стані дорогу з міста до брами замкової по горі та схили замкової гори, робити острог довкола міста, запасати воду та каміння (для оборони), в замку тримати сторожу в 3-х пунктах—

коло замкової брами, острогової та коло золотої брами (на валу Старого города), виїжджати «збройне» з воєводою (Арх. Ю.-З. Рос., VII, I). Це регулярні обов'язки та виплати (на ремонт, на сторожу) окрім надзвичайних (стації, загальні міські збори та инш.). В таких умовах міщанство ратушне завзято себе боронило від ревізорських наступів що до збільшення платів та обов'язків, навпаки при кожній нагоді підкреслювали, що вони переобтяжені і далі вже нічого не можуть взяти на себе. Представники ратушного міщанства детально знайомили ревізорів з станом ратушного господарства, своїми прибутками та видатками. Окремо зазначали в виясненні з ревізорами, які повиноватства вже переведено на гроші та в грошовім еквіваленті виплачуються воєводі: так, сторожу коло замкової брами та острогової брами наймають і оплачують міщани, а сторожу коло золотої брами на валу «отъ поля» міщани вже не наймають, а дають грішми сторожовщину воєводі на рік по 15 коп. гр. (Арх. Ю.-З. Рос., VII, I, 111). Чи добре виконували міщани свої обов'язки, звязані з обороною? В ревізії 1570 р. ревізори зазначили лихий стан острогу коло міста, а від ріки і певний брак всяких укріплень, що виявляє велику небезпеку для Києва і з огляду можливости безконтрольних стосунків Дніпром з чужими краями (Żr. dz. XX, c. 9). Виясвивши цей факт, ревізори мусіли далі роздивитись, на кого скласти за це вину в такій шкідливій для держави справі. Взагалі робити острог довкола міста мали міщани, отже на них спадала вина за лихий стан острога довкола міста. В записах ревізії зазначено ратушні служби і прибутки ратушні, таким чином при кожнім обговоренні міщани ставили справу на реальний ґрунт: скільки вони мали прибутків і скільки доводилось їм витрачати на зазначені цілі. Таке підраховання прибутків та видатків давало міщанам можливість після нарад в ратуші більш завзято боронити себе від ревізорських вимог та запевняти їх у своїй безпорадності. В деяких випадках ті-ж самі обов'язки—наприклад, сторожа на певнім місці, виїзд з воєводою для переслідування—ставали складніші, по старому уживали ту-ж саму назву в вичисленні обов'язків та поплат, а значіння того змінилось в напрямі більшої тяжкости для міщанства. В ревізії 1570 р. бачимо ріжницю в виясненні деталів сторожі від поля, як висловлювались тоді (Арх. Ю.-З. Рос., VII, I, 111): де ліпше тримати таку сторожу—на валу, як робили міщани, вважаючи це за слушне виконання свого обов'язку (Ż. Dz., XX, 10), чи перенести сторожу далі на поле, щоб звідти давати відомості про ворогів, як це рекомендували ревізори? Це було-б инше тлумачення сторожі і прийняття такого тлумачення обіцяло київським ратушним міщанам нові збори, досить важкі, на утримання сторожі в важчих умовах. Сухі записи ревізорів не дають дальших пояснень. Можна лише догадуватись, як ішли в ратуші оці обговорення міщанських ратушних поплатів та обов'язків. Ревізори, як це звичайно робилось, вияснили прибутки ратуші, перевіряли, скільки могло-б коштувати виконання тих чи инших обов'язків, чи може прибутки з наданих ратуші прибуткових статей (в звязку з певними обов'язками) значно переважають видатки по цих обов'язках?

Звернули увагу на увільнення від мита (Ž. Dz., XX, 9), перевірено грамоти на таке увільнення. Більшу увагу звернули на горільчану корчму, за яку ратуша нічого не платить, бо за це ставить вояків. Ревізори поставили питання, чи відповідає ця полегкість реальній користі від військової служби міщанства. Разом з тим вставало питання, що міщани остільки заможні, що може могли-б нести військову службу і без надання їм корчми? Такий результат обслідування обов'язково мусів занепокоїти ратушу, бо погляди ревізорів сходились з поглядами воєводського вряду. Треба було умотивувати свої міркування, щоб у протоколах ревізії відчувалась також і ратушна точка що до великої «тяжкости» та неможливости дальших поборових додатків на міщанські плечі. На спільних нарадах з ревізорами міщани підкреслювали перевагу видатків, свою переобтяженість ріжними обов'язками і пильнували, щоб і їх заяви знайшли собі місця в записах і таким чином разом з ревізіями були-б доведені до відома центральної влади і могли-б вплинути на її остаточні рішення в цій справі. Не в усіх записах ревізій однаково відбилися оці міщанські бажання та нарікання на свій матеріяльний важкий стан. Коли порівняти уважно записи люстрацій Київа, можна зауважити, що не всі вони однаково чутливо ставляться до міщанських справ, а в де-яких переважають инші погляди та відмінні оцінки економічного життя Київа. Таку ріжницю можна пояснити як-раз ваганням впливів ратуші та воєводського вряду. Кожний боронив свій погляд, свою оцінку матеріяльного стану, захищаючи себе, прибідніючись та більш стараючись перекласти на свого партнера. Прихильне відношення до київських ратушних потреб, до київських ратушних труднощів, що так помітно в в.-князівських грамотах в кінці XV в., поволі заміняється новим відношенням, в якому можна добачати перевагу впливу воєводського вряду та його освітлення київських ратушних справ. Відносини воєводської та старостинської адміністрації до міщанства виявляють з себе цікавий епізод міського життя XVI в. Відомо, якої гостроти набували ці відносини в де-яких містах, наприклад, в Черкасах. Для Київа та київської ратуші ми не маємо таких детальних вказівок, але теж, можна думати, були періоди охолодження між воєводською владою і ратушними колами. Податкові справи—кому скільки платити—і були тим ґрунтом, на якім добрі відносини могли замінитися підозрілими, а то й ворожими.

Федір Ернст

КИЇВСЬКА АРХІТЕКТУРА XVII ВІКУ

Київ в історії мистецтва усього Сходу Европи займає цілком виняткове місце. Ніде в иншім місті так не пропитано весь ґрунт слідами стародавніх культур. Ніде еволюція міста в звязку з чудесними природніми даними не створила такої своєрідної фізіономії міста, де кожна його частина—то дотуляючись рівниною до Дніпра, то підіймаючись на зелені гори, то ховаючись по балках та долинах, то розкидаючись далекими, фабричними околицями—має свій характер, свій особливий краєвид, особливу архітектуру, планування, національний і соціяльний склад мешканців. Архітектурна еволюція цього міста цікава надзвичайно. Для артиста та історика мистецтва Київ є один з найблискучіших центрів візантійської та української художньої культури, яка особливого розвитку досягла в X—XII віках та XVII—XVIII віках [1].

На протязі тисячолітньої історії київського мистецтва почувається велика міць старовинних традицій, яка так характерна і взагалі для усього українського мистецтва. Цілий нарід з рідкою упертістю тримався своїх, віками вироблених, художніх форм. Коли форми й прийоми сільського будівництва свідчать про їхню вікову історію, то й Київ нерозривно звязаний з ними.

Характер старого українського будівництва, майже виключно дерев'яного, особливо гарно зберігся в західніх частинах України, куди не досягали постійні монгольські напади, де народ не був примушений кидати старі селища та шукати собі нових місць; але й у Наддніпрянській Україні, і спеціяльно у Київі, цей ланцюг традиції ніколи не переривався. Київ з околичними місцевостями населення не залишало ніколи [2]. Тому зрозуміло, що й тут старовинні прийоми та форми зберігалися довго.

На превеликий жаль, пам'ятки цього роду, побудовані з нетривкого матеріялу—дерева, всі без винятку—крім хіба-що новіших та мало цінних — назавжди зникли для дослідувача. Створити цільну картину старого будівництва не пощастить ніколи—нам доводиться лише підбирати поодинокі крихти, що збереглися серед даних переважно документального характеру. Найбільш цікава для нас мета—вповні з'ясувати собі художнє оточення, в якому жив старий киянин, форми його життя та його окрас, зовнішній вигляд міста та його вулиць — цілком безнадійна.

---

[1] Хоч і маємо численну літературу про пам'ятки Київа, все-ж таки бракує у нас монографічних праць, які-б систематично в історичній послідовності розглядали поступовий розвій архітектурної фізіономії та окремих пам'яток міста Київа. Наша стаття являється початком такого огляду, присвяченого архітектурі Київа останніх трьох століть і доведеного до наших днів. Наступні розділи праці, що характеризують XVII вік (дерев'яне будівництво, муроване — костьоли й церкви, горожанське й фортецийне будівництво й т. и.) і дальші розділи: доба Мазепи, XVIII вік, доба класицизму й т. д. друкуватимуться при першій змозі.

[2] Це блискуче довів В. Б. Антонович в своїй праці «Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI ст.» (Кіевск. Стар. 1882, I); М. С. Грушевський «Очеркъ исторіи Кіевской земли» та «Історія України-Руси», і т. и.

Через зазначені причини не дивно, що нам доводиться мати діло майже виключно з пам'ятками культового характеру. Церкви зберігалися довше — навіть деревляні будувалися з найміцнішого матеріялу. Останні старовинні пам'ятки цього роду зникли з Київа не що давно, де-які збереглися ще й досі по околичних селах. І нам особливо інтересно знаходити старіші форми, шукати звязку з будівництвом найдавнішої доби.

Найулюбленіші типи українського деревляного храму — трьохзрубний та хрещатий (п'ятизрубний)—були очевидно занесені до Київа, разом з звичайним у X—XII віках типом мурованої церковної будови, з старо-християнського сходу. Старий октогон, який можливо зберігся у вигляді центрального вісьмерика трьохзрубних церков, і особливо грецький рівнокінечний хрест, що ліг в основу популярних п'ятизрубних церков, зустрічаються, як найстаріші християнські церкви, на Кавказі, в Малій Азії і далі на Сході, а особливо, як у посереднім пункті, в Херсонесі, що з ним Київ стояв в жвавих культурних зносинах. І пізніш деревляні церкви добре зберегли свої старі, основні риси.

Кам'яне будівництво знаходилось в менш сприятливих умовах розвитку ніж деревляне. Природнього каменя Київ не мав, а цегла була завжди занадто дорога. Муроване будівництво у XIII—XVI століттях занепало, техніка понизилась, цегла і розчин погіршали, але не зникло будування, і значіння старої традиції в пізнішім будуванні виявляється безумовно яскравіш ніж це завжди гадають.

Багато Київ пережив руйнувань, але ту ролю, яку накидували Батиєві, з далеко більшими підставами треба приписати татарським погромам XV віку — Едигея й «перекопського царя» Менглі-Гірея. Лише тепер Київ, за словами сучасників, «погуби красоту свою», з цього часу починається «вынятье кіевское». Наслідком саме цих погромів було запустіння багатьох частин колишнього Київа й звязана з ним загибіль пам'яток попередньої доби.

В другій половині XV віку, приблизно через півстоліття після Едигеєва погрому 1416 року, можна одмітити певну реставраційну добу. Біля 1470 року київський князь Симеон Олелькович наново перебудовує й розписує велику церкву Печерського манастиря, прибудовує й собі спеціяльну «гробницю». Приблизно цієї-ж доби (1474 р.) реставровано й церкву Успіння на Подолі [1], і прибудовано до Золотоверхої Михайлівської церкви мініятюрну, чотирьохстовпну та трьохапсидну церківку [2]. На 1484 рік припадає новий, страшний погром Київа—на цей раз Менглі-Гіреєм. Київ знову біднів, численні церковні будови нагірного Київа лишаються без парафіян і помалу обертаються на руїни. Економічно сильніші — манастирські організації лише виходять з цього стану й напр. лаврську церкву в XVI столітті оточують численні приділи й каплиці з погребіннями тодішньої укра-

---

[1] Ierод. Антонинъ. Кіево-Подольск. Успен. Соборная церковь. К. 1891, с. 9.
[2] Див. про ню нижче, стор. 131.

їнської аристократії — подібно до того, як це робилось одночасно з тим біля великих «катедр» Львова, Кракова та инших міст Заходу.

Ясно, що коли-б цілком припинилась мурарська діяльність у Київі в XIII—XVI віках, ми не мали-б тепер жадного пам'ятника князівської доби, крім хіба-що одних фундаментів. Ті, що збереглися,— існують виключно через те, що їх репарували й підтримували на протязі XIII — XVII століть. Будови литовської доби завалювались і через технічну недосконалість (так щезла певно литовської доби церква «ветхого» манастиря біля Ніжина), або через нетривкий матеріял—будувалися разом з каменя й дерева, як Успенська церква у Переяславі, побудована кн. Острозьким 1586 року.

Стиль будов доби київського середньовіччя виявляє нам згадана вище церківка, яку прибудувала до великої церкви Михайлівського манастиря княжна Орина. Вона потує тісний звязок з традиційним храмовим типом XI—XII століть. Очевидно, вона була однотипна як предтечівському приділові в Лаврі (церківці XII віку), так і розкопаній 1923 року М. О. Макаренком та І. В. Моргилевським церківці біля південної вежі чернігівського Спаса. Судити тепер про стиль будівель литовської доби надзвичайно важко. Без сумніву, поруч з сильною місцевою традицією до Київа докочувались також хвилі «світових стилів». Київ завжди стояв у тіснім звязку з Заходом. Ясні сліди готики, які ми спостерігаємо ще у першій половині XVII століття, дозволяють гадати, що ці стильові форми попадали сюди й значно раніше, підпадаючи лише місцевим переробкам. Проте доба відродження, яка розпустилася таким пишним цвітом по всій Европі та сусідній Польщі й залишила в західній Україні такі інтересні пам'ятки, як у Львові, Луцькому, Острозі, Гусятині, численні замки Галичини, Поділля і Волини й т. и.—не залишила примітних слідів у Київі. Де-які пам'ятки певно ренесансового характеру (катедральний костьол) — зникли. Працювали над цими будовами у Київі, як і в Львові, як і в цілому тодішньому світі—Італійці.

В XVII віці Київ знову стає керуючим центром української культури, відтепер Київ знову робиться фокусом, в якому, на старому українському полі, сходяться промені західніх та східніх культур. Агресивна польська культура залишає тут численні сліди своїх впливів—в архітектурі, малярстві, гравюрі, золотарстві; разом з Поляками сюди попадають і Італійці. Німці, Голандці. Основна українська стихія обирає Київ своїм опорним пунктом і—як протест проти польських змагань—тут розвивається енергійна будівельна діяльність, направлена спочатку на репарацію пам'яток стародавньої архітектури, а пізніше— на утворення нового мурованого будівництва в національних формах. При оздобі цих будівель иноді кличуть на допомогу Греків і навіть Москвичів. Вірмени й Євреї також будують для себе окремі будови.

Зовнішня фізіономія міста — густо забудований майже виключно дерев'яними будовами міщан, шляхти, церков та костьолів, обнесений дерев'яними стінами та вежами Поділ; також дерев'яний замок над ним — на горі Киселівці, що нині гора Флоровського манастиря;

старі муровані церкви, манастирі, численні руїни й окремі халупки на Старому Київі, обнесеному валами ще з часів Володимира та Ярослава; цілком окреме, оточене селами й слободами, Печерське містечко з своїми манастирями, яке оділяється від самого Києва горами, нивами, балками, долинами, гаями.

Стилістично — XVII вік дає на фоні панування національних форм в дереві, які тепер починають примінятись і на камені, сильні впливи готики—що тримаються ще в першій половині століття, і пізньо-ренесансових і почасти барокових форм—у другій. Справжній розцвіт бароко починається вже в мазепинську добу, яка хоч і охоплює весь кінець XVII віку, але стилістично створює таке своєрідне явище, що його відокремлено в осібний, дальший розділ нашої праці.

РЕСТАВРАЦІЯ ПАМ'ЯТОК ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКОЇ ДОБИ В XVII СТОЛІТТІ.

Національний та соціяльний протест проти економічних, політичних, релігійних утисків з боку Поляків викликає організації для опору серед міщанства й козацтва, але виливається спочатку в формах переважно релігійних, в боротьбі «за віру». Майже одночасно у Київі виникає братство, засновується славетна братська школа, що стала пізніше академією, починає працювати й розвиває енергійну діяльність лаврська друкарня, росте численна історична та полемічна література. Відроджується також і енергійна будівельна діяльність, скерована на реставрування та приоздоблювання старовинних церковних будов. В боротьбі з унiятами, що захопили були частину цих будівель, та католиками, що одкидали давнину існування православія у Київі — реставрування цих стародавніх церков часів Володимира мало велике значіння цінного аргументу[1]. Завдяки цим реставраціям чи перебудовам та ремонтам збереглися до наших часів пам'ятки князівської доби. Відновлення, підтримка чи перебудова пам'яток князівської доби були теж у Володимирі-Волинському, Чернігові, Острі, Переяславі, Каневі, Новгороді-Сіверському та инших містах України, але провадились в инших умовах і приймали инші форми.

I. Реставрація на початку XVII століття.

За одну з церков, що найкраще збереглися від старіших часів' слушно вважають Кирилівську церкву колишнього Кирилівського манастиря[2]. Вона являє собою звичайний для київського XI—XII віку храмовий тип з трьома продовжними навами, що закінчуються на сході трьома-ж таки півкруглими апсидами, й західньою частиною —

---

[1] Про загальні історичні обставини цієї доби див. С. Т. Голубева «Петръ Могила» т. I—II та М. С. Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в.». К. 1912.

[2] Збудована у XII столітті; точна дата невідома. Порів. М. А. Максимовичъ, Собр. Сочиненій т. II, К. 1887, с. 161—171.

папертю чи нартексом, над якою поміщено хори. Стіни, апсиди, стовпи та арки, що несуть головну куполу, як і сама купола, збереглися від старішої доби [1]. Певно після погрому Менглі-Гірея в кінці XV ст. манастир не мав більше можливости підтримувати свої будівлі. Церквою завідували приватні особи, й вона прийшла в запустіння [2].

Вже 1605 року воєвода князь К. К. Острозький викликає з своїх володінь ігумена Василя Красовського для відновлення Кирилівського манастиря [3]. В 1608 році Красовський «тую запустѣлую и заваленую отъ давнихъ часовъ церковь працею и стараніемъ своими, муры обваленые, верхъ самой диравой, працею, коштомъ и накладомъ своимъ оправилъ». І дійсно, і тепер ще можна бачити, що склепіння (своди) будинку складені наново. Таким робом, репаруючи «диравой верхъ», Красовський, очевидячки, і збудував наново церковні склепіння. По слідах арок у підвалин купольного тамбуру видно, що нове склепіння значно нижче від старого—без сумніву це пояснюється браком та дорожнечею цегли в ті часи, хоч при репараціях, натурально, користувалися й старою цеглою.

Чотири малі бані по-над кутками будинку сильно відріжняються від старої, центральної. Остання має широкий та круглий тамбур. Між тим тамбури бокових бань мають восьмигранну форму. Під ґзимсом тягнеться фриз з півкруглих арочок, який трохи нагадує романський ґзимс, популярний на ґрунті старого Чернігова, Суздаля та Новгорода, але безумовно у великоросійській переробці. Вплив московської орнаментації в Київі датується майже точно 90-ми роками XVII століття. Без сумніву, коло цього часу були збудовані й згадані бані. Сучасна форма покриття всіх бань належить вже до 30-х рр. XVIII століття. Біля цього-ж часу було збудовано й західній фронтон [4].

---

[1] Лашкаревъ, Церковно-археологическіе очерки, Кіевъ, 1898, стор. 140—141, 237—238. На цих уцілілих частинах, як відомо, збереглися фрески XII віку, реставровані в 1881—2 рр. проф. А. В. Праховим. Див. про них: А. Праховъ, Открытіе фресокъ Кіево-Кирилловской церкви XII вѣка, Спб. 1883, Кіевское Искусство X—XII вв., СПБ. 1882; Кіевскіе памятники визант.-русскаго искусства (Древности, изд. Имп. Моск. Археол. О-вом, т. XI); Алекс. Совѣтовъ, Кіево-Кирилловская церковь. Кіевъ, 1914 і т. и. Новіша праця про Кирилівську церкву В. М. Зуммера, на жаль, ще не опублікована.

[2] По королівській грамоті 1555 р. церква оддається якомусь Шавулі «якъ и предки его тую церковь на себе держали» (Кіев. Епарх. Вѣд. 1863, № 22).

[3] (Е. Крыжановскій). Кіево-Кирилловскій упраздненный монастырь. Кіев. Епарх. Вѣд. 1863, № 22.

[4] Проф. Прахов датує репарацію малих купол та їх бань часами Красовського (Открытіе фресокъ К. Кирил. церкви, СПБ. 1883, стор. 3). В. Г. Антонов, що читав на III Археологічному з'їзді в Київі реферат про Кирилівську церкву, на підставі характеру цегли, цементу та кладки помилково датує бані та західній фронтон одною добою з дзвіницею (яку почав будувати 1748 р. архітект. І. Григорович-Барський, див.: Ф. Ернст, Київські архітекти XVIII в., журн. Наше Минуле, 1918, № 1). Порівн. «Труды III Археол. Съѣзда», т. II, М. 1878, прил. I, стор. 11.—А. Совєтов, автор недавньої праці про Кирилівську церкву (надрук. в «Учено-богосл. и церков. пропов. опытахъ студ. Кіев. Дух. Акад.», К. 1914, стор. 276), слідом за Праховим теж помилково відносить бокові бані до часів Красовського. Що до покриття бань, то єсть звістка, що 1734 року «Кириловскій монастырь совсемъ згорѣлъ, кромѣ церкви, да и на оной верхы погорѣли...» (Див. Записки Данилы Слюсарскаго, Кіев. Епарх. Вѣд. 1885, стор. 36).

Пам'яткою діяльности Красовського залишився чудесний його портрет на стінах південного нефа, на щастя, не замазаний при барбарській реставрації XIX віку. Коло того-ж часу, за ігумена Софронія, було збудовано величезний, п'ятиповерховий іконостас, зруйнований реставраторами [1].

Друга церква, яка за останні століття постраждала мабуть далеко більше ніж від татарського збурення та «виняття» київського, була стара «золотоверха» церква св. Михаїла [2]. Старий храм нині ще зберіг, подібно до кирилівського, свої стіни, стовпи, головну куполу, західній нартекс з хорами і вівтарні апсиди. Не збереглися лишень своди [3]. Оскільки гарно збереглася Михайлівська церква аж до початку XVII віку, видко з описань подорожників, які відвідували її. Ерих Лассота 1594 року бачив її велику баню з визолоченим дахом; ще цілі були старі мозаїки у вівтарі та в куполі і фрески по стінах. Підлогу було викладено старими кольоровими плитками [4].

В XV столітті з південного боку старої церкви якоюсь княжною Ориною було прибудовано мурований приділ «Въѣханія Господня въ Іерусалимъ», який існував до початку XVIII віку. Це була мініятюрна, трьохапсидна церківка, подібна до предтечівського приділу великої лаврської церкви [5]. На початку XVI віку ігумен Макарій

---

[1] Про нього згадує А. Азлецький (Троицкая церковь бывшаго Кирилловскаго монастыря. Кіев. Епарх. Вѣд. 1873, VI і VII). Про сумну долю його розповідає Совєтов (op. cit., стор. 305). Один з іконостасів, що стояли на хорах, було передано до с. Бортнич (Кіевская Старина 1892, IV, 293—4; Совєтов, ibid., стор. 303).

[2] Заснування Михайлівського манастиря довгий час відносили до часів легендарного першого мітрополіта київського Михаїла — починаючи від «Кронички» Феодосія Сафоновича (1672 р.) та Синопсису (вид. 1680 р.), до М. Берлинського, мітр. Євгенія, Ів. Максимовича, М. О. Максимовича, С. Крижановського (в вид. Ів. Фундуклея «Обозрѣніе Кіева», К. 1847, с. 52), М. Сементовського, Л. Похилевича, Євстр. Голованського та ін.—Сучасна церква була фундована лишень на початку XII віку і часто згадується в літописах вже тоді з епітетом «златоверхої».

[3] М. О. Максимович, один з найвидатніших знавців Київа, пояснював це тим, що «за нашествія Батия было збито її золоті верхи і залишено тільки стіни до куполи» (Собр. соч., К. 1877, т. II, стор. 104). По зразку цього і А. Совєтов не менш категорично обвинувачує Батия в крадіжці цинового даху Кирилівської церкви (Op. cit., стор. 267 і 314). Ріжноманітну кладку сводів (почасти з старої цегли) можна було добре бачити після бомбардування Київа у січні 1918 року, коли в церкву попало кілька набоїв. Див. Федоръ Эрнстъ, Художеств. сокровища Кіева, постр. въ 1918 году. К. 1918.

[4] Див. описання Михайлівської церкви Лассоти, Гейденштейна, Боплана (Сборникъ мат. для ист. топ. г. Кіева, К. 1874, II, сс. 18, 24 і 45) і Павла Алепського, «Путешествіе», пер. Муркоса, вып. II, М. 1897, сс. 72—3 і вып. IV, с. 187.

[5] Порівн. вище с. 127. Манастирський пом'янник згадує «родъ княгини Ирины, ктиторки св. обители сея, яже созда каменный придѣлъ церкви Въѣханія Господня въ Іерусалимъ». Постройку цю відносять до II половини XV ст. (Кіево-Златоверхо-Михайловскій монастырь, К. 1889, изд. монастиря, с. 27). Вона згадується въ опису Київа 1682 р. (Закревскій, Описаніе Кіева, М. 1868, с. 534). У 1886 році при улаштуванні опалення великої церкви в західній частині сучасного Катерининського приділа наштовхнулись на фундамент цієї будови згідно з відомостями проф. Лашкарьова, який обслідував її, «ніяких преданій відносно часу збудовання цієї церкви і обставин її зруйнування в Михайлівському манастирі не збереглося» (Церк. археол. очерки, К. 1898, с. 238—9).

«будовалъ» тут свій манастир[1]. Можливо, що йому належать де-які репарації церкви.

Століттям пізніше Афанасій Кальнофойський складає епітафію мітрополітові Іову Борецькому, де називає його відновителем церкви. В цей час, коли значіння манастиря, який з 1620 року став мітрополічою резиденцією, відразу виросло, тут виникають і ріжні будівельні проєкти. Робиться умова «зъ Романомъ столяромъ, обивателемъ киевскимъ» на збудування іконостасів, тут же уперше виникає думка про збудування мурованої дзвіниці. для чого й був уже законтрактований «муляръ Петръ Нѣмецъ, обыватель киевскій»[2]. Цей проєкт тим більше заслуговує уваги, що по Наддніпрянській Україні тих часів були лише дерев'яні дзвіниці; тільки в інтернаціональному Львові могла вже 1578 року повстати чудесна напівготична кампаніла-дзвіниця Волоської Успенської церкви. праця Італійця П'єтро Барбо. В центральних та східніх частинах України починають мурувати дзвіниці тільки за гетьманства Мазепи, з кінця XVII віку. Старіші дзвіниці Києва — Софійська та Видубицька, але й вони збереглися тільки в нижчих своїх поверхах. Проєкт збудування мурованої дзвіниці Михайлівського манастиря було здійснено лише на початку XVIII віку.

Згадка про майстра Петра Німця інтересна ще й тим, що прізвище його вказує на чуже походження. І дійсно відомо, що по всьому сході Европи з часів глибокого середньовіччя працювало багато німецьких майстрів, які мали міцний вплив і на польську готику та ренесанс. Іов Борецький, вихованець і пізніше ректор львівської братської школи, міг викликати до себе одного з таких майстрів. Але акти звуть його вже «обивателем київським». Очевидячки, Петро Німець, подібно до Італійця Себастіяно Брачі, осів у Києві, знайшов собі постійну роботу.

Про те, як виглядала Михайлівська церква після реставрації Борецького, можна робити де-які висновки на підставі малюнку Києва 1638 року[3], панорами Києва Авраама ван-Вестерфельда 1651 року[4] і з описання Павла Алепського. Не дивлячись на мініятюрні роз-

---

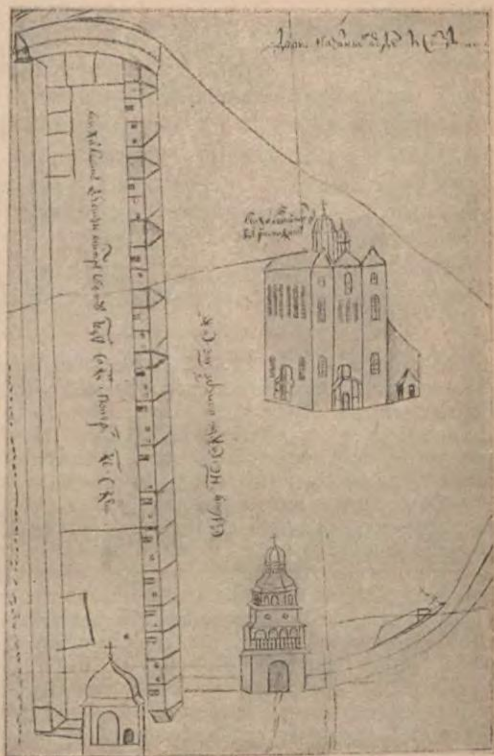
[1] Описаніе Кіево-Соф. собора, К. 1825, приб., с. 257. Акты Ю. и З. Россіи, т. II, с. 154. Рештки склепів у Михайлівській церкві.—Лашкарев, op. cit., с. 229.

[2] Див. заповіт мітр. Іова Борецького в «Матеріалахъ для исторіи зап. русской церкви» С. Т. Голубева (Труды Кіев. Д. Акад. 1878, т. IV, прил.) і в I томі «Петра Могили» (К. 1883, № LXXXI): по словах Сильвестра Коссова, Борецький znacznie restaurowal Михайлівську церкву.

[3] Гравірований малюнок—так зван. «План Києва 1638 року» власне вображення Печерського манастиря 1638 року приклалено до виданої в лаврській друкарні «Тератургими» Афанасія Кальнофойського; перевидавано кілька разів: у мітр. Євгенія (Описаніе К. Печер. Лавры, К. 1826, всі три таблиці, на міді, не точно), літографічно у Фундуклея (Обозрѣніе Кіева, К 1847) і Петрова (Ист. топ. очерки, К. 1897) і т. и. Краще фототипічне видання— Б. І. Ханенка (Древнѣйшій планъ г. Кіева, К. 1896) і С. Т. Голубева («О древнѣйшемъ планѣ г. Кіева 1638 г.». Чтенія О-ва Нест. Лѣт. Кн. XII, К. 1898), і окремо.

[4] В виданні Я І. Смірнова (Труды XIII Археол. З'їзду, т. II, М. 1908) Златоверхо-Михайлівську церкву видко на де-кількох малюнках—див. стор. 424, 432, 443, 481 і табл. II рис. 2, т. III рис. I, т. V рис. 2, т. VI рис. I.

міри малюнків, тут ясно видно, що будинок ще добре зберіг свою головну куполу з її півсферичним посводним покриттям. Цілий також старий поділ фасада лізенами, але півкруглі фасадні дуги не всі цілі—стара форма посводного даху уступила своє місце, як це ми бачимо на Кавказі, в Новгороді та Пскові—більш пристосованій до місцевого клімату формі: три двосхилих дахи криють кожну наву окремо, зрізаючи півкруглі дуги бокових фасадів і залишаючи загострені фронтони на західній та східній стінах. Над західньою частиною будівлі, нартексом, піднято невеличку баню—без сумніву під впливом українського звичаю робити бані вряд, в напряму з заходу на схід. Такий саме вигляд має церква і на малюнку 1688 року, знайденому проф. Голубевим в московському архіві міністерства закордонних справ [1]. Тут, крім згаданих деталів і бані над нартексом, з південного боку видко згадану вище прибудову княжни Орини. Форми покриття бань, очевидячки, не змінились, не дивлячись на переробку 1655 року, зроблену на кошти Богдана Хмельницького [2]. Той вигляд, який її надано після реставрації Борецького, церква зберігала до початку XVIII віку [3].

Малюнок Київо-Михайлівського манастиря 1688 року.
(Московський Архів кол. м-ва зак. справ).

---

[1] Опублікований С. Т. Голубевим в додатку до його статті «Къ исторіи кіевской Трехсвятительской церкви за вторую половину XVII столѣтія» (Труды Кіев. Дух. Акад. 1889, № 1 і окремо—К. 18 9) і в ювілейному збірнику Михайлівського манастиря «Въ память восьмисотлѣтія К. Мих. м-ря» К. 1899).

[2] Згідно з словами манастирського синодику 1667 року,... «року 1655 панъ Богданъ Хмельницкий, Гетманъ Войска Запорожского, покры мѣдью и позлати верхъ церкви св. архистратига Михаила» (Закревскій, Опис. Кіева, М. 1868, с. 523). Гадають, що й двохголовий орел на хресті великої куполи поставлений Богданом; оскільки це справедливо, можна було-б вирішити лише побачивши хрест зблизу; нам здається, що скоріше він належить до перебудов церкви та бань в I половині XVIII віку.

[3] До другої половини XVII століття належить збудований генеральним суддею Вуяхевичем придiл св. Варвари, «низкій и круглимъ склепомъ заклепленій»

Велика церква Печерського манастиря з'являється щасливим винятком серед инших будівель великокнязівського Київа в тому смислі, що відомості про ню не припиняються і після погрому Батия. Проте історія лаврської церкви далеко більш складна та заплутана, і цей будинок більш ніж будь-який инший має наверствовання ріжних епох [1].

Стара церква займала лише середню частину сучасної. Це звичайна для Київа будівля шостистовпного типу, з трьома апсидами на сході, нартексом та хорами—на заході. Відповідно до цього і зовнішні фасади мали поділ з західнього боку—на три, з південного та північного—на чотири частини. До цього часу збереглися апсиди (крім південної), всі стіни, які відділяють сучасну церкву від прибудов, і де-які арки склепінь. Самі склепіння та куполи не збереглись.

Нова епоха починається як для усього манастиря, так і для його великої церкви в урядування архім. Єлисея Плетенецького (1599—1624).

(Кіев. Епарх. Вѣд. 1861, № 13, с. 402). Прибудова ця датується 1665—71 рр. (Закревскій, Опис. Кіева, стор. 524 і 531; П. Лебединцевъ, К. Михайл. Златоверхій монастырь. Кіевъ, 1885, стор. 19). Про пізніші перебудови мова буде в продовженні праці, в розділі «XVIII вік». Первісний фасад церкви, з лізенами, початком дугових закруглень та типовим візантійським трійчатим вікном ще й тепер чудесно видно з горища південного (катерининського) приділу.

[1] Збудування великої церкви належить до II половини XI віку. В 1240 році, по наївному сказанню Синопсису, «нечестивіи варвари... кресты и главы церковныя златокованныя сняша, а верхъ до полуцеркве по окна повелѣніемъ проклятого Батыя ниспровергоша; такожде и верхъ олтаря великого по перси Пресв. Богородицы избиша и весь монастырь со всѣми украшеніями и каменными стѣнами до основанія искорениша и разметаша». Легенду про «ниспроверження стін» Татарами з охотою повторювали дослідувачі XIX віку (М. Берлинський, мітр. Євгеній, І. Фундуклій, М. Закревський, Сементовський і т. и.). В дійсності, вважаючи на безперервне існування манастиря, церква безумовно підтримувалась; відомий занепад почався, очевидячки, тільки в 2-й половині XV століття, як наслідок погрому Едігея 1416 р. (Сборникъ матеріаловъ для ист. топ. г. Кіева. I, с. 35). Де-які частини репарувались певно і раніше—напр. південна апсида, яку проф. Лашкарьов відносить до більш раннього періоду. Куполи та склепіння, які закладені з новішої цегли, той же дослідувач відносить до часів репарації церкви князем Симеоном Олельковичем 1470 року (Лашкаревъ. Церк. археол. очерки, К. 1898, с. 211—212; цегла південної апсиди—так зв. литовського типу, довга, з трьома ринвочками з одного боку). У 1484 році манастир знову був спалений ханом Менглі-Гіреєм, але й у кінці XV і на протязі усього XVI віку лаврська церква грає ролю місця поховання тодішньої аристократії; її оздоблювали численні гробниці та склепи нащадків українських удільних князів; робилися також окремі прибудови до великої церкви князями Корецькими, Єльцями й т. и. Від цих часів зберігся (в середній частині) і славетний надгробок князя Острозького, що датується епітафією, знайденою проф. Петровим, — «Гроб сей выбіенъ бысть сыномъ его (похованого) кн. Константиномъ Острозькимъ... и на память его поставися року 1579 мѣс. авг. 7» (Чтенія О-ва Нестора Л. Кн. I. 1879, с. 79—81). Від лаврського іконостасу XVI віку уціліла копія-модель, зроблена по замові патріярха Никона для його Ново-Ієрусалимського манастиря (Н. И. Петровъ. Южно-русскія иконы. «Искусство въ Южной Россіи» 1913 № 11—12, с. 488 і Альбомъ Церк. Археол. Музея при К. Дух. Ак., в. III, с. 32). В половині XVI віку лаврська церква ще раз репарована архімандритом Іларіоном.

Лаврські будови з видання 1623 року.

Сучасні джерела згадують про ренарацію великої церкви, переведену очевидячки, у великому масштабі. «Оправивши церкву від великих пошкоджень» (згідно з словами епітафії Кальнофойського), він також прибудував до церкви каплицю для власного поховання [1]. З цього часу починаються також гравіровані (на дереві) виображення церкви, якими прикрашувано вихідні аркуші видань лаврської друкарні, заснованої тим же таки Плетенецьким [2]. Після реставрації церква ще зберігала тоді свій старий поділ фасадів на три частини і навіть півкруглі дуги, що закінчували його згори. Але дах клали тепер, як і в Михайлівській церкві, вже не посвідно, а на два схили. Систему покриття церкви определіти на підставі дуже схематичних гравюр 1623 та 1638 рр. досить важко. Очевидячки, окремий двосхилий дах крив поперечний трансепс, по обидва боки від головної куполи, також двома схилами перекрита й східня, вівтарна частина. Але на захід від трансепсу кожна нава перекрита окремо, утворюючи таким робом на передньому фасаді три загострені фронтони. Велика купола має візантійські півциркульні вікна та півсферичне покриття. Ліворуч від церкви стоїть старіша з її прибудов, майже сучасна великій церкві — мініятюрна церква Іоана Предтечі, чотирьохстовпного типу,

---

[1] Епітафія з Тератургіми (у перекладі з польської на рос.)—Кіев. Еп. Вѣд. 1875, № 22, стор. 612 і Сборникъ матеріаловъ, К. 1874, II, стор. 40—41. На реставрацію дає вказівки також «Сказанье на честномъ погребѣ» 1625 року (Голубевъ, Петръ Могила т. I. К. 1883, стор. 282).

[2] Про реставрацію Плетенецького можна робити висновки на підставі гравюр на виданнях 1623-го року, гравюри 1628 року виконання Л. Т. (Тарасій Левкович Земка?) і малюнку лаври 1638 р. при Тератургімі Кальнофойського.

яка пізніше цілком увійшла в прибудову до сучасної церкви і ледве примітна тепер з надвір'я. Над нею баня, яка збереглася майже в первісному вигляді.

Три розглянуті церкви, перебудовані або репаровані на початку XVII віку—Кирилівська, Михайлівська та Лаврська—були центральними будівлями трьох найважніших київських манастирів того часу. Коли манастирська громада не мала можливости власними засобами відновити свої великі, старі будівлі—їм допомагали меценати, що стояли на чолі тодішнього народнього руху.

В менш забезпечених умовах опинились инші будови великокнязівської доби, розкидані по просторах колишньої столиці. Сами доглядачі грабували їх. Відомий, наприклад, випадок, коли один пан-отець завідував чотирма церквами Старого Києва — Воздвиженською, Василівською (трьох святителів), Софійським собором та Микольською Десятинною, з яких пізніше останні дві відібрано від його за грабування церковних речей та продаж «каменья тесаного» Описання Києва чужинецькими мандрівниками, малюнки Києва 1651 р. та инші джерела вражають нас колосальною кількістю старих руїн на території Києва. Остільки величезні були руїни, що тодішні вчені (пастор Гербініус і. и.) почали навіть шукати у Київі стару Трою, а в лаврських печерах—тіла Гектора, Пріама та Ахілла. Куди поділись ці численні рештки колишньої краси та багатства? — З приблизною точністю нині можна відповісти на це питання.

Не будемо брати в серйоз обвинувачування Батия в нищенні стін або тільки склепінь та бань старих церков. Ми вже казали раніше, що в разі, коли-б Київ справді запустів після погрому 1240 року і всяка будівельна діяльність, всякий догляд за будівлями минулої доби тим самим припинився-б на 4—5 століттів—найміцніша будова й без допомоги Батия обернулась би на гору цегли. Чим в разі такого повного «запустіння» пояснити на межі XVI й XVII століть циновий дах на св. Софії, золоту баню Михайлівського манастиря? Ясно, що за найважнішими пам'ятками такий догляд був; решта через перенесення нового адміністративного центру збіднілого Києва, литовського замку, на гору Киселівку й часткове запустіння нагірного Києва—час за часом приходила в занепад, почасти оберталась у руїни. Але-ж самий факт існування таких численних пам'яток і дуже добрий стан де-яких з них у XVI—XVII віках—свідчать за те, що останні три століття культурного процвітання Києва зробили далеко більше шкод старим його пам'яткам, ніж чотири століття зліших татарських нападів.

Вище ми вже згадували, що й протягом київського «середньовіччя» (як і в Чернігові та в инших місцях) стара цегла часто вживалася під час репарацій мурованих будівель, будуванні окремих каплиць і т. и. Згадували також про продаж «каменья тесаного по столбах и сходах» Софійського собору. Біля 1621 року якийсь пан Садковський обідрав циновий дах Софії та продав цінний матеріял. На

початку XVII століття у Київі будуються два муровані костьоли: будівельний матеріял, цеглу привозять до цього від старих церков у Вишгороді та Борисполі. Частини мармурових колон, капітелів, шматки граніту помалу опинились у підземних церквах лаврських печер, йдуть у кладку приділів Михайлівського манастиря, стару трапезну братства на Подолі. Про стару церкву в Суботові, змуровану Богданом Хмельницьким, Павлу Алепському переказували, що її каміння «привезено з міста, яке належало Татарам, в п'яти милях звідсіль, де татари мали велику мечеть. Гетьман зруйнував її та вивіз каміння для збудування з них цієї церкви»[1].—Аналогічне з'явище в «Замковому Подолі» м. Лубен на Полтавщині, де в XVII століттї були руїни, з яких цеглу й каміння перевозилось до Мгарського манастиря за-для перебудови келій та церкви, а решту розбирали міщане для «грузення» глиняних будівель. Тут же таки знаходили й оброблені шматки мармуру[2].

Знову таки у Київі—величезний катедральний костьол на Подолі, покинутий кліром в добу руїни половини XVII століття, служив з початку «місцем нечистих діл та обиталищем худоби», а далі щез без сліду—невідомо навіть точно місце, де він стояв. Пізніші перебудови теж користались з таких же матеріялів. Року 1688 мітрополіт Гедеон Четвертинський клопочеться про дозвіл розібрати старовинні Катерининську та Трьохсвятську (Василівську) церкви, щоби вжити їхню цеглу на репарацію св. Софії[3]. Слідуючий за ним мітрополіт Варлам Ясинський вже турбується за ту-ж таки Катерининську церкву—«да не до конца разорена будетъ отъ безчинного народа, взимающаго оттуда камение на мирскія ихъ потребы»[4]. Під будування Спаської церкви в м. Прилуці (1718 року) на цеглу було розібрано мурований міст біля Край-города[5]. Про дзвіницю Київо-Михайлівського манастиря збереглися відомості, що вона збудована (1716—1720 р.р.) зі старої цегли, взятої з руїн собору в Острі[6]. Це—факт, невідомий дослідувачам т. зв. Остерської божниці; згідно з їх відомостями будова завалилась уже у другій половині XVIII століття[7]. Для огорожі Михайлівського манастиря пішли також рештки цегли від старої церкви,—можливо, що з Остра (огорожа будувалась у по-

---

[1] Путешествіе патр. Макарія, пер. Муркоса, вып. IV, М. 1898, сс. 193—194.

[2] К. П. Бочкаревъ. Очерки лубенской старины, в. I. М. 1900, с. 6.—Частина мармурової колони з берельєфним фризом ще під час видання згаданої книжки лежала в садку був. садиби Полторацьких.

[3] С. Голубевъ. Къ истор. Кіев. Трехсвятит. церкви за втор. пол. XVII ст. Труды К. Дух. Акад. 1899, № 1 і окремо—К. 1899, с. 6.

[4] Голубев, op. cit, с. 12.

[5] В. А. Маценко. Прилукщина. Ромны, 1888, с. 15.

[6] Кіево - Златоверхо - Михайловскій монастырь. Истор. очерки. Изд. мон-ря. К. 1889, с. 108 (анонімний, але більш-менш добросовісний автор).

[7] Порівн. у арх. Филарета (Ист. и стат. опис. Черниг. епарх. кн. V, Черн. 1873, стор. 423; М. О. Макаренка «Древнѣйшій памятникъ искусства Переяславского княжества» Сборникъ въ честь гр. П. С. Уваровой. Петр. 1916, стор. 380 (і окремо).

ловині XVIII віку, економська брама - очевидно 1760-х років), або з Дмитріївського собору, що знаходився в садибі згаданого манастиря й щез без сліду. Навіть про церкву Андрія Первозванного, при збудуванні якої браку коштів не було—єсть відомості, що багацько каміння було перевезено з Вишгородської Борисоглібської церкви XI віку [1]. У 1820-х роках, з бажання реставрувати Володимирову Десятинну церкву—безжалісно зруйнували решти її старих стін—за участю тодішніх освічених істориків, археологів та архітектів. У 1830-х — 1840-х роках під час планування Старого Києва знесено рештки стін Оринииської церкви, за винятком лише одного стовпа, що стоїть нині серед Великої Володимирської вулиці. Частини старого будівельного матеріялу пішли на брукування вулиці і двору св Софії [2].

В порівнянню з більшістю церков старого нагірного Київа, які, позбавившись своїх парафіян, прийшли до занепаду й руйнування,—в кращому стані були будинки Подола.

Мурована Успенська церква на Подолі «на рынку стоячая» постраждала найбільше через пожежі та перебудови [3].

На початку XVII віку, коли свята Софія опинилась в руках уніятів, кияне вирішили одправувати всі урочисті «церемонії»—«у церкви теж соборной, святое Пречистое».—Але церква тоді знаходилась кидосить сумному стані. В репарації прийняло найживішу участь все в ське громадянство—«приставомъ и дозорцею» був «панъ Созонъ мілыка бурмистръ упрошоный отъ всего мѣста». «Року 1613, месяца Бариля 16 дня почали съ фундаменту поправляти церковъ святои

[1] Л. Похилевичъ. Сказанія о населенныхъ мѣстностяхъ Кіевск. губ. К. 1864, стор. 2.

[2] Ф. Эрнстъ. Къ раскопкамъ у памятника св. Ирины. Юбилейный сборникъ Истор. Этногр. кружка при И. Универс. св. Влад. К. 1913, стор 106—109 і окремо—ст. 8 -11.—Гадаємо, що цих прикладів досить, щоб значну частину Батиївих гріхів перенести на самих киян, на московський гарнізон, що довгий час займав Старий Київ, і на самих служителів вівтаря. Так само поробилися руїнами всі чудесні замки та фортеці Західної України—Кам'янця Подільського, Острога, Дубна, Луцька, Кремінця, Меджибожа, Бара та безліч инших. Наші кращі палаци—в Ляличах чи Батурині—в самі мирні часи в кінці XIX століття протягом короткого часу стали руїнами без всякої допомоги з боку Татар чи уніятів. Всім відомо, як будувались в нові часи міста за рахунок античних (напр. Севастопіль користувався матеріялом з Херсонесу й т. и.) Чимало подібних зразків дає й сучасний Київ, де наслідком горожанської війни та соціяльних змін низка будівель, що опинилась без хазяїна й догляду, щезала иноді протягом де-кількох місяців, тижнів і навіть днів.

[3] Більшість нових дослідувачів ототожнюють церкву Успіння зі старою «Божою матерію Пирогощею», яку згадують літописи й Слово о полку Ігореві. (П Л—въ. Еще одна изъ древнѣйшихъ церквей въ Кіевѣ. Кіев. Стар. 1887, дек., с. 779-80; И. Малышевскій. О церкви и иконѣ Богородицы подъ назв. «Пирогощи» Чтенія О-ва Н. Л. кн. V, К. 1891; Іер. Антонинъ. К. Под. Успенск. соб. церковь, К. 1891; Н. И. Петровъ, И. Т. Очерки. К. 1897, стор. 181—182). Стара церква перебудовувалась в кінці XV стол. (Антонин датує її 1474 роком). Року 1482—«сия божественная церковь была изнищена и ободрана... иконы полуплены и попалены все отъ поганого царя Перекопского Мендикгирея и отъ нечестивыхъ его агарянъ» (Сборн. лѣт., отн. къ Ю. и З. Россіи, К. 1888, с. 81—86).

Пречистой Успѣнія соборную, стоячую въ рынку мѣсте Киевскомъ, внутри и зъ надворя, бо ошарпалася была велми и розвалялась: верху всего не было. Старый муръ по вышине окна збивши, весь верх знову муровали; самую баню и тые 4 бани около неи—знову робили, бо прежде тыхъ малыхъ бань не было, толко было дошками покрыто. А поправлялъ тую церковъ майстеръ зе Влохъ, Савостиянъ Брач»[1]. Дуже докладне описання зробленої репарації розвязує на жаль далеко не всі, цікаві для нас питання. Слова «раніше тих малих бань не було, а тільки було дошками покрито» треба, очевидячки, розуміти так, що церква мала середню, велику муровану баню, а решта церкви була крита деревляним дахом. Брачі змурував, крім центральної, чотири нових бані—але невідомо, по кутках будови чи по системі, прийнятій в деревляному українському будівництві—розміщення бань хрестом. На малюнку Вестерфельда 1651 р. бані церкви стоять ніби-то по-над кутками[2]. Можливість цього мабуть підтверджується теж неясними словами «домуровали и остатней бани на рогу отъ Урмянское церкви» (див. примітку). Але архідіякон Павло з Алеппо, який відвідав церкву 1654 року, пише, що їх «ввели в благолінну муровану церкву, що серед ринку, з п'ятьма банями, розміщеними хрестом, во ім'я Успіння Богородиці»[3].

---

[1] Ibidem. Уперше ці дорогоцінні замітки «Иерея Кирила Ивановича», який бачив репарацію «очима своими», були опубліковані в Кіев. Стар. (Соборъ вмѣсто собора, К. Стар. 1882, № 2, сс. 415—417) Той же таки літопис повідомляє й про дальший хід праці: «почали месеца мая 13 дня; почали исъ середини робити зысподу и заробили болшую баню месеца сентября 4 дня. Того ж месеца 21 дня у вовторокъ поставили и крестъ на церкви, той же так, што и прежде былъ, але позлотили знову. Месеца октября 1 дня домуровали и остатней бани на рогу отъ Урмянское церкви». 5-го грудня почали служити, і служили всю зиму; на Великдень «опять вси обради были виношены зъ церкви. И презъ тое лѣто робили и доробили за помочю Божиею месеца августа 14 дня».

[2] Ліва половина панорами; тут ідуть, справа наліво: катедральний костьол, церква Успіння (Петров приймає її за Миколу Доброго), ратуша з вежею, Добрий Микола, Воскресенська брама, Братство і т. д.

[3] Наврял, щоби ця особливість була їй надана лише після пожежі 1651 року. Як відомо, під час перебування у Києві Януша Радзивила (і з ним Вестерфельда) з литовським військом церква згоріла разом з магістратським архівом, що зберігався в ній (свідоцтва про пожежу зібрані Я. І. Смірновим—Труды XIII Археол. С. т. II, М. 1908, сс. 288—294). Покриття бань безумовно згоріло. Офіційне, хоч і пізніше джерело—відомість протопопії київоподільської 1784 року пише, що церква «горѣла въ 1651 году, отъ которого пожара и повреждена верхняя часть» (Кіев. Епарх. Вѣдом. 1862, № 9, с. 300). На плані Києва 1695 року бані розміщено хрестом (Планъ Кіева 1695 г., изданный Кіев. Ком. К. 1893). — Пізніше київська громада слабо доглядала за церквою—гетьман Мазепа 1703 року наказує київському магістратові «двері и окна церковнии поправляти, жеби через тое входу птаство до церкви не имѣло, и перешкоди до церковного набоженства не было» (Кіев. Стар. 1884, сент., с. 136). Церква знову горіла 1718 року, але фундаментальну репарацію було зроблено лише у 1770-х роках архіт. Ів. Григоровичем Барським, коли чотири бані було знято. Після пожежі 1808 року повалилась і велика баня. Біля 1809 року «по наружнымъ стѣнамъ въ крыши щиты старинным украшеніемъ» розібрано «для приличнаго вида». Сучасна баня—ампірна (певно архітекта Меленського). В середині церкви збереглося чимало деревляної різьби XVIII століття.

Участь італійського майстра Себастіяна Брачі в згаданій перебудові не повинна нас дивувати. Артистична культура Італії в добу ренесансу й бароко виявила надзвичайну експансивну силу. Правда, кращі майстри знаходять собі досить роботи й у себе дома, або часом їх викликали до Франції, Англії, Німеччини. Решта—ціла безліч майстрів, иноді справжніх художників, часто й просто ремісників, цінних знанням нових технічних прийомів та художніх форм,—розсипається по цілій Східній Европі, пробирається навіть за стіни московського царства. В Польщі та на Україні їх було дуже багато. Вони вже давно могли сюди попадати не тільки з Заходу, але й через генуезькі колонії Криму—Генуезці у XV столітті заснували у Київі школу[1]. У першій половині XVI віку Італійцям особливо протегувала дружина Сигизмунда I, королева Бона Сфорца, яка мала численні замки на Правобережній Україні, м. и. в Кременці на Волині. Про численних Італійців, що працювали у XVI та XVII століттях у Львові, ми вже були згадували вище. Діяльність Петра Італійця, Паоло Римлянина, П'єтро Барбо, П'єтро з Карассо («Красовського») і т. и. має для нас особливий інтерес тим, що Римлянинові львівське братство доручило збудування чудесної—в улюбленій українській системі—трьохбанної Волоської церкви (будувалася 1570—1630 рр.), П'єтрові Барбо—величезної, стрункої дзвіниці Корнякта (1570—1578) і Карассо—найпривітнішої будови Львова—мальовничої, також о трьох банях, капели Трьох Святителів, що скромно дотулилася до згаданої дзвіниці та Братської церкви. Близько до тогочасного Львова стоїть і відомий надгробок Костянтина Острозького в Лаврі (1579 р.), алебастровий, як і всі львівські надгробки[2].

Тому-то можливо, що при жвавих стосунках з Заходом взагалі і між иншим зі Львовом перед самим заснуванням київського братства, шкіл та друкарні (1615 р.) кияне могли через львівське братство або иншими шляхами здобути потрібного їм майстра. Можливо також, що він приймав участь в збудуванню великого мурованого костьолу, що саме будували на той час київські домініканці (нині церква Петра й Павла).

Себастіяно Брачі, подібно до Петра Німця, очевидно твердо осів у Київі. Його дочка вийшла заміж за знатного киянина того часу—Богдана Балику[3]. На превеликий жаль, праці його до нас не дійшли. Але що він міг з доручення «всього міста» реставрувати стару церкву в дусі популярної на Україні хрещатої п'ятибанної системи — доводять його львівські колеги зі своїми чудесними, трьохбанними будовами.

---

[1] Трохи згодом відомий італійський майстер, Алевіз Новий, що збудував у Москві Архангельський собор (1505—1509), як виявилось згідно з останніми (неопублікованими) дослідами Мик. Л. Ернста, затримавшись по дорозі до Москви в Бахчисараї, виконав там славні «залізні ворота» (1503 р.), майже цілком повторені пізніше в порталах Архангельського собору.

[2] Після пожежі 1718 року де-які частини його ліплення були перероблені.

[3] В. Б. Антонович, Паны Ходыки, Кіев. Стар. 1882, № 2, с. 257.

II. Реставрація в епоху Могили.

На чолі культурно-релігійного руху першої половини XVII віку стоїть мітрополіт Петро Могила.

Незалежно від того колосального значіння, яке мали релігійні пам'ятки Київа, як свідки, як доводи старовини християнства на Україні та його візантійських традицій — Могила, очевидячки, спеціяльно цікавився пам'ятками старовинного будівництва та літератури. Не дивно, що й його будівельна діяльність концентрується переважно в Київі, де старі пам'ятки були скупчені в такій величезній кількості.

Дякуючи капітальній праці проф. Голубева, ми маємо тепер повну картину тої надзвичайно енергійної діяльности, яку виявив Могила під час реставрування київських церков. Численні листи розсилав він з прозьбами допомоги — грішми та матеріялами — поновленню та репараціям церков. І дійсно — на будівлі офірують: то діжки вапна, то що «Богъ до сердца подастъ». На ту-ж таки мету йшли і великі власні кошти Могили[1].

Родина Могили й він сам ще й раніше уславились, як меценати — їх герб ще й тепер оздоблює баню «Волоської» церкви у Львові. Але обнявши мітрополію, він свою увагу присвячує майже виключно Київу.

Без сумніву, найважніша справа реставраційної діяльности Петра Могили було поновлення святої Софії, мітрополичої катедри. Недаром сучасний панегірист виголошує:

> «Тебе Софіи руины чекали
> З твоихъ надправы рукъ ся сподѣвали»...[2]

Для софійського собору науці пощастило звязати безперервну низку відомостів від самого початку його існування. Занепад Софії відноситься переважно вже до XV—XVI віків[3]. Чужинці, які відвідували собор у кінці XVI віку, з захопленням описують його величезні розміри, багатство та ріжноманітність архітектури, старі підлоги з кольорових плиток та мозаїки, які робили його, поруч із костянтинопільською Софією, «першим в Европі», але в цей самий час, ще до прийняття унії, він був вже в такому стані, як певно ніколи ні до, ні після того. Церквою завідував якийсь жовнір. Коли вірити Вере-

---

[1] С. Т. Голубевъ, Кіевскій Митрополитъ Петръ Могила и его сподвижники, т. I, К. 1883, с. 337—361, т. II, К. 1898, с. 411—462.

[2] «Евѳонія веселобрмячая» Голубев, op. cit., т. I, с. 550.

[3] На той час, через занепад Київа, як центра, мітрополіти майже перестають відвідувати свою катедру і вона приходить до повної руїни. П. Г. Лебединцев приводить свідоцтво половини XVI віку, що на дахові св. Софії ростуть дерева (Прот. Лебединцевъ. О святой Софіи кіевской. Труды III Археол. Съѣзда, т. I, 1878, с. 66; джерело не вказано). Скоро після цього софійський намісник пан Богуш Гулькевич-Глібовський «своими власними пѣнезми учинилъ немалый поратунокъ и подпоможеніе въ оправѣ великоѣ церкви святоѣ Софіи, ее покрылъ и побилъ» (Акты Зап. Рос., т. III, № 83; Голубевъ, Матеріалы для ист. зап. рус. церкви. Чтенія О-ва Нестора Лѣт., кн. V, К. 1881, с. 197).

щинському. коло 1595 року церква була «не тільки забрудена худобою, кіньми, псами та свинями, і разом з тим не мало позбавлена церковних прикрас, які нищено дощами через поганий стан даху, але останніми часами почалося вже й руйнування самих стін—що все з'являється наслідком поганого догляду київських мітрополітів та байдужности панів грецької віри[1]». Про такий саме стан собору кажуть Лассота та Гейденштейн[2].

Нарешті 1605 року Софійську церкву відібрано від «попа Филиппа» за те, що останній забрав з престолу «скринку з мосчами» і «каменье тесаное по столбахъ и сходахъ разнымъ людемъ пораспродавалъ»[3]. Коло 1621 року обивателі київські скаржилися на те, що пан Садковський «церковъ Софейскую обыдралъ, олово обобралъ и продалъ, а тресками покрылъ умысльне, абы се обалити, якъ и иншие муры повалялися», і просили покрити її хоч би соломою, «жеби ей не гнити»[4]. І ось 1625 року повалилася частина західньої стіни і завалила вхід[5].

В такому вигляді прийняв церкву Петро Могила при урочистому в'їзді до Київа 1633 року. Ще за кілька днів до його приїзду «почали... заразъ руины з церкве заваленые выносить и тую опустѣлую церковъ... на приездъ его мил. о. митрополита православного вичищчать и ухендожать»[6]. Церква була зараз же освячена, й про приведення її до кращого стану Могила турбувався «день і ніч» до самої своєї смерти[7]. В середині церкви, по заяві «возныхъ енераловъ», в цей час, «жадныхъ охендозтвъ не было, ани до одправованя набоженства такъ книгъ, яко и жадныхъ аператовъ не знайдовало, толко самый спустошалый и опалый муръ голый и олътари, руинами се заваленые, зънайдовали»[8].

Про те, до якого вигляду привела Софію реставрація Могили, ми можемо бачити з дуже докладного опису Павла Алепського і безцінним малюнкам Авраама ван-Вестерфельда[9].

---

[1] Sposób osady nowego Kijowa etc. ks. Józefa Wereszczyńskiego... biskupa kijowskiego (Pisma polityczne, wyd. Kaz. Józ. Turowskiego. Bibliot. polska. zesz. 124—126. Krak. 1858, s. 36—37).

[2] Сборникъ матер. для ист. топогр. г. Кіева, К. 1874, II, с. 16—17, 23—24, 44—45.

[3] О. И. Левицкій, Къ исторіи водворенія въ Кіевѣ уніи. Чтен. О-ва Нест. Лѣт., кн. V. К. 1891, с. 142.

[4] С. Т. Голубевъ, Петръ Могила, т. II, К. 1898, с. 415.

[5] Τερατουργημα, lubo cuda etc... Athanasiusza Kalnofoyskiego, Київ, 1638, s. 196.

[6] Голубевъ, Петръ Могила, т. I, прил., с. 538.

[7] Згідно зі словами панегіриста Михаїла Сльозки (в передмові до Цвітної тріоді 1642 р.), Петро Могила св. Софію, «въ руинахъ уже будучую, знову ремонтовалъ и до першей оздобы коштомъ и стараніемъ привелъ» (Голубевъ, op. cit., т. II, с. 417).

[8] Ibid., с. 416.

[9] Путеш. Антіох. Патр. Макарія, пер. Муркоса, вып. II, М. 1897, с. 67—72. Малюнок Вестерфельда, що представляє в'їзд Януша Радзивила через браму св. Софії 1651 р., був уперше виданий у «Христіанскихъ древностяхъ» В. Прохорова (СПБ. 1875) і в гарній фототипії in fol. в Атласі до «Трудовъ III Археол. Съѣзда» в Київі, К. 1878, табл. IV. Оригінал, по недбалості видавців, загинув. Тільки в київському церков. археол. музеї мені пощастило розшукати його

Детальний малюнок східньої частини (1651 р.) доводить, що церква тоді ще дуже добре зберігала свій старий вигляд. Найбільша відміна від сучасного вигляду та, що бокові галерії-аркади в той час були ще одноповерхові та відкриті[1]. Похилий дах сполучав їх з головною масою собору. Стіни великої вівтарної апсиди були зміцнені контрфорсами. Вежі у західнього фасаду собору мали високі конусоподібні дахи. Покриття бань ще майже півсферичне, з цини, і тільки на великій бані видко чепурний півбанок. Численні декоративні ніші вівтарів були ще оздоблені фресками—певно пізніше замазаними. Західній фасад, згідно з описанням архід. Павла, ще не позбавився своїх мармурових колон—очевидячки й тут найменше провинилися Татари або уніяти.

Великий інтерес має для нас одна деталь на вестерфельдівському малюнку собору зі сходу-це оздоба північної галерії собору (південна закрита від ока глядача дзвіницею) якимсь пишним аттиком з декоративними скульптурами—фігурами лицарів зі списами в руках, то-що. Східня стіна тої-ж таки галерії має оздобу по-над ґзимсом з загнутих до гори волют та декоративний шпиц з куль, насаджених одна на одну. Мимоволі напрошується порівняння з ренесансовою архітектурою Нідерландів, Німеччини та Польщі, де звичай оздоблення фасадів такими скульптурами був дуже розповсюджений; треба тільки згадати чудесний Schlachthaus в Гаарлемі, Zeughaus в Данцігу, замки в Красичині та Баранові, ратушу в Тарнові, і особливо будівлі Львова-церкву Бенедиктинок, «чорну каменицю»—кінця XVI віку (архіт. П'єтра з Карассо) та дім Корнякта або Яна Собєського, який за часів цього останнього короля одержав свій сучасний аттик з фігурами лицарів та дельфінів. Дуже цікава й ще одна деталь на малюнкові Вестерфельда: ґзимси всіх бань та вівтарів прикрашені круглими кахлями—аналогічно до тих, що існують і нині в Лаврі, в Михайлівському манастирі й т. и.

Але поруч з численними свідоцтвами про зовнішнє та внутрішнє приоздоблення Софії мітрополітом Могилою, ми маємо два очевидячки безсумнівні докази того, що західню частину церкви Могила не вмів або не встиг привести до нормального вигляду. Павло Алепський з вражінь 1654 року пише: з боку західнього нартексу вона напівзруйнована... праворуч від того, що входить в західні двері, знаходяться два покинуті вівтарі: один во ім'я Богоявлення, себ-то Хрещення, де стоїть купель для почесних людей з твердого червоного каменя, схожого на порфір, а в середині другого вівтаря збереглися його спорудження[2].

фотографію, яку марно шукав Я. І. Смірнов (Труды XIII Арх. С., т. II, с. 206). Фотографію подарував у Музей М. В. Юзефович 1875 року (Труды К. Дух. Акад. 1875, іюль, с. 168). Другу таку фотографію недавно знайшов у бібліотеці св. Софії І. В. Моргилевський. Про решту малюнків св. Софії—див. нижче.

[1] Вони були надбудовані за Мазепи. Раніше цю зміну накидували Могилі—див. м. Евгеній, Описаніе К. Соф. собора К. 1825, с. 34; П. Лебединцевъ, О наружности Кіево-Софійского собора въ древнемъ видѣ. К. Епарх. Вѣд. 1862 № 7, с. 204—210 і т. и.

[2] Путеш. антіох. патр. Макарія, пер. Муркоса, в. II, М. 1897, с. 68.

Важливі в цій справі малюнки Вестерфельда: вони дають багато старанно зазначених деталів, але цілком покладатись на них неможливо. За мальовничими руїнами не видко самих мас собору—він їх опускає. Навряд, щоб нартекс собору, після реставрації Могили, заростав травою, стояв цілком одкритий, як давно покинута руїна. Єсть, здається, і де-які вольності в розміщенні арок та піварок. Єсть, нарешті, і протиріччя самому собі: на малюнку собору зі сходу, з боку вівтарів, вежі Софії представлено з конусоподібним дахом, який нагадує гострі дахи західніх замків (напр., замок у Кам'янці-Подільському, Краківський Вавель), або, можливо, зберіг стару форму покриття бань та веж, яка уживалась в Грузії та Вірменії; а на вигляді собору зі сходу ми бачимо одну з цих самих веж напівзруйновану, порослу травою і замісць даху якісь гнилі дрючки. Ми можемо зробити тільки один висновок з цього протиріччя: на малюнку в'їзду й зустрічи Януша Радзивила—урочистий тріумф не можна було представити на фоні злиденних руїн—і тут Вестерфельд дав правдивий малюнок собору, мабуть навіть прикрасивши його згаданими фігурами лицарів; західній фасад (екзонартекс), що його дійсно не привів Могила до ладу і пізніш цілком було перебудовано, він використав як улюблений в західніх малярів XVII—XVIII віків мотив руїн і тут дав більшу волю своїй фантазії. Все-ж таки малюнки залишаються дорогоцінним матеріялом для дослідувача архітектури святої Софії[1].

В середині церкву Софії було приведено Могилою до гарного стану. Підлогу собору було вище підлог більш старих часів викладено ріжнокольоровими плитками мозаїки, що добре збереглися, вівтар ще був прикрашений мармуром ріжних пород. Могила збудував і новий іконостас, дуже високий і багатий. «Ніхто не в силах його описати—через красу та ріжноманітність його різьби та золочення»—викликає архід. Павло. Іконостас мав де-кілька поверхів, 12 великих ікон, високі колони з глибокою різьбою та позолотою, на де-яких виноградні лози, кольоровані—як це й тепер можна часто бачити—зеленим та червоним. Вище різь-

[1] Я. І. Смірнов не розгадав цих малюнків (в його виданні—табл. IX мал. 1—2, т. X мал. 1-2, т. XI мал. 1—2); малюнок хрещальні він спочатку зближав з Софією, але відмовився від цієї думки (с. 488—489). Тільки М. Л. Окунев в своїй статті про хрещальню Софійського собору (Зап. Отд. Рус. и Слав. Арх. им. Р. Арх. О-ва 1915) одгадав об'єкт згаданого малюнку. Решту зі згаданих вище малюнків вважали до останнього неясною. Лише в-осени 1920 року автора цих рядків вразила схожість чотирьох перелічених малюнків з західньою частиною св. Софії. Разом з знавцем архітектури Софії, І. В. Моргилевським, ми перевірили ці гадки, й прийшли до висновку про належність цих малюнків до Софії. Пізніше І. В. Моргилевський поглибив ці досліди та додав до перших чотирьох ще два малюнки західнього фасаду (табл. IX мал. 2 та табл. X мал. 1). Оригінальні копії Вестерфельдівських малюнків передано нині з Ленінграду до Варшави. Мені пощастило детально простудіювати їх в Ленінградській Академії Мистецтв ще до вивозу 1922 року. 1923 року Всеукраїнським Істричним Музеєм у Київі випадково придбано оригінал Вестерфельда - сепію, що лише в копії олівцем була відома Смірнову (т. XIII м. 6). Смірнов вважав, що всі оригінали загинули. Існування цього малюнку, а мабуть і инших, може пролити цілком нове світло на всю їхню історію й авторство Вестерфельда.

блені та позолочені рами з круглими медальйонами для ікон, вище— деісус. Царські ворота з срібла і з популярною в українськім мистецтві фігурою птаха-пеликана, який власною кров'ю годує своїх дітей.

Де-які ймення майстрів, що працювали по замові Могили, збереглися в його рукописній замітці. Тут згадуються pan Henryk, pan Stanisław i pan Mikołay złotnik [1]. Відомий, крім того, московський «сусальник» Іоаким Євтіхієв, якого надіслав на прохання Могили московський цар: він «преславно иконы въ св. Софіи украси, во еже всѣмъ дивитися преславному сицевому дѣлу, и съ миромъ отпущенъ въ Москву» [2].

Велика Лаврська церква на виданню 1661 року.

В такий вигляд, після тринадцятилітньої праці (1633—1647), привів Могила свою славетну катедру.

Лаврській церкві уділено менш уваги, правда, вона ніколи не знаходилася в такому сумному стані, як Софія в кінці XVI віку. Ще до Могили дбав про неї Єлисей Плетенецький; очевидячки, роля Петра Могили, лаврського архімандрита (з 1627 року) і потім мітрополіта, обмежувалася переважно дальшим прикрашенням церкви—вже відповідно до смаку нової епохи. Могила «внутрь и не внутрь муромъ и деревомъ поновилъ» Печерську лавру (слова сучасного панегіриста) [3]. Ті-ж таки джерела—описання Павла Алепського та малюнок Вестерфельда 1651 року (лавра з боку дальших печер)—допомагають нам з'ясувати суть зроблених Могилою переробок: їх доповнюють гравюри на лаврських виданнях другої половини XVII віку [4]. Малюнок Вестерфельда найбільш з'ясовує питання про загальний вигляд будинку, бо лаврські гравюри—хоч виконані гарно, як деревляні

---

[1] Кіев. Епарх. Вѣдом. 1862, № 7, с. 217—218. Оригінал в Софійській бібліотеці.

[2] Акты Ю. и З. Россіи, III, № 60—62.

[3] Згаданий вище львівський друкар М. Сльозка в його виданню „Цвѣтной Тріоди" 1642 р. Порівн. Н. Петровъ «Что сдѣлалъ кіев. митр. Петръ Могила для украшенія великой церкви К. Печ. Лавры?» Кіев. Стар. 1900, III, с. 145.

[4] Лаврські гравюри: панегіаріонъ 1655 р., гравера Іллі: 1658 р., на пречесних акафистах 1671 та 1660 року; на Патерику Печерському вид. 1661 р. та гравера А. К.—1677 р. на пречесних акафистах всеседмичних. З східнього боку лаврську церкву видко на панорамі Київа 1689 або 1691 року («Тезис Обідовського» в Ленінградській Публ. Бібліотеці в основних рисах згідний з малюнком Вестерфельда). Про тезис Обідовського гравера Інокентія Щирського—див.

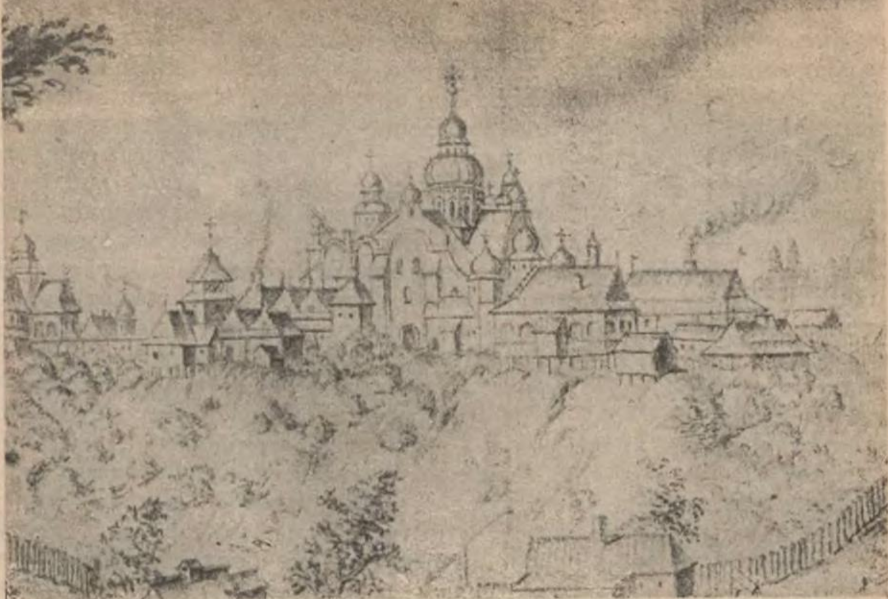
Малюнок лаврських будов 1677 року.

гравюри—для нашої мети мало здатні, тому що завжди показують лише його західній фасад. Про дахи було зазначено вище: тут ця особливість виступає цілком ясно. Бокові та східні фасади закінчуються на горі величезними мурованими гострими фронтонами; на їх полі ясно виступають півкруглі дуги старої візантійської будівлі. Таким чином дах наближається до форми на вісім нахилів, остільки популярної на Кавказі та в XIV—XV віках—на ґрунті Новгороду та Пскову. Кожний фронтон закінчується невеличкою банею, так що, разом з великою банею, вони утворюють українську систему хрещатого розміщення бань [1]. Візантійська форма півсферичного покриття бань, як і на Софії, одержує тепер легке загострення у підніжжя хреста. Проте велика баня має сильно підняту, випучену форму з перехватом понад ґзимсом тамбура й невеличкий півбанок, грубуватий формою на лаврських гравюрах і надзвичайно чепурний в передачі Вестерфельда. Тамбури бань—певно гранчасті, покриття—з блискучого білого заліза, з золоченими хрестами. Менш змінився західній фасад будівлі—тут ще залишаються три окремі дахи, що криють кожну наву зосібна; над середньою дугою (закомарою)—розірваний фронтон; нартекс увінчаний банею вищою від бокових і прикрашеною, подібно до центральної, невеличким півбанком. Цеглові фасадні арки було прикрашено «різьбою» та «всякими хитрощами штуки». Здається, що тамбури бань, також подібно до Софії, мають по-над ґзимсом окрасу з кахель. Над дверима—фрескові образи. Вікна—з «прозорим, кришталним шклом». В середині церкви у нартексі Павло Алепський бачив одну арку (певно нішу для надгробку), «внутри всю з мармуром з письменами; арка з того та другого боку покрита блискучим мармуром та різьбленими оздобами (барельєфами): тут предста-

---

Д. А. Ровинскій, Подробный словарь русскихъ граверовъ, посм. изд. съ рис. т. II, стлб. 1232—35. Подробн. словарь рус. грав. портр., изд. съ рисунк., т. III, СПБ. 1888, стлб. 1523—1532.

[1] Павло Алепський налічує усього дев'ять бань—разом з трьома банями понад вівтарними апсидами та банею предтечівського приділа. Про ці бані літопис Величка оповідає, що 1687 року в Успенську церкву «крѣпкій ударилъ перунъ и верхъ оныя пробилъ и дерево подъ банею запалилъ... Дерево зась, подъ банею запаленое, послушникъ еденъ монастырский... зъ сокирою зхопившись, вырубалъ и на землю скинулъ, и церковь оную прекрасную оборонилъ отъ огня тогдашняго» (Літ. С. Величка, т. III, с. 57).

Вид на Лавру з боку дальніх печер.
Малюнок А. ван-Вестерфельда 1651 року (деталь).

влено людей, коней, бійки, колесниці та гармати тонкою чистою роботою, яка приводить розум в здивування». Підлогу церкви було викладено плитами червоного шиферу та кольоровими кахлями. У вівтарі були ще мозаїчні образи, яких вже нині немає.

Серед церков, які реставрував у Києві Петро Могила, звертає на себе увагу його особливий інтерес до церков, які мали відношення до князя Володимира. Тут особливо виявилося бажання оживити старші традиції країни, вказати на реальні сліди, залишені тут київським князем, що хрестив Русь. Це було необхідно в гарячій полеміці, яка розгорілася тепер між представниками трьох церков — письменниками православного, уніятського й католицького табору. Правда, тепер ми знаємо, що ані Спас на Берестові, ані церква Трьох Святителів не були збудовані Володимиром. Але в епоху Могили — і до другої половини минулого століття—в це вірили і, мабуть, тільки завдяки цій вірі старі будови збереглися до нас.

Природньо була найважнішою пам'яткою часів Володимира Десятинна церква [1].

---

[1] Тепер залишилися тільки сліди її фундаменту. Десятинна церква, здається, єдина, про яку ми маємо певне літописне свідоцтво, що вона була поруйнована за часів погрому Батия: «отъ тягости повалишася зъ ними (людьми та товарами) стѣны церковныя»... (Іпат. 1240 р.) Про її дальше існування відо-

Сильвестр Коссов у свойому Paterikon'і, вид. 1635 року, фігурально висловлюється про Могилу, що він повелів «Десятинну церкву пресвятої діви, що стоїть біля брами київської, викопати з темряви підземної та відкрити денному світові»—себ-то зайнявся розкопками старих стін та фундаментів церкви [1]. До тих часів зберігся порівнюючи краще тільки південно-західній кут будинку—«szmat muru» по виразу того-ж таки Коссова. За свідоцтвом Боплана, височінь цих стін була 5—6 футів, і вони були «покриті грецькими написами, вирізаними в алебастрі» [2]. До цих решток стін Могила додав трьохгранний вівтар та північну стіну (певно внутрішню стіну бокової нави), так що церква у плані одержала форму довгого прямокутника з зрізаними східніми кутками, довжиною біля 20 аршин [3]. Середня частина реставрованої церкви нагадувала вежу з чотирьохгранним пірамідальним дахом, на якій насаджено півбанок. Вежа переходить на сході у вівтар, п'ятигранна форма якого, подібна до Могилиних вівтарів Спаса на Берестові, скоріше слідує за готичними зразками, ніж за піввісьмериком деревляних церков. Вікна середньої частини мають на горі загостренна на зразок готичної стрільчатої арки [4]. З заходу, очевидячки, було прибудовано деревляний бабинець з банею або дзвіницею по-над ним—так малює Десятинну церкву панорама Київа 1651 року, де ми бачимо, що церква складається з трьох окремих частин, з банею над кожною—без сумніву за зразком деревляних церков. В фасад церкви були вставлені рештки грецьких написів, які було знайдено в руїнах. Могила не встиг закінчити реставрацію, бо в свойому заповіті 1646 р. він каже: «на закінчення церкви, що зоветься Десятинною, яку я почав реставрувати,—на остаточне

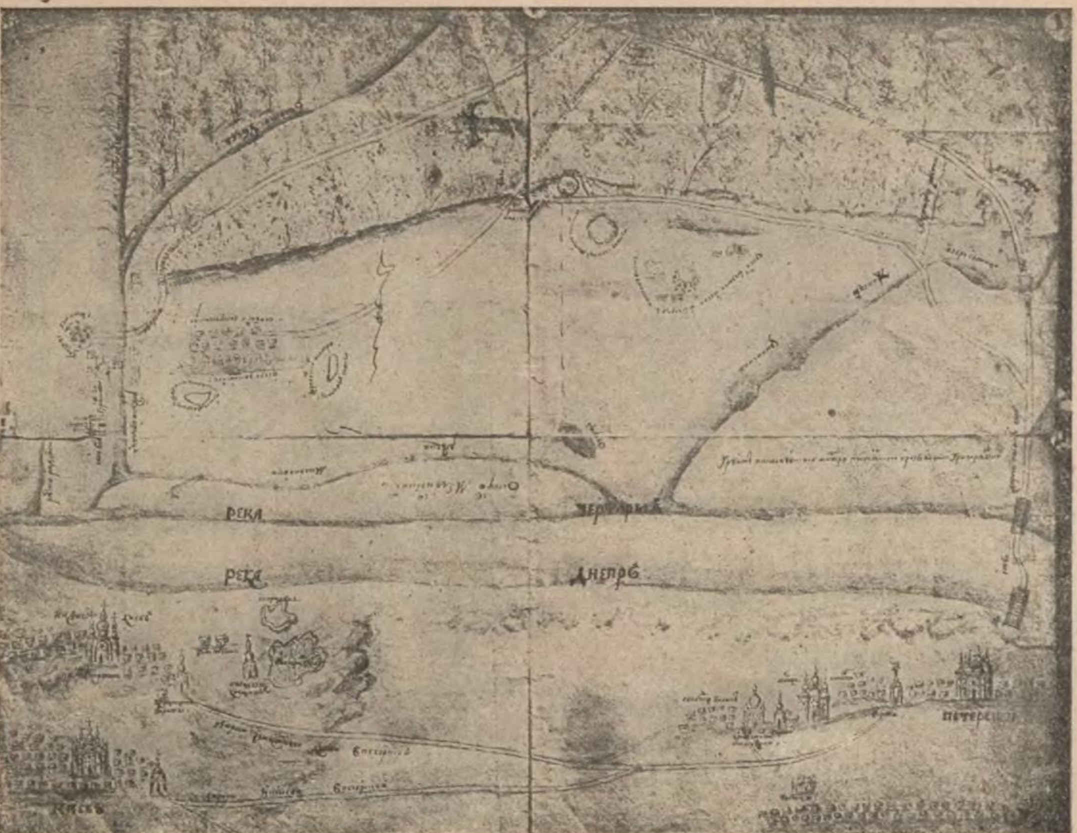
костів немає. На початку XVII віку існувала деревляна церква «святого Миколы назв. Десятинного», яка належала уніятам (на існування її, здається, уперше було вказано в «Описанін Кіевопеч. лавры» вид. 1817 р., с. 106; пізніші архівні розшукування П. Г. Лебединцева та проф. Голубева підтвердили це. Порівн. П. Л. Почему Десятин. ц. извѣстна въ народѣ подъ именемъ Десятиннаго Николая? К. Старина, 1883, № 8. Голубевъ, Матер. для ист. зап. рус. церкви, Чтен. Нест. Лѣт. кн. V, К. 1891, с. 223 і далі, та Ист.-топ. изслѣдов. о древ. Кіевѣ, ibid., кн. XIV, К. 1900, с. 23–24). Деревляну церкву розібрав Могила 1636 року, коли уніяти жалілися, що Могила «моцно... кгвалтомъ... наѣхавши на церковъ св. Миколы, назв. Десятинного, з довечныхъ вековъ при митрополитѣ киевскомъ въ уніи будучую, на предместю Киевскомъ, на горе Софійской, въ паркане самомъ будованую, которую церковъ роскидати росказалъ...» (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. V, с. 223).

[1] Paterikon K. 1635, з. 181; Сборн. матер. II, с. 26.

[2] Description d'Ukraine, Rouen 1660; Сборн. матер, II, 44. Боплан називає ці стіни церквою св. Василя, але це помилка. Порівн. М. Максимович. Соб. соч. т. II, К. 1877, с. 62.

[3] Митр. Евгеній, Опис. К. Соф. собора, К. 1825, с. 7. Планъ первобытной Десятинной церкви съ объясненіемъ оного. Отеч. Зап. М. 1825. март; М. Берлинскій, О Десятинной церкви, Труды О-ва ист. и Древн. Рос. 1830, V; малюнок Десятинної церкви видано багацько разів—напр., у Фундуклея, Закревського і т. и. Порівн. Смирновъ, Рисунки Кіева 1651 г., с. 434.

[4] Її видко особливо добре на абрисі у Берлинського (Описаніе Кіева, СПБ. 1820, біля с. 152) та на літографії в «Галерeѣ кіевскихъ достопр. видовъ и древностей» Н. Сементовского и А. Гаммершмидта, табл. VI, К. 1857.

Київ на плані маєтків Пустинно-Микольського манастиря 1719 року.

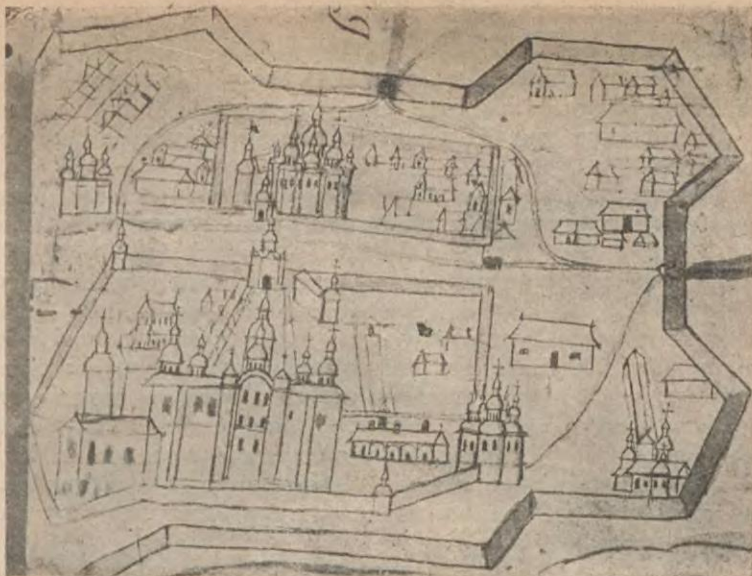

Поділ та Старий Київ на плані маєтків Пустинно-Микольського манастиря 1719 року (деталь).

Старий Київ на плані маєтків Пустинно-Микольського манастиря 1713—1715 рр. (деталь).

(Всеукраїнський Історичний музей ім. Т. Шевченка).

Лавра на плані маєтків Пустинно-Микольського манастиря 1713—1715 рр. (деталь).
(Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка).

поновлення її призначаю.. тисячу злотих» [1]. Можливо, що це закінчення належить до 1654 року, коли московський гарнізон, що зайняв тоді Старий Київ, освятив її [2]. Очевидячки, цей самий гарнізон поширив пізніше церкву, переробивши її західній бабинець на зразок великоруської «трапези», і зробив церкву двохповерховою, з приділом Петра і Павла на горі [3]. В такому вигляді церква і представлена

[1] Сборникъ матеріаловъ К. 1874, III, с. 72. У 1635 році перед початком робіт була зроблена «складанка на реставрованіе свято-пречистой церкви Десятинной»; зберігся список персон, що приносили пожертви (К. Еп. Вѣд. 1862, № 7, с. 218—9).

[2] Н. Н. Оглоблинъ. Изъ архивныхъ мелочей о Кіевѣ XVII в. Кіев. Стар., 1889, май—іюнь. с. 578.

[3] Проф. Голубев приводить свідоцтво «Росписного списку» Київа 1700 року, де в числі зробленого за минулі роки згадується: «къ ней (мурованої Десятинноï церкви) придѣлана трапеза деревянная, да вверху придѣлъ св. верх. ап. Петра и Павла» (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. VI, К. 1892, с. 75). На плані Києва 1695 р. (вид. Київ. Комм.) і на плані Десятинноï церкви у Фундуклея видко ще прибудову з півночи. У 1758 році Десятинну церкву репарувала черниця Нектарія (кн. Нат. Бор. Долгорукая; див. Н. В. Десятинная церковь. Кіев. Стар. 1888, іюль, с. 6). При цій репарації, по свідоцтву Іоана Леванди, «слова греческія, изображенныя на внѣшней стѣнѣ между большими, круглыми, мурованными, украшеніями, представляющими опоясаніе верхней церкви, сбиты работниками для бѣленія» (Голубевъ. Петръ Могила, т. II, с. 433). «Краткое историческое описаніе первопрест. собора Десят. церкви въ Кіевѣ» СПБ. 1829 (Бібл. Всеукр. Істор. Музею) говорить про відкриття під штуком південноï стіни грецьких «літтеръ» коло 1771 року (с. 8; те-ж саме у полтавському виданні 1849 р.). Порівн. ще Орловскій, Церк. археол. замѣтка (о греч. литерахъ Дес

на відомому малюнкові початку XIX віку. Про великоросійське оброблення трапези (яка згадується вже 1682 року) свідчить також рід кокошника над її боковим входом, примітний на абрисі у Закревського.

На церкві Спаса на Берестові далеко ясніше ніж на всіх перелічених церквах виступають нині сліди Могилиної реставрації.

Нині ця низенька церква ледве примітна серед фортецийних валів, які оточують її; але вона з далеко більшим правом, ніж Десятинна, носить своє старе назвисько[1]. Церква мала в своїй основі ту-ж таки конструкцію, що й більшість київо-візантійських церков: три нави, що закінчуються трьома вівтарними апсидами, на заході—нартекс, який сильно виступав з обох боків. З північного боку останнього містилась усипальниця фундаторів церкви (зберігся аркосолій та півкруглі апсиди в стіні, що оддiляє її від північної нави); в південній частині нартексу, де була вежа, йшли вгору і сходи навкруги стовпа, фундамент якого зберігся[2].

Коло початку XVII віку церква Спаса, за якою певно мало доглядали, вже наближалася до повної руїни. 1638 року печерський чернець Кальнофойський, пояснюючи свій малюнок лаври (так. зв. «план Київа» в книзі «Тератургима»), пише: «lecz iej sciany zaledwie eraz stoią, ruiny ziemię okryły...» На своїому малюнкові він помістив

еркви). Тр. Киев. Дух. Ак. 1910 сент. Дзвіниця перебудована коло 1784 р. (Геогр. опис. г. Кіева поруч. Новгородцева, Сборн. матер. II, 148). У 1823 р. церкву було розібрано і її старі мури знесено, щоб уступити місце сучасній важкій будівлі Стасова. Здається, це був перший в тодішній Росії (раніше «Христа Спасителя» архіт. Тона в Москві) проєкт в «византійсько-русскомъ вкусѣ». В списку праць Стасова, складеному І. Фоміним (Историч. выставка архитектуры, СПБ. 1911, с. 68—70) він не зазначений. Рукописи, папери та креслення Стасова, що стосуються до будівлі, знаходяться в Ленінградській Публ. Бібліотеці (див. Отчетъ Имп. Публ. Библ. за 1895 г. СПБ. 1898, с. 188). Спочатку проєкт нової церкви був доручений популярному київському архітектові часів empire'a, А. І. Меленському. План старої Десятинної церкви, підписаний м. Євгенієм, був переданий з арх. воєн. топ. депо до акад. художеств (Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. I, К. 1879, с. 268). Новий план та обміри, виконані під час розкопок Мілеєва 1908—1911, здається, загинули. Частина їх була у Широцького, частина нині у М. О. Макаренка. Відомості про розкопи—в «Отчетахъ» Имп. Археол. Ком. за 1908 р. (СПБ. 1912), за 1909—10 рр. (СПБ. 1913) й 1911 р (Петрогр. 1914), також «Извѣстіяхъ» Комісії (прибавл. къ вып. 31, 32, 34, 37, 39), план—м. и. у Широцького «Кіев,» 1917 р.

[1] Починаючи від Могили (в його заповіті) та авторів Синопсису й Тератургіми панувала думка про збудування Спаса на Берестові кн. Володимиром (Див. П. Г. Лебединцевъ, Церковь Спаса на Берестовѣ, бывшая придворною св. Владимира etc... К. 1862; Н. Сементовскій, Древнѣйшая въ Россіи церковь Спаса на Берестовѣ, постр. св. в. кн. Владиміромъ въ Кіевѣ въ 989 году. К. 1877 і т. д.). Можливо, що вона була збудована Володимиром Мономахом (П. Лашкаревъ, Церк. Археол. очерки. К. 1898, с. 114; К. Л. Спасъ на Берестовѣ. К. Стар. 1888, іюнь, с. 9; Н. Петровъ, Истор. топ. очерки К. 1897, с. 72).

[2] У 1909—1914 рр. навкруги церкви провадилися археологічні розкопки й церква частково реставрована П. П. Покрищкіним. Див. «Отчетъ Имп. Археол. Ком.» в Петербурзі за 1909 та 1910 рр. (СПБ. 1913) та «Извѣстія И. Арх. Ком.», Приб. къ вып. 34 і т. и. Роботи не закінчено через війну.

Фот. С. Д. Аршеневського.

Церква Спаса на Берестові зі східнього боку.

ці руїни [1]. Тут ясно видко ту західню частину старої церкви, або середню сучасної, яка збереглася до наших днів [2]. Бокові стіни (південна та північна старого нартексу) оздоблені готичними зубчастими фронтонами (Stufengiebel), і примітно навіть, як і в натурі, поділ на три горизонтальних пояси, з вікнами в кожному. Дрібними штриш-

[1] Инакше думав проф. Петров, який в звязку з своїм цілком помилковим поглядом на план Кальнофойського, ніби-то перегорнутий гравером в верхній частині, приймає нашу церкву за рештки палацу Симеона Олельковича (Ист. топ. очерки К. 1897, с. 69—72; вид. Б. І. Ханенка «Древн. планъ г. Кіева, 1638 г.», К. 1896 з «реставрацією» М. І. Петрова і критика Голубева—«О древн. планѣ г. Кіева 1638 г.» Чтен. О-ва Нест. Лѣт. кн. XII і окремо К. 1898). Про палац Олельковича—М. Максимовичъ, Соб. соч. т. II, К. 1877, с. 117; В. Гошкевичъ, Замокъ кн. С. Олельковича и лѣтоп. городецъ подъ Кіевомъ, Тр. К. Д. Ак. 1890, Февр. і окремо, К. 1890; Завитневичъ. Зам. кн. С. Олельк. и лѣт. гор. подъ Кіевомъ, Чтен. Нест. Л. кн. V, К. 1891.

[2] Ми не розділяємо погляду про ніби-то грандіозний характер руїн на згаданому малюнкові. На думку проф. Лашкарьова, Спаська церква займає тут «квадратову площу і, очевидячки, величезну. Щоб привести її до розмірів

Фот С. Д. Аршеневського.

Церква Спаса на Берестові з західнього боку.

ками гравер наче хоче передати характер старої кладки. Вівтарі мабуть залишились без великих змін з того часу: можна думати, що Могила лише перебудував їх. Біля них видко решту зруйнованого муру з деревцем, що росте на йому. З заходу до старого нартексу прибудовано притвор або бабинець, увінчаний, як і середина церкви, хрестом.

Цей малюнок 1638 року дає нам підстави гадати, що церкву реставрували й до Могили, і до часів цієї реставрації однести, напр., фронтони. Такі ступінчаті фронтони були розповсюджені по цілій Европі, уживались і на Україні — досить згадати Сутковецьку церкву XV віку на Поділлі [1], було їх чимало й у Києві. Догадка про до-могилянську реставрацію підтверджується зразками т. зв. литовської цегли, які знайдені під час розкопів [2]. Про могилянську реставрацію ц. Спаса говорить напис внутри церкви: «по лѣтѣхъ многихъ и по разореніи отъ безбожныхъ татаръ... обновися смиреннымъ Петромъ Могилою... 1643 года» [3]. Сучасні три вівтарі було прибудовано без-

---

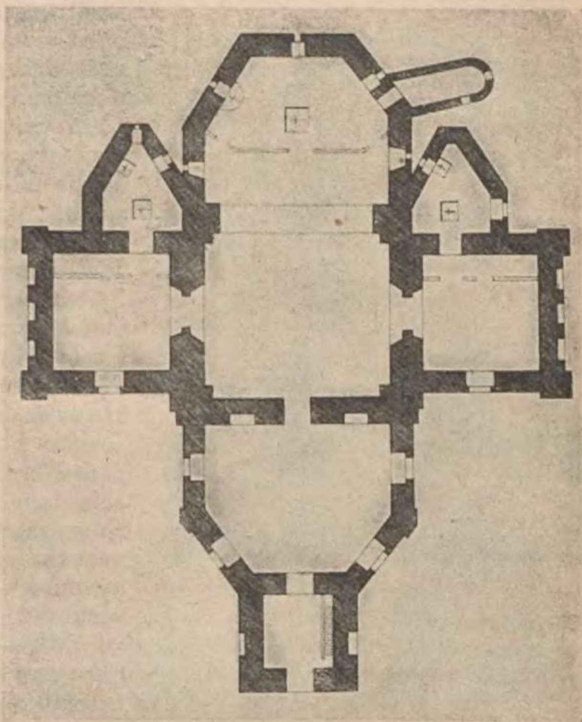
сучасної церкви, треба було розібрати багато решток її старих напівзруйнованих стін» (Церк. археол. очерки, с. 113). В дійсності вона займає рівно стільки місця, скільки й зараз.

[1] „Древности Украйны" проф. Г. Г. Павлуцького, К. 1905.

[2] Ласкава вказівка П. П. Покришкина.— Правда, що датування на підставі цієї цегли - річ дуже непевна. Здається, її вживали ще й у XVII сторіччі. Її знайдено й під час розкопів Десятинної церкви (Отчетъ И. А. К. за 1908 г., с. 137).

На Могилину реставрацію вказують також слова його заповіту, де він офірує частину свого срібла на «cerkiew restawrowaną, przez mnie Spasa świętego», його герб на іконі св. Володимира і т. и. Реставрація почалась в рік виходу

посередньо до старого нартексу — але не одночасно — бокові можливо трохи пізніше. Вони мали таку-ж таки гранчасту форму, що й у реставрованої Могилою Десятинної церкви, але тут вплив готики виявився далеко виразніше. Вікна вівтарів вузькі й загострюються вгорі в готичну стрільчату перемичку. Конструкція склепінь також має особливості того часу — численні ребра, що сходяться вгорі, утворюють по середині ренесансовий круглий медальйон (Spiegelgewölbe). Склепіння вівтаря та середню частину церкви було розписано грецькими іконописцями, яких викликав той же таки Могила [1]. Інтересно ще питання про час збудування бабника церкви. Сучасний західній притвір, або бабинець церкви, симетричний формою з вівтарем (піввісьмерик), збудований очевидячки вже у XVIII столітті; але під ним, як з'ясувалось під час останньої реставрації, знаходиться фундамент Могилиного притвору—прямокутної форми. Якась прибудова, як ми бачили раніш,

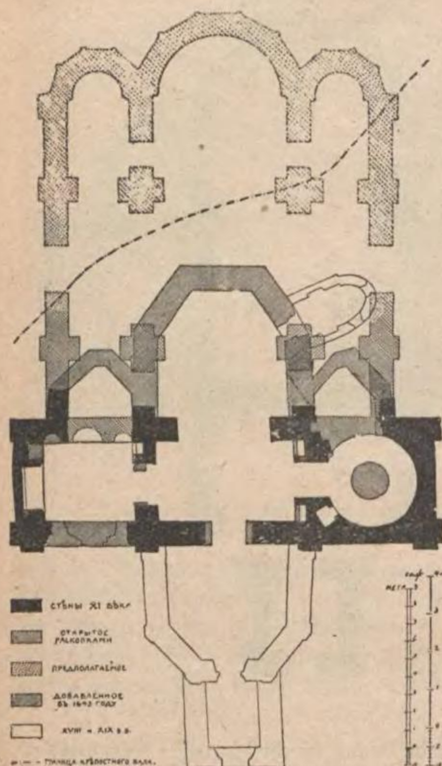

План церкви Спаса на Берестові з видання І. І. Фундуклея 1847 року.

„Тератургими" (1638), в основних частинах закінчена 1640 р., церква посвячена 1643 р. і остаточно оздоблена розписом і т. д. у 1644 р. (Голубевъ, Петръ Могила т. II, К. 1898, с. 449).

[1] Н. И. Петровъ, Древняя стѣнопись въ кіевск. Спаса на Берест. церкви. Тр. К. Д. Ак. 1908, № 2, та його-ж таки реферат на Чернігів. Археол. З'їзді («Труды XIV Арх. С.», т. III, М. 1911. с. 60). Ці фрески у 60-х р.р. XIX ст. було прийнято за сучасні св. Володимиру й без всякого жалю реставровані відомим «археологом» о. Іосифом Желтоножським. У 1862 р. П. Г. Лебединцев писав про їх: «щоби упевнитися в тому, що сучасна Спаська церква єсть стара св. Апостолів (збудована Володимиром)—слід тільки подивитись на склепіння головного вівтаря»... і т. д. (op. cit.). Хрещата форма Могилиної церкви також ввела київських істориків в «соблазн» однести її до часів Володимира; М. Сементовський знайшов вже й прототип у Херсонесі (Кіевъ, 1881 р., с. 148).

була тут ще й до Могили. Таким робом, Могила надав решткам старої візантійської церкви форму не менш стару, але більш акліматизовану на місцевому ґрунті—рівнокінечного грецького хреста, який лежить в основі деревляного українського п'ятизрубного храму. Відповідна цій конструкції п'ятибанна система отже була, здається, надана їй пізніше. За часів Могили церква, певно, мала три бані – в середині, над бабинцем та над вівтарем, який був тоді далеко нижче (баню піднято врівень з иншими вже в 1813—14 рр.). В такому вигляді (без бокових бань) церкву Спаса видко на чертежу Микольського манастиря 1713—15 рр. Очевидячки, південну та північну бані було збудовано у XVIII столітті, мабуть разом з притвором. Але форма всіх бань надзвичайно архаїчна— вони широкі та низькі, з слабим перехватом на низу, легким випученням і чудесним в своїй примітивній красі півбанком. Певно до 1809—10 рр., коли дах та бані були криті гонтою, вони були ще далеко красивіші. В сучасному вигляді церкву вперше видко на абрисі художника Іванова 1810 року [1]. Оригінальні хрести на банях датують кінцем XVII віку [2].

План церкви Спаса на Берестові.
(Обміри П. П. Покришкина 1910 р.).

Церква Трьох Святителів на Старому Київі та церква св. Михаїла Видубицького манастиря зберегли далеко менш характерних для Могилиної епохи рис. Стара Василівська церква [3] підпала долі більшо-

---

[1] Видав М. Закревський «Описаніе Кіева», М. 1868, табл. XII. Збудування сучасної дзвініці належить до 1814 року; вона дуже близько нагадує дзвініці Подола і певно виконана згідно з проєктом міського архітекта А. І. Меленького, автора дзвініць церкви Різдва Христова, Флоровського манастиря Братства й т. и.

[2] С. П. Яремичъ, Наглавные кресты XVII—XVIII вв. кіевскихъ церквей. Археол. Лѣт. Ю. Росс. 1904, 1—2, сс. 31—32 і табл. I—II.

[3] Раніше її збудування датували також часами вел. кн. Володимира, в дійсності—її збудовано XII віку. Василівська церква мала дуже невеликі розміри й уявляла з себе звичайний простіший тип київської церкви – квадратовий у плані, о чотирьох стовпах, з трьома апсидами та трьохчасним поділом всіх стін. До нас збереглися лише стіни та апсиди, внутри ще видко шифрові ґзимси (Порівн. Лашкаревъ, Церк. арх. очерки, К. 1898, сс. 130—133).

сти київських церков, під час запустіння Київа у XV—XVI вв. церкву не підтримували, вона переходила як спадщина від одного арендатора до другого. Але проф. Голубев справедливо вважає, що у ті часи Трьохсвятська церква була одна з найбільших цілих будівель князівського Київа [1]. Одібравши «светого Василія нагорного» від уніятів, Петро Могила звернув увагу на його досить сумний стан. Про початок репарації свідчить лист ігумена Братського манастиря до московського царя Михаїла Федоровича 1640 року: «то... святое мѣсто стояло пусто долгое время и разорено; а нынѣча... митрополитъ Петръ выдвигнулъ церковь ту отъ отступниковъ вѣры православной, отдалъ подѣлывать и строить мнѣ ...и всему братскому монастырю; и нынѣ ...то пустое и разоренное первоначальное святое мѣсто учалъ я ...подѣлывать и строить...» (далі прохання про допомогу) [2]. В чому власне була Могилина репарація—тепер сказати важко, тому що пізніше церкву чекали часи гірші від монгольського ига. Майже єдиним джерелом залишається нам мініятюрний малюнок церкви на панорамі Київа 1651 року [3]. Тут бачимо, очевидячки, середню та північну нави церкви; кожну з них крито окремим дахом на два схили кожний: цей дах зрізає півкруглі дуги бокових фасадів і заміняє їх на заході та сході гострими фронтонами, як це ми бачили на великих церквах Лаври та Михайлівського манастиря. Над се-

Фот. П. П Покришкина.

Ківбанок церкви Спаса на Берестові.

[1] Голубевъ, Петръ Могила т. II, К. 1898, с. 445.

[2] Акты, от. къ ист. Ю. и Зап. Россіи, т. III, с. 44.

[3] Порівн. Я. И. Смирновъ. Рисунки Кіева 1651 г. Тр. XIII Арх. Съѣзда, т. II, М. 1908, с. 433 та Н. И. Петровъ, Новооткр. альбомъ видовъ и рисунковъ Кіева 1651 года. Тр. К. Дух. Ак. 1905 кн. VII, с. 444 й окремо К. 1905, с. 14. На лівій половині панорами видко, в порядку справа наліво, такі церкви нагірного Київа (крім перших неясних): Десятинна, брама на початку сучасн. Андріївського звозу, Воздвиженська (нині св. Андрія), Трьохсвятська та Михайлівський манастир.

редньою навою, ближче до вівтаря, поміщено невеличку баньку. Велику баню ніби передвинуто з свого натурального (після візантійської системи) місця ближче до заходу—подібно до сучасної. Але навряд щоби ця особливість, яку надано було церкві у кінці XVII столітті, коли розібрано було західню пару стовпів, була можлива за часів Могили. У 1658—60 рр. церква Трьох Святителів згоріла — як гадає проф. Голубев, під час бомбардування козаками, які сиділи на Щекавиці,— старокиївської фортеці, занятої московським гарнізоном, у 1658 році [1]. Церква після цього стала руїною й московський гарнізон користувався нею, як «житницею запасовъ» [2].

Так само і в старій церкві св. Михаїла у Видубицькому манастирі невповні ясні могилянські перебудови [3]. Ця невеличка мурована церква кінця XI віку стоїть по-над кручею, під якою раніше протікав Дніпро. Очевидячки, вона мало постраждала від наслідків Батиєва погрому (манастир невпинно продовжував існувати), проте пізніше «монастирь тотъ отъ непріятеля Крижа светого по кілька кротъ збуренъ»... Церкві, яку було збудовано занадто близько до краю гори, загрожувала небезпека — ще в XII віці її зміцнював «знаменитий художник» Милоніг. Пізніше, певно у XV—XVI віках, її східня частина рухнула з гори. На цей самий факт вказували ще в половині XVII віку Павлу Алепському, який відвідав манастир [4].

1635 року Видубицький манастир було відібрано від уніятів і Петро Могила почав репарацію старої церкви. В напису 1636 р. на одному служебникові, офірованому Могилою, він сам називає себе «строителъ, ктиторъ, й отновителъ святого монастира Видубицкого по конечномъ запустѣніи й раздрушеніи его отъ отступниковъ реченыхъ унитовъ». Чотири роки пізніше Могила звертається до московського царя з прозьбою допомогти йому при репараціях київських церков; про церкву

[1] Про цю пожежу дивись м. Євгеній, Опис. К. Соф. собора, К. 1825, с. 210; М. Максимовичъ, Собр. соч. т. II, К. 1877, сс. 52–64 і 98; Закревскій, Опис, Кіева, М. 1868, с. 210; П. Л(ебединцевъ). Церковь св. Василія, Кіевская Старина 1888, VII, с. 2; С. Т. Голубевъ. Къ исторіи кіевск. Трехсвятит. церкви за вторую полов. XVII вѣка. Тр. Кіев. Дух. Ак. 1899 № 1 і окремо, К. 1899, сс. 2—5.

[2] Дальший хід переробок—в дальшій частині нашої праці під назвою «Епоха Мазепи».

[3] Домонгольська доба існування манастиря найкраще досліджена С. Т. Голубевим в книжці „Кіево-Выдубицкій монастырь. (До-монгольское время)". Труды Кіев. Дух. Акад. 1913 і окремо—К. 1913. Продовження, яке обіцяло бути цінним вкладом до історії Києва, залишилось в рукопису, який переховується невідомо де—в Саратові чи Твері. Значна частина архіву Видубицького манастиря загибла на помешканні у Голубева, продавалась звідси 1919—1921 рр. у антикварів, то-що.

[4] Під час повернення з подорожу через Київ 1655 р. Путеш. патр. Макарія, вып. IV, М. 1898, с. 189. Порівн. Максимовичъ, Собр. соч. т. II, К. 1877, с. 250; Слюсаревъ, Церкви и монастыри, постр. въ Кіевѣ князьями, начин. отъ сын. Ярослава М., К., 1892, с. 59; Пав. Троцкій, Кіево-Выдубицкій Мих. монастырь. К. Еп. Вѣд. 1870 № 21. С. Т. Голубев, на підставі помилкового перекладу текста Алепського в «Сборн. матер.», датує катастрофу 1580-ми рр., але в переклад Муркоса підстав для такого датування нема.

св. Михаїла він каже, що пів-церкви та весь її верх поруйновано [1]. І, дійсно, згідно з дослідами проф. Лашкарьова від старої будівлі залишилися тільки західня та середня частина церкви, в тім числі й північна та південна стіни на $^3/_4$ їх довжини, рахуючи від заходу [2]. Тоді в плані церква являла з себе ускладнений тип київського храму з західнім нартексом та хорами; північну частину нартексу занято вежею з сходами, що ведуть на гору. Стіни цієї вежі значно виділені від загальної лінії північного фасаду, надаючи церкві оригінальної форми, яка ніде у Києві більш не трапляється. Старі стіни збереглися до ґзимсу, зберегли й традиційний поділ фасаду лізенами на три поля, і навіть сліди колишніх закруглень фасадних дуг. До цієї, зацілілої західньої частини церкви Могила, подібно до Спаса на Берестові, прибудував вівтарі. Церква через це надбала сильно скороченої форми—вівтар майже безпосередньо дотулється до старого нартексу.

Майже всі історики накидували Могилі збудування сучасного вівтаря та усієї східньої частини будинку. В дійсності на підставі аналізу її стилю її з повною певністю треба однести до другої половини XVIII століття. С. Т. Голубев перший вияснив документальним шляхом, що прибудова Могили була власне деревляна. Можливо, що в загальних рисах сучасна будова повторює Могилину. Вівтар, певно, мав ту-ж таки височінь, що й нартекс, себ-то стеля знаходилась на рівні його склепінь, що несуть хори. На горі, на хорах було улаштовано другу церкву або приділ, також з деревляним вівтарем (по-над нижчим), критим банею. Церква стала, таким чином, двохповерховою (подібно до Десятинної), і цю особливість вона тримає й до наших часів. Такою оглядав її 1655 року архідіякон Павло. Згідно з його словами вона сильно нагадувала велику церкву Михайлівського манастиря; йому навіть розповідали, що їх будував один і той-же архітект. «Сучасний ігумен улаштував вівтарі ближче до хороса, вирівняв камінь та доповнив верхню частину церкви з дерева, покривши його вапном, так що вийшла дуже гарна будівля» [3]. Це описання, мабуть треба розуміти так, що Могила прибудував вівтарі на низу також муровані, а на горі—(приділ) деревляний. В такому разі у 1765—80 рр., коли було збудовано сучасні вівтарі, Могилині частини були розламані. Проф. Голубев датує цими часами й улаштування верхнього приділу Благовіщення [4]. План Київа 1695 року, на який далеко не завжди

---

[1] Закревський (с. 245) зрозумів слова «полъ церкви и верхъ весь» так, що «уніяти знищили навіть підлогу церкви». Повний напис у Голубева—Петръ Могила, т. II, К. 1898, с. 455–456.

[2] Церковно-археологич. очерки, К. 1898, с. 138—139 і 236—237.

[3] С. Т. Голубев робить поправку до цього описання—не «сучасний ігумен» (Клем. Старушич) зробив ці репарації, але його попередники (Петръ Могила, т. II, с. 457). Вказівка М. О. Максимовича на установлення хреста над церквою 1555 року дозволяє гадати, що репарації робилися тут і раніш (мабуть ще до катастрофи).

[4] Op. cit., с. 458. Але згідно з словами Максимовича (Собр. соч., т. II, с. 254) мітр. Арсеній Могилянський в грамоті 1776 року називає церкву Благовіщення (на другому поверсі) «старинной».

можна покладатись (саме видання не завжди відповідає оригіналові московського архіву)—представляє церкву як двохповерхову будівлю, з банею по середині та по-над вівтарем[1]. Перебудова 1765—80 років надала церкві сучасні, пізньо-барокові вівтарі та велику баню, цілком позбавивши церкву всіх характерних рис Могилиної реставрації.

Не дивлячись на велику бідність матеріялу, яким може користуватись сучасний дослідувач, ми все-ж таки повинні зробити спробу з'ясування самих загальних рис реставраційної діяльности першої половини XVII віку.

Ті нечисленні риси епохи, що зберегли нам сами пам'ятки, не завжди певні малюнки та де-які свідоцтва документального характеру—роблять все-ж таки враження, що в основі реставрацій цього часу лежить бажання або відбудувати, або врятувати від дальшої руйнації найстаріші пам'ятки церковної архітектури у Київі. Ясно, що бажання пристосувати пам'ятки иншої культури та стилю до сучасного смаку, як це ми бачимо в добу зрілого бароко в кінці XVII та на протязі усього XVIII віку — не могло тут грати значної ролі. Характер епохи якось випадково виступає там, де доводилось будувати наново. І тут, безумовно, виявились як ті традиції, які віками вироблялися в народній масі, так і впливи «світових стилів» та чужих майстрів, що йшли сюди з Заходу.

Насамперед, що до конструктивних змін храмів, то тут перша половина XVII віку виробила мало характерного. Великокнязівські будівлі не поширюються, не надбудовуються, як пізніше за Мазепи та у XVIII столітті, а обмежуються наймінімальнішими розмірами (Десятинна церква, Видубицько - Михайлівська, Спас на Берестові). Великі церкви—Кирилівська, Золотоверхо - Михайлівська, Лаврська, Софія—зберігають свою стару конструкцію майже без змін. Але там, де від старих будов полишилися одні руїни, і виникала необхідність будувати майже наново—риси епохи виявлялися відразу. Десятинна церква очевидячки одержує конструкцію, близьку до трьохзрубних деревляних українських церков, та гранчастий вівтар—не то готичний, не то також позичений від деревляного піввісьмерика. Такі-ж самі, але вже чисто готичні, вівтарі одержує Спас на Берестові, в основу реставрації якого кладеться ідея українського п'ятизрубного (хрещатого) храму.

Фасадні форми, через бідність матеріялу для досліджування, опреділити досить важко. Старі церкви ще добре зберігають свій візантійський поділ фасадів лізенами. Але посводне покриття церков, остільки мало пристосоване до кліматичних умов наших країн, замінено скрізь дахами на два схили, які криють кожну наву окремо, зрізуючи бокові фасадні дуги та утворюючи на заході та сході гострі фронтони—щипці. Вікна в збудованих наново частинах одержують готичну стрільчату перемичку. В рідких випадках виступає бажання

---

[1] План Кіева 1695 г., Кіевъ, 1893.

особливо приоздобити фасад—як це ми бачимо на (не дуже достовірних) декоративних скульптурах по-над галеріями Софії.

В розміщенні бань, яке грає остільки важну ролю в українській архітектурі, смак епохи виявляється вже яскравіше. Велика церква Лаври та (очевидячки) церква Успіння на Подолі переробляються на зразок хрещатого розміщення бань дерев'яних п'ятизрубних церков. Десятинна та Спас на Берестові відбудовуються в дусі українських трьохбанних церков, а Золотоверхо-Михайлівська та велика церква Печерського манастиря одержують чужу візантійським традиціям баню по-над західнім нартексом—безумовно під тим же таки впливом розміщення бань вряд, по напрямку від входу до вівтаря. Той же таки вплив можна прослідити й на церквах Видубицькій та Трьох Святителів.

Покриття бань, очевидячки, залишається ще переважно по склепіннях півсферичним. Матеріялом певно служить, подібно до дерев'яних церков, переважно гонта, у великих та багатих церков—біле залізо чи цина. В де-яких випадках—оскільки це можна прослідити на не завжди певних малюнках,—форма бань починає вже змінятися, вище ґзимсу боки бані перетягуються, ще вище—випучуються, набувають хвилястого контуру та в де-яких випадках—як на великій бані св. Софії—прикрашені невеличким лихтариком та півбанком. Нарешті, велика баня Успенської лаврської церкви має надзвичайно красиву, вишукану форму, з чепурним півбанком та високо піднятим хрестом. Безумовно в конструкції бань особливо міцно виявився вплив німецького ренесансу. Покриття веж Софії нагадує вежі західніх замків.

Фризи купольних тамбурів, очевидячки, вже тоді оздоблювались кольоровими кахлями: їх цілком ясно видно на малюнках Софії, Великої та Троїцької церков у Лаврі, були вони й на Десятинній церкві. Це, очевидно, відгук старих східніх впливів.

Зі сказаного видко, що розглянуту епоху не можна характеризувати пануванням якогось одного стилю чи напрямку. Справа стилю, натурально, не стояла на першому плані. Стиль виявлявся якось несвідомо, по-за бажаннями реставраторів. Міцна струя місцевих традицій або звичок дерев'яного будівництва мішається з елементами готики та ренесансу, як місцеві майстри мішалися з Італійцями, Німцями, Поляками та Москалями.

Коли нарешті порівняти долю пам'яток великокнязівської доби у Києві з долею таких самих будівель по инших містах України, то треба сказати, що ніде доба реставрації не відбулась остільки яскраво, як у столиці країни. Старовинні будівлі західньої України не пережили таких довгих часів занепаду, як на сході, через те, що тут старе населення трималося більш уперто й жило більш заможно.

Так про церкву Успіння у Володимирі Волинському, половини XII віку, яку спалили Татари 1491 року, відомо, що вже через три роки єпіскоп Васіян «обнови церковь Пречистое у Володимери великую мурованую муромъ, иконами и ризами и съсуды, паче жъ книгами и святи ю въ лѣто 1494-е». У 1565 році згадуються якісь «передцерковя и ганокъ». У кінці XVI віку церква через «недбалого

епископа» знову прийшла в запустіння. Тоді князь Костянтин Острозький, вже відомий нам по тій ролі, яку грав у Київі, коло 1588 року примусив єпіскопа «тую церковъ соборную: муры опалые, склепы, верхъ и вежицы, такъ же и муръ замочку епископъского муромъ оправить и побить...» Далі церква репарувалась і в XVII, і в XVIII століттях, коли їй, подібно до київських будівель, прагнули надати бароковий характер. Через невдалу переробку один з стовпів 1782 року впав. Але загинула церква вже у XIX віці, коли вона служила казенним «магазейном» [1], доконала її теж казенна «реставрація» останніх часів.

Майже одночасно з Володимир-Волинською церквою реставрували і церкву Успіння у Переяславі, XI віку, також з ініціятиви і, певно, на кошти князя К. К. Острозького. Очевидно, її було відбудовано цілком наново, але переважно зі старої цегли. Тим більше шкода, що інтересні риси цієї реставрації, переведеної коло 1586 року, цілком загинули разом з самою церквою. Дуже поверхова стаття проф. Лашкарьова, який обслідував місце церкви 1888 року, не дає нам для цього майже ніякого матеріялу [2]. Нині на місці її—чудовисько «єпархіяльного» стилю.

Ще одна церква XII віку, у Каневі, існувала довго, як манастирська церква Канівського манастиря і, очевидно, більш-менш зберігалася до 1630 року, коли місто було поруйновано Татарами [3]. Отже найбільш шкоди принесли храмові реставрації та переробки XIX віку, коли їй надано було характеру empire.

Більш систематично починають реставрувати церкви у другій половині XVII століття, але й тут це реставрування не носить такого, більш-менш цільного характеру, не має таких загальних рис, як це мало місце у Київі. Про Борисоглібську церкву, побудовану Мономахом 1117 року у Бориспола на Полтавщині («Летська божниця»), один документ 1629 року згадує так: «церковъ спустошоная на крве, где княжати русского, именемъ Бориса Володимеровича, забито, змурованая и до сего часу стоить» [4]. Біля 1630-х рр. її було розібрано і цеглу вжито для змурування катедрального костьола в Київі (див. вище, стор. 137); біля 1663 року на її місці згадується вже деревляна [5]. Очевидно, що тут одна будівля цілком замінила иншу.

Відмінний характер носить реставрація Михайлівської церкви у Переяславі, переведена коло 1649—1666 рр. на кошти полковника, пізніше судді генерального, Федора Лободи, який репарував поруйновану церкву [6]. В Острі, в Новгороді Сіверському старі будови було

---

[1] О. И. Левицкій. Историч. описаніе Владиміро-Волынскаго Успенскаго храма, К. 1892.

[2] П. Лашкаревъ. Церковно-археологическіе очерки. К. 1898, сс. 221—224.

[3] Ibid., с. 230—235.

[4] А. Стороженко. Очерки переяславской старины. К. 1900, стор. 25.

[5] Ibid., стор. 29.

[6] Вона очевидно стоїть на старих фундаментах, але її форма—продовгуватий прямокутник. Довідатись первісного плану дуже важко. Нині біля вівтаря

розібрано самим духівництвом у XVIII столітті. Систематичну реставрацію переведено було лише в Чернігові, де, дякуючи енергії відомого Лазаря Барановича, архієпіскопа чернігівського, у 1657—1693 рр., переважно на кошти генерального обозного, В. А. Дунина-Борковського, репарувалися та перебудовувалися Успенська церква Єлецького манастиря XI віку; Спасо-Преображенський собор та Іллінська церква, також XI віку; П'ятницька та Борисоглібська церкви XII століття[1]. Де-які деталі цих реставрацій (напр., заміна цинових дахів деревляними; численні каплиці, що оточують стару церкву) сильно нагадують Київ на початку XVII віку. З другого боку, діяльність окремих меценатів з осередку козацької старшини й ґрунтовні перебудови де-яких церков, яким вже починають надавати барокові риси, роблять переходову ступінь до доби Мазепи.

лежить велике каміння з старої кладки південної апсиди, викинуте під час копання могил під самою східньою стіною.

[1] Николай Маркевичъ. Историч. и статистич. описаніе Чернигова. Черниг. 1852; (архіеп. Филаретъ): Историко-статистич. описаніе Черниг. епархіи. Черн. 1873; М. Н. Бережковъ: Къ исторіи Черниг. Спасскаго собора. Труды XIV Археол. Съѣзда, т. II, М. 1911; П. Лашкаревъ: Церкви Чернигова и Новгородъ-Сѣверска. Труды XI Арх. Съѣзда, т. II, М. 1899; П. Лебединцевъ: По пов. 900-лѣтія Черниг. епархіи. Кіев. Старина 1892, IX—XII; Картины церков. жизни Черниг. епархіи, Кіевъ 1911; окремі монографії: О. А. Ефимова, П. М. Добровольського, проф. Д. В. Айналова—Архитектура Черниг. храмовъ. Труды Черн. Предв. Комит. XIV Арх. Съѣзда. Архітектурна історія церков Спаса та Єлецької у Чернігові з'ясувалася особливо дякуючи розкопкам та обмірам, переведеним Всеукр. Академією Наук, під керовництвом М. О. Макаренка та І. В. Моргилевського (на кошти Чернігівського Губвиконкому) у 1923—1924 рр.

Володимир Щербина

БОРОТЬБА КИЇВА ЗА АВТОНОМІЮ

«Кіевъ городъ пограничной и другимъ губерніямъ не въ примѣръ».

(З реляції київського генер.-губерн. кн. І. Ю. Трубецького).

Року 1781 Київ відвідав наслідник престолу в. к. Під час прийому, який зробив йому київський магістрат, він дуже уважно розглядав жаловані грамоти великих князів литовських, королів польських та государів російських, що переховувались в скарбовій палаті магістрату, а потім спитав: «кто в подданство россійськое прежде вошелъ, Кіевъ или Малоросія?», на що міський голова Давидовський відповів: «единовременно»[1]. І запитання в. к. і (не зовсім вірна) відповідь міського голови показують, що ці особи розріжняли Київ і «Малоросію», як звали тоді лівобережну Україну, і вважали його за самостійну політичну одиницю. І справді, Київ мав свій особливий політичний лад, що відріжнявся від політичного ладу «Малоросії». Він ще з початку XV ст. користувався магдебурзьким правом, яке було надане йому великими князями литовськими і яке не раз після того подтверджували королі польські та государі російські, і являв собою ніби то автономну республіку[2]. Правили нею виборний од міщан доживотний війт та магістрат, які й завідували всіма справами міської громади—судовими, адміністративними, фінансовими й навіть військовими.

Міщане, себ-то громадяне, дуже дорожили таким станом міста й завзято боронили свої права. Під впливом ріжних несприятливих обставин—як зовнішніх, так і внутрішніх—магдебурзькі установи поволі губили свій первісний характер і свій внутрішній зміст, але міщане, як і раніше, дуже високо ставили свої права й дбали про те, щоб їх задержати. Магдебурзьке право задержалося в Київі до початку XIX ст. (1834 р.). Отже Київ користувався своїм автономним ладом коло чотирьохсот років.

Оця стаття є спроба дати — оскільки це дозволяють матеріяли, які я маю в свойому розпорядженню—нарис цеї боротьби за задержання свого автономного устрою,—боротьби, яку київські міщане провадили протягом всього того часу, коли Київ мав те магдебурзьке право.

Головні джерела, з яких я користувався, є жаловані грамоти, привілеї, накази й инші офіційні документи, які зазначають права міста. Документи ці я взяв почасти з актових книг та окремих документів київського центрального архіву, але головне з офіційних і наукових видань історичних документів. Крім того я користувався розсипаними в ріжних виданнях (переважно в «Кіевской Старинѣ» та «Чтеніяхъ

---

[1] «Кіевская Старина» 1883, VII, сс. 539—562 («Посѣщеніе Кіева в. к. Павломъ Петровичемъ и в. к. Маріею Федоровною—современное описаніе»).

[2] Що міщане міст, які користувалися магдебурзьким правом, так розуміли своє становище, можна вивести з такого факту: магдебурзький магістрат міста Володимира Волинського називав своє місто «рѣчь посполитая Владимирская» (Архивъ Ю. З. Россіи, часть V, т. I: передмова В. Б. Антоновича, с. 64 і акт № XXXVIII, с. 147).

Общества Нестора Лѣтописца») статтями осіб, що студіювали історію Київа й користувалися з архівних матеріялів. У всіх зазначених джерелах є чимало цінного матеріялу, але вони мають і значні прогалини, а часом навіть з них наводяться тільки цитати. Все це не могло не відбитися на моїй праці, де через те помічається де-яка нерівність у викладі. Взагалі моя розвідка є не більше як спроба розібратися,—оскільки дозволяють матеріяли, що мав я в своїх руках,—в цьому питанню [1].

I. Литовський період.

В моє завдання не входить пояснити мотиви, чому русько-литовським містам надавалося магдебурзьке право. На думку вчених, які досліджували це питання, а саме М. Ф. Владимирського-Буданова [2], В. Б. Антоновича [3], О. С. Грушевського [4], надання магдебурзького права мало на меті охорону торгівлі, що як-раз починала тоді народжуватися, та промисловости, охорону інтересів міщанства від сваволі старост та воєвод і заміну натуральних повинностей грошовими, в чому литовський, а потім і польський уряди завше терпіли нужду. Населення міст дорожило цим чужим йому правом, як гарантією певної самостійности та можливістю хоч в де-якій мірі додержуватися своїх народніх юридичних поглядів.

Простежити історію магдебурзького самоврядування Київа з самого його повстання там зовсім не можливо через брак джерел. Відомий знавець західньо-руської історії І. М. Каманін каже: «Внутренняя жизнь Кіева со времени подчиненія его литовскимъ князьямъ, при существованіи Кіевскаго княжества и позже съ 1471 г., когда княжество было обращено въ воеводство, до самого конца XV ст., отъ котораго дошли уже грамоты Кіеву на магдебургское право—совершенно неизвѣстна по отсутствію документальныхъ данныхъ. Несомнѣнно лишь одно, что горожане находились въ полной зависимости отъ воеводъ,—зависимости, отъ которой ихъ впослѣдствіи и освобождаютъ грамоты на магдебургское право» [5]. Тому наш виклад доводиться починати з того часу, з якого дійшли до нас найстаріші грамоти на магдебурзьке право, себ-то з кінця XV століття. Найстаріший з цих документів — «уставная грамота литовскаго великаго князя Александра» київським міщанам 1494 р. [6]. В цій грамоті

---

[1] Короткий, але дуже вміло зложений нарис історії київського самоврядування дає стаття «Кіевское представительство прежнихъ временъ» (К. Ст. 1882, V, сс. 177—194).

[2] М. Ф. Владимірскій-Будановъ, «Нѣмецкое право въ Польшѣ и Литвѣ» (Ж. М. Н. Пр. 1868 №№ 8, 9, 11, 12 і окремо).

[3] В. Б. Антоновичъ, «Изслѣдованіе о городахъ въ Ю. З. Россіи» (Архивъ Ю. З. Р., Ч. V, т. I, і окремо).

[4] А. С. Грушевскій. «Города Великаго Княжества Литовского въ XIV—XVI вв.». Старина и борьба за старину. К. 1918.

[5] И. М. Каманинъ, Новыя данныя для исторіи Кіевскаго городского самоуправленія въ XVII вѣкѣ («Сборникъ статей по исторіи права, посвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову его учениками и почитателями» К. 1904, с. 178).

[6] Акты Западной Россіи, т. I, № 120.

сказано: «пожаловали мы мѣщанъ кіевскихъ по давному, какъ было при Витовтѣ, бо мы никому новинъ не велимъ уводити, а старины рухати». А тому, що Витовт умер в 1430 р., то заведення магдебурзького права в Київі можна віднести на початок XV ст. Грамота 1494 року була дана на прохання київських міщан і всього поспільства. Вони представили великому князеві лист його батька Казимира IV, короля польського й великого князя литовського, що базувався на розпорядженнях Витовта про те, «какъ службы имъ служити и поплаты давати»,—і прохали його потвердити. Магдебурзьке право в грамоті не згадується, але часте згадування війта та обмеження деяких прав воєводи дозволяють уважати цю грамоту за перший,—що дійшов до нас,—документ на магдебурзьке право. Міщане звільняються від повинности «рубить городъ», себ-то будувати міські укріплення, сипати стави, стерегти скарб воєводський, піднімати послів лядських, московських, волоських і мультянських, ходити з послами в Орду, ходити в облаву, стерегти «нятцевъ», себ-то полонених, давати воєводі підводи для поїздок його за дві милі або на лови; звільняються від штрафів, які воєводи накладали за держання вночі вогню в хатах. Що-ж до військової повинности, то міщане діляться на «ясачныхъ» та «неясачныхъ». Перші мусіли нести військову повинність лише в охороні міста; якби прийшли звістки про «поганьство», вони можуть виїздити з міста лише в такому випадку, коли-б залишили за себе заступника; якби хтось хату спродав, то повинність ця переходить на покупця; коли-б міщанка одружилася,—то на її чоловіка. «Неясачные» повинні були на випадок війни йти й на війну. Всі міщане повинні держати сторожу в полі, направляти міський міст, сипати лише один став біля міста. Крім того міщане повинні охороняти («стерегти») великого князя, коли-б він приїхав до міста, і «подымати» послів литовських та ординських. Міщане звільнялися від де-яких повинностей на користь замку, себ-то воєводи—сипати стави, топити баню, возити дрова, загоняти товар, але повинні були давати воєводі ріжні «поплати». Так, напр., коли прийде з Черкас водою риба, то воєводський «осмничій» (старовинна посада, яка згадується ще в Руській Правді) повинен на березі «обмытити» рибу й «свое десятое» взяти, а як зверху риба прийде, на березі «не обмычивати, а мита свое его на торгу смотрѣть». Судна, що йшли водою вниз, також повинні платити мито. Міщане також повинні платити мито (натурою) з м'яса, меду й т. ин. і давати воєводі весільну куницю. З кожної корчми платити $2^1/_2$ копи грошей [1], а «писчого» гріш, але корчми та крамниці в домах війта звільняються від «поплат». Отже «поплати» все-ж таки були досить значні.

Через три роки, в 1497 р. той же самий в. к. Олександр дав київським міщанам жаловану грамоту [2], яка значно полегшила їхнє становище. Війт і бурмістри, і райці, і всі міщане скаржилися на «ве-

---

[1] Копа грошей—$7^1/_2$ р. (Антоновичъ, Паны Ходыки. К. Ст. 1882, II, с. 237).
[2] А. З. Россіи, т. I, № 149.

ликій впадъ» їх міста від «поганства татаръ» і прохали опустити їм мито. Князь згодився й опустив їм мито «вѣчно во вѣки вѣковъ, по всему панству в. к. литовскому, и русскому, и жемоитскому, сухимъ путемъ и водою, и по нашимъ мѣстамъ, и по князскимъ, и панскимъ, и по боярскимъ, и по духовнымъ, и по свѣтскимъ, сухимъ путемъ и водою», одначе з застереженням, що коли місто «успоможется», то міщане підвищать свої «поплаты», так, щоб «и князю было вжиточно и имъ не шкодно». Воевода київський Дмитрій Путятич, видко, подивився на даровані міщанам пільги, як на зменшення своїх прав; він скаржився, що з того часу, як міщане київські дістали «право нѣмецкое»[1], вони «всѣ вряды и пошлины городскіе (себ-то замкові, «воеводскіе») себѣ забрали». Великий князь запитав про це бувшого київського воєводу Юрія Пацевича, який потвердив заяву Путятича. Треба зауважити, що обидва ці воєводи багато зробили для відбудування міста по спустошенню його Менглі Гіреєм 1482 р.; з наказу короля Казимира було тоді зібрано біля 20.000 людей з Подніпровських та инших областей західньої Росії, і в перші роки XVI ст. Київ був уже відбудований, за часів воєводи Юрія Пацевича; [а за воєводи Димитрія Путятича був відновлений київський замок[2]. Мабуть цим можна пояснити те, що великий князь поставився прихильно до прохання воєводи. 1499 року в. к. Олександр дав нову уставну грамоту[3], де потвердив багато з прав воєводського правління. На міщан був наложений обов'язок сповіщати воєводу про купців та козаків, що приїздили до Київа, під загрозою 12 коп грошей вини. Осмник воєводи дістав великі права: він повинен був переслідувати аморальні вчинки з «білими головами» (себ-то жінками) й присуджувати винних до заплати вини мітрополітові, як наказував звичай, та воєводі в розмірі 1 копи грошей з християнина і 12 коп з турчина, татарина або вірменина. Той же осмник одержує десятину прибутків з козаків, що їздили по Дніпру вниз по здобич, і мито з риби, що привозилася чи зверху, чи знизу—однаково, а саме 6 грошей з бочки, а «отъ вялыхъ и свѣжихъ десятое», від кожного осетра хребтину або від десяти осетрів—десятого. Продавці хліба повинні платити осмникові «по деньгѣ» що-суботи, а ті, що тільки починали таку торгівлю, платять куницю й 12 грошей. Осмник судить і на ріці на такому віддаленню, «до которого можна палкою докинути»; він же судить за крадіжки та побій. Отже осмникові віддавалося стягання податків та судова влада. За зламання цих постанов грамота загрожує винним «виною» в 100 коп грошей. Ю. Пацевич нагадав ще про один оригінальний звичай, який охороняв інтереси фіску. Коли купці, що їдуть з Київа, щоб зменшити розміри мита, занадто навантажать свої вози, і тому віз поломиться, не доїжджаючи до Золотих воріт—на одному шляху, або

---

[1] Це перша відома нам згадка про магдебурзьке право, яка одначе вказує на більш раннє дарування його.

[2] Фундуклей, Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностям, К. 1846. с. VI, 3.

[3] Акты З. Россіи, т. I, № 170.

річки Почайни—на другому, то цей поламаний віз разом із крамом забирається «на воеводу». Великий князь затвердив і цей звичай, а також обов'язок для лучників, ковалів і чоботарів давати воєводі свої вироби. Коротко кажучи, міщане, - не зважаючи на дарування їм «німецького права», віддавалися на повну волю воєводі та його осмникові.

Міщане не залишили так цих постанов і в 1503 р. звернулися до великого князя з скаргами на того-ж воєводу Д. Путятича. Воєвода, скаржилися війт і всі міщане, обтяжує їх підніманням послів, обов'язком охороняти їх майно, приставкою підвод для гонців воєводських; а особливо скаржилися на «кривды и втиски и драпежства отъ тивуновъ кіевскихъ» (очевидно так названі згадані раніше осмники воєводські).

Скарги ці мали повний успіх. Великий князь згадав вірну службу киян та їх «впадокъ отъ поганства татаръ» і грамотою на ім'я Д. Путятича [1] звільнив їх від усіх «тяжкостей» і «на вѣки вынулъ ихъ» з тивунських рук. З цього часу—сказано в грамоті—«тивуну не надобно съ нихъ никоторыхъ пошлинъ брати и судити ихъ и рядити». Крім того «всѣ живущіе въ Кіевѣ бискупьи и митрополичьи и воеводины и архимандричьи, и князскіе и панскіе и иные прихожіе люди должны нести службы и поплаты мѣстскіе» нарівні з міщанами. Між цими людьми названі й ремісники «золотари, и кравци и кушнеры, и ковали, и шевци, и винники, и хлѣбници, и перекупники, и рыболовы». Це перша згадка в грамотах про ремісників, які, можливо, вже мали в ті часи цеховий устрій, і тепер як-би долучалися до міщанської громади.

В 1506 р. помер в. к. Олександр. Міщане звернулися до його наступника—його брата Сигизмунда I з проханням про потвердження прав, наданих небіжчиком, додавши до цього скаргу на «новину», що її завели воєводи—заборону тримати вночі світло під загрозою вини в 12 коп грошей. Ця постанова, мабуть, особливо дошкуляла ремісникам, які працювали й вечерами. Король і в. к. Сигизмунд I жалованою грамотою [2] потвердив їхні права, а що до «новини», то, обміркувавши це питання з панами радами, постановив, що більш «не надобѣ воеводамъ той вины брати, только въ корчомныхъ домѣхъ лѣтѣ, коли вже ночи малыи бывають, не надобѣ никому съ огнемъ пити, а купцы и ремесленники мають огонь завжди держати, коли хотячи».

В 1514 р. той же король Сигизмунд I новою підтверджуючою грамотою [3] потвердив дароване раніше магдебурзьке право, і в цій грамоті дуже докладно зазначив права й обов'язки міської людности. Війт і міщане долучили до свого прохання привілей короля Олександра (він до нас не дійшов) на «право нѣмецкое, то-есть майтборское», додавши, що «покойный король въ нѣкоторыхъ рѣчахъ многихъ того

[1] Акты З. Россіи т. I, № 207.
[2] Акты З. Россіи т. II, № 3.
[3] Акты Южной и Западной Россіи т. II, № 103.

права не хотѣлъ имъ держати» (себ-то ламав його). Сигизмунд, зважаючи на вірну службу киян і на шкоди, які вони терплять від ворогів на тій Україні, і бажаючи, щоб «мѣсто это людьми и пожитками ширилося», потвердив їм у повній мірі користування магдебурзьким правом. В цій грамоті дуже докладно зазначені права міщан: тому вважаємо за потрібне навести почасти навіть дословно її зміст. «Право нѣмецкое, реченое Майтборское, дали есмо вѣчно», сказано в грамоті, «мѣсту нашему Кіеву и всѣмъ мѣщанамъ, нынѣшнимъ и напотомъ будучимъ въ немъ, Римское вѣры и Греческое, и Арменское, какъ мѣсто наше Виленское то право маеть и вжываеть; а отъ правъ Польскихъ, и Литовскихъ, и Русскихъ, и всѣхъ обычаевъ которые были тому праву на переказѣ, ихъ вызволяемъ. Также ихъ всѣхъ мѣщанъ нашихъ отъ всякого права, и моци, и насилія всѣхъ подданныхъ нашихъ, отъ воеводъ, и отъ судей отъ всѣхъ посполите врядниковъ нашихъ вызволяемъ. О дѣлахъ великихъ и малыхъ, о злодѣйствѣ, о розлитіи крови, о мужобойствѣ, о пожоги, и втятьи члонковъ, и иныхъ всякихъ проступкахъ позваны предъ нихъ мають оповѣдати передъ войтомъ, который будеть, а войтъ ни передъ кѣмъ инымъ, только передъ нами, не иначей, только ихъ же правамъ нѣмецкимъ маеть отповѣдати, и то естли бы былъ предъ насъ позванъ нашимъ листомъ. Также маеть войтъ того мѣста нашего въ дѣлѣхъ головныхъ и инишихъ всѣхъ члонковъ выщеписаныхъ суполную моцъ судити посудити, карати и стинати и на колъ бити и топити, какъ тое право нѣмецкое майтборское во всѣхъ члонкахъ держить и вказуеть. А винъ никоторыхъ они не мають платити».

Ця-ж грамота дає міщанам виключне право держати шинки, продавати в них горілку, пиво, мед та вино, і прибутки, що від цього будуть, вживати на потреби міста. Вона дає їм також право держати крамниці ріжного роду й мати воскобойні, платячи з кожної крамниці 2 копи грошей. Крім того на допомогу місту установлюються дві ярмарки—«О трехъ кроляхъ и на Матки Божої рожество»—кожна на тиждень (до октави). Потім потверджуються пільги, які були надані грамотами Олександра,—про звільнення від мита, від піднімання послів, від утисків тивунів, від штрафів за держання вогню в хаті. Але на міщан кладуться де-які обов'язки відносно замку, а саме—сторожа в полі від Татар, погоня за ними, сторожа нічна й «кликанье» в замку і де-які податки на користь скарбу. Грамота 1514 року базується на якійсь грамоті Олександра, яка, очевидно, до нас не дійшла. В де-яких пізніших грамотах посилаються на грамоту 1516 р., де права війта зазначаються ще ширше: його суду підлягають не тільки міщане, але й шляхтичі й инші особи, що не підлягають магдебурзькому праву; всі ці особи віддаються одначе «подъ власть и послушенство мѣстское, а отъ власти и послушенства воеводъ и другихъ урядниковъ увольняються». Ніхто з урядників замку київського й особливо згаданий «осмничій» «жадной трудности не дерзаютъ затѣвати, и отъ нихъ жадныхъ податей вымогати».

Та міщане не задовольнилися одною королівською грамотою й стали

вимагати від воєводи Андрія Немирича заяви про те, що він уже не буде втручатися в міщанські справи. Немирич був змушений згодитися і в 1518 р. дав уставну грамоту [1], де докладно переказав зміст жалованих грамот Сигизмунда, який «отдалилъ всѣ вряды городовые отъ замку и далъ имъ мѣщанамъ къ ратушу своему вживати»,—і при цьому знову перераховано цехи, що переходили під оруду магістрату: кравці, кушніри, шевці, постригачі, золотарі, стрільники, винники, мучники, ковалі, рядовниці. Але в той же час Немирич зауважує, що «господарь вынялъ на замокъ по два ремесника, и если бы потреба господарская и замковая вказывала, а не наша, теды они всѣ мають робити безъ всякои мѣстскои вымовки. А плотниковъ господарь мѣщанамъ не поступилъ, и они обязаны къ замку служить и городового присуду вживати». А во всьому иншому воєвода кориться волі короля, все передає ратуші й надалі обіцяє «ни въ которые вряды не вступати».

Отже воєвода старався задержати хоч невелику частку влади, що належала йому раніше. Але з пізніших документів можна зауважити, що він цим не обмежувався й дозволяв собі вчинки, що викликали нові скарги. Це доводять дві грамоти того-ж короля Сигизмунда з 1522 р.—київським міщанам [2] і з 1523 р.—воєводі Немиричу [3]. Перша грамота категорично звільняє міщан від піднімання послів, всі видатки по цьому повинен нести воєвода за рахунок скарбу, а як у нього не стало-б на це грошей, він повинен позичити гроші у приватних осіб і повідомити про це короля, а король накаже повернути гроші з скарбу. В другій грамоті король нагадує воєводі, що він уже зазначав йому його права й обов'язки, а він ламає їх і на це тепер скаржаться війт і міщане. А саме: воєвода вимагає, щоб міщане, що й коня не мають, йшли в погоню за Татарами, відбирає у міщан коней та збрую, примушує стерегти полонених, бере безплатно живність, бере мито дров'яне та сінне, роздає «дворище мѣстскіе, и выгоны, и пахотныя земли» стороннім особам, кликунів замкових б'ють і примушують чистити смітники («подъ узводомъ чистити») і т. ин. Тому король наказує воєводі надалі «никакихъ кривдъ и тяжкостей не чинить, и мѣщанъ кіевскихъ во всемъ подлугъ привилея, который имъ на право магдебургское данъ, заховывать».

В 1529 р. король Сигизмунд I новою потверджуючою уставною грамотою мешканцям київської области [4], знову категорично потверджує права київських міщан і закінчує грамоту такими промовистими словами: «А естли бы воеводы наши Кіевскіе нынѣшніе и потомъ будучіе, хотѣли имъ въ чемъ кольвекъ кривду и утиски вчинити, теды мы и потомкове наши будемъ повинни того боронити и не допускати никоторыхъ члонковъ съ тыхъ правъ рушити и предься

---

[1] Акты Ю. и З. Россіи, т. I, № 68.
[2] Акты Ю. З. Россіи, т. II, № 106.
[3] Акты Ю. и З. Россіи, т. II, № 108.
[4] Акты Западной Россіи, т. II, № 164.

маемъ ихъ суполнѣ а моцнѣ держати и боронити, абы были въ тыхъ вольностяхъ захованы и ни въ чомъ не рушоны на вѣчные часы».

1542 р. Сигизмунд I видав нову грамоту [1], де потверджує права, надані Київу його братом Олександром. Дана ця грамота з приводу справи, дуже характеристичної для тих часів. Київські міщане їхали в міських справах до Львова, маючи при собі привілей короля Олександра. В дорозі на них напали Татари й відібрали привілей, при чому одірвали печатку, що була прикріплена до привілею на шовковому шнурку. Міщане, що дуже дорожили привілеєм, де був підпис короля, за значні гроші відкупили у Татар привілей і представили його королеві, прохаючи потвердити його. Король задовольнив їх прохання і в своїй грамоті цитував надіслану йому грамоту Олександра [2]. Майже дословний переказ цеї грамоти (з оповіданням про пограбування міщан Татарами) уявляє грамота 1545 р. [3], яка була видана Сигизмундом II Августом ще за життя батька (Сигизмунд I помер у 1548 році), яко великим князем литовським. Нарешті в тому-ж таки році Сигизмунд II Август дав нову жаловану грамоту [4], де потверджував надане Олександром звільнення від мита під загрозою штрафа в 1.000 коп грошей, які будуть стягнуті з маєтків винних у порушенню цього права.

От який зміст грамот литовського періоду. З цих грамот можна бачити, що великі князі литовські, з указаних вище мотивів, старалися захищати інтереси міщанства, тим більше, що на Київ тоді часто нападали Татари, і це дуже тяжко відбивалося на людності його. Але рівночасно князі змушені були—з огляду на неспокійні часи—підтримувати інтереси й воєвод, яким була доручена охорона держави. Тому інтереси міщан часто порушували, і це змушувало їх звертатися до королів із скаргами та проханнями про потвердження своїх привілеїв.

II. Польський період.

1569 р. Велике Князівство Литовське з'єдналося з королівством Польським (Люблинська унія), при чому українські землі разом із Київом відділені від Литви й прилучені до Польщі. З цього приводу Сигизмунд Август дав Київу нову жаловану грамоту [5], яка є дословним повторенням грамоти 1545 р., але з дуже оригінальним мотивуванням, а саме—ніби-то міщане прохали переписати й потвердити грамоту з огляду на те, що «повѣтъ и воеводство Кіевское до короны польской привернено и, яко члонокъ отъ натуральнаго тѣла своего оторваній, знову до того-ж кролевства прилученій». Важко тепер сказати, чи дійсно міщане міста Київа так розуміли своє прилучення до Польщі, але, знаючи, якими засобами була здійснена Люблинська унія, можна при-

---

[1] Актовыя книги Кіевскаго Центрального Архива, № 3503, документ № 1.

[2] В цій та дальших грамотах магдебурзьке право називається дуже дивним ім'ям «Атеотоницкое» (певно тевтонське).

[3] К. Центр. Архив, книга № 3503, документ № 2.

[4] Акты Ю. и З. Россіи, т. I, № 113.

[5] К. Ц. Архів, кн. № 3503, документ № 4.

пустити, що в Київі, під тиском обставин, утворилася певна партія серед багатих міщан, яка з особистих мотивів співчувала цьому з'єднанню. Після унії від Сигизмунда Августа дійшла до нас ще одна грамота з 1570 р. [1], яка потверджує порядок обрання війта,—порядок, що існував і раніше, а саме—«мѣщане которые подъ правомъ майдеборскимъ сидятъ, обравши людей добрыхъ, годныхъ чотырохъ особъ на тотъ урядъ войтовскій, изъ нихъ одного намъ, господарю ихъ, просити будуть, а мы зъ ласки нашои господарскои того имъ за войта листомъ нашимъ потвердити маемъ».

Стефан Баторій на початку свойго панування в 1576 р. особливим привілеєм [2] потвердив всі попередні права Київа. Але, видко, ці права й далі ламали, бо міщане й далі протестують проти цього. Це можна зауважити з наказної грамоти короля славному воєводі київському кн. Костянтинові Острозькому, яка була дана в тому-ж 1576 році [3]. Грамота ця написана в тоні надзвичайної шаноби до нього («вельможному князю, упрійме намъ милому, ласка наша королевская»), але все-ж таки вона визначає ламання воєводою прав міщан і вимагає, щоб цього надалі не було. Вимоги ці можна звести до 4-х пунктів: 1) міщанам, що несуть військову службу при замку, а також тим, що обрані на уряд, хоч би вони потім його й втратили—повинна присуждатися шляхетська нав'язка (штраф за безчестя) 5 коп грошей, водле Статуту: 2) купці, що приїздять до Київа, підлягають «присуду мѣстскому», а не замковому; 3) ці купці й жиди не мають права «сидѣть на клѣткахъ» (себ-то в крамницях) і продавати «на локоть и фунтъ и золотникъ», бо це «причиняло бы шкоду» міщанам; 4) міщане мають право в'їжджати в «пущи господарскія, князскія, панскія, земянскія и духовныя» за п'ять миль від міста й брати дерево на будування й дрова, а воєводи повинні їх захищати й не дозволяти їх грабувати. В цій грамоті звертають на себе увагу два пункти—перший і четвертий. Перший власне є змагання міщан до зрівняння в правах з польською шляхтою, на підставі Статуту, четвертий є останній відгомін старовинного громадського землеволодіння.

Наступник Баторія Сигизмунд III в 1589 р. потвердив усі попередні привілеї міста [4], а в 1605 році дав Київу грамоту [5], яка була викликана спеціяльним питанням, але містить у собі й потвердження прав міста. До нього не раз зверталися міщане київські, прохаючи відновити замок «въ нивецъ оберненый» від пожежі. Воєводи, не зважаючи на накази королівські, замка не відновляли, а тим часом містові загрожували Татари. Міщане вирішили сами той замок «палями дубовыми встрожить и забудовать» і тільки прохали, щоб це не стало їхнім обов'язком надалі. Король задовольнив їхнє прохання й наказав воєводам захищати їх «старожитныя права», яко людей вільних, «у правѣ майдебурскомъ сѣдячихъ».

---

[1] А. Ю. и З. Рос., т. I, № 155. [2] К. Ц. Архів, книга № 3503, документ № 7. [3] Акты З. Россіи, т. III, № 72. [4] К. Ц. Архів, кн. 3503, докум. № 12. [5] Сборникъ Муханова. М. 1836, докум. № 94.

1606 р. була дана на прохання війта, бурмістрів та лавників і всіх міщан київських—нова грамота [1], яка потверджувала звільнення киян, яко «людей украинныхъ», від виплати мита й поголовщини в Короні польській та у великому князівстві Литовському під закладом 1000 коп грошей «в листах предків наших описаним». Не можна не зазначити при цьому, що перший Лжедмитрий поширив це звільнення київських міщан від мита і на всю Московську державу. В жалованій грамоті його 1604 р., яка була дана у Вишгороді [2], цей привілей мотивований тим, що міщане київські на свій кошт зробили перевіз через Дніпро, і що місто київське дуже великі шкоди понесло через перебування його з військом в місті, а також від переправи. Певна річ, що практичного значіння ця грамота не мала, але вона цікава тим, що показує, як міщане користали з кожної нагоди, щоб здобути собі певні пільги та права.

1615 р. Сигизмунд потвердив [3] право на вільну торгівлю міщан присуду та послушенство замкове нарівні з міщанами «права майдеборского вживаючихъ». При цьому перелічується, чим ці міщане займаються. Це «люди ремесла кравецкого, швецкого, кушнирского, слюсарского, ковальского, римарского, постригацкого и иншого вшелякого», себ-то майже ті самі розряди, які ми бачили в грамотах 1503 та 1518 рр., в яких іде мова про ремісників магдебурзького права. З цього ясно, що в Київі були міщане ріжних розрядів—магістратські, замкові, біскупські, манастирські, зем'янські. Де-які відомості про них і про боротьбу з ними міщан магістратських дає І. М. Каманін в названій вище статті [4], додаючи, що з 1621 р. влада старалася зробити край такому роздробленню. Але ці заходи влади мало помагали, хоч і потверджувалися п'ять разів: в 1622 р., 1645, 1649, 1650 та 1652 рр.—себ-то майже напередодні переходу Київа під руку московських государів, який зробив відразу край поділу міщан на ріжні підсудності. Дуже заваджали торгівлі київських міщан наїжджі купці й особливо євреї. Сигизмунд III в 1619 році особливим привілеєм [5] заборонив наїжджим купцям спинятися в приватних домах. Вони повинні були спинятися в гостинному домі, перебувати в Київі не більш як один день, провадити торговельні зносини лише з міщанами; вступати в торговельні зносини поміж себе їм було заборонено. Євреям же як-найсуворіше було заборонено селитися й набувати доми в Київі, де-б це не було: «подъ правомъ мѣстскимъ, замковымъ, бискупскимъ, на грунтахъ митрополичьихъ, архимандричьихъ, кляшторскихъ, шляхетскихъ, козацкихъ и иншихъ». Коли-ж якийсь свавільний та упертий єврей переступить цю постанову, то уряд замковий повинен забрати у нього все його майно та крам і половину залишити при собі, а другу передати до ратуші, про що єврей «упоминать не долженъ вѣчными часы». Ця постанова мотивується тим, що «не жидами, а людьми украинскими» місто поширювалося й множилося.

---

[1] Сборникъ Муханова, докум. № 95. [2] Акты З. России, т. IV, № 161. [3] Архивъ Ю. З. России, ч. V, т. I, № XXXI. [4] «Сборникъ статей по исторіи права» присвяченний М. Ф. Владим.-Буданову, сс. 181—184. [5] Сборникъ Муханова, докум. № 115

Наступник Сигизмунда III, Владислав IV на початку свого панування в 1635 р. новим привілеєм[1] потвердив права Київа. В цьому привілею є покликання на де-які розпорядження, що до наших часів не збереглися, а саме про плату з корчем, медових, винних та пивних в розмірі 800 коп гр. (в більш ранніх грамотах плата була призначена в $^1/_2$, а потім у 2 копи грошей з кожної корчми). В 1645 р. Владислав окремою грамотою[2] установив для війта «юргелтъ» (платню) в 500 злотих польських з «провентовъ» ратуші. Перший війт, що скористав з цеї королівської ласки, був «славетний Андрій Ходика». Нарешті в тому-ж 1645 р. Владислав видав окремого привілея[3], де дозволив приймати «подъ право мѣстское» прийшлих людей, які «въ Кіевъ пріѣдутъ и на жилище осядутъ» і заборонив турбувати їх під виною 10 тисяч злотих польських. Цей наказ зруйнував замкнутий характер міської громади й промощував широкі шляхи для зміцнення польського елементу серед населення міста.

Останнім документом часів польського панування є привілей короля Яна-Казимира 1650 р.[4]. В цьому розмірно великому привілею наводиться ряд цитат з попередніх привілеїв і наприкінці сказано: «Мы Янъ-Казимиръ (йде титул) на униженное и покорное челобитье вышереченныхъ посланниковъ города нашего Кіева, имянемъ того жъ города чинячихъ, такожъ имѣя взглядъ и милостивое призрѣніе на гражданъ города тамошняго, которые въ сіе время наѣздовъ козацкихъ постоянно и непорушно вѣры намъ и рѣчи посполитой, какъ намъ то достаточно отъ пановъ радъ нашихъ подлинными сказками объявлено, додерживаютъ, и къ тому додержанію хотя ихъ приводити, чтобъ тотъ городъ, а напаче въ сіе время нынѣшнія войны и замѣшанья изнищенное и изубоженное умноженіе свое повседневно принимало, и для того права и привилія ихъ такъ давные, какъ и нынѣшніе, утверждаемъ и укрѣпляемъ симъ листомъ нашимъ».

Розглянуті нами грамоти польських королів значно відріжняються від грамот великих князів литовських. В становищі міста зайшли великі зміни: поширювалася торгівля й промисловість, напади Татар припинилися, місто, як і инші українські землі, було віддане під зверхність Польщі. Польський уряд старався відмінити склад людности й підкупати її потвердженням старих прав і даруванням нових (шляхетство). Це деморалізувало певну частину міщанства, але маса енергійно боролася за свої національні та духові інтереси. Доказом цього може послужити заснування на початку XVII ст. Богоявленського братства, під «уписомъ» якого знаходиться «безчисленное множество» прізвищ[5] і рівночасно з цим заснування і успіхи братської школи, перед якими—під натиском міщанства й козаків—змушений був відступитися свого навіть і Петро Могила.

Яскравий образ тодішнього життя в Київі дає стаття В. Б. Антоно-

---

[1] К. Ц. Архів, кн. 3503, докум. № 30. [2] К. Ц. Архів, кн. 3503, докум. № 36. [3] Сборникъ Муханова, докум. № 143. [4] Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, X. [5] Памятники Кіевской Археограф Ком., т. II, с. 48.

вича «Паны Ходыки» [1],—орударі міського самоврядування в Київі в XVI—XVII ст. Нам здається лише, що вельмишановний вчений занадто згустив фарби, малюючи Ходик, як типових представників тодішнього київського міщанства. З самої статті можна побачити, що серед міщан була сильна партія, з якою Ходикам доводилось боротися за війтівство, і то не завше успішно. За війта у Київі в 1522 р.,—каже В. Б.,—був представник партії старожилих міщан Яцько Балика, якого при нормальному ході справ, протягом 18 років, не могли скинути з посади прихильники Ходики. Лише 1613 р., після смерти Балики, завдяки могутній допомозі тодішнього воєводи київського Станислава Жолкевського кандидат меншости Федір Ходика був затверджений на посаді війта, більшість обрала сина Яцька—Дениса Балику. Але у 1618 р., як пішов Жолкевський, Федір Ходика змушений був одмовитись від війтівства, і посаду цю дістав, як представник народньої партії, Семен Мелешкевич. Наприкінці 1621 р. Федір Ходика, правда, знову зайняв посаду війта, але своїм протегуванням уніятам він викликав страшенне незадоволення серед міщанства та козаків. Вибухло повстання, й під час його Федора Ходику «бросили въ Днѣпръ воды пити». Після Федора Ходики один час був за війта син його Йосип, але після смерти його на війта був обраний Самуїл Мехедович. Лише як умер Мехедович, король затвердив молодшого сина Федора Ходики, Андрія. Це було 1644 р.—напередодні повстання Богдана Хмельницького. Становище війта та його партії,—каже В. Б.,—стало дуже тяжким. Де-які члени магістрату,—скаржився потім Ходика,—змовилися проти війта й вирішили не тільки скинути його з уряду, але також відібрати майно його і навіть життя. Довгий час війт змушений був переховуватися, і врешті, на початку 1649 р. підписав, що зрікається посади війта й визнає незаконними всі свої вчинки й розпорядження, які він зробив протягом чотирьохлітнього кермування містом. Посаду зайняв тоді представник народньої партії Богдан Самкович.

Всі наведені факти, взяті з названої вище статті В. Б., на нашу думку, вказують на те, що Ходики не були типовими представниками тодішнього київського міщанства, і що діяльність їх викликала з боку того-ж міщанства цілком негативне відношення.

III. Руїна.

Повстання Богдана Хмельницького, змінивши становище всеї України, не могло не відбитися й на становищі Київа. Можна було чекати, що Київ, звільнившися від польської зверхности, стане знову політичним центром України. Так очевидно думав і Хмельницький: «Мій Київ. Я пан і воєвода Київський!»—казав він польським комісарам на початку 1649 р.—коли почалися перші переговори про за-

[1] Кіев. Стар. 1882, II і в «Монографіяхъ по исторіи западной и Юго-Западной Россіи», Київ, 1887.

мирення. Два рази в'їжджав Б. Хмельницький урочисто в Київ, де його з захопленням вітало населення київське. «Лише берла та корони бракувало йому,—каже сучасник,—щоб бути справжнім монархом». Але під час дальшої боротьби становище міста перемінилося. В Зборовській умові Київ не згадується, але сказано, що гетьманові, яко голові війська запорозького, віддається Чигирин [1], а в Білоцерковському трактаті сказано: «Кіевъ есть городъ столичный судебный, мѣщане кіевскіе должны будутъ сохранить неприкосновенно свою жизнь, честь, личныя права и имущество: въ немъ должно быть записано въ реестръ какъ можно меньше козаковъ. Чигиринъ долженъ оставаться при гетьманѣ» [2]. Проте Хмельницький і далі дивився на Київ, як на свою столицю й далі піклувався за нього. До 1652 р. відноситься цікава охоронна грамота Київу [3], де Б. Хмельницький каже, що бере під свою оборону «мѣсто свое столечное»—Київ, з огляду на те спустошення, яке потерпіло місто від Ляхів (похід Радзивила 1651 р.), і забороняє козакам, ідучи до війська або вертаючися, заходити до міста або користуватися його перевозом. Що-ж до козаків, яких гетьман посилає з листами, то вони не повинні вимагати нічого, крім зазначеного в самому листі; за порушення цеї постанови винним загрожує шибениця. В 1655 р. Б. Хмельницький на прохання самих киян повторив цю заборону, але в цій грамоті він уже не називає Київа своєю столицею і дає право магістратові карати винних, не звертаючися до гетьмана [4]. Київ у цей час був уже під зверхністю московського царя.

Після Переяславської ради Київ був зайнятий московським військом (1/III 1654 р.), і – по виразу офіційного документа [5] — «взятъ отъ поляковъ въ прежнее россійское владѣніе», тут оселилися московські воєводи „и строили градъ Кіевъ ратными людьми". Мешканці Київа були приведені до присяги, бо московські царі дивилися на Київ, як на «вотчину своихъ прародителей великихъ князей и свою», хоч доля міста ще зовсім не була вияснена. З 1654 р. зберігся цілий ряд документів, що освітлюють становище міста. 25 квітня Богдан Хмельницький окремою грамотою [6] повідомляв царя Олексія Михайловича, що міщане київські посилають до нього посланців з проханням потвердити їх права та вольності, які надали їм князі російські та королі польські, й залишити їх «при судахъ и вольностяхъ права магдебурского». Гетьман і собі приєднується до їх прохання і наостанок бажає цареві «многолѣтія, благополучія и побѣды» над ворогами, яких називає левами, василисками й гаспидами.

---

[1] Собраніе государственныхъ грамотъ и договоровъ, т. III, № 143.

[2] Памятники Кіев. Археограф ком., т. II, вид. 3, сс. 125, 128, 131.

[3] Акты Зап. Россіи. т. V, № 30.

[4] Акты З. Россіи, т. V, № 44. В статті І. М. Каманіна «Кіевляне и Б. Хмельницкій» (К. С. 1888, III) наведено ще кілька універсалів Хмельницького з 1653—1655 рр.

[5] «Дѣло Кіев. губ. Канцеляріи» в Київ. Центр. Архіві.

[6] Акты Ю. и З. Россіи, т. V, № 13, II.

26 травня київські міщане через свого війта Богдана Самковича послали «челобитную» [1], де прохали потвердити їх права; ця челобитна була написана в дуже покірливому й навіть рабськи догідливому тоні. «Падаючи до лица земли, какъ прямые подданные, вторицею челомъ бьемъ и въ премногія щедроты государскія себе вметаемъ», написано наприкінці цеї челобитної. Взагалі челобитні міщан цього часу часто справляють неприємне враження своєю формою та стилем, можна гадати, що вони укладалися під керовництвом московських дяків, що були при воєводах.

Доповненням до цеї челобитної були статті, подані депутатами, числом 15 [2]. Статті ці наприкінці червня були розглянуті боярами та патріярхом Никоном,—бо царя тоді в Москві не було. В статтях цих переказувалися права та привілеї, надані Київу польськими королями, й прохалося про їх потвердження. Особливо велике значіння мала перша стаття, яку ми через те наводимо тут цілу.

«Дано Кіеву и всѣмъ мѣщанамъ право майдебурское, которымъ правомъ дана власть войту кіевскому судить всякіе дѣла головные и виннымъ наказаніе чинитъ тѣмъ обычаемъ, какъ то право майдебурское во всѣхъ статьяхъ описуетъ и повелѣваетъ, а отъ иныхъ праву майдебурскому противныхъ свободныхъ и отъ заповѣдей всякихъ городъ Кіевъ и мѣщанъ всѣхъ увольняетъ; и войта межъ собою, человѣка на тотъ урядъ годного и достойного, межъ четырехъ человѣкъ одного излюбивши, избирать велитъ, и особымъ привилеемъ своимъ король по смерть его подтверждаетъ».

За тим йде прохання про потвердження вже відомих нам прав торгувати, не платячи мита, про звільнення від «поднимання» послів, про склади краму і дві ярмарки, про виключне право торгівлі горілкою, про звільнення від «ратной службы» й т. ин. Виклад цих прав иноді має трохи инакшу форму, аніж у відомих нам привілеях: так, за торгівлю горілкою міщане обов'язуються платити на підставі невідомого нам привілея Владислава IV—3000 злотих, а не 800 коп гр., як ми це знаємо з привілея того-ж короля з 1635 р. (а проте, може це просто переведення оплати на иншу валюту), право в'їзду в ліси та право ловити рибу зазначається вже 7-ма милями віддалення, а не 5-ма, як раніше. Статті було потверджено, але з двома обмеженнями: 1) торгівля без плати мита дозволялася лише в черкаських, себ-то українських містах, а в Путивлі та в инших містах треба платити, 2) при дозволі мати склади краму приписано: «пошлина на государя». До цих статтів посли додали ще 4 статті, на які була дана не вповні задовольняюча відповідь: 1) міщане київські прохали, з огляду на спустошення міста, зроблене Радзивилом, звільнити їх від усяких податків на 20 років,—бояре погодилися лише на 5 років, патріярх згодився на 10 років, 2) міщане прохали повернути їм землі, захоплені біскупом,—постановлено «розыскать», 3) на про-

---

[1] Акты Ю. и З. Россіи, X, № 13, VII.
[2] Акты Ю. и З. Россіи, т. X, № 13, VIII.

хання звільнити місто на 10 років від податку в 3.000 зл. з тим, що ці гроші будуть ужиті на відбудування церкви «Успенія божої матери»—постановлено: «отказать», 4) на прохання повернути землі, захоплені ксьондзами та шляхтою в околицях міста (всього 385 дворищ), бо ці землі надані були міщанам ще руськими князями, постановлено було відмовити, «потому что дачи были старыя, а нынѣ тѣми мѣстами владѣютъ козаки». Крім того війт з товаришами прохали передати Київу млин на р. Котирі, за 9 верстов від міста, якого захопив київський полковник, а тим часом у Київі немає ні одного млина. Постановлено: «какъ служба минетъ, тогда государевъ указъ будетъ; а нынѣ для службы полковника оскорбить нельзя». Отже під час переговорів виявилися вже де-які тертя у відношенні до московської влади й до козаків, що надалі дуже відбивалося на інтересах міської громади.

Наслідком зазначених переговорів був ряд грамот в датою 16/VII 1654 р. Це, по-перше, жалована грамота місту з потвердженням його прав [1], по-друге,—жалована грамота Богданові Самковському на війтівство в Київі [2], по-третє—жалована грамота цехмістрові Семенові Дядечці на цеховий устрій [3], по-четверте—жалована грамота про платню війтові й урядникам [4], по-п'яте—жалована грамота про звільнення Київа від де-яких податків на 10 років [5]. Грамота ремісникам потверджувалася в 1660 та 1677 р.р. з поділом на 4 головні цехи: кравецький, кушнірський, ковальський та шевський, а цим цехам були вже підвладні всі инші [6].

Не зважаючи на всі ці грамоти, доля міста зовсім не була ще остаточно з'ясована. В пунктах Андрусівського перемир'я 1667 р. було зазначено, що Київ залишається під зверхністю московської влади на два роки лише, і тільки через двадцять років—в 1686 р. на підставі «вѣчномирного трактата» Київ з невеличким повітом був остаточно відступлений Московській державі; за це московський уряд повинен був заплатити досить значну по тих часах суму—146.000 крб.

До України, яка з 1654 р. перебувала під владою московського уряду, Київ не був приєднаний—отже був зовсім окремою політичною одиницею, певного роду республікою, яка кермувалася на підставі своїх старовинних прав та привілеїв.

В бурхливу добу руїни, що панувала на Україні до зложення «вѣчного мира» (1657—1687), Київ перебував—ніби то тимчасово—під зверхністю московської держави. В ньому жили московські воєводи й стояло московське військо. Московський уряд цілий час пробував посадити своїх воєвод не тільки в Київі, але і в инших значних містах

---

[1] Полное Собраніе Законовъ Рос. Имперіи, т. I, № 133.

[2] Акты историческіе, т. IV, № 83. Оригінал цеї грамоти переховується в К. Ц. Архіві.

[3] Ibid., т IV, № 84.

[4] Зап. іст. від. ВУАН, кн. II—III, с. 95—98.

[5] Акты Ю. и З. России, т. X, № 13, XII.

[6] Акты ист. т. IV, № 145 та Допол. къ Акт. Ист., т. VII, № 27.

українських, що викликало серед людности великі побоювання й незадовольнення. В «статтях» Б. Хмельницького ці побоювання виявлені в дуже виразній формі: «чтобъ наѣхалъ воевода, учалъ-бы права ихъ ломать и тягости какія чинилъ, и тобъ имѣло быть съ великою досадою»[1]. Пізніше, за Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Многогрішного—ми бачимо постійну боротьбу козаків з воєводською владою. Ця воєводська влада особливо міцно утвердилася в Київі. Спричинилися цьому те значіння, яке надавав Київу московський уряд, й ті небезпеки, на які місто не раз наражалося. В 1658 р. вже після Гадяцької умови Виговський надходив до Київа і, хоч московське військо під проводом воєводи Василя Борисовича Шереметьєва оборонило місто, все-ж таки Київ дуже потерпів тоді: погорів Подол, «підпалений Москвою», як каже сучасник. В 1679 р., в часи Дорошенка, Київу загрожував напад Турків. Для оборони міста було послане величезне московське військо під проводом Бориса Петровича Шереметьєва та козацькі полки з гетьманом Самойловичем на чолі, все місто було обнесено міцним валом, через Дніпро був збудований міст, а гетьман ще зокрема укріпив валом Печерську Лавру. Але Турки обмежилися тим, що спустошили Чигирин, а до Київа не пішли.

Не зважаючи на де-яку користь, що приносило місту перебування московського війська, міщанство київське завше тяготилося ним і дивилося на перебування його в Київі як на ламання своїх прав та інтересів. Особливо яскраво це виявилося під час обрання Многогрішного (в 1669 р.). Доля Київа тоді ще не була остаточно вияснена, і Многогрішний в своїх статтях (ст. 7-а) прохав, «чтобъ города Кіева Полякамъ не отдавать»[2], а міщане київські представили свої «просительныя статьи»[3], де скаржилися на кривди від «воеводъ и ратныхъ людей»: воєводи втручаються в їх суди, примушують ремісників без заплати працювати на «ратних людей», обтяжують їх постачанням підвод, відбирають від них озера й рибні лови, ліси й сіножаті. Цар постановив: «воєводѣ мѣщанъ не судить, а судиться имъ по своимъ правамъ въ ратушѣ, а кому приговоръ не полюбится и тому ѣхать къ Москвѣ». Ремісникам за їх працю платити. Підвод не брати, озера й рибні лови не відбирати, а «лѣсъ на городовое строеніе и сѣнокосы ратнымъ людямъ брать», бо вони обороняють Київ. «Перевозамъ быть по раздѣлу—при съѣзжей избѣ и при ратушѣ». Напослідок київське міщанство було звільнене на 5 років від усяких податків з огляду на спустошення міста.

Крім «просительныхъ статей» київських міщан до наших часів збереглося ще де-кілька документів, що малюють становище Київа в добу руїни. В 1661 р. війт Данило Полоцький, бурмістр Самойло Нефедов, райці, лавники й усе поспільство подали цареві челобитну[4], де вони, посилаючися на жаловані грамоти 1654 р., скаржилися на

---

[1] Буцинскій, «О Богданѣ Хмельницкомъ», с. 164.
[2-3] Бантышъ-Каменскій, Ист. Мал. Россіи, т. II, сс. 253—255, 275—277.
[4] Акты Ю. и З. Россіи, т. V, № 32.

воєводу Василя Борисовича Шереметьєва, який—порушуючи ці грамоти—не дозволяє їм одним володіти перевозами й сіножатями, й рибними ловами, й корчмами, й торгувати, не платячи мита. У відповідь на цю челобитну була дана їм жалована грамота, де було сказано, що всі їх домагання будуть задовольнені, як вони на це все мають жаловані грамоти.

В 1665 р. міщане знову представили челобитну [1], де скаржилися на утиски київських воєвод. В 1661 р. вони були звільнені жалованою грамотою (до наших часів вона не дійшла) на 5 років від виплати до скарбу («казни») 3.000 зл., на які вони повинні були укріпити долішнє місто (Подол), а саме обнести його земляним валом і достачити артилерію, а крім того другою грамотою (що наведена вище) віддані були їм перевози на Дніпрі. Василь Борисович Шереметьєв цього наказу не виконав. Міщане зібрали кілька сот карбованців з корчем, накупили були дерева для роботи та харчів для робітників, але наступник Шереметьєва кн. Борятинський всі ці припаси наказав перевести до московських казенних житниць, для «ратныхъ людей», а з дерева побудував в місті «башни великія и колодезей до десяти». Потім Борятинський поїхав з Києва, а тим часом козаки Тетерині приводили Татар, і ті грабували місто й убивали людність. Спаслися лише ті, хто встиг сховатися в укріпленому горішньому місті. Позбувшися цього лиха й трохи поправившися матеріяльно, міщане знову зібрали де-яку суму грошей, але з'явився Сомко й забрав більш як 400 карбованців. Міщане були змушені прохати помочи у київського воєводи І. І. Чаадаєва, який і прислав їм ратних людей, «но мѣщане и до сихъ поръ ихъ кормятъ». Цього мало, два запорозькі полковники Шульґа й Чернець «со многимъ казачествомъ явились на Подолъ одну ночь переночевать, а сидятъ уже четыре недѣли» й грабують людність. В додаток до всього цього міщане з війтом Данилом Полоцьким подали свої прохання в формі десяти статтів. Статті ці дають нам яскравий малюнок тих утисків, які тяжіли над містом, не зважаючи на всі жаловані грамоти. Перевози, якими завше володіли міщане, передані «городу» (себ-то воєводі), тому міщане не мають ніякої змоги платити з своїх прибутків призначеної суми 3.000 злотих і прохають зменшити ту суму до 1.000, або хоч до 1.500 злотих. Міщане не в силі годувати ратних людей, бо хліборобством не займаються і їм самим хліба бракує («помираютъ съ голоду»). Підвод, що від них вимагають, вони давати не можуть, бо й для своїх потреб коней майже не мають. «Ратные люди побрали принадлежащія мѣщанамъ земли и мѣста въ рядахъ лавочные, покосы сѣнные и озера рыбныя; отбираютъ байдаки, челны, рыболовныя сѣти». Майстрів, що роблять зброю, і ковалів і кожем'яків примушують безплатно направляти їх зброю, яку привозять возами, тому ремісники тікають з міста: з кількох десятків залишилося лише шість чоловіка. Воєводи також примушують ремісників робити для них ріжні роботи,

[1] Акты Ю. З. Россіи, т. VI, № 14.

а плату складають на магістрат, тому міщане прохають, щоб такі виплати зараховувалися їм при виплаті податків. Воєводи забороняють ратним людям випити в магістратському шинку на копійку вина й приставили до шинка караул, який і стежить за цим. Написавши про всі ці скарги, міщане нагадують про свої стародавні права та привілеї, які потверджені й царем, і «упадши до ногъ» прохають змилосердитися над ними.

Чаадаєв, до якого видко звернулися з запитанням з приводу цих скарг, представив свої пояснення. Він заявив, що «казенні» перевози встановлені тому, що міщане під час війни розбіглися і «впредь безъ государевыхъ перевозовъ быть не мочно», ратні люди поставлені для оборони, і міщане сами обіцяли їх годувати: підводи з міщан беруться лише инколи; ратним людям віддані лише землі втікачів, так само і сінокоси; ловити рибу міщанам ніхто не забороняє і човнів та рибальської снасти у них ніхто не відбирає, а коли й траплялися такі випадки, то проти цього вживалося відповідних заходів; за направу зброї та инші роботи платиться; в магістратські шинки ратних людей не пускають тому, щоб салдат, одержавши платню, її «мимо государева кружечнаго двора не пропивалъ», тому й далі «без караула у ратуши быть нельзя». Міщане, вислухавши ці пояснення, трохи поступилися в своїх домаганнях. Вони прохали, щоб перевоз був переданий їм, а за це вони брали на себе обов'язок утримувати на свій кошт 400 ратних людей—«и одежу на них класть - по зипуну сермяжному, по шубѣ бараньей, по шапкѣ, по рукавицамъ, по три рубашки, по трои портокъ, по трои сапоги». На чому скінчилися ці суперечки,—з справи не видко, але во всякому випадку з неї ясно, що становище міщан було досить таки скрутне.

З наведених документів видко, як багато терпіли київські міщане від воєвод і ратних людей. Та не мало доводилося їм терпіти й від козаків. Правда, до нас дійшов ряд універсалів Виговського, Юрія Хмельницького, Брюховецького, Многогрішного, Самойловича [1], що дуже обмежують,—але не касують зовсім — обов'язок міщан давати підводи та потверждується їх право торгувати, не платячи мита, «сухимъ путемъ и водою». Універсали ці не мають особливого значіння: Київ не залежав від гетьманів, і права міщан визначалися жалованими грамотами: але вони цікаві тим, що зазначають бажання гетьманів мати певний вплив на Київ. Уже в наведених документах зустрічаємо вказівки на ті утиски, що їх терпіли міщане від козаків. Ці утиски робили козаки й потім. Особливо напруженими стали відносини між міщанами та гетьманським урядом за гетьмана Брюховецького [2]. Він у всіх донесеннях московському урядові обвинувачує міщан у зраді і зносинах з Поляками: міщане, - писав він,—посилаються на королівські привілеї, а в них є образи для царя, бо там Владислав називає себе царем московським. Тим часом міщане «подольстились къ во-

[1] Акты Западной Россіи, т V, №№ 51, 56, 62, 64, 68, 80, 87.
[2] Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. III, т. XI, сс. 135—140.

еводѣ Чаадаеву, и тотъ за нихъ заступается и говоритъ, будто эти привилеи въ Москвѣ въ приказѣ есть. Мѣщане и купцы ни о какихъ докукахъ и подводахъ не знаютъ, а Чаадаевъ за нихъ заступается». Він (Чаадаєв) навіть не пустив до міста прилуцького полковника Горленка з козаками і той ледве знайшов собі притулок у Печерському манастирі. А коли «Чаадаевъ допустилъ его на разговоръ, то разговоръ былъ какъ у волка съ овцою». А все це сталося через війта київського Михайла Зосимовича (?). Взагалі-ж міщане київські живуть з ворогами «въ совѣтѣ», «ляховъ изъ тюрьмы выручаютъ». Політика Брюховецького викликала проти нього велике незадоволення в Київі. Єп. Методій, що був спочатку його прихильником, тепер від нього відступився й остерігав нового воєводу Петра Василевича Шереметьєва проти Брюховецького. До нас дійшла цікава розмова Методія з Шереметьєвим [1] 1666 р. Почалася вона з питання про підводи. Міщане скаржилися на тяготу цеї повинности, і Шереметьєв виявив бажання урегулювати це питання, приписавши до Київа де-кілька містечок лівобережної України (Баришпіль, Воронків, Гоголів). Методій спочатку погодився на це і пообіцяв допомогти йому в цій справі і своїми коштами й коштами манастирів, але потім заявив, що духівництво не згоджується, а міщане одмовляються давати підводи. Шереметьєв доводив, що раніше міщане давали підводи з своїх стародавніх прав (sic!) і що цих підвод бралося небагато. Методій заявив, що міщане «отъ подводъ зѣло оскорбляются», і пропонував наймати за їх кошт візників. Та Шереметьєв знайшов, що це неможливо, і вимагав, щоб міщане давали підводи, як і раніше.

Потім Методій попереджував Шереметьєва про можливість заколотів, що може викликати загальне незадоволення Брюховецьким, і радив укріпити місто. Шереметьєв уважав ці побоювання за безпідставні. Методій звертав увагу на незаконні вчинки Брюховецького: «судью войскового Незамая да полковниковъ миргородского Гамалѣю и лисянскаго Высочана, не сыскавъ за ними вины, послалъ къ Москвѣ, да и множество старшинъ и козаковъ безъ сыску караетъ, а иныхъ къ Москвѣ посылаетъ. А въ Малороссійскихъ краѣхъ люди таковы, что де имъ легче смерть принять, нежели ихъ къ Москвѣ отсылать». Шереметьєв пробував виправдати Брюховецького з цих обвинувачень, але полковник Дворецький в присутності єп. Методія в церкві заявив Шереметьєву, що Брюховецький послав на київську сторону сто козаків і «далъ имъ универсалъ свой, и велѣлъ имъ на Кіевской сторонѣ стацѣю имѣть и грабить Печерскія маетности и купцовъ, которые поѣдутъ къ Кіеву съ товарами». Шереметьєв відповів на це, що це річ зовсім неймовірна, але все-ж таки послав капітана Єрмогена Чертовського для догляду. Нарешті міщане скаржилися, що на Подолі в міщанських дворах поставлені рейтари полків Івана Шепелева і Якова Билса й прохали цих рейтарів забрати. Шереметьєв відповів, що швидко це зробити неможливо, бо у Го-

[1] Акты Ю. и З. Россіи, VI, № 39.

рішньому місті дворів та ізб мало,—хіба що міщане дадуть від себе 30 помешкань. Методій взявся поговорити з міщанами і по розмовах із ними сказав Шереметьєву, що міщане згоджуються дати йому «въ почесть» 100 крб. з тим, щоб він наказав вивести рейтарів і щоб ізб для них з міщан не питав, а наказав би ізби купити з «государевой казны». Шереметьєв наказав на ці гроші купити ізби рейтарам. На другий день Методій в церкві повідомив Шереметьєва, що міщане прохають його взяти ці гроші 100 крб. собі «въ почесть», а на ізби вони дадуть ще 100 карбованців, це не буде їм «въ оскорбленіе», аби тільки він наказав «рейтаръ отъ мѣщанъ свесть». Шереметьєв звелів 200 крб. взяти і на ці гроші купити ізби: «а какъ избы поставятъ и рейтаръ отъ мѣщанъ свесть тотчасъ».

Навряд чи треба додавати, що розмова ця дає багатий матеріял для характеристики відношення міщан не тільки до козаків, але й до московського уряду.

Крім названих вище документів з часів Олексія Михайловича дійшла до нас жалована грамота Данилові Полоцькому на війтівство в Київі [1]. Грамота ця відноситься до 1667 р., хоч в инших документах він зветься війтом ще в 1660 р., а в 1665 р. на його прохання дана була міщанам жалована грамота в потвердження магдебурзьких прав і привілеїв міста [2]. В тому-ж таки 1667 р. Д. Полоцький помер і на війта був обраний Ждан Тадрина, якому була дана жалована грамота, потверджена і Федором Олексієвичем [3]. Від часів царя Федора Олексієвича дійшов до нас цікавий указ київському воєводі А. П. Головіну про те, щоб він зробив «розыскъ» з приводу скарг київських міщан на ратних людей [4]. Міщане скаржилися, що московські стрільці, їх голови, полуголови та сотники захопили міські озера й нікого до них не пускають, а рибалок до смерти забивають. «Да они жъ головы стрѣлецкіе въ нижнемъ городѣ построили себѣ торговыя бани на колодезяхъ», а звідти проведені були рури на все місто, а з цих бань тече вода й затопляє місто й церкви, й кладовища коло церков Миколи Доброго та Бориса й Гліба. А в банях живуть «баньщики і зернщики, і крадуть і грабують». А голови позахопили міщанські землі й побудували собі хати силоміць, і в тих дворах ночує багато людей і роблять «обиди» міщанам. У Долішньому місті наставлений полуголова Максим Владимиров із стрільцями стоять більше як рік і роблять міщанам великі обиди—«въ городъ съ хлѣбомъ и солью и изъ города по дрова, по сѣно и на мельницу и съ мельницы въ городъ безъ взятокъ не пропускаютъ, и многое время на морозѣ пріѣзжихъ людей держатъ». Міщане прохали оборонити їх від таких утисків і заявили, що вони готові віддати ратним людям

[1] Акты Историческіе, т. IV, № 192. Оригінал у Київ. Центр. Арх.
[2] Полное Собр. Зак. Р. Им., т. I, № 378.
[3] Акты Ю. и З. Россіи, т. XIII, № 3. Цей Тадрина залишив по собі дуже поганий спомин. Міщане скинули його з посади та обрали нового війта Івана Биковича.
[4] Акты Ю. и З. Россіи, т. XIII, № 3.

для прогодування половину озер, «а сѣнныхъ покосовъ у ратныхъ людей и безъ мѣщанскихъ много». Цар приказав Головіну зробити докладну «розпись» озер, які міщане віддають ратним людям, і взяти від міщан докладну «розпись» і їх озер, і потім стежити, щоб ратні люди в міщанські озера «не вступались». Бані, побудовані стрільцями, повалити негайно, вивезти все і тоді землі віддати київським мешканцям, а для ратних людей збудувати бані в инших місцях, де війт скаже. Стрільців з Долішнього міста вивести до Горішнього і надалі, щоб вони там постоями не стояли, а посилати їх туди лише для сторожі, як раніше. «Воеводѣ въ права и вольности мѣщанъ не вступаться, простимъ людямъ обидъ чинить не велѣть, въ суды ратуши не вступаться, подводъ не требовать. А до мельницъ ихъ, которыя на Днѣпрѣ на ладьяхъ никому дѣла нѣтъ, и поборовъ съ нихъ никакихъ въ казну не брать. Ратнымъ людямъ, кромѣ караульныхъ, въ нижнемъ городѣ не ночевать. Ратнымъ людямъ имѣть дворы въ нижнемъ городѣ не разрѣшать, а жить имъ въ верхнемъ городѣ. Тѣ, кто имѣетъ купленые дворы въ нижнемъ городѣ, должны ихъ продать кіевскимъ жителямъ, а если не захотятъ, хоромное строеніе сломать и перевезти въ другое мѣсто, а мѣсто очистить и отдать войту съ товарищемъ, и впредъ дворовъ въ нижнемъ городѣ ратнымъ людямъ строить и покупать для своихъ прихотей отнюдь не велѣть. Кіевскихъ мѣщанъ въ лѣсъ по дрова, и по сѣно и для всякихъ нуждъ изъ города въ городъ и городскихъ и пріѣзжихъ людей съ товары пропускать на караулѣхъ безъ посуловъ подъ угрозою жестокаго наказанія. Ремесленниковъ не заставлять работать даромъ, а давать изъ казны достойный платежъ. Произвести строгое разслѣдованіе о челнахъ и лодкахъ, и о взяткахъ полуголовы Владимирова. Впредъ за порушеніе указанныхъ распоряженій грозитъ смертная казнь. Воевода долженъ заботиться объ исполненіи этихъ распоряженій, съ грамоты списать копію и оставить въ съѣзжей избѣ, а подлинную грамоту отдать мѣщанамъ впредъ для иныхъ нашихъ бояръ и воеводъ и ратныхъ людей».

На грамоті напис: «отдана войту».

Документи, які ми розглянули, малюють нам становище Київа в бурхливі часи руїни. Доля міста не була з'ясована. Київ був ніби-то окупований московським військом з воєводами на чолі, але в той же час зберігав свій автономний лад. Багато терпів він і від московських ратних людей, і від козаків: але міщане завзято боронили свої права й діставали від московських царів жаловані грамоти, иноді дуже милостиві. Але саме те, що ці грамоти повторялися, доводить, що їх зле додержувалися, і становище міщан було досить тяжке.

IV. Російський період.

Наприкінці XVII ст., майже рівночасно, сталися три події, які потягли за собою великі зміни в становищі не тільки Київа, але й України та Росії: вічно-мирний трактат 1686 р., початок гетьманування Мазепи (1687 р.) і початок царювання Петра I (1689 р.). Події ці мали для Київа величезне значіння.

Вічно-мирний трактат вирішив долю Києва: він із невеличкою областю (між р.р. Стугною та Ірпенем) перейшов під зверхність Московської держави. До лівобережної України (Гетьманщина) він не був приєднаний і гетьманові не був підвладний. Існував, правда, ще з часів Хмельницького Київський козачий полк, але територія, яку він посідав, лежала на лівом березі Дніпра й полковим містом був Козелець: в самому Києві жило дуже небагато козаків, він уважався лише сотенним містом; жили в Києві з давніх пор і московські воєводи з їх ратними людьми, але жили вони в Горішньому місті й на міське урядування впливу не мали. Головною частиною Києва був Поділ, багата торгова частина міста, де жили купці й ремісники, правили в ній війт і магістрат. Міщане, як і раніше, завзято боронили свої права від усяких порушень, як з боку воєвод, так і з боку козаків і постійно старалися здобути від царів нові жаловані грамоти, які-б подтвержували їх права й вольності.

Мазепа, що мав величезний вплив не тільки на Україні, але і в Росії, дуже прихильно ставився до Києва. Відомі його щедрі жертви на культурні та церковні потреби міста (Академія, К. П. Лавра). Незабаром після того, як його було обрано, а саме в 1687 р., війт Іван Бикович (або Биковський) та чини магістрату прийшли його повіншувати і при цьому подали Мазепі супліку. В ній міщане скаржилися на ріжні утиски, через які вони не можуть користуватися своїми стародавніми правами, і прохали гетьмана допомогти їм і оборонити їх. Мазепа пообіцяв обізнатися з їх правами й зробити все можливе, але перед усім доповівши про це цареві[1]. В другому універсалі (з того-ж числа) Мазепа зазначає, що сторожу та инші повинності нарівні з міщанами повинні нести й ті, що живуть у дворах манастирських[2]. В окремому універсалі 1688 р.[3] Мазепа наказує старшині Київського полку пильнувати, щоб реєстрові козаки не займалися продажею «горячого вина», бо це не личить рицарському стану: хто переступить цю заборону, той «не только на шкурѣ своей строгое понесетъ наказаніе, но и изъ реестру козацкого вымазанъ будетъ». Універсал 1689 р.[4] суворо забороняє київському полковникові брати у міщан підводи, особливо за кордони, при чому «часто лошадей не возвращаютъ, а возы и хомуты забираютъ».

Отже Мазепа, не домагаючися підбити Київ під свою руку і не втручаючися в міське самоврядування, по змозі обороняв інтереси міщан київських. Крім того Мазепа прилучав—як ми це побачимо далі—і свій голос до прохань міщан перед царем про їх інтереси. Це ставило міщан ніби-то під оборону гетьмана й потім дало привід наступникам Мазепи(Апостолові й Розумовському) претендувати на те, щоб Київ був під їх владою. Царювання Петра I починає нову добу і в історії Києва.

Петро та його наступники за традицією відносилися з пошаною до міста, що було найстарішим центром релігійного й політичного

[1-4] Акты З. Россіи, т. V, № 173, № 174, № 182, № 190.

життя народу. Тому вони не раз потверджували його стародавні права та вольності. Але ці права та вольності являли собою повну суперечність централістичному ладу імперії, й тому їх цілий час ламали уряд та його представники, аж поки нарешті їх не було зовсім скасовано.

З часів Петра ми маємо чотири грамоти Київу; з них перша 1689 р. походить з часів кінця царювання царівни Софії, три инші — 1699, (7207) 1700 та 1710 рр.—дані були Київу на початку царювання Петра. Грамоти ці є потвердженням грамот царів Олексія Михайловича та Федора Олексієвича, але мають і багато нових тез, викликаних скаргами міщан на ріжні утиски та обиди. Грамоти ці видані на прохання київських війтів почасти за допомогою гетьманів і цікаві не тільки своїм загальним змістом, але й своїми побутовими та топографічними подробицями, які ми знаходимо в них. В «Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи» цих грамот нема, і я користувався з рукописного збірника XVIII ст., що належав небіжчикові професорові А. Ф. Кистяковському, а тепер переховується в рукописному відділі Всеукраїнської Національної Бібліотеки[1]. Ту обставину, що цих грамот нема в «Полномъ Собраніи Законовъ Россійской Имперіи», мабуть можна пояснити тим, що в них згадується ім'я Мазепи, спочатку як «славного» гетьмана, потім як «богоотступника и измѣнника».

Грамота 1689 р. з 24/I дана на прохання війта Івана Биковського. Війт і міщане пред'явили грамоти царів Олексія Михайловича і Федора Олексієвича на потвердження своїх прав та вольностей і на право володіння угіддями, прохали про їх потвердження й указували на ріжні ламання своїх прав ратними людьми, козаками та духівництвом. Ратні люди,—скаржилися вони,—вимагають від них підвод по сто і більше, і міщане змушені наймати їх дорогою ціною. Вони-ж, ратні люди, торгують у Долішньому місті всяким крамом і тим роблять міщанам шкоди. Сторожа на заставах бере хабари з подорожніх. Ратні люди та їх старшини позахоплювали острови Муромець і Труханов з дібровами та рибними ловами. Цілий час ставлять у них на дворах козаків по 200—300 чоловіка з кіньми, і відбирають у них «сѣно и овесъ и питье, и харчъ, и деньги, а хозяевъ обухами бьють и грабятъ, и послѣднее отнимаютъ». Київський полковник та старшина примушують ремісників працювати безплатно. Захоплені колись біскупами міські маєтності—Оболонь, Подгороддя, Кожемяки з людьми, що живуть на них—захопив тепер київський полковник, а урочище Преварку—київські козаки. Помірне з збіжжя, що привозиться на продаж, забирає київський полковник, а перед тим воно йшло на ратушу, на збудування соборної церкви. Ігумен з братією Кирилівського манастиря захопили міські сінні покоси та вигон, збудували на «родникахъ и болотахъ» в чотирьох місцях мостки 300 сажнів і беруть з міщан мостовщину. Крім цих кривд місто має великі шкоди

---

[1] Відділ I, № 183.

від незаконного шинкування козаків, мирських людей та духівництва (навіть старици Флоровського манастиря шинкують «питьем» на софійському подвір'ї—близ ратуші); від того, що в Долішньому місті посідало багато козацьких, манастирських і «всякихъ чиновъ людей», а серед них і Греків, і всі ці люди не підвладні магістрату і не несуть ніяких міських повинностей; від втрати магістратом прибутків з перевозу через Дніпро, бо збудовано моста, а прибутки з нього йдуть до казни; від індукти та евекти, які завів гетьман Самойлович. Цей останній пункт представляється особливо несправедливим, бо жаловані грамоти польських королів дарували міщанам право торгувати не платячи мита, і лише за всі свої «вольныя употребленія» вони повинні платити воєводі 3.000 злотих, а тепер, згідно з царськими жалованими грамотами, вони платять до казни 600 крб. що-року.

Більшу частину цих скарг жалована грамота задовольнила, хоч і з де-якими обмеженнями. Наказано постої ратних людей скасувати, караульним заборонено брати хабарі; ратним людям заборонено торгувати в Долішньому місті; київському полковникові заборонено вимагати від ремісників безплатної роботи; ратуші дано виключне право торгувати пивом, медом і винами, мати пивоварні і воскобойні; помірне наказано брати на ратушу на збудування соборної церкви; всім, хто живе в місті, не виключаючи й Греків, коритися всім розпорядженням магістрату й нести всі повинності рівно з міщанами; маєтності, захоплені козаками і манастирями, повернути місту. Підвод від міщан не вимагати, їздити ратним людям на своїх підводах, а гонцям—на почтових. Залишити за міщанами старовинне право «въѣзжать» в ліси київські за лісом хоромним та дров'яним, хоч про це в челобиттю не було згадано. Але де-які з прохань міщан не були задовольнені, або їх задовольнено з обмеженням. Так, напр., ратним людям дано право користуватися для своїх коней сінокосами, хоч і заборонено косити зайве на продаж чи для віддавання; за цим повинні стежити воєводи. З перевозів половина прибутків повинна йти на казну, а друга на ратушу, а з мосту вся мостовщина йде до казни, бо міст збудований ратними людьми і з казенного матеріялу. За те старці Кирилівського манастиря не мають права вимагати мостовщини з міщан, бо в королівському привілею, що даний був манастиреві, міщане не згадані. Індукта повинна залишатися, бо її беруть не тільки в Київі, але й у всіх малоросійських містах, і йде вона на платню охочим полкам, що стоять на Україні. Грамота ця дана міщанам на «рыбныя ловли и на сѣнные покосы и на всякія угодья, которыя они имѣютъ право, во владѣніи изстари по жалованнымъ грамотамъ». Магдебурзьке право в ній не згадується, але згадка про війта і магістрат доводить, що самоврядування, яке дає магдебурзьке право, визнається законним.

В грамотах, що їх дав Київу Петро І, магдебурзьке право вже згадується. Всі вони починаються однаковими виразами:

«Пожаловали мы войта и мѣщанъ, велѣли дать имъ сію нашу Великого Государя жалованную грамоту на право суда ихъ магдебур-

скаго и належащіе кіевскому майстрату земли и на всякія угодья».

Змістом своїм ці грамоти дуже нагадують попередню грамоту, але в них є де-які цікаві зміни, що доповнюють цей зміст; цікаві й ті обставини, при яких грамоти давалися.

Перша грамота 7207 (1699) р. 10/IV дана на прохання того-ж війта Івана Биковського. Прохання його підтримав і гетьман Мазепа, який «билъ челомъ—о чемъ они войтъ съ урядовыми пристойно учнуть бити челомъ, о томъ бы указали мы нашъ указъ учинить». Цим Мазепа виконав свою обіцянку, яку дав міщанам в 1687 р. В грамоті повторюється багато з скарг, що містилися в попередній грамоті, хоч є й нові, або ті самі, але докладніше написані. Міщане скаржилися, що рейтари захопили їх покоси від Кривої Почайни мало не під самий же Київ, на п'ять верстов. Повторюються старі скарги на бані, що їх збудували ратні люди. Особливо багато скарг на козаків і духівництво. Козаки «берутъ подъ свое неналежное право» приїжджих, судять їх, до в'язниці садять і, що хочуть, з них здирають. Міщан в козаки записують і тим звільняють їх від міських повинностей. «Урядовыхъ людей, приходя въ магистратъ, бранятъ и бьютъ, и магистратъ всякими срамотными словами безчестятъ». Мітрополіт київський віддав на відкуп козакам помірне з привозного збіжжя, а козаки вживають при цьому невірних мір і обдурюють людей, що привозять збіжжя. Той же самий мітрополіт Варлаам Ясинський встановив на свою користь мито в трьох місцях—на Пробитому Валу, на річці Борщаговці та Білгородці. Ігумен Кирилівського манастиря захопив гору Щекавицю, що належала місту, й поставив на ній межеві знаки. Законники Софійського, Межигірського та Братського манастирів не дають міщанам користуватися лісами не тільки за п'ять верстов, але й за півмилі, а тих, хто приїздить в ліс, б'ють і грабують. В потвердження своїх прав міщане посилаються на привілей Стефана Баторія 1576 р. про «шляхетське безчестье» для урядових, на грамоту Сигизмунда III 1619 р. на гору Щекавицю і на універсали Мазепи 1687 р. про те, що всі, хто живе в місті, підвладні магістратові, і 1689 р. про те, щоб не брати підвод та про заборону вимагати від ремісників безплатної роботи. Крім того є ще цікава скарга на студентів шкіл братських, що «находя на дворы мѣщанскіе по ночамъ во многомъ числѣ, дрова берутъ, а дерево хоромное, избы мѣскіе, и стѣны городовые, ново нынѣ великимъ иждивеніемъ мѣскимъ строенные, розбираютъ на дрова и всякое своевольство дѣлаютъ: мѣщанъ ночью, перенимая въ школы свои заволокши, бьютъ батоги: одному урянику саблею порубили руку, а бурмистру Дмитрію Полоцкому голову обухомъ пробили».

Резолютивна частина грамоти містить у собі потвердження прав і вольностей, наданих попередніми грамотами і універсалами Мазепи, та прав на володіння всіма зазначеними угіддями. Що-ж до Щекавиці, то про неї сказано от що: раз міщане оскаржили межування, зроблене дяком Іваном Алфер'євим, то воєводі Хованському доручено перевірити це межування й розмежувати «по крѣпостямъ въ правду».

Всі приватні скарги на козаків, ратних людей і духівництво задовольнено. «Студентовъ, буде ими впредъ какіе-либо обиды чиниться будутъ, приводить въ приказную избу, а боярамъ и воеводамъ ихъ судить по уложенью и ново-указаннымъ статьямъ».

Друга грамота Петра I дана 13/III 1700 р. на прохання нового війта Дмитра Полоцького. До свого челобиття він приложив «проѣзжій листъ» гетьмана Івана Степановича Мазепи, де було сказано, що війт з товаришами їдуть до Москви «для челобитья о своих нуждахъ съ вѣдома гетмана». Сама грамота починається з викладу вже відомих нам скарг на ратних людей, козаків і духівництво. Далі наводиться вся резолютивна частина першої грамоти, напослідок потверджуються всі права, вольності та прибутки, зазначені в попередній грамоті. Нічого нового грамота в собі не містить, але повторення попередніх скарг показує, що накази першої грамоти не були виконані.

Третя грамота з 3/III 1710 р., що була дана на прохання того-ж самого війта Дмитра Полоцького, значно ріжниться від двох попередніх. Міщане скаржаться в свойому челобиттю, що вони нічим з того, що давали їм попередні грамоти, не володіють і «отъ всѣхъ вольностей отдалены, понеже богоотступникъ и измѣнникъ Мазепа универсалами своими вольности ихъ, въ грамотахъ изображенныя, нарушилъ». На перший план висовується (і зовсім безпідставно) заведення ним індукти[1], від якої «торговые люди весьма обнищали, а иные до полного убожества дошли». За тим іде ціла низка скарг, які уложені тут у вигляді пунктів. Пункти ці мабуть були в челобитній, але в грамоті переписані вже без нумерації. Крім старих скарг на незаконне шинкування, захоплення рибних ловів та покосів, відбирання мостовщини, бані і т. ин., зустрічаємо нові. Шинкування сторонніх осіб до того руйнує магістратське господарство, що магістрат не тільки не може виплачувати в казну наложених на нього 600 крб. на рік, але не може навіть задовольнити своїх потреб (напр., добудувати погорілу ратушу) і вже має 2.000 крб. боргу. В 1706 р. міщане купили,—як того вимагав від них київський губернатор Голіць, сукна на мундири салдатам на 646 крб., а в 1709 р. приставили 300 шуб і 300 пар чобіт на 254 крб., а всього витратили 900 крб., і ці гроші їм не зараховані, коли місто платило в казну свої податки. Помірне міщане змушені були відкупити у мітрополіта за 60 крб., і тепер вони лише прохають, щоб ця плата не підвищувалася надалі. Мазепа відібрав у магістрата острів Осетчину й віддав матері своїй, ігумениї Печерського жіночого манастиря; правда, потім Скоропадський повернув Осетчину магістратові, але тепер архімандрит Межигірського манастиря забрав її собі, користується озерами й забирає людей та робочу худобу. Полковник київський відібрав був у магістрата цех музицький, і хоч Скоропадський повернув його магістратові, все-ж таки було-б бажано, щоб це його розпорядження було

---

[1] Індукта була заведена Самойловичем і потверджена попередніми грамотами.

потверджене жалованою грамотою. Мазепа відібрав чотири млини магістратських на річці Сирці й наказав давати що-разу з кожного млина по 10 крб. Кирилівському манастиреві на добудування церкви. Церква була добудована, але мати Мазепи випрохала у нього універсал на володіння цими млинами. Крім того Мазепа передав у завідування мітрополіта міщан, що живуть біля Петропавлівської церкви, а раніше ці міщане були приписані до церкві Миколи-Притиска й були в завідуванню магістрата. Потім виписано дуже багато міщанських скарг з грамоти 1700 р., поміщено витяг з грамоти Сигизмунда III 1619 р. на володіння горою Щекавицею, при чому докладно зазначаються межі цеї гори, і витяги з двох універсалів гетьмана Скоропадського. Перший з них 26/I 1709 р. забороняє полковникові київському та старшині полковій робити міщанам якісь неправди та убитки наперекір жалованим грамотам, а також потверджує магістратське право на володіння Осетчиною. Другий універсал з 29/I 1709 р. забороняє козакам і особливо київському полковникові—шинкувати в Київі. Нарешті подано листа Скоропадського до царя, де він прохає, щоб цар «изволилъ войту съ магистратовими въ нихъ нуждахъ явить милостивое призрѣніе».

Резолютивна частина грамоти зложена для міщан сприятливо. Всі попередні грамоти потверджуються. Козакам і кому-б то не було з людей «духовнаго и мирского чина» заборонено шинкувати. Незаконно поставлені пивоварні та воскобойні наказано зруйнувати. Плата за помірне мітрополітові призначена в 80 крб., бо ця сума була названа в жалованій грамоті, що була дана мітрополітові. Міщане, що живуть коло церкви Петропавлівської, повертаються до церкви Миколи-Притиска й магістратові. Музицький цех повернути під владу магістрату крім тих його членів, що походять із козаків. Підвод нікому не брати,—за винятком хіба того, коли цього вимагатиме воєвода, кн. Д. М. Голіцин, для військових потреб, і також він може вимагати й безплатної роботи від ремісників «для нынѣшнихъ воинскихъ нужныхъ нашихъ дѣлъ». Про сирецькі млини довідатися, і коли вони збудовані на міщанській землі—повернути магістратові. Бань «торговыхъ» у місті не тримати, а тримати їх за містом. З затвердження київського воєводи ярмарки встановити з оплатою мита, як це і раніше було.

Отже петровські грамоти потверджували стародавні права міста й охороняли інтереси міщан від усякого порушення та ламання з боку инших станів. Правда, з самих грамот видко, що на практиці права ламалися далі, та й у грамотах не всі вимоги міщан вповні задовольнялися, але більша частина скарг все-ж таки задовольнялася, а магдебурзьке право залишалося у своїй силі далі.

Всі наведені грамоти походять з початку царювання Петра I, але і наприкінці його царювання, коли була заснована «малоросійська колегія» (1722 р.), Київ дістав нове потвердження своїх прав. Президент колегії бригадир Вельямінов, у своїх «пунктах»[1], що були подані

[1] А. Я. Ефименко, Двѣнадцать пунктовъ Вельяминова. Кіев. С. 1888, X, сс, 162—182.

цареві в 1723 р., умістив таке питання: «Въ Кіевѣ до ратуши имѣетъ быть разнаго рода сборы, за которые той ратуши войтъ съ магистратомъ объявили въ Малороссійской Коллегіи В. И. В. жалованныя грамоты, чтобъ того збору для всякихъ ихъ отправленій быть при той ихъ ратушѣ; а нынѣ тѣ ихъ ратушскіе сборы противъ другихъ малоросійскихъ ратушъ въ казну Вашего Величества сбирать ли?» (п. 5). В статті Єфименкової нема відповіди на це питання. Але в «экстрактѣ грамотъ»[1], уложеному в 1733 р., ми читаємо[2]: «На сей пунктъ Е. И. В. изволилъ указъ свой написать такой: «прислать съ привиллегій копіи, и куда держать расходъ именно», и затѣмъ Е. И. В-ва имяннымъ указомъ Малоросійская коллегія взятьемъ въ Кіевѣ сборовъ удержала-бъ, и ничего при коллегіи послѣ оного не имано, и нынѣ подскарбіемъ войсковымъ не емлется».

Отже і на цей раз магістрат таки оборонив свої права. Але це були грамоти та укази. Життя-ж ішло инакше. Петро I з причини війн з Турцією, а потім і з Польщею, надавав Київу велике значіння в стратегічному відношенню. Наслідком цього було збудування (1706 р.) нової фортеці на Печерську і переселення до неї генерал-губернатора і коменданта з московським військом. Фортеця була збудована на землях, що належали раніше Лаврі і мали своє населення. Тепер тут зробили салдатські слободи й «казенные кабаки». Це порушувало інтереси не тільки духівництва, але й усеї людности. Казенні шинки та австерії були розкидані по цілому місту: з пізнішої звістки ми знаємо, що їх було до 16[2]. Це робило велику шкоду магістратові, який раніше мав виключне право на торгівлю горілкою, вином та пивом. Торгівля, що була головним промислом киян, також терпіла великі утиски. Великі мита, заборона торгівлі «заповѣдными товарами», заборона ввозу де-якого краму з метою допомогти фабрикам, що як-раз виникали тоді в Росії, примусовий напрямок руху краму на нові порти (Рига, Петербург) і по нових шляхах «въ предѣлахъ россійской держави»—всі ці заходи, що шкідливо відбивалися на торгівлі лівобережної України, не могли не відбитися і на Київі, який був головним торговим центром. В 1723 р. Полуботок у своїх коломацьких статтях скаржився, що в Київі почали брати «небывалыя мыта»; на те-ж саме скаржилися через свого бурмістра Кузьму Кричевця міщане київські: ген.-губ. І. Ю. Трубецкой заявляв, що такі мита беруться лише в Київі, і тому купці обминають це місто, і через те він наказав, щоб такі-ж самі мита брали і в инших містах[3]. Багато також заваджала київським купцям ще й поява в Київі московських купців. З'явилися вони тут, як маркитанти військових віддділів, або як «гості», яким уряд доручав закупати, а иноді й продавати «заповѣдные товары». Де-які з них оселялися в Київі, навіть набували

[1] Київ. Центр. Архів, кн. № 3506, документ № 24.

[2] А. А. Андріевскій. Казенные кабаки в Кіевѣ (К. С. 1893, II, сс. 376—378).

[3] Ці подробиці взяті з надзвичайно цікавої статті І. М. Джиджори: «Економічна політика російського правительства супроти України 1710—1730 рр.» (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч, т. XCVIII, CI, CIII, CV).

собі доми на Подолі, але до міщан не приписувалися[1]. Не мало доводилося терпіти київським міщанам і від ратних людей, що стояли в місті. Ми маємо цілий ряд відомостей про крадіжки й грабунки, які чинили ратні люди, і то навіть у таких значних осіб, як небож Мазепи Войнаровський та київський війт Ждан Тадрина, не кажучи вже про міщан, які, наприклад, скаржилися на одного «стрѣльца», що він ходячи по вулицях «съ возовъ платья и всякую рухлядь схватываетъ, мошны рѣжетъ и досады и грабежи чинитъ»[2]. Напослідок зазначимо, що в 1725 р. на магістрат була накинута нова повинність—утримання пошти; ця повинність лежала спочатку на рейтарських командах. Так було розвязане питання про «дачу подводъ», яке з давніх часів тяжило над міщанами. Але не було розвязане питання про приймання та проводи послів, яких київським міщанам доводилося приймати ще наприкінці XVIII ст.[3].

При плохих наступниках Петра I, Єкатерині I та Петрі II нічого важного в життю Києва не сталося. Винятком була одна подія, яка не мала безпосереднього відношення до Києва, але вона пізніше відбилася і на його становищі. Ця подія—відновлення гетьманщини в 1728 р. Обрання на гетьмана Д. Апостола все українське суспільство зустріло дуже радо, і ця радість знайшла відгомін і в Києві. Магістрат розпорядився для збору публіки «выбить гасло на котлахъ магистратскихъ», височайша грамота й універсал нового гетьмана було урочисто прочитано спочатку перед ратушею, а потім у соборній церкві і магістрат обіцяв «по онымъ всегда чинить исполненіе»[4]. Це було актом певного визнання ніби-то підвладности Києва гетьманові, і з цього потім скористав Д. Апостол.

Царювання Анни Івановни, що залишило по собі такі темні спогади в історії Росії та України, не могло не відбитися і на становищі Києва. Ми не знаємо, як відбивалася тут діяльність «Тайної Канцелярії». Одинокий—правда надзвичайно яскравий—епізод являє собою сумна доля київського митрополита Варлаама Вонатовича. Що-ж до прав магістрату, то вони то потверджувалися, то порушувалися розпорядженнями правительства. На самому початку свого царювання Анна Івановна жалованою грамотою (1730 р. 5/VI) потвердила права Києва[5]. Грамота ця була дословним повторенням та потвердженням грамоти 1710 р. Та незабаром, 10 січня 1733 р., сенат видав указа «о сохраненіи Кіевскимъ мѣщанамъ прежнихъ ихъ правъ и вольностей, по бытію ихъ подъ вѣдѣніемъ гетьмана кіевскихъ губернаторовъ»[6], указ, що вповні нищив усі права та вольності. Після цього й був виданий

---

[1] А. А. Андріевскій, Нѣсколько данныхъ о великорусскомъ купечествѣ въ Кіевѣ (Чт. Общ. Нестора Лѣтописца, т. VI).

[2] Н. Б. Къ характеристикѣ московскихъ ратныхъ людей (К. С. 1894, VII, сс. 105—111).

[3] Кіев. Ст. 1891. VI, та 1892, I.

[4] Записки Наук. Тов. ім. Шевч. LXXXVI, сс. 75—76.

[5] Рукопис Київ. Всеукр. Нац. Бібліотеки.

[6] Полное Собраніе Законовъ, т. IX, № 6307.

указ Вейсбахові та Шереметьєву 16/II 1733 р.[1]. Указ цей являє собою розвязання «челобитій» київського війта Дмитрія Полоцького та міщан, які були надіслані гетьманом Д. Апостолом та генералом Наришкіним, що перебував при ньому. Міщане скаржилися на те, що 1) київський полковник Танський посилає 230 чоловіка міщан на лінейну роботу, 2) що у міщан уже кілька років стоять кондуктори, а з 1731 р. ще й три армейських полки[2]. При цьому вони заявляли про своє зубоження від пожеж («сгорѣла ратуша и еще репараціи не имѣетъ») та про незаконні вимоги Шереметьєва відносно роботи міщан по будуванню моста і огорожі; посилаючися на жаловані грамоти, міщане прохали звільнити їх від лінейної роботи та надзвичайних тягостей. Гетьман,—мабуть через те, що недавно став гетьманом і не звик до свого становища,—ніякого рішення не дав, а послав цю челобитну в колегію иностранних діл. Колегія постановила: «мѣщанъ при прежнихъ ихъ правахъ и вольностяхъ содержать, на линейную работу и ни въ какіе наряды не включать, Кіевскому полковнику до мѣщанъ дѣла не имѣть, пѣхотные полки ставить не у однихъ мѣщанъ, а у всѣхъ жителей и разночинцевъ». Сенат постановив резолюцію колегії затвердити і повідомити про це гетьмана та губернаторів.

Отже дві вищі державні установи вимагали точного виконання попередніх грамот, ніби не помічаючи зазначеної вище зміни (підвладність гетьманові).

В тому-ж таки документі є переказ і иншої челобитної, що була подана в колегію иностранних діл бурмістром Павлом Войничем і Кузьмою Кричевцем. В цій великій челобитній указуються такі не згадані в попередній челобитній порушення прав міста: 1) київський полковник примушує міщан давати двух збирачів збіжжевих та грошевих податків для військового скарбу й відвозити їх до Козельця. 2) Розташовані в Київі війська по своїй волі ставляться, переходять з помешкання на помешкання, беруть дрова, міщан б'ють, тримають під караулом, беруть гроші, ґвалтують жінок, шинкують горілкою «на обиду» магістратові. Драгуни, що переїжджають через Київ по дорозі на форпости, залишаються в Київі на який хочуть час і вимагають для себе і для коней провіянту. Салдати-дозорці на заставах за перепустку до міста беруть гроші, а в Долішньому місті грабують городи та сади, деревляний посуд, дрова з возів та човнів. 3) Посли, що переїздять через Київ, беруть до ста підвод, а то й більше. Накинута на магістрат з 1725 р. пошта примушує його тримати 15—20 коней, а подорожні часто не платять «прогонів», служачих б'ють, а вози, і сані, і наряд кінський собі забирають і увозять. 4) Шинки манастирські, козацькі та «казенні» роблять великі шкоди магістратові, та ще й «кабацькі надзирателі» не дозволяють йому торгувати

---

[1] Кіев. Центр. Архивъ, кн. 3506, докум. № 2.

[2] Мініх, як відомо, дуже поширив київські укріплення і вважав за потрібне удержувати в Київі велику кількість війська—до 20.000.

біля поронів та мостів на Дніпрі. 5) В Долішньому місті є багато дворищ ріжних манастирів, задніпровських мешканців, також московських купців та инших ріжних людей, які «укрываясь протекціями, постоевъ и другихъ тягостей мѣстскихъ не отбываютъ». 6) Київські рейтари не дають міщанам користуватися вигонами на Оболоні та сіножатями по дорозі до Вишгороду, хоч поштова повинність лежить тепер на магістраті, а рейтарів тепер не 150, а всього 50 чоловіка. На ці скарги були зроблені такі резолюції: 1 та 2 пункти—задовольнити вимоги міщан; 3-ій пункт—давати підводи лише тим, хто матиме «подорожні», видані ген.-губернатором чи Наришкіним; 6 пункт—дати рейтарам покоси з одного боку вишгородської дороги, чи навіть в иншому місці, а Оболонський вигін та покоси повернути міщанам; про 4 та 5 пункти повідомити гетьмана та генерала Наришкіна. Отже розвязання цих таких важних для міста питань було віддано на повну волю гетьманові, що давало йому змогу ігнорувати інтереси міста.

В 1733 р. помер війт Димитрій Полоцький. Питання про обрання нового війта викликало дуже серйозні непорозуміння. Справа ця надзвичайно цікава, бо яскраво малює становище міста в ці часи. Докладні відомости про неї можна знайти в «Полномъ Собраніи Законовъ» у статті, що має такий заголовок: «Резолюція Кабинета Министровъ отъ 16 ноября 1737 г. на сообщеніе Сената» [1]. Де-які, не зовсім ясні вказівки на цю справу зустрічаємо в «Исторіи Россіи» Соловйова [2] і в статті А. А. Андрієвського «Указъ о бытіи въ Кіевѣ войтомъ Кузьмѣ Кричевцу» [3] і т. д. Соловйов оповідає про затвердження Кричевця Сенатом і про звільнення його через місяць з чимсь, про що був даний височайший указ, і про призначення нових виборів; які були приводи для цього звільнення—Соловйов не з'ясовує. Андрієвський згадує прізвища цих війтів лише для того, щоб поповнити список війтів, поданий в книзі Закревського. В «Полномъ Собраніи Законовъ» справа ця описана докладніше, хоч у Соловйова та Андрієвського є де-які подробиці, яких нема в цьому документі. По смерті Димитрія Полоцького, гетьман Д. Апостол,—оповідає Соловйов—«по прошенію кіевскихъ мѣщанъ и по прежнему ихъ обыкновенію», запропонував їм обрати трьох кандидатів і представив їх у колегію иностранних діл, при цьому генерал Наришкін особливо рекомендував одного з них, а саме Кузьму Кричевця. В указі Сената, який надрукував Андрієвський, зазначено, що разом із листом Апостола були надіслані ще такі документи: «Кіевскаго магистрата элекція, челобитная на имя Е. И. В. и доношеніе Нарышкина». Рівночасно ген.-губернатор Вейсбах, також посилаючися на бажання членів магістрату, представив другого кандидата, бунчукового товариша Василя Биковського, внука Івана Биковського, що був колись також війтом. Розглянувши обидва прохання, Сенат «приказалъ быть въ Кіевѣ войтомъ Кузьмѣ Кричевцу,

[1] Полное Собраніе Законовъ, т. X, № 7434.
[2] Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. IV, т. XX, с. 1527.
[3] Кіев. Ст. 1891, V, с. 309—311.

а Быковскому быть войтомъ не надлежитъ, ибо онъ записанъ въ войсковомъ чину бунчуковымъ товарищемъ». Одначе ні той, ні другий посади війта не дістали. 5/IX 1734 року «поименному Е. И. В. указу какъ оного Кричевца, такъ и другихъ въ войты опредѣлять не велѣно, а выбрать Кіевскимъ мѣщанамъ иного доброго и неподозрительного человѣка, и для конфирмаціи прислать аттестатъ». Соловйов додає до цього такий характеристичний витяг з діл Сенату: «и при томъ тамошнему губернатору послать секретный указъ, дабы онъ на тотъ выборъ подъ руками смотрѣлъ, и какъ возможно старался, чтобы они выбрали изъ природныхъ великороссійскихъ людей, которые въ Кіевѣ мѣщанами состоятъ». Та «старанія» губернатора пішли марно. Обраний був київський міщанин Павло Войнич, що був раніше на посаді бурмістра. 11/III 1735 р. іменним «Е. И. В. указомъ велѣно ему Войничу быть Кіевскимъ войтомъ».

Кричевець, спираючися на гетьмана, не хотів коритися новому війтові. Ще раніше, в 1731 р., а потім у 1733 р. гетьман своїм універсалом доручив йому,—з огляду на хоробу Димитрія Полоцького,—догляд за прибутками та видатками магістратських сум, з тим, «чтобы суммы эти безъ его вѣдома ни въ какіе расходы употребляемы не были, и магистратскіе управители ежегодно ему, Кричевцу, счеты отдавали». Магістрат уважав це розпорядження за незаконне і не звертав уваги на вимоги гетьмана, а коли він помер (в 1734 р.),—на вимоги генеральної військової канцелярії, що його заступила. Але канцелярія та генерали, що були при ній, дуже енергійно домагалися виконання універсалів. Генерал Румянцев (батько Задунайського) наказав «взять членовъ магистрата подъ крѣпкій караулъ и привезти въ Глуховъ, гдѣ и содержаны будутъ, а домы ихъ и пожитки переписавъ, впредь до указу запечатать и приставить караулъ». Наступник Румянцева кн. Борятінський пропонував навіть «тѣ права и привилеи, на которые ссылались мѣщане, у нихъ отобрать дабы оные по продолженію времени изъ памяти у нихъ вышли, и не имѣли на что ссылаться». Це було в 1736—1737 рр., вже по затвердженню Войнича київським війтом. Сенат, якому було запропоновано «разсмотрѣть всѣ обстоятельства дѣла и дать кн. Борятинскому наставленіе, какимъ образомъ ему въ произвожденіи того дѣла поступать надлежало», керуючися жалованими грамотами 7162, 7185, 7207, 1700, 1710 і особливо 1730 рр., представив кабінетові міністрів довгу постанову: ось коротенька суть її:

«1. Магистратъ въ ихъ вольностяхъ и сборахъ, расходовъ и счетахъ оставить при прежнихъ ихъ правахъ и привилеяхъ. На предложеніе же кн. Борятинского об отобраніи у нихъ жалованныхъ грамотъ сенатъ никакого отвѣта дать не можетъ, ибо оное состоитъ въ высокой Е. И. В. волѣ.

2. Недоразумѣнія магистрата, съ генеральною войсковою канцеляріею, выяснить путемъ обсужденія совмѣстно съ ген.-губернатомъ, которому магистратъ подчиненъ, и при томъ на основаніи жалованныхъ грамотъ, а не противорѣчащихъ имъ гетманскихъ универсаловъ,

Арестованныхъ членовъ магистрата освободить и отпустить въ Кіевъ, дома ихъ и пожитки распечатать и отдать имъ.

3. Правленіе магистратское, пока дѣло окончится, поручить знатнымъ и безпорочнымъ мѣщанамъ, по выбору ихъ отъ всего мѣщанства, а Быковского и Кричевца отъ управленія отрѣшить, ибо очевидно тѣ непорядки отъ ихъ въ войты происковъ больше произошли.

4. Счеты и расходы въ 1732 г. освидѣтельствовать губернатору по силѣ магдебургскаго права; для записки прихода и расхода держать порядочныя книги и счета и представлять ежегодно счетъ о нихъ губернатору.

5. Въ протчемъ тому жъ магистрату для лучшаго порядка и непоколебимаго содержанія впредь, по силѣ жалованныхъ грамотъ, при ихъ правахъ и привиллегіяхъ быть въ вѣдѣніи губернаторовъ, а другимъ до нихъ ничѣмъ не касаться».

На це «мнѣніе» сенату була положена така резолюція кабінета міністрів: «по сему сообщенію учинить правительствующему сенату по своему разсужденію».

Ця «резолюція» знесла підвладність Київа гетьманові. Тривала вона коло п'яти років (з 10/I 1733 р. до 16/XI 1737 р.). Пізніше,—про це буде говорено нижче,—Розумовський, напередодні свого падіння, був намігся таки на короткий час того, що Київ був відданий під владу гетьмана.

Отже права магістрата ще раз були потверджені. Але в той самий час, коли становище міста обміркували вищі державні установи, на місці далі порушувалися його права. Як і раніше, 20/VI 1737 р. війт П. Войнич дістав тяжку образу: бунчуковий товариш Чорналуський «на улицѣ, публично, передъ многимъ собраніемъ народа какъ безчестнѣе быть нельзя», наказав салдатам заарештувати його й тримати під караулом, не пускаючи до нього ні бургомістрів, ні райців, ні служників. Це було зроблене з наказу генеральної військової канцелярії через те, що магістрат не приставив з Преварки провіянту та фуражу. Коли ген.-губернатор Сукін про це довідався, він наказав негайно звільнити Войнича, але все-ж таки Войнич просидів більш як 8 годин під караулом [1].

Ген.-губернатор Сукін тоді що-йно приняв цю посаду. Очевидно, він взяв участь в цій справі тому, що в докладній інструкції [2], яка йому була дана, було сказано:

«Съ обрѣтающимися въ Кіевѣ магистратомъ и мѣщанами поступать по даннымъ имъ привилегіямъ и грамотамъ, и указамъ, какъ до сего времени было во всемъ непремѣнно». Та і цей губернатор, дістаючи ордера від всемогутнього тоді Мініха, був змушений вимагати від війта докладних відомостей про прибутки та видатки міста. Магістрат у відповідь на це посилався на жаловані грамоти й скаржився на ламання їх [3].

---

[1] Андріевскій. Матеріалы изъ архивовъ губ прав., вып. X, дѣло № 1.
[2] Полное Собраніе Законовъ, т. X, № 7161.
[3] Андріевскій, ibid.

З усього сказаного можна ясно уявити собі, в якому хаотичному стані було урядування Київа за царювання Анни Івановни. Те, що місто було передане під оруду гетьмана та ген.-губернатора, утворювало всякі суперечності, яких ніяк не можна було погодити, й ламало дощенту всі жаловані грамоти. Гетьман та військова канцелярія простісінько ігнорували ці грамоти, а генерал кн. Борятінський пропонував навіть відібрати їх від міщан, щоб вони не мали на що посилатися. З другого боку, у той же час поширені були права генерал-губернатора, як це доводить інструкція, що була дана в 1737 році Сукіну. Згідно з цею інструкцією йому належала до де-якої міри власть судова (п. 15—про справи, що були підсудні тайній канцелярії, і п. 20 «розыскныхъ и челобитчиковыхъ дѣлахъ») та фінансова (п. 25—про прибуткові та видаткові книги та про переховування «денежной казны»). Інструкція ця відповідала загальному напрямку царювання Анни Івановни та відношенню її до України, яка тоді була з огляду на війну з Турцією у військовому стані, і якою правив de facto Мініх. Все це утворювало дуже заплутані відносини й давало привід до ріжних зловживань. Та не зважаючи на такі несприятливі умовини, міщане уперто боролися за свої права й доходили свого,—вищі державні установи виносили добрі для міста постанови.

В такому-ж неясному стані перебував Київ і за царювання Єлисавети Петровни, не зважаючи на добре відомі симпатії її до України взагалі і особливо до Київа. На початку її царювання війт Павло Войнич 10/X 1743 р. подав велику челобитну [1], де прохав дати нову жаловану грамоту, яка-б потверджувала попередні, й скаржився на ріжні ламання прав міста, які були списані в 9-ти пунктах. Сенат постановив скласти жаловану грамоту, яка-б змістом відповідала грамоті 1710 року, і представити цариці, щоб вона підписала, а на всі пункти з скаргами дав добрі для міщан резолюції. Грамота була швидко (24/X) зложена та підписана [2]. В наступному 1744 р. цариця пустилася у свою відому подорож до Київа. Її урочисто приймали, і в Київі вона прожила два тижні. Тут вона оглядала церкви, була в Академії, але до магістрату та представників його поставилася дуже холодно. Війт Павло Войнич виїздив їй назустріч у Бровари разом із членами магістрату та значними міщанами «при играніи на трубахъ и литаврахъ», але на цьому й був край. Ні в одному з «прийомів» та «торжеств» війт участи не брав; цариця ні разу не була в магістраті. Таке незрозуміле на перший погляд відношення Єлисавети Петровни до магістрату можна пояснити лише впливом Розумовських, які вороже ставилися до міщан за їх відношення до козаків. Київські козаки зверталися навіть до гетьмана з скаргами на магістрат, і мати Розумовських—Наталія Дем'яновна спеціяльним листом прохала сина оборонити козаків «отъ нахаловъ и безчеловѣчныхъ съ ними того магістрату поступковъ» [3]. Козаки складали дуже малу частину людности

---

[1] Полное Собраніе Законовъ, т. XI, № 8803.

[2] Бантышъ-Каменскій, Исторія Малой Россіи, т. IV, с. 281—282.

[3] Кіев. Ст. 1890, XI, с. 332—334: «Два письма Н. Д. Разумовской къ сыну». А. Гр.

Києва (в 1752 р. козацьких дворищ було всього 28), але магістрат досить таки терпів від них. Головним приводом до всяких конфліктів було те, що козаки шинкували горілкою й цим зменшували прибутки магістрату від шинків магістратських. Гетьман прохав дозволити козакам промишляти шинкуванням, але у відповідь дістав височайшу грамоту (в 1752 р.), де не тільки було рішуче відмовлено козакам у такому дозволі, але й було запропоновано перевести їх з Києва до якогось иншого міста. Підставою до цеї пропозиції було виставлено те, що це «весьма пристойнѣе учинити, нежели для нихъ древнее учреждение, а особливо привилеи и жалованныя грамоты нарушить и тѣмъ Кіевскому магистрату показать неправосудіе». Ми не знайшли цеї грамоти в тих збірках документів, які нам відомі, й цитуємо її з статті Андрієвського [1]. Та Розумовський і далі цікавився Києвом. В 1751 р. помер війт Павло Войнич. Міщане довгий час не приступали до обрання йому наступника й лише через два роки, в 1753 р., обрали, як наказував звичай, чотирьох кандидатів і представили їх через Розумовського в «Колегію Иностранныхъ дѣлъ». Розумовський представив на височайшу конфірмацію одного з кандидатів—«лейбъ-кампании гранадира» [2], поручика Івана Сичевського, яко найбільш певну людину. В центральному архіві є автентична грамота з 31/XII 1755 р. [3], де наказується всім підданим «помянутаго секундъ-маіора Ивана Сычевского Кіевскимъ войтомъ признавать, а Кіевскаго Магистрата бурмистрамъ, райцамъ, лавникамъ и инымъ магистратовымъ урядникамъ, такожъ мѣщанамъ и всему посполству надлежащимъ образомъ его почитать». Та вже сами обставини обрання Сичевського, а також його службова кар'єра не обіцяла нічого доброго для Києва. І справді, війтівство Сичевського було одним із найтяжчих моментів в історії київського магістрату. Небіжчик А. А. Андрієвський докладно розповів події того часу в двох статтях: «Кіевскія смуты средины прошлаго столѣтія» [4] та «Войтовство Ивана Сычевскаго въ Кіевѣ» [5], з яких ми й наведемо найбільш істотні факти. Сичевський з самого початку свого війтування поставив себе у ворожі відносини до магістрату. Дізнавшися про його затвердження, магістрат послав до нього у Москву депутатів з віншуванням та ріжними проханнями. Сичевський нічого не зробив, щоб задоволити ці прохання магістрату, а наказав, щоб той прислав нових депутатів та грошей на свої видатки. До Києва він не поспішався, і лише через два роки, в 1756 р., нарешті приїхав. Тут він поводився, як господар: підписувався «опредѣленный» війт, а не «упривилійований», як це було у звичаю раніше;

---

[1] «Кіевскія смуты средины прошлаго столѣтія», Кіев. Ст. 1886, XII, с. 697.

[2] Лейб-кампанією звали гренадерську роту Преображенського полку, яка проявила особливу діяльність і найбільш допомогла перевороту 25/XI 1741 року. Імператриця була капітаном її, офіцери—генералами, а салдатів було нагороджено дворянством та маєтками.

[3] Окрема грамота, яку виставлено в залі архіву.

[4] Кіев. Ст. 1886, XII, с. 664—708.

[5] Ibid., 1891, IV, V, VI і окремо.

наказав зробити ревізію обрахунків, починаючи з 1730 р., що члени магістрату вважали за незаконне, визнаючи за війтом лише судову власть; обвинувачував членів магістрату в ріжних зловживаннях (хоч потім показалося, що й він зовсім не безгрішна людина) [1]. Робив він оце все мабуть в надії на те, що Розумовський його підтримає, бо той давно вже робив заходи, щоб підбити Київ під свою владу. Це можна зрозуміти з сенатського указу 1760 р. [2], що потверджує права Київа на самоврядування його магдебурзьким правом та на охорону його від «обид» київських губернаторів. Указ цей був відповіддю на скаргу міщан на незаконні вчинки генеральної військової канцелярії та військового суду, які порушували права магістрату. Ці установи надсилали магістратові укази, де вимагали розглядати справи згідно з «малороссійськими правами», а коли-б подавалися апеляційні скарги, то не виконувати присудів магістратських, а передавати справи ці на їх розгляд. Справи ці вони потім розглядають та вирішують «по малороссійськимъ правамъ» і присилають для виконання присудів своїх урядовців, які при цьому «чинятъ обиды магистратскимъ урядовцамъ» і тягнуть їх до відповідальности. Магістрат прохав заборонити такі розпорядження, як незаконні, бо на постанови магістрату можно апелювати лише перед Сенатом. Сенат, обмірковуючи цю скаргу, керувався жалованими грамотами польських королів, починаючи з грамоти Сигизмунда I 1544 р., та російських царів, починачи з грамоти Олексія Михайловича 1654 р. та кінчаючи вже відомою нам резолюцією кабінета міністрів 1737 р., але представив цю справу на розгляд колегії иностранних справ. При цьому він додав, що «нынѣшній гетманъ въ 1751 г. просилъ, чтобы ему оный магистратъ Кіевскій подчиненъ былъ, такъ чтобъ тамошній губернаторъ до него не интересовался». Колегія зробила таку постанову: «хотя по прежнимъ грамотамъ и постановленіямъ мѣщане кіевскіе всегда при своихъ вольностяхъ и собственнымъ управленіи содержаны были, но не будетъ-ли Е. И. В угодно, изъ высочайшой къ нынѣшнему гетьману милости и для особливой его персонѣ довѣренности, тотъ кіевскій магистратъ и мѣщанъ тамошнихъ въ вѣдомство ему отдать повелѣть».

Імператриця, одержавши цей доклад колегії, наказала дізнатися, чи був магістрат підвладний гетьманові Скоропадському, і коли він був підвладний, то віддати його й під руку Розумовському, а коли ні,— то не віддавати. Колегія повідомила, що магістрат ніколи не був під орудою гетьманів. Скоропадський і Мазепа, коли війти їздили до царя з челобитними, давали їм свої рекомендації, а також посилали з ними своїх представників («отъ себя непорочныхъ персонъ»), але робили це на прохання міщан, «изъ ихъ респекта, а по привилеямъ мѣщане чинить оного не были должны». Вислухавши це повідомлення,

---

[1] Він вимагав панщини від мешканців Пріорки, де мав хутір. Там він урядив винокурню (ґуральню), а на другому хуторі мав свій шинок і не дозволяв продажу магістратської горілки. На кошт магістрату перебудував свій млин та ґуральню.

[2] Полное Собраніе Законовъ, т. XV, № 11133.

імператриця «указала»: «Кіевскому магистрату быть при своихъ правахъ и привиллегіяхъ по прежнему, а гетману въ вѣдомство не отдавать». Сенат постановив: «о всемъ вышеизложенномъ гетману грамоту, а Кіевской губернской Канцеляріи и Кіевскому Магистрату указы послать». Отже магістратові пощастило оборонити свої права, не зважаючи на такі надзвичайно несприятливі для цього умови.

Розумовський був змушений на якийсь час залишити «интересоваться» справами Київа, але зате почав «интересоваться» губернатор. Наприкінці царювання Єлисавети, 1761 р. була заснована законодавча комісія (попередниця відомої Єкатерининської комісії, що повинна була скласти проєкт нового «уложенія»). В звязку з цим сенат видав указа [1], де наказував постачати комісії потрібні їм відомості відносно законів, якими керується суд на Україні та в Київі, і проєкти нових законів. Тут ми читаємо: «въ Кіевѣ тѣ законы, по коимъ тамошніе граждане, мѣщанство, посполитые и другого званія люди по судамъ и прочимъ распоряженіямъ содержатся....съ надлежащимъ объясненіемъ и единственнымъ положеніемъ, какъ чему быть и оное все съ депутатомъ, который бы могъ дать о всемъ потребное изъясненіе прислать въ сенатъ».

Ця комісія, як і Єкатерининська, не виконала завдань, що були їй поставлені. Чи був у тій комісії хоч якийсь депутат від Київа— невідомо, але збереглися пункти, які надіслала до сенату київська губерніяльна канцелярія [2] (себ-то губернатор). Пункти ці добре малюють відношення «органів урядової влади» до особливостей місцевого життя. В одному з них читаємо: «народъ Малороссійскій къ земледѣлію не прилеженъ и запасного хлѣба не имѣетъ и когда у нихъ одинъ годъ хлѣба не родится, терпятъ голодъ». Тому було запропоновано обов'язати магістрат зробити запасний магазин збіжжя [3]. В другому пункті читаємо: «въ Кіевѣ множество есть народа малороссійскаго празднаго, без всякаго дѣла», і тому пропонується спорудити суконну фабрику. Третій пункт пропонує, щоб купці як українські, так і російські—мали суд за «вексельнымъ уставомъ» [4]. В четвертому пропонується дати київському гарнізонові лісові та земельні «угодья» з манастирських маєтностей, що лежали поблизу міста. Всі ці проєкти, очевидно, являють собою цілковите ламання всіх старовинних вольностей і виявляють зневажливе відношення до населення.

Недовге царювання Петра III (25/XII 1861 р.—28/VI 1762 р.) принесло нові шкідливі зміни в становищі Київа. Магістрат, як звичайно, вирішив послати депутацію, яка мала повіншувати нового царя і заразом прохати його потвердити права міста. На чолі депу-

---

[1] Полное Собраніе Законовъ, т. XV, № 11317.

[2] М. Ф. Владимірскій-Будановъ. Проекты К. губ. канцеляріи представленные въ Елисавет. и Екатерин. Законодат. комиссіи (Кіев. Ст. 1888, V, сс. 37—43).

[3] Про це дивись Кіев. Ст. 1891, VI, сс. 475—479.

[4] Це виконано було в 1765 р. (Кіев. Ст. 1892, XI, сс. 301—304. «Первые Кіевскіе Натаріусы»),

тації стояв Сичевський. Дорогою він сварився з иншими депутатами, а приїхавши до Петербурга хоч був представлений цареві, але прохання магістратського не передав. Тим часом 20/V на прохання Розумовського був виданий указ «О бытіи Кіевскому магистрату въ вѣдѣніи гетманскомъ и о неизключеніи Кіевскихъ мѣщанъ отъ общенародныхъ повинностей»[1], який являв собою цілковите порушення всіх прав міста. Мотивувався він тим, ніби то «Кіевскій магистратъ, какъ и всѣ прочіе малороссійскихъ городовъ магистраты, былъ до сего у всѣхъ гетмановъ малороссійскихъ въ полномъ гетманскомъ вѣдѣнію и только въ прошедшемъ году сенатъ исключилъ его отъ гетманской команды. Поэтому повелѣвается: 1) магистрату быть въ точной гетманской командѣ; 2) гетману поручаются вѣдать всѣ магистратскія учрежденія и доходы; 3) мѣщанъ отъ общенародных повинностей не исключать; 4) въ ревизію писать не обходя никого изъ магистратскихъ; 5) сотниковъ и козаковъ изъ Кіева не выводить». До указу цього, що базувався на повному перекручуванню фактів, Сичевський поставився надзвичайно прихильно. Принесши копію його депутатам, Сичевський «похвалялся и палочьемъ бить ихъ сказуя: что я желалъ, то и получилъ». Розумовський, приймаючи по цьому указу депутатів, казав: «слушайте ви Кіяне: ежели и впредъ будете шалить, то я съ вами не такъ уже буду поступать». Він наказав прислати йому копії всіх жалованих грамот та привілеїв і, не гаючи часу в столиці, негайно їхати до Київа. Прохання так і залишилося неподане...

Політична зміна 29/VI 1762 р. викликала знову надії у киян. Вони багато разів прохали Сичевського подати новому урядові їх прохання, а коли він категорично одмовився, послали, нічого не кажучи війтові, райцю Федора Різенка до Москви. Різенкові пощастило передати в Сенат прохання, але потім він був змушений вжити всяких заходів, щоб не дізналися, хто це зробив, і виїхати з Москви, не дочекавшися резолюції на прохання. Одначе і Сичевський гадав, що йому треба поїхати до Москви на чолі депутації, яку-б вирядив магістрат для віншування нової імператриці. Ця депутація повинна була подати прохання про скасування указу з 20/V. Прохання це було підписане членами магістрату і навіть Сичевським, але він домагався, щоб воно було подане через гетьмана. За час переїзду до Москви Сичевський поводився з своїми товаришами так само, як і в першу їх подорож. Приїхавши до Москви, депутати явилися до гетьмана, але він приняв їх дуже холодно, і Сичевському заборонив подавати прохання. Потім їм була дана авдієнція у імператриці, проте під час цеї адвієнції прохання подане не було. Коли-ж депутати почали вимагати у Сичевського, щоб він повернув їм їх прохання, то він відповів, що вони можуть подати прохання і без його підпису. Та депутати були обачні й заздалегідь приготовили й підписали прохання, і цю копію їм пощастило подати імператриці. Коли дізнався

[1] Полное Собраніе Законовъ т. XV, № 11541.

про це Розумовський, то наказав, щоб депутати негайно повернулися, а роздратований Сичевський силоміць відібрав у них магістратські гроші й видаткові та прибуткові книги, порозбивавши для цього замки та скрині, і подав на них скаргу до гетьманської канцелярії. Кияне, повернувшись до Київа, і собі подали скаргу на Сичевського, де прохали його, Сичевського, «яко явного кіевскому магистрату и гражданству недоброхота и вредителя, отъ того кіевскаго войтовства отрѣшить, а вмѣсто его иного изъ Кіевскихъ мѣщанъ достойного по древнему обыкновенію вольными отъ народа голосами выбрать повелѣть».

Тим часом Сичевський, повернувшися до Київа, розпочав нову війну з членами магістрату, яка доходила до того, що він погрожував навіть «положивши ихъ въ шеренгу, бить батожьемъ». Потім Сичевський почав вимагати, щоб магістрат послав гетьманові копію з жалованих грамот. Магістрат обрав для цього особливих депутатів, але вони гетьмана в Москві не застали й передали копії до військової канцелярії, а та відіслала їх до Глухова. Та Сичевському й цього було замало, й він почав вимагати, щоб магістрат послав гетьманові й автентичні грамоти, але магістрат, мабуть пам'ятаючи замір кн. Борятінського, рішуче відмовився зробити це. Тоді Сичевський висловив сумнів що до точности копій, і Розумовський прислав військового канцеляриста Туманського перевірити копії. Сичевський і Туманський явилися в магістрат, наказали перенести скрині з грамотами з скарбової палати до судейської, наложили на скрині свої печатки й поставили біля них караул з київських козаків. Це обурило київських міщан і вони посунули до судейської палати й почали бити козаків. Залунали крики «убьемъ войта, а грамотъ забирать не допустимъ». Довелося віднести грамоти знову до скарбової палати й припинити перевірку. Нарід заспокоївся, але виходячи «войта за полы рвали, а Туманского и по бокамъ поколачивали». Розлючений Сичевський поскаржився гетьманові. Гетьман наказав заарештувати багатьох членів магістрату та скинув їх з посади. А члени магістрату й собі поскаржилися сенатові й прохали скинути Сичевського з війтівства та звільнити місто від гетьманської команди. Але скарга ця вже не мала значіння, бо 29/IX 1764 р. Київу була дана жалована грамота, де потверджувалися всі попередні грамоти [1], а 15/XI того-ж таки 1764 р. виданий був маніфест про звільнення Розумовського від гетьманування та про заснування «Малоросійської Колегії» й установлення генерал-губернаторства [2]. Отже друга підвладність Київа гетьманові тривала біля двох років—з 20/V 1762 р. до 29/IX 1764 р. Що-ж до справи Сичевського, то вона затягнулася ще на два роки. Магістрат і далі подавав скарги на незаконні вчинки Сичевського. Сичевський обвинувачував членів магістрату в зловживаннях. Генерал-губернатор Глєбов призначив комісію для розгляду цих усіх скарг, але ще до закінчення розгляду був виданий указ про звільнення Сичевського від

---

[1] Полное Собраніе Законовъ, т. XVI, № 12249.

[2] Бантышъ-Каменскій. Исторія Малой Россіи, т. IV, сс. 290—291.

війтівства та про призначення нових виборів (20/II 1766 р.). Комісія проіснувала до 1770 р. і була скасована через те, що позовники погодилися, хоч ген.-губернатор Воєйков і хотів використати зібраний нею матеріял для ревізії магістратського господарства. Тим часом у Київі ще в 1766 р. відбулися вибори нового війта. Єкатерина дозволила обрати 4-х кандидатів, але запропонувала ген.-губернаторові Глєбову «внушити» від себе, щоб на четвертого кандидата було обрано київської губернської канцелярії прокурора Пивоварова. Глєбов «внушал», але Пивоваров не був обраний. Глєбова повідомили, що перед виборами були покликані до ратуші старші й було заборонено подавати голоси за Пивоварова і взагалі за кого-б то не було з Росіян,—під загрозою, що урядовець буде «лишенъ чина», а міщанин—вигнаний з міста. Через де-який час новоназначений ген.-губернатор Воєйков з наказу імператриці зібрав магістрат та міщан, подер протокола попередніх виборів і наказав зробити нові вибори. Обраний був одноголосно Пивоваров[1]. Доповнити історію «обрання» Пивоварова може такий факт. Через кілька день після того, як Пивоваров став війтом, він виявив незадоволення з установленої для війта платні 100 карб. на рік «съ нѣкоторыми по магдебурскимъ правамъ обыкновенными доходами», тоді як він, будучи прокурором, одержував 450 карб. Магістрат відповів, що війт окрім платні має значні прибутки з ґуральництва на магістратському хуторі, з сіножатей і т. ин. Воєйков доповів про це сенатові, додавши до цього від себе, що він про побільшення війтові платні «резону не предвидитъ». Сенат знайшов, що прибутки з посади війта його «довольно награждаютъ», і відмовив Пивоварову, додавши, що кожний повинен бути задоволений з тої оплати, яка «его должности слѣдуетъ»[2].

Я так довго спинився на цих подіях, бо вони дуже яскраво характеризують як становище міста в ті часи, так і ту завзяту боротьбу, яку доводилося магістратові провадити за збереження своїх стародавніх прав. Але треба зазначити, що в діяльності магістрату були і негативні сторони. Ті явища, які В. Б. Антонович зазначив (у статті про Ходик), як характеристичні явища для польського періоду, не зникли з переходом Київа під московську зверхність, а набули лише иншого характеру. Конечна потреба підроблюватися так чи инакше до вимог влади, включення в склад міської людности зайшлих елементів (особливо російських купців), диференціяція й виділення з серед кола міщанства певного роду привілейованої верстви—все це шкідливо відбилося на діяльності магістрату. Магістрат завзято боронив своє право безконтрольно розпоряджуватися міськими прибутками, а тим часом патріярхальні форми рахівництва в звязку з зловживаннями, що не раз виявлялися, також не раз викликали і втручання влади в справи міста. В цікавій статті Н. В. Молчанов-

---

[1] Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. VI, т. XXVII, с. 302.

[2] Выборы въ Кіевскіе войты Пивоварова. Жалованіе Кіевскихъ войтовъ Н. М. Кіев. Ст. 1897, II, сс. 35—38.

ського «Бюджеты г. Кіева въ серединѣ XVIII ст.» [1] зустрічаємо таку характеристику магістратського господарства: «Правильного денежного хозяйства магистратъ не велъ, никакихъ смѣтъ не составлялось. Впервые были заведены шнуровыя книги для записи нѣкоторыхъ расходовъ не ранѣе 1757 г., но тогда жъ эти рефомы встрѣтили рѣзкое противодѣйствие со стороны нѣкоторыхъ членовъ магистрата. Въ средѣ самого магистрата не было также контролирующего органа: очередные члены отчитывались другъ передъ другомъ, разоблаченія были возможны лишь на почвѣ личныхъ интересовъ и самолюбій, а вмѣшательство войтовъ вродѣ Сычевского и Пивоварова было далеко не безкорыстнымъ». Офіційні документи, на яких заснована, головним чином, наша стаття, дають мало матеріялу для характеристики побутових відносин, але у вище цитованих статтях Андрієвського зустрічаємо не мало вказівок такого роду. Особливо цікава рада кол. київського віце-губернатора Костюріна магістратським депутатам, що приїхали з скаргами на Сичевського: «а вы, бурмистры и райцы о расходахъ магистратскихъ, о коихъ, знаю я довольно не можете ничѣмъ оправдаться; только возьмите сумку на плечи и, положа каменья, въ Кіевѣ изъ мосту въ Днѣпръ бросайтесь...»

Перехожу до «правительственныхъ распоряженій» Єкатерининських часів. 29/IX 1764 р. дана була Київу «жалованная грамота въ подтвержденіе прежде данныхъ ему грамотъ» [2]. Грамота ця містить у собі дословний переказ грамоти 1700 та 1710 рр., посилання на грамоти 1730, 1743 та 1754 рр. та на резолюцію сенату про права міста користуватися самоврядуванням згідно з магдебурзьким правом під зверхністю ген.-губернатора (що суперечить указові 20 травня 1762 р.). На підставі цього наказується поводитися з міщанами згідно з жалованою грамотою Петра I, але з тим додатком, щоб магістрат був «під апеляцією» київського ген.-губернатора, «а всѣ непорядки и неуказанныя въ Кіевѣ поселенія и продажи по нашимъ узаконеніямъ отвращать, о чемъ ген.-губ. Глѣбову указъ, а гетману Разумовскому грамота посланы». Отже стародавні права міста були потверджені, хоч і з де-якими винятками.

Але ця грамота відноситься до початку царювання, коли Єкатерина ще не вважала свого становища за стале і міцне і визнавала «что надобны годы и годы чтобы привыкли къ ней» [3]. Лише через п'ять років по воцаренню її почалася її самостійна діяльність (законодавча комісія 1767 р.). В цій комісії був і депутат з Київа—бурмістр Іосиф Василевич Гудим. У «Сборнику Императ. Русского Исторического О-ва» надруковано наказа [4] цьому виборному „отъ всѣхъ прародительной Е. И. В. отчины города Кіева именуемого Подола, мѣщанъ и жителей», зложений 25 травня 1767 р. Наказ цей дове-

---

[1] Кіев. Ст. 1898, I, сс. 64—83.
[2] Полное Собраніе Законовъ т. XVI, № 12249.
[3] Соловьевъ. Исторія Россіи, кн. X, т. XXV, с. 1379.
[4] Сборникъ И. Р. И. О., т. CVII, сс. 183—204.

лося писати незабаром після відомого обрання на війта Пивоварова. В таких умовах тяжко було домагатися непорушення прав міста, але міщане зробили, що було в їх силі. Цей великий наказ складається з п'яти пунктів, де постійно згадуються ріжні жаловані грамоти королів польських та государів російських. Перші чотири пункти повні відомих вже нам скарг: 1) на утиски торгівлі; 2) на розташування війська та на те, що міщанам тяжко постачати для нього дрова; тут же є прохання про потвердження прав міщан користуватися лісом за 25 верстов від міста; 3) на козаків з проханням виселити їх з Київа і 4) на зайшлих поселенців, що не несуть міських повинностей і не приписуються до міщанського поспольства. Лише в останньому 5) пункті згадується «право нѣмецкое, атеотонѣцкое, названное Майбурское», і далі йде прохання «выщеписанное издревле сему города утвержденное и отъ Е. И. В. конфирмованное, право повелѣно бъ было во всемъ оставить сему жъ при его силѣ ненарушимо». Під цим наказом сила підписів членів магістрату, реєстрових людей і цехмістрів та урядників 14 цехів (всього 174 підписи). Підпису війта Пивоварова серед них нема. Ніяких практичних наслідків подання цього наказу не мало, як не мала їх і вся діяльність Законодавчої Комісії [1].

Більш ясні законодавчі заходи Єкатерини починаються лише в 1775 р. В ці часи і відношення її до Київа набирає більш виразного характеру. Це обумовлюється відношенням Єкатерини до України та инших країв, що мали певне самоврядування. У своїй інструкції кн. Вяземському вона писала: «Малая Россія, Лифляндія и Финляндія суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями. Нарушить оныя отмѣненіемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бъ было, однакожъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на такомъ же основаніи—есть болѣе нежели ошибка, а можно сказать съ достовѣрностью—глупость. Сіи провинціи надлежитъ легчайшимъ способомъ привести къ тому, чтобы онѣ обрусѣли». Це взагалі, а зокрема про Україну сказано: «Когда въ Малороссіи гетмана не будетъ, то должно стараться, чтобы (на) вѣкъ и имя гетмановъ изчезло» [2]. Певна річ, що з такими поглядами залишити автономію одному місту було зовсім неможливо. І дійсно 20/X 1775 р. був даний указ «о присодиненіи Кіева къ Малороссіи» [3]. Цей указ віддавав Київ під руку малоросійського генерал-губернатора гр. Румянцева-Задунайського. Через де-кілька років по цьому указі Росія була поділена на намісництва і тому-ж Румянцеву було доручено організувати київське намісництво в складі одинадцяти повітів [4]. Ці повіти мали територію колишніх полків: Переяславського, Лубенського, Миргородського та Київського [5]. Наслідком приєднання

---

[1] Зміст київського наказу та діяльність київського депутата Гудима описані мною в окремій статті.

[2] Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. VI, т. XXVI, с. 30.

[3-4] Полное Собраніе Законовъ, т. XX, № 14381, т. XXI, № 15228.

[5] Див. мапи в книзі Шафонського «Черниговского Намѣстничества Топографическое описаніе».

Києва до «Малоросії» та заснування намісництва було урядження в Києві низки державних установ. Це викликало переселення до Києва з Лівобережної України урядовців, що служили в нових установах, а також багатьох багатих людей з «малороссійского шляхетства», що помітно відбилося на складі населення міста [1]. В 1785 р. на Київ було поширено «городовое положеніе» і на підставі його були утворені дві думи—загальна та «шостигласна», при чому загальна дума в більшості російських міст збиралася лише оден раз на три роки для обрання думи шостигласної. В Києві, що звик до самоврядування, загальна дума збиралася значно частіше й обмірковувала всі важніші питання міського урядування. Завдання «городового положенія» значно зменшило права магістрату, який зберіг лише судову владу над міщанами і завідування цехами. Наслідки цих реформ для міського господарства докладно описані в статті небіжчика Н. В. Молчановського «Кіевское городское управленіе в 1786 г.» [2]. Дума була в повній залежності від губернатора та казенної палати, яка безцеремонно розпоряджувала міськими коштами. Найяскравішим прикладом цього є розпорядження про виплату з прибутків міста 13.800 крб. гр. Апраксину за маєток, що був куплений у нього для міста Козельця, при чому Козелець мав заплатити цей борг по 200 крб. на рік (себ-то на протязі 69 років). «Дума не мала змоги хоч би приблизно вирівняти прибутки з видатками й внести якісь серйозні поліпшення в фінансовому господарстві міста». В другій статті того-ж автора «Бюджеты Кіева въ серединѣ XVIII ст.» [3] указані яко «цвях» у видаткових кошторисах міста ріжні дарунки та презенти усім власть маючим урядовцям, починаючи з генерал-фельдмаршала та генерал-губернатора й кінчаючи якимсь канцеляристою «Коллегіи иностранныхъ дѣлъ». Цікава також записка про стан київського міського господарства в 1780 р., зложена бурмістром Василем Балабухою [4], де ми знаходимо подробиці господарювання Пивоварова.

З усього наведеного вище можна бачити, що в царювання Єкатерини II Київ стратив свій автономний лад. Існував магістрат, існували цехи, існувала і навіть була наново організована міщанська міліція, якою міщане дуже дорожили [5], дбайливо зберігалися і навіть потверджувалися жаловані грамоті,—але все це було лише формою. Внутрішній зміст цеї форми поволі зникав, а замісць старих енергійних, самостійних оборонців прав міста—з'явилися люди нової формації, що виховалися під впливом нових умов життя. Певна річ, були серед міщан і люди старих традицій, та становище їх ставало все більш та більш тяжким.

---

[1] Андріевскій. Архивная справка о составѣ Кіевского «Общества» в 1782—1797 гг. (Кіев. Ст. 1894, II, сс. 1902—903.

[2] Кіев. Ст. 1889, V—VI, сс. 380—399 і VII, сс. 47—63.

[3] Кіев. Ст. 1898, I. сс. 64—83.

[4] «Изъ сферы Кіевского городского хозяйства 2-й половины XVIII ст.» (Кіев. Ст. 1887 VI—VII, сс. 578—583).

[5] Подробиці див. Кіев. Ст. 1882, V, сс. 177—192: «Кіевское представительство прежняго времени».

Наприкінці царювання Єкатерини, в 1793 р., по другому розділі Польщі, в склад російської імперії увійшла й правобережна Україна, що не могло не відбитися на становищі Київа. Але наслідки цього найбільш виявилися вже за часів наступників Єкатерини II—Павла I та Олександра I.

Павло I, що взагалі неприхильно ставився до всіх розпоряджень Єкатерини II, повернув Малоросії та Київу їх попередній устрій. В наказі з 30/XI 1796 р. «о возстановлении въ Малороссии правленія и судопроизводства сообразно тамошнимъ правамъ и прежнимъ обрядамъ»[1] відносно Київа сказано от що: «Г. Кіевъ съ его окружностью, по положенію его за Днѣпромъ отъ Малоросіи отдѣлить, для того что тому особая губернія отъ возвращенныхъ къ имперіи нашей отъ Польши земель приписана будетъ». За кілька день (12/XII 1796 р.) в указі «о новомъ раздѣленіи государства на губерніи»[2] сказано: «изъ бывшей польской Украины, Волыни и Подоліи къ имперіи нашей присоединенныхъ за отдѣленіемъ достаточного количества душъ и окружности для составленія Кіевской губерніи, составить губерніи Подольскую и Волынскую». Що-ж до самого міста Київа, то права його були потверджені в 1797 р. в указі з 16/IX[3]. «Снисходя къ всеподданнѣйшему прошенію Кіевскаго Градскаго Главы Рыбальскаго, именемъ тамошняго Общества Намъ приносимое, Всемилостивѣйше повелѣваемъ общество гражданъ древнія Столицы въ Бозѣ почивающихъ Предковъ нашихъ, Самодержцевъ Всероссійскихъ сохранять непорушимо при всѣхъ тѣхъ правахъ вольностяхъ и преимуществахъ, городскихъ доходахъ и выгодахъ, каковыя по жалованнымъ отъ Ихъ Величествъ грамотамъ и привиллегіямъ помянутому городу присвоены, и которые Мы, силою сего возобновляемъ и утверждаемъ». Та всі ці «милости» не дуже добре гармоніювали з тими змінами, що зайшли в ці часи в складі київського населення. По другому поділі Польщі до Київа понаїхало багато представників польської шляхти, що шукала ласки російського уряду й гадала, що краще бути під рукою Росії, аніж Австрії чи Прусії. Установлення Київської губернії, де, як і в російських губерніях, багато посад обсаджувалося виборними від дворянства—ще збільшило тут польський вплив, бо більшість поміщиків було з Поляків. Відділення Київа від «Малоросії» мало наслідком переселення до лівобережної України багатьох осіб, що переселилися були до Київа по встановленню намісництва. Нарешті перенесення до Київа в 1817 р. контрактової ярмарки докінчило цей процес денаціоналізації Київа. Ще ясніше виявилося це за царювання Олександра I в звязку з організацією новозаснованого «министерства народного просвѣщенія», при чому Київ був приєднаний до Виленської учебної округи, а візитатором шкіл «юго-западнаго края» був призначений гр. Т. Чацький.

---

[1] Полное Собрание Законовъ, т. XXIV. № 17594.

[2] Ibid., т. XXIV, № 17634. Отже Київ по скасуванню гетьманщини був з'єднаний з Малоросією на протязі 21 р. (20/X 1775 р. по 30/XI 1796 р.).

[3] Полное Собраніе Законовъ, т. XXIV, № 18142.

Та київське міщанство—хоч і значно було обмежене в своїх правах, хоч і втратило своє домінуюче становище, все-ж таки далі дбало про збереження своїх прав. В 1802 р. Олександр I знову потвердив ці права, вже в останнє. Жалована грамота м. Київу, де він потверджує його права, до наших часів не збереглася. Її нема в «Полному Собраніи Законовъ», а рукопис Національної Бібліотеки закінчується грамотою Павла I. Можна припустити, що Микола I, за наказом якого було зложене «Полное Собраніе Законовъ», уважав невідповідним занести до нього потвердження прав, які він скасував. Але до нас дійшов сучасний опис урочистого оголошення грамоти Олександра I в Київі,—опис надрукований в свій час у «Московскихъ Вѣдомостяхъ» (1802 р. № 30)[1]. Наведемо коротко зміст цеї статті. У неділю 16-го лютого 1802 р. відбулося урочисте перенесення грамоти з магістрату до Успенського собору в присутності коменданта і при салютах з гармат. На путі до собору стояли міщане всіх 15 цехів, відповідно озброєні, з їх цехмістрами та цеховими корогвами. Перед височайшою грамотою йшли в парадних одягах і з шаблями на голо, в кожному ряді 3 чоловіки—всі почесні громадяне,—так звані «рейстрові». За ними несли штандарт та золоту магістратську корогву. Грала духова музика. Грамоту несли на оксамитовій подушці з золотими торочками й кутасами—війт Рибальський та два депутати Балабуха та Борщевський.—В соборі літургію правив мітрополіт Гавріїл, були військові та цивільні урядовці. По службі божій грамота була урочисто прочитана, а потім була перенесена назад в магістрат, при чому дзвонили в дзвони й стріляли з гармат. Там в окремій скриньці—«ковчегѣ» переховувалися всі жаловані грамоти, які одержував Київ. На спогад про цю подію громадяне, зібравши 10.000 крб., постановили збудувати муровану богадільню й поставити на хрещатицькому джерелі пам'ятник, до якого що-року 15 липня робити похід з хрестами та корогвами. Пам'ятник цей існує й до наших часів. На ньому є такий напис: «Усердіемъ Кіевскаго гражданства за утвержденіе правъ древнія сея столицы Всероссійскимъ Императоромъ Александром I—1802 года сентября 15 дня».

Це все свідчить, що громадяне дуже дорожили спогадами про свої старовинні права та установи. Дбайливо зберігали вони свої жаловані грамоти, уряджували урочисті процесії, під час яких виступали у вигляді озброєної міліції, цехи зберігали свою замкнуту організацію й т. ин. Але за цими гарними формами давно вже не було серйозного змісту. Централізаторська політика російського уряду, що ліквідувала останки автономних установ України, не могла залишити непорушним автономний лад міської громади, в якій корінне міщанське населення було лише менш впливовою частиною порівнюючи із зайшлими елементами польським та російським. А тут ще діяльність верховодів міського урядування давно вже звертала на себе увагу й давала привід урядові втручатися в міські справи.

---

[1] Опис цей цілий передрукований в Кіев. Ст. 1896 р. XI, сс. 65—67 в статті Л. Мацѣевича «Изъ жизни Кіева въ началѣ исходящаго столѣтія».

Тому наприкінці того-ж 1802 р., коли Київу була дана жалована грамота, був виданий указ «о составленіи особенной комиссіи для разсмотрѣнія счетовъ кіевскаго магістрата» [1]. Указ цей був викликаний скаргами громадян на тяжкі повинності, які на них наложено. Находячи, що з одного боку винний магістрат в безконтрольному орудуванню прибутками та безладному веденню книг та документів, а з другого боку, уряд неправий в тому, що своїми вимогами примусив магістрат до таких витрат, які казенна палата визнала за неправильні, наказувалося утворити комісію під проводом воєнного губернатора з віце-губернатора, маршала і одного з членів магістрату. Ця комісія повинна була розглянути розрахунки за 1799 та 1800 роки й скласти точний розрахунок податків і повинностей на будучий час. Вона також повинна була вирішити, які видатки можна віднести на рахунок міських прибутків, які повинні оплатити мешканці міста і які треба стягти з тих, що були винні в цих зловживаннях. Окрім комісії було наказано утворити комітет під головуванням цивільного губернатора з одного члена, обраного дворянством, яке має в Київі будинки, одного обраного купцями і одного міщанами та з прокурора. Цей комітет повинен був з'ясувати на будучі часи всі потрібні видатки, порівняти їх з усіма прибутками, що їх має місто, знайти засоби надолужити брак грошей податками на землю, а також з'ясувати, які повинності мусять нести мешканці міста. І «поземельный» податок, і повинності наказано було розікласти рівно на всіх і так, щоб це було як-найменш тяжко для населення, а особливо убогого.

Мабуть ці розпорядження, що відносяться до «дней Александровыхъ прекрасного начала», були викликані бажанням молодого імператора та його таємних порадників осягнути певного ладу в міських справах. Але не можна не зазначити, що вони цілковито суперечили тій грамоті 1802 року, що до нас не дійшла, і являли собою перший серйозний удар по останках міського самоврядування.

За Миколи І справа ліквідації цих останків посунулася ще далі. Приводом до втручання уряду в міські справи стала справа про грандіозні зловживання та розтрати членів магістрату, яка почалася в 1821 р., а скінчилася лише в 1846 р. Далі штовхнули цю справу знищення останків автономного ладу «донесенія» першого призначеного до Київа жандармського підполковника Рутковського, що був вражений незрозумілим для нього автономним ладом міста. Ми не будемо спинятися на подробицях зловживань. Вони вичерпані до краю в статті небіжчика І. М. Каманіна «Послѣдніе годы самоуправленія Кіева по магдебургскому праву» [2]. Скажемо лише, що загальна сума розтрати виносила 1.400.000 крб. асигн., себ-то в 9 разів більше за суму річних прибутків міста. Ми повинні були згадати про ці факти тому, що вони викликали урядові розпорядження, які спочатку обмежували, а потім і зовсім ліквідували останки автономних установ.

---

[1] Полное Собраніе Законовъ, т. XXVII, № 20558.
[2] Кіев. Ст. 1888, V, сс. 140—168; VIII, сс. 157 195, IX, сс. 597—622.

Почалося з того, що імп. Микола I по прийомі, на якому 1/VI 1830 р. йому представилися 30 членів магістрату, наказав: «костюмъ или мундиръ издревне членами магистрата сего употребляемый старого покроя отмѣнить, а употреблять онымъ членамъ мундиръ россійскій» [1]. Потім, 17/IX 1831 р. було видано «положеніе о доходахъ и расходахъ губернскаго города Кіева, о управленіи имъ и о квартирной повинности» [2], де між иншим ми читаємо: «Управленіе доходами и расходами ввѣряется особой комиссіи о управленіи городскими доходами и расходами. Комисія состоитъ подъ предсѣдательствомъ Кіевскаго войта изъ четырехъ членовъ по выбору отъ гражданъ, да сверхъ того назначаються отъ магистрата въ комисію восемь урядниковъ изъ мѣщанъ. Одинъ изъ членовъ отъ гражданъ исполняетъ должность казначея. Въ комиссіи полагается секретарь и нужное число служителей». В 1834 р. склад комісії був перемінений. Ген.-губернатор Левашов подав довід, де проєктував «предсѣдателя комиссіи» призначати від корони, отже війтові було залишено лише головування в магістраті [3]. Нарешті 23/XII 1834 р. виданий був указ «о преобразованіи управленія города Кіева» [4], який остаточно знищив останки автономії Київа. З огляду на особливу вагу цього документа вважаю за потрібне навести його цілого:

«Въ особомъ Нашемъ вниманіи къ благосостоянію города Кіева, желая всемѣрно способствовать успѣхамъ населенія, его промышленности, признали Мы нужнымъ обозрѣть въ подробности настоящій порядокъ его управленія. Изъ свѣдѣній по сему, Намъ представленныхъ и въ Государственномъ Совѣтѣ подробно разсмотрѣнныхъ удостовѣрясь, что сей порядокъ не соотвѣтствуетъ существеннымъ выгодамъ города, и что права, нѣкогда ему данныя и *на первый случай* (курсив подлинника) впредь до усмотрѣнія подтвержденныя, одни давно уже сами собою прекратились, другія же въ теченіе времени и съ перемѣною мѣстныхъ обстоятельствъ измѣнясь въ ихъ дѣйствіи обратились во вредъ и отягощеніе цѣлому составу городского общества, признаемъ Мы за благо согласно мнѣнія Государственнаго Совѣта постановить:

1) Для управленія городскихъ хозяйственныхъ дѣлъ учредить въ Кіевѣ по примѣру другихъ городовъ Россійской Имперіи Городскую Думу на основаніи Городового Положенія и послѣдующихъ узаконеній. Затѣмъ Городскую Комиссію, нынѣ тамъ существующую упразднить, а дѣла ея передать въ Думу.

2) Магистрату города Кіева, какъ въ образованіи его по выборамъ, такъ и въ порядкѣ его дѣлъ и въ отношеніяхъ къ губернскому начальству и судебнымъ мѣстамъ присвоить тѣ права и обязанности, какіе присвоены прочимъ магистратамъ, на основаніи общихъ законовъ.

---

[1] Ibid., 1901, VII—VIII, сс. 15–16.
[2] 2-ое Полное Собраніе Законовъ т. IV, № 4803.
[3] 2-ое Полное Собраніе Законовъ, т. IX, № 7390.
[4] Ibid., т. X, № 7694.

3) Освободить городское общество отъ содержанія городской стражи, состоящей изъ 2000 пѣхоты и 500 ч. конницы съ артиллеріею, какъ отъ повинности для благоустройства города по настоящему его положенію безполезной.

4) Съ отмѣной сей повинности, хотя-бы, по общему порядку, всѣ мѣщане города Кіева подлежали отправленію рекрутской повинности, но по уваженію того, что нѣкоторые изъ нихъ пользовались уже отъ оной изъятіемъ оставить въ сей повинности тѣхъ только лицъ, кои бывъ приписаны къ городу Кіеву послѣ ревизіи 1782 года, доселѣ оную отправляли; со сторожиловъ же въ ревизіи 1782 года записанныхъ и семействъ ихъ въ каждый рекрутскій поборъ по губерніи взыскивать по 1000 рублей деньгами за всякого причитающагося съ нихъ рекрута, и деньги сіи не внося въ казну обращать въ городскій доходъ и употреблять въ пользу самого города и въ пособіе къ благоустройству. При семъ не воспрещается городскому обществу отдавать мѣщанъ въ рекруты и натурою по общественнымъ приговорамъ, на общемъ основаніи существующихъ до сего правилъ, но безъ зачета ихъ въ денежную рекрутскую повинность, какъ слѣдующую не въ казну, а въ городской доходъ и предназначенную въ пользу самого города.

5) Какъ по общимъ законамъ за безчестіе словомъ, письмомъ или дѣломъ городскому обывателю учиненное положено опредѣленное въ законѣ взысканіе, то и мѣщане города Кіева имѣютъ всѣ безъ изъятія пользоваться симъ правомъ во всей его силѣ; тѣмъ же изъ нихъ кои отправляли доселе городскую службу и пользовались такъ называемымъ шляхетскимъ безчестіемъ вмѣсто оного пользоваться по жизнь ихъ правомъ взысканія за безчестіе имъ нанесенное противъ прочихъ мѣщанъ по окладу вчетверо».

Як би доповненням до цього указу був указ з 8/III 1835 р., що був виданий услід за першим, що-йно наведеним тут указом, — «о льготахъ купечеству города Кіева» [1], який давав ріжні пільги купцям, які збудують чи куплять у Київі будинки, а також тим, які спорудять значні фабрики. Указ цей, мотивований ніби то піклуванням про «умноженіе населенія и ободреніе промышленности въ древнемъ городѣ Кіевѣ», в дійсності був скерований на те, щоб привабити до Київа російських купців, переважно старовірів, які з цього часу почали оселятися в Київі й набувати все більшого й більшого впливу.

Так розуміли це й київські міщане. Цей їх настрій дуже виразно відбився в одному з сучасних віршів. Вірш цей, що зберігся у кол. секретаря Думи Вертипороха, було передано до редакції «Кіевской Старины» і там надруковано під заголовком «Скорбь Кіевлянъ о потерѣ магдебургскаго права» 1835 р. [2]. В цьому вірші ми зустрічаємо такі характеристичні строфи:

---

[1] Ibid., т. X, № 7931.
[2] Кіев. Ст. 1882, V, сс. 352—357.

«Дуже щось не гарно буде:
Хочуть голову збирать.
Аже жъ голову мы маемъ?
Дакъ се жъ бачить, для цехів.
Сего тильки ми вважаемъ,
А тоїі буде для панівъ,
Да ще не съ здешнихъ
Збиратимуть чередомъ—
Се закуска для тутешнихъ,
Бо всі бачить, під судом...

Далі робиться припущення, що головою буде хтось «изъ руськихъ, з бородою», «цап, приізжій з Тули чи то з Брянська, изъ дібровъ», і навіть згадуються два прізвища—Ходунов і Дехтерьов:

«Перелізуть до насъ сміло,
Тут артіль ихъ завелась,
Поставають всі панами,
Хочь и въ патлахъ зъ бородою
Та тутъ буде головою...
Прогуляли права наши—
Москаль буде пановать».

Побоювання авторів вірша справдилися: першим міським головою по заведенню нового «городового положенія» був Парфентій Михайлович Дехтерьов, купець-старовір, що урядив у Киïві чугунно-плавильний завод. Наступниками Дехтерьова були Єлісеєв, Бухтеєв, Ходунов...

Постараємося зробити підсумки з усього, що ми тут сказали. Великі князі литовські давали містам магдебурзьке право, керуючися головно економічними міркуваннями,—інтересами фіску й інтересами людности. Чужоземне німецьке право не дуже погоджувалося з громадським ладом західньо-руських міст, останки якого ще залишалися на початку литовського періоду, але воно було противагою воєнно-феодальному ладу литовської держави, і тому міщане дуже дорожили цим правом і енергійно боролися за збереження його. Через те-ж найчистіший свій вигляд воно зберігало в литовський період. По Люблинській унії становище українських міст, а разом із ними й Києва, перемінилося. Польські королі заводили тут нові порядки, що деморалізували частину міщанства, але більшість їх, як і раніше, енергійно боронила свої інтереси. Епоха руїни поставила київське міщанство в нові, дуже складні, умови: йому доводилося обороняти свої інтереси з одного боку від порушення їх московськими воєводами, з другого боку—від втручання в справи міських козаків. Але міщане й далі боронили свої права. Боротьба ця—і ще в більш гострих формах — тяглася і по остаточному приєднанню міста до московської держави. З одного боку гетьмани вживали всіх заходів, щоб наложити на Київ свою руку, а підвладні їм полковники київські й узагалі козаки порушували інтереси міщан, з другого боку централізаторська діяльність російського уряду, що з часом все збільшувалася та збільшувалася, дуже відбивалася на становищі міста. Боротьба ставала що далі непосильною для київського міщанства й привела до майже цілковитого знищення автономії міста за царювання Єкатерини II. Дальша історія магістрату є повільною агонією міського самоврядування, що ще більш загострилася під впливом деморалізації міщанської олігархії, яка захопила в свої руки керування містом, а також під впливом і инших несприятливих умовин.

Данило Щербаківський

РЕЛІКВІЇ СТАРОГО КИЇВСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

В культурних землях Західньої Европи майже кожне більш-менш значне старе місто зберегло велику кількість архітектурних і взагалі матеріяльних пам'яток свого минулого. Там уміли шанувати пам'ятки певних станів розвитку своєї культури, уміли з'єднувати безупинний поступ з уважливим і бережливим відношенням до реліквій своєї історії.

На жаль, наш старий сивий Київ цим похвалитися не може. Його довге многотисячолітнє життя було занадто бурхливе, щоб зберегти свою старовину.

В центрі багатого краю, на великій рівнині, незахищеній природою від ворожих нападів, Київ багато терпів від усяких народів, що один за одним, або цілими низками мандрували й хазяйнували по широких українських просторах. Київ не завжди сам писав книгу життя свого: не одна сторінка цеї історії вписана чужою рукою, чужою волею; чужою волею й вирвана.

Постійні пожежі й инші стихійні нещастя й прикрі історичні події довгого й бурхливого життя руйнували старе місто, збудоване до того-ж з нетривкого дерева, нищили його пам'ятки—цю неписану пам'яткову історію Київа і стирали її з людської пам'яти. Київу часто доводилось перебувати в руїнах. Не дарма граф Сегюр, французький посол при дворі Єкатерини II, побувавши у Київі, писав: «під'їжджаючи до Київа, переживаєш те особливе почуття поваги, що завжди викликає вигляд руїн» [1]. На жаль, це почуття поваги перед історичними руїнами, що ми бачимо у французького посла—чужинця не завжди було у самих киян (хоч в де-які доби у них бувало спеціяльне захоплення своєю старовиною й археологією) до своїх рідних руїн, і часто ті нечисленні і з художнього й історичного боку незвичайно цінні й важливі рештки сивої давнини, що залишились ще від ріжних стихійних пригод, остаточно руйнувались руками місцевих некультурних діячів, що з незрозумілою завзятістю поспішались їх нищити і заміняти творами нових і часто бездарних майстрів.

Не будемо говорити про середньовічний Київ, —від нього, здається, не лишилось жадної будови. Але чи багато залишилось цивільних будинків з пізніших доб—ренесансу й бароко?

Не залишилось і такої видатної будівлі барокової доби, як міська ратуша, де урядував київський магістрат. В Західній Европі ратуша міська завжди є не тільки окрасою міської площі, але одним з найвидатніших будинків міста. Там зберєглося їх чимало навіть з готичної доби, не кажучи вже про доби пізніші. А Київ не зберіг не лише дерев'яних ратушів XVI—XVII ст., але й тих кам'яних будинків барокового й ампірного, що зміняючи один одного зосереджували в собі головний нерв київського самоврядування в XVIII й до третьої чверти XIX ст.

Не лише будинків, але й инших реліквій самоврядування київського старіших доб не зберєглося: ні оригіналів грамот і привілєїв

---

[1] Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева и его окрестностей Кіевъ, 1874, т. II, с. 157.

ні книг цехових найстарших, ні старих прапорів магістратських і цехових, ні печаток і т. и.

Уважні архівні розшуки й досліди можливо й виявлять де-які архітектурні деталі магістратського будинку та його оточення—подвір'я, площі, на якій він стояв, деталі внутрішнього убрання; можливо ще знайдуться й де-які з побутових речей, звязані з життям цехів київських.

Докладні архівні досліди й розшуки не входять в завдання цієї статті. Вона має на меті дати лише описання київської ратуші й загальний нарис реліквій київського самоврядування доб пізніших, що переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка у Київі, й притягує инші дані лише остільки, оскільки це потрібно для розуміння перших [1].

В де-кількох словах ми нагадаємо головні факти з історії київського самоврядування [2].

Вічову добу ми обминаємо.

За словами В. Б. Антоновича [3], міські права Київа були забезпечені ще в першій половині XV ст. грамотою в. кн. Витовта і остаточно стверджені наприкінці XV ст., в 1499 р., коли вел. кн. Литовський подарував Київу спеціяльною грамотою магдебурзьке право без усяких обмежень, через що київські міщане робились незалежними й непідсудними київському воєводі, а управлялися й судилися сами. Міські промисли й торгівля були або цілком звільнені від податків, або обкладені податками невеликими й докладно зазначеними [4]. Тому Київ, не зважаючи на те, що був як-раз перед цим зруйнований Едігеєм, швидко почав відживати, забудовуватись, багатіти.

Трохи згодом київське ремісництво почало організуватись у цехи по західньо-европейських зразках. Цехів спочатку було лише чотири, але пізніше кількість їх значно збільшилася і на початку XIX ст. їх було 15. Цеховий устрій, що родився в чужих умовах західньо-европейського міського життя, на українському ґрунті почав швидко розвиватись і рости: тут, в землях, вихованих на вічових принципах князівської доби, була сприятлива стихія для їх розвитку.

Інституція, що керувала містом, називалась магістратом і склададалася згідно з грамотою Сигизмунда-Августа 1544 року з 12 виборних членів, що розпадались на дві колегії: одна відала адміністрацією й міським господарством; друга—судом [5]. На чолі міського самоврядування, а також першої колегії стояв війт, якого обирали на все життя.

---

[1] Розгляд грамот і цехових книг не ввійдуть у цей начерк, бо вони являються предметами спеціяльних дослідів инших авторів.

[2] Про це докладніше дивись у Антоновича В. Б. Кіевъ, его судьба и значеніе съ XIV по XVI столѣтіе (1362—1569). Монографіи по исторіи Запад. и Юго-Запад. Россіи. Кіевъ, 1885; Антоновичъ. Кіевскіе войты—эпизоды изъ исторіи город. самоуправленія въ Кіевѣ в XVI—XVII столѣтіяхъ (монографія), Кіевское представительство прежняго времени (Кіев. Старина, 1882 май); Иконниковъ, Кіевъ въ 1654—1855 г. й окремі статті Прокоповича, Ернста.

[3] Антоновичъ, Кіевъ, его судьба (Монографіи, т. I, с. 247).

[4] Ibidem, с. 253.

[5] Кіевская Стар. 1882 май, с. 178.

Члени першої колегії називались «райцями» (від слова «раяти»), пізніше «ратманами»; на чолі другої колегії суддів — «лавників» (від слова «лава», на якій вони сиділи) стояв бурмістр. Ця колегія вирішала великі цивільні й карні справи (дрібні справи відала перша колегія), мала право карати на голову й тримала для цього шибеницю й ката з знаряддями кари. Меч, що ним стинали голови злочинцям, зберігався ще на початку XIX ст. в складах ратуші.

Засідання колегії відбувались иноді в неповному складі: райці й лавники засідали по черзі (по три місяці). Склад і назви цих колегій мінялися.

Грошове утримання магістратських урядовців було порівнюючи невелике. В часи Єкатерини II, наприклад, війт одержував 400 крб. на рік, бурмістр 250 карб., три ратгери (райці) по 200 карб., лавник 100 карб., інстигатор (урядовець для збирання податків) 80 крб., писар—30 крб. На утримання цього магістрату з канцелярією, урядниками й вахмістрами йшло 1560 карб. На початку XIX ст. грошове утримання було підвищено [1]. Зате магістратські урядовці отримували велику платню натурою—«юргенс», по-тодішньому. Війт, наприклад, одержував на рік 100 відер горілки, меду й пива й по 10 відер на різдво й великдень, сто колод соснового лісу, 100 возів дров. На «ранг» війта йшов крім того міський хутор з броваром, сіножать на 500 кіп сіна й риболовне озеро. Инші урядовці одержували відповідну кількість «юргенсу».

Більш як 300 років (з 1499 по 1834 рік) жив Київ по магдебурзькому праву. «Права й вольності» Київа стверджували своїми грамотами королі, а після Богдана—російські царі. Але ці грамоти через де-який час почали поволі губити свою силу, й саме врядування київське чим далі, тим більш обмежувалося в своїх правах; від них залишилась лише стара форма без старого змісту; і нарешті київське самоврядування по магдебурзькому праву було 1834 року скасоване царем Миколою I.

Причин занепаду й знищення цього самоврядування було багато.

Перш за все, київське самоврядування з його магдебурзьким правом було в самій своїй істоті чужим тій стихії абсолютизму, що панувала в московському царстві, в склад якого увійшла Україна з половини XVII ст.: крок за кроком російські царі зменшували автономію України, звужували старі вольності киян і вводили нові московські порядки.

Далі, соціяльні зміни в структурі українського суспільства, класова диференціяція, класове розшарування населення Київа повели за собою заглиблення соціяльної боротьби серед київського населення, а саме між низами й керуючими верхами.

Треба нарешті зазначити, що саме київське самоврядування виродилось в олігархію, в привілей незначної групи заможних родин. Ця група тримала в своїх руках не лише місця війта, бурмістрів,

[1] Андріевскій. Матеріалы, вып. 3, ст. 166.

райців, але й малі магістратські посади й керувала місцем на свою власну користь з наочним порушенням інтересів широких кол київського ремісництва й скидала увесь податковий тягар на плечі дрібного міщанства. Зібрані з населення кошти витрачались нераціонально—иноді майже половина їх ішла на презенти, угощення, вітання [1]. Тому широкі кола київського міщанства фактично мало були зацікавлені підтримувати самоврядування; вони не підтримували магістрат, а боролись з ним. Сами-ж керуючі родини, позбавлені якоїсь громадської ідеології, були занадто обмежені й вузькі в своїх інтересах, аби не лише утримати, а хоча-б на де-який час віддалити ту загальну нівеліровку, що йшла з центру, й хоч на де-який час затримати остаточне знищення старих прав Київа.

Ратуша.

Магдебурзьке право було надане Київу, як допіру було зазначено, в 1499 році, і в XVI ст., мабуть вже на початку його, було вже збудовано ратушу—міський будинок, де містився магістрат і відбувалось його урядування. Збудовано його на Подолі, в осередку тодішнього міського життя, мабуть на тій самій міській площі, біля Братського манастиря, де ми бачимо його й пізніше, згідно з документами, в XVII і XVIII ст. Збудовано було цю першу ратушу мабуть з дерева, бо дерев'яною вона була на протязі всього XVII ст. і десь тільки приблизно на грані XVII й XVIII ст. її замінено камінною. На протязі де-кількох сот років існування будинок міський де-кілька разів горів. Так, в актах міських від 15 листопаду 1638 року читаємо: «...подчасъ запалу огня такъ увесь рынокъ, ратушъ, церковъ, звоница, презъ огонь згорели и вничечъ обернуть мусили» [2]. Але ратушу мабуть зараз же відбудували, бо Боплан через два роки після цього (коло 1640 року) вже згадує про київську ратушу без зазначення, що вона погоріла [3]. На малюнкові Вестерфельда 1651 року ми маємо найстарше виображення київської ратуші [4]. Вооображено її також на плані Київа 1695 року [5]. Обидва виображення дуже схематичні, але на плані 1695 року ратуша не прикрита иншими будовами і архітектурні деталі її виступають яскравіше. Тут вона має вигляд продовгастого двохповерхового будинку, в якому верхній поверх вужчий за нижній і переходить в нижній системою заломів, що бувають звичайно в українських ярусних церквах. На другому поверсі ясно зазначено ряд

---

[1] Молчановскій, Бюджеты г. Кіева въ серединѣ XVIII ст. (Кіев. Старина, 1898, янв., сс. 81—82).

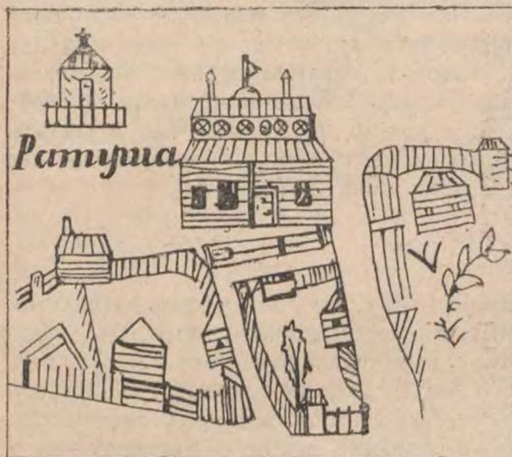
[2] Книга актовая центрального Архіву, ч. 3508, аркуш 23.

[3] Сборникъ матеріаловъ для истор. топогр. Кіева, т. I, с. 45.

[4] Смирновъ Я. И. Рисунки Кіева 1657 г. по копіямъ ихъ конца XVII ст (Труды XIII арх. Съѣзда въ Екатериносл. 1905 т. III, № 7. Памятники Врем. Комис. для разбора древн. актов, т. I 1845 р. а також Кіев, 1898, том I і II вкупі). Журавскій, Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ, 1847, № 7, ст. 4. Про инші видання цього малюнку у Смирнова, сс. 204—205.

[5] Планъ г. Кіева составленный въ 1695 г. Кіев, 1893.

круглих вікон, а на даху в центрі щось подібне до купола з шпілем і флюгером; обабіч його ще два шпілі. Ратуша на малюнкові Вестерфельда внизу прикрита деревом, але два поверхи будинку в ньому зазначені ясно і верхній також вужчий за нижнього і такі-ж заломи як і на плані 1695 р., але на даху, замісць куполу і шпілів, щось подібне до площадки, оточеної поренчатами.

Ратуша на плані Київа 1695 р.

До обох цих виображень ратуші київської треба ставитись дуже обережно. Адже в нижньому поверсі будинку на плані 1695 року зазначено лише три вікна й одні двері, як у звичайній хаті, а що до малюнку Вестерфельда, то оригіналів малюнків Вестерфельда до нас, як відомо, не дійшло, а є лише пізніші копії. З свого боку літографи теж не зовсім точно передавали ці копії і тому найбільш достовірною являється публікація Смірнова, зроблена по фотографії Павлова.

На плані 1695 року ратуша зазначена на «торговій» площі недалеко біля Успенського собору. Між ратушею і собором виображено фонтан приблизно на тому-ж місці, де про нього згадують джерела XVIII ст. і де стоїть зараз Самсоновський фонтан.

Двору біля ратуші на плані не зазначено, але архівні джерела стало свідчать, що біля ратуші був двір. В документі 1671 р., наприклад, читаємо: «пляцъ... другимъ бокомъ одъ улочки меншой, якая идетъ узъ дворъ самый ратуши ку братству...»[1] В документі 1700 р.: «бояринъ... прислалъ къ намъ на ратушный дворъ стрельцовъ множае, чтобы студенты майстрату и всего города не разорили и насъ не позбивали...»[2]

Наприкінці XVII ст., в 1697 р. була збудована велика башта камінна з «дзеґарем»—баштовим годинником. На ньому, за словами Закревського, був напис: «Богомъ хранима града Кіева ахчз.»[3]

Про цей «дзегар» ми маємо глуху звістку в «Путешествіи въ святую землю» московського старообрядчеського попа Івана Лук'янова, який, приїхавши в 1701 р. до Київа, занотував: «стахомъ на дворѣ близъ ратуши. А въ то время три часа ночи вдарило»[4]. Маємо й

[1] Книга центр. архіву, № 3508, арк. 39 звор., також 1672 р. від 22 липня, арк. 41.
[2] Каманинъ и Истоминъ. Сборникъ историч. матеріаловъ, извлеч. изъ древн. актовыхъ книгъ Кіев. центр. архива в I. К. 1890, с. 48.
[3] Закревскій, 441—2.
[4] Сборн. матер. для историческ. топографіи Кіева и его окрестностей II, ст. 119.

докладніший його опис в літописній звістці 1718 року про пожежу цього дзегара: «на ратуши дзегаръ чудесный, где архангелъ Михаилъ копіемъ во время пробиття часов, змѣя въ уста билъ столко, сколко часовъ ударяло, згорів» [1]. Чи було одночасно з баштою збудовано й камінний будинок ратуші, невідомо. Гун [2] каже, що магістрат збудовано в 1705 р. Оскільки башта з дзегарем збудована, як далі забачимо, окремо від самого ратушного будинку, це можливо. Цим дзегарем, очевидно, кияне дуже пишались. Раніш, ще за литовсько-польських часів, коли на горі Киселівці стояв замок, дзегар було улаштовано на одній з веж замкових. «Зекгаръ въ замку на вежи съ колы и всими приправами, выбиваетъ 24». Архівні джерела зберегли нам ім'я «зекгамистра» Якуба Пушкаря, «который поправуетъ зекгари... беретъ отъ зекгара особно съ скарбу господарского 15 коп грошей, а сукъна лунъского 5 локотъ» [3]. Ходив спеціяльний чоловік й за ратушним дзегарем: в 1799 р. видано «шляхтичу Михайлѣ Войцеховичу на смотреніе городскихъ часовъ и на наемъ для него квартиры 95 р.». В слідуючому році видано «на починку магистратскихъ башенныхъ и въ комнатахъ находящихся часовъ 58 р.» [4]

Після пожежі 1718 р. кияне майже 20 років не могли спромогтися відбудувати обгорілу ратушу, принаймні ще на початку 1737 року (18 січня), скаржучись на великі побори, магістрат київський писав, що у киян так мало коштів, «яко и ратуши погорѣлой репаровать чимъ не имѣется» [5]. Але в цьому-ж таки 1737 році камінний будинок ратушний все-ж було закінчено [6]. Цей будинок простояв до великої пожежі Київа 1811 року, коли він згорів разом з иншими значними будинками й церквами Подолу.

Залишилось де-кілька описань цього будинку,—хоч і не дуже докладних; залишився також пізній схематичний абрис плану, а також малюнок північного його боку.

Найстарший з більш-менш значних описів належить академикові Гільденштедту, що був у Київі в 1774 році. За його словами, будинок ратуші двохповерховий, довжиною 17 сажнів, шириною 8 сажнів. Він стоїть на плацу, що займає 200 кроків в квадраті. Майже посередині одного з довгих боків ратуші збудована башта сажнів з 20 заввишки. На ній дзегар, циферблат якого повернено на усі чотири боки. Він вибиває години й чверті і під час бою його чути гру дзвіночків. Тричі на день, коли сонце сходить, опівдня й коли заходить сонце, на площі грають в труби трубачі, яких утримує магістрат. На верху башти двохголовий золочений орел. В де-кількох кро-

[1] Петровъ В. І. Историко-топографическіе очерки древняго Кіева. Кіевъ, 1897, с. 222. Сборник лѣтоп. относ. къ исторіи южн. и западн. Россіи, с. 53.

[2] Гунъ, Поверхностныя замѣчанія по дорогѣ отъ Москвы въ Малороссію въ 1805 г., с. 123.

[3] Сборникъ матер. для истор. топ. Кіева, III, с. 27.

[4] Андріевскій, Истор. матер., в. 10, с. 121. В 1806 р. годинниковий майстер одержував 120 крб. Андріевскій, вып. 3, с. 166.

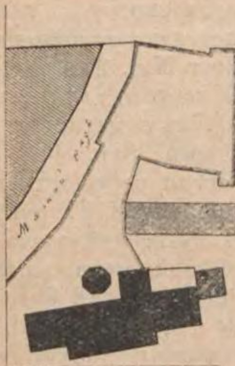
[5] Андріевскій, Историч. матер. 1886 г., вып. 10, с. 2. Закревскій, с. 440.

[6] Петровъ, Истор. топогр. очеркъ, с. 222.

ках від короткої стіни ратуші стояв камінний будинок міського шинку. Перед ратушею в де-кількох кроках колодязь під камінною банею. В середині його статуя, що держить в правій руці велику кварту, з якої постійно тече вода [1].

Через десять років після Гільденштедта поручик Новгородцев в «Географическомъ описаніи города Кіева» одводить ратуші лише де-кілька рядків. Доповненням до Гільденштедта тут являється вказівка, що «къ полуденной сторонѣ на боку оной изображеніе архистратига Михаила позолоченное» [2].

Описання Закревського найдокладніше. Він дає й розміри ратуші, але вони відмінні від Гільденштедтових: довжина 16 саж., висота до верхнього карниза майже 6 саж., а з дахом 9 саж. Башта кругла (?) з балконом, висотою біля 15 саж. стояла серед головного фасаду з невеликим виступом. Місце, де саме стояв магістрат, Закревський визначає так: від Успенської церкви він був в 66 сажнях, а тому що фонтан Самсоніевський стоїть по тій же лінії в 48 сажнях від Успенської церкви, то значить магістрат був майже в 20 сажнях від фонтана і в 33 сажнях від контрактового будинку [3]. Головним фасадом ратуша стояла до фонтана, а другим до Братського манастиря.

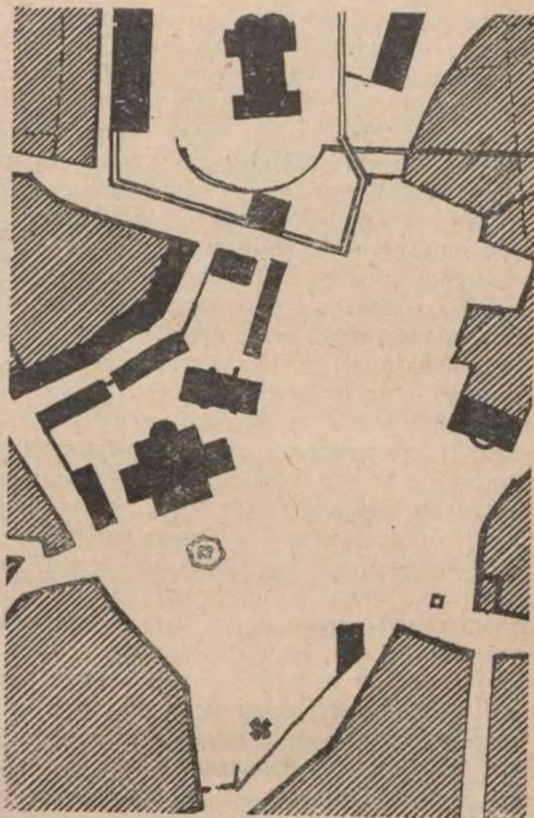
Ратуша на плані Житнторзької площі у Києві 1800 р. *(Всеукр. істор. Музей)*.

Фасад ратуші у Закревського описано так:

«Посрединѣ главнаго строенія былъ обширный выступъ, въ которомъ находилась парадная лѣстница и сѣни. Въ ровень со вторымъ этажемъ дома, въ семъ выступѣ была открытая галлерея или терраса, украшенная наверху фронтономъ, на которомъ стояла мѣдная колоссальная статуя Фемиды, съ мечемъ въ одной рукѣ и съ вѣсами въ другой. Въ продолженіе лѣта въ хорошую погоду, передъ домомъ магистратскимъ люди собирались слушать музыку; съ половины 11 часа утра до половины 1-го часа по полудни на высокомъ балконѣ, вокругъ башни, играли четыре трубача; по вечерамъ же въ открытой галлереѣ надъ лѣстницею, городскіе музыканты играли зорю. Но особенное вниманіе и удивленіе простого народа, — добавляє Закревський, — привлекалъ, по своему устройству, гербъ кіевскій. Это было мѣдное, въ кругу, до четырехъ аршинъ въ поперечникѣ, барельефное изображеніе св. Архистратига Михаила, который издревле почитается покровителемъ Кіева. Фигура Архангела была такъ устроена при часахъ на башнѣ, что во время ихъ боя, она ударяла стальнымъ копіемъ въ кремнистую пасть змѣя, отъ чего сыпались изъ нея искры. Надъ часами, вокругъ карниза башни была надпись

[1] Синицкій Л., Путешествіе въ Малороссію академика Гильденштедта и кн. И. М. Долгорукаго (К. Ст. 1893, февр., с. 281).
[2] Сборникъ матеріаловъ для ист. топ. Кіева, т. II, с. 131.
[3] Закревскій, с. 440.

славянскими золочеными буквами: «Богомъ хранима града Кіева ,ахчз (1697)». Роковымъ пожаромъ 1811 г. іюня 9 дня, зданіе сіе опустошено, и кирпичи онаго употреблены на постройку теперешняго контрактоваго дома, а отъ бывшаго магистрата сохранился только означенный гербъ Кіева, да статуя Фемиды, поврежденные огнемъ. Присутственное мѣсто онаго было помѣщено въ каменномъ, принадлежащемъ городу, зданіи, находящемся противъ Вознесенской церкви; но въ 1838 г. купленъ каменный домъ гражданина Сухоты, близъ церкви св. Николая Добраго, куда и Присутственныя мѣста Магистрата Словеснаго и Сиротскаго судовъ перенесены».

Ратуша на плані Києва 1806 р.
(Всеукр. істор. Музей).

До відомостів, що подає Закревський, треба відноситись обережно. Хоч він і каже, що сам бачив ратушу і статуї на ній, але йому в час пожежі 1811 р., що знищила ратушу, було не більше як шість років [1]. Описував він ратушу через де-кілька десятків років після її знищення, себ-то фактично описував не стільки з власної пам'яти, скільки з чужих переказів. Де-які помилки кидаються в вічі одразу. Адже статуя Теміди, наприклад, була зовсім не «колоссальныхъ размѣровъ», як здавалась вона Закревському, а значно нижча від звичайного людського росту. Архангел Михаїл уже в часи Новгородцева не бив змія в пащу списом. Вежа ратушна, як далі забачимо, стояла не серед головного фасаду, а окремо від будинку ратушного, за ним і т. и.

В цьому відношенні, що до зовнішнього вигляду ратуші, дуже цікаві поправки й доповнення до рукописних джерел додають—план «Житноторжської» площі Києва, зроблений Меленським Андрієм

[1] Закревський родився 1805 р., див. «Описаніе Кіева», с. 926.

1800 р.[1], а також «фасадъ старокіевской крѣпости и нижняго города Кіево-Подола», накреслений в 80-х роках XVIII століття, де маємо малюнок ратуші.

На плані 1800 року під числом «2» зазначено «каменной магистратъ»—довгий будинок коло 21,7 сажня довжини й коло 4,7 ширини. З чільного боку до нього прибудовано довгий ґанок 11 сажнів довжини й $1^1/_2$ ширини. Це—той «обширный выступъ», в якому, за словами Закревського, були сіни й сходи й відкрита галерея на другому поверсі. Ширина будинку в цьому місці буде приблизно 6,2 сажнів. Всі розміри беремо з масштабу цього плана.

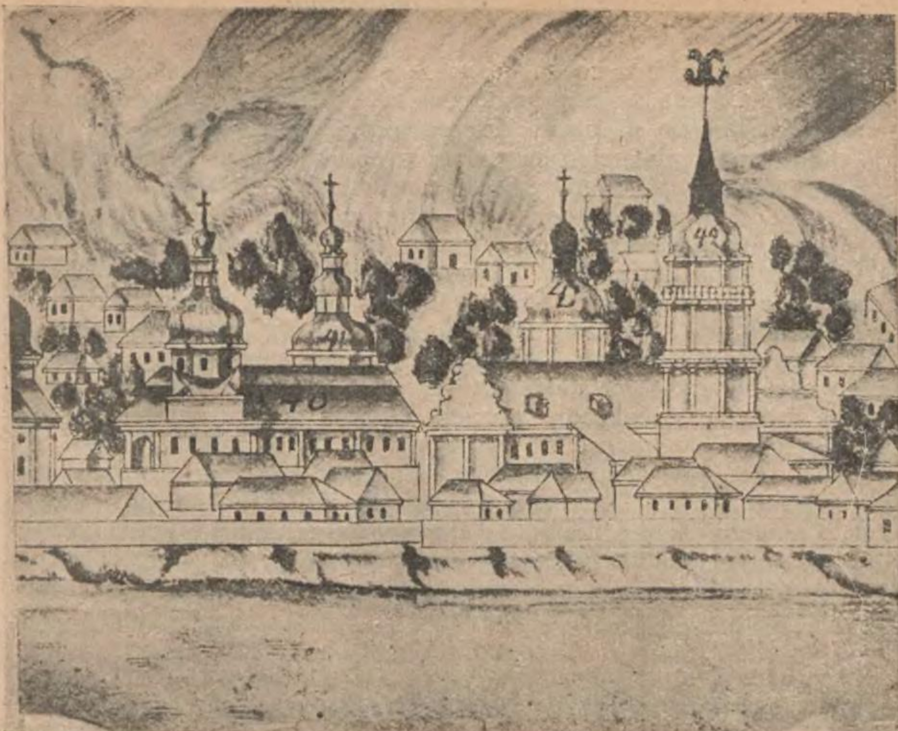
Ззаду головного корпусу, в 5 сажнях від правого причілку, зазначена прибудова розміром приблизно $3,8 \times 3,4$ сажня. В куті між цею прибудовою й головним корпусом магістрата на один, приблизно, сажень від будинку зазначено восьмикутник коло 3,6 сажнів між паралельними сторонами. Це—вежа, де містився «дзеґар» з Архангелом Михаїлом. Стояла вежа, як бачимо, окремо від будинку ратушного і не була його органічною частиною.

Безпосередньо в правий причілок головного будинку, але все-ж трохи ззаду впирався «городской питейный домъ», а трохи далі, кроків з 15 в напрямі до Братського манастиря стояла «важня»—продовгастий дерев'яний будинок. Ззаду магістратського будинку зазначено двір, але межі його зазначені не докладно. Що до самої «Житноторжської площі», що була в ті часи, як бачимо, на місці теперішнього гостиного ряда й сквера, що біля нього, а не там, де вона зараз міститься, то просторінь її на плані 1800 року заставлена густими рядами «лавок гостинного двора».

Усі допіру наведені розміри магістратського будинку й його окремих частин, взяті приблизно згідно з прикладеним до плану масштабом, як бачимо не сходяться ні з розмірами, поданими Гільденштедтом, ні з даними Закревського, але все-ж вони ближчі до Гільденштедтових. З огляду на те, що для мети, з якою складено план Меленського—загальне перепланування й перебудова площі—була фактично зайвою абсолютна точність розмірів магістратського будинку (отже надто мала ширина ратуші в порівнянню з довжиною кидається в вічі), прийдеться взяти під сумнів його розміри й визнати за найближчі до дійсних розміри, зазначені Гільденштедтом, як середні між розмірами Закревського й Меленського.

---

[1] План належить Всеукраїнському Історичному Музеєві у Київі, міститься в теці рукописного відділу ч. 205. Заголовку план не має, а лише «изъясненіе плана снятому мѣстоположенію, состоящему въ Кіевоподолѣ въ 3-й части Житноторжской площади и вокругъ онаго мѣста находящихся разныхъ обывателей...» Окрім «изъясненія» існує ще приписка: «утверждаю прожектированный планъ Житноторжской площади города Кіева въ третой части повелѣвая состоящие нынѣ на оной строенія снести почистыть мѣсто для площади. А телѣжные ряды и городской питейный домъ выстроить въ назначенномъ на семъ планѣ мѣстѣ июня 22 дня 1800 года Кіевъ. Генералъ Швейковскій». Внизу на плані підпис: «Архитекторъ Андрей Меленской».

Ратуша на «фасадѣ старокіевской крѣпости...»
(Всеукр. істор. Музей).

На плані Київа 1806 року[1] ратушу київську теж зазначено, але дуже схематично, в вигляді будинку з хрещатим планом і півкруглим виступом на задньому боці. З огляду на мініятюрність самого виображення даремно сподіватись, щоб цей малюнок точно передав план ратуші. Все-ж і цей малюнок в загальних рисах подібний до плану 1800 року і таким чином стверджує його правдивість.

Перейдемо тепер до загального вигляду ратуші, як її виображено на «фасадѣ Старокіевской крѣпости»[2]. Під числом «42» зараз же направо від будинку старої Академії зазначено «магистратъ». Виображено його, на жаль, не з чільної сторони, а з задньої, якою будинок стояв до Дніпра, адже увесь цей малюнок Подола й Старокиївської кріпости зроблено від Дніпра.

Магістрат, як його тут виображено, майже цілком відповідає планові Меленського: теж довгий двохповерховий будинок (з-за инших будинків видно лише його верхній поверх) з високим двохсхилим дахом, що закінчується на причілках бароковими фронтонами, подібними до фронтонів лаврських келій. Дах намальовано не всюди однаковий:

[1] У Всеукраїнському Історичному Музею ім. Шевченка у Київі.
[2] Там само.

праворуч від башти ясно видно на дахові бароковий залом, ліворуч залому немає, намальовано лише двоє слухових вікон. Задню прибудову, що зазначено на плані Меленського, видно цілком ясно; односхильний дах на ній є продовженням даху головного будинку. Вежа стоїть окремо, поруч з прибудовою, також як і на плані Меленського. З другого боку вежі видно якусь иншу прибудову, або будинок у дворі ратушному, що стоїть симетрично до першої прибудови, лише дах на цій прибудові не є продовженням даху головного будинку, як дах першої прибудови, а впирається в нижню частину карнізу.

Ця прибудова споріднює малюнок ратуші на «фасадѣ старокіевской крѣпости» з планом 1806 року, де прибудови зазначено симетрично обабіч вежі. Особливо інтересний малюнок вежі. Вона виображена чотирьохповерховою; кожний верхній поверх вужчий за нижній. Нижній поверх окрас не має і має вигляд чотирьохкутного або круглого, лише не восьмигранного, як він є на плані Меленського. Три верхні поверхи оздоблені колонками або півколонками—по чотири в кожному поверсі, себ-то фактично по вісім в кожному поверсі, коли взяти зворотній бік башти, який глядачеві, звичайно, не видно. В четвертому поверсі, крім колонок, зазначені поренчата,—це, мабуть, той «высокій балконъ вокругъ башни», де за словами Закревського грали опівдні трубачі.

Вежа прикрита гранчастою банею, на якій утверджено восьмикутний барабан, як буває на українських церквах, або барокових західньо-европейських баштах, а замісць глави з хрестом башта завершена високим шпілем з великим двохголовим орлом. Годинника не зазначено, хоч він згідно з даними Гільденштедта був повернений циферблатом на усі чотири сторони.

Про те, хто саме будував київську ратушу, за чиїм проєктом, коли саме—на жаль, жадних відомостів не опубліковано, і тому на ці запитання можливо висловлювати лише більш-менш імовірні гадки, тим більше, що навіть ті дані про ратушу, що ми маємо, не остільки достовірні, щоб на підставі їх можна було робити якісь певні висновки. Адже на «фасадѣ старокіевской крѣпости»—головному джерелі для установлення зовнішнього вигляду ратуші,—праці офіціяльній, робленій безумовно фахівцем і тому ніби то вірі гідній, ратуша намальована безумовно не точно в цілому ряді істотних деталів: дах головного будинку в правій частині від башти намальовано з заломами, в лівій—без заломів. На башті нижній поверх не виображено восьмикутним, яким він був в дійсності, три верхні поверхи намальовано так, що неясно, чим вони оздоблені—колонками чи півколонками; годинників не зазначено; нема й вікон, які мабуть мусіли бути на башті. Все це перешкоджає робити точний аналіз її стилю й установлювати ті джерела, ті архітектурні пам'ятки, під впливом яких вона зроблена.

Коли підшукувати паралелі до високої башти київської ратуші з де-кількома ярусами колонок, або півколонок, з високим гострим шпілем, то, на мою думку, їх треба шукати не серед дерев'яних

многоярусних дзвіниць українського стилю з арочним опасанням, а в таких будівлях, як Шеделевська лаврська дзвіниця, як дзвіниця Петропавловського собору в Ленінграді, остання лише не в тому вигляді, як її збудував Трезіні, а в тому, як її виобразив Зубов на панорамі Петербурга 1716 року[1]—восьмигранною з годинником на чотири сторони й високим шпілем.

Через невиразність малюнку ратушної башти ми мусимо поки-що залишити ідею установлення звязку й залежности стилю ратушної башти від Шеделевської дзвіниці, ідею, яка повстає з факта, що Шедель закладав Лаврську дзвіницю за 7 років до закінчення репарації київської ратуші. Зваживши існуючі по даному питанню дані, ми мусимо в основу його вирішення покласти напис 1697 р. на башті, що зберігся на ній до початку XIX ст. й свідчить, що її збудовано саме 1697 року, і що після пожежі 1718 року її лише ремонтовано, а не ґрунтовно перебудовано. Тому прийдеться залишити й петербурзькі аналогії, бо Петербург, як відомо, засновано лише 1703 року.

Паралелів для ратушної башти прийдеться шукати на Заході серед ратушних або біржових башт, на зразок башти копенгагенської біржі 1674 р., що, на думку Грабаря, послужила першоджерелом для дзвіниці Петропавловського собору, яка в Зубовській редакції справді досить близька до башти київської ратуші[2].

Що до самої ратуші, то звертає на себе увагу певна схожість фасаду її з фасадом старого будинку київської Академії. Правда, на малюнкові Академії й ратуші «фасада старокіевской крѣпости» такої схожости не видно, навпаки, кидається в вічі ріжниця в дахах на ратуші й Академії. Треба все-ж зазначити, що в малюнкові даху на ратуші, як ми говорили вище, є якась помилка; можливо, що весь дах мав бароковий залом, як і його права частина. Схожість є саме в фасадах: за словами Закревського, на другому поверсі ратуші була одкрита галерея, але одкрита галерея була зроблена й на фасаді Мазепинського корпусу Академії Шеделем. Інтересно, що Шедель працював над перебудовою Академії в 30-х рр. XVIII ст., себ-то як-раз тоді, коли репарувалась і ратуша[3].

Ці два будинки стояли майже поруч, і магістратові, здається, було дуже зручно доручити репарацію ратуші відомому майстрові, що робив тоді кращі київські будівлі. На жаль, цю нашу гадку ми не маємо можливости підкріпити жадними документальними даними.

Що до внутрішнього плану ратуші, кількости кімнат і заль, їх призначення, їх розположення,—ми знаємо дуже мало. Де-які дані про це дають описання урочистих зустрічів магістратом царів і князів, що приїздили до Києва. Найбільшими залями в ратуші, де відбувалися зустрічі «високих» гостей, були «судова» й «скарбова» заля. Автор «хронографії» (!) про перебування вел. кн. Павла Петровича й Марії Теодоровни у Київі 1781 року між иншим розказує про убранство

---

[1] Грабарь Игорь, Исторія русскаго искусства, вып. 13, с. 47, 50, прим. 5.
[2] Ibidem., вып. 13, с. 47.
[3] Ернст Ф. Київські архітекти XVIII в. Наше Минуле 1918 р., I, с. 103.

Будинок (був. Сухоти) на Подолі, де містилась, після скасування магдебурзького права, міська Дума в рр. 1838—74.
(Фот. Чугаєвича 70-х рр.—Всеукр. істор. Музей).

палат: «скарбовая же сія палата, или приличнѣе сказать парадная зала убрана была портретами, зеркалами, люстрами, мебелями богатыми, канапами, креслами и освѣщена весьма прозрачно и благолѣпно» [1].

В цій же скарбовій палаті в специяльних двох «ковчегах» зберігались височайші грамоти окремо російських царів і польських королів. В «скарбовой большой палатѣ», як каже далі «хронографія», було улаштовано вечерю на 50 осіб для членів магістрата й знатніших осіб, після якої гості перейшли до «судової» палати, де були «другихъ чиновниковъ магистратскихъ жены съ дочерми, такожъ и приѣжжіе изъ Россіи и Малороссіи дворянскіе жены» [2]. Очевидно, ця заля була теж велика, коли не більша від «скарбової». З цього-ж опису довідуємось, що в будинку магістратському було п'ятеро дверей: «на входѣ въ магистратъ и при всѣхъ дверяхъ въ оной то-есть у пяти мѣстъ поставлены были реестровые» [3]. З инших джерел довідуємось, що в магістраті було п'ять кахлевих печей, та що на їх ремонт пішло в 1799 році 95 карб. 87 коп., а в 1800 р.—148 крб. 54 коп. [4].

В убранстві двох головних заль ратуші, про що ми говорили вище, багацько було привезено й зроблено специяльно ad hoc, для урочистої зустрічи великого князя, але з цього чимало залишилося й надалі. Принаймні, коли 1782 р. згорів будинок намісницького управління у Києві і до ратуші перебралась «верхняя расправа», то магі-

---

[1] Кіев. Стар. 1883, іюль, с. 554.
[2] Ibidem, с. 555.
[3] Ibidem, с. 553.
[4] Андрієвскій, Ист. Матеріалы, вип. 10, с. 122.

страт в січні 1783 р. почав скаржитись: «занятая верхнею расправою въ магистратѣ палата, приведенная въ превосходное украшеніе, съ немалымъ иждивеніемъ для случающихся церемоній, а нынѣ оная верхняя расправа, имѣя въ ней производство дѣлъ, вмѣстѣ съ канцелярскими служителями и караульными, помѣщающися, приводитъ въ опустѣніе и нелѣпость» [1].

«Архангел Михаїл».

Хоча Закревський і називає гербом те виображення архангела Михаїла, що було на ратушній башті, все-ж воно гербом не було. Питання про герб Київа складне й потрібує для свого розрішення спеціяльної розвідки. Ми зазначимо лише ті факти, що потрібні для розуміння Михаїла статуї з київської ратуші. Справа в тому, що існувало й вживалось майже рівнобіжно два типи гербів Київа: 1) лук з двома стрілами або самостріл, чи як кияне з польського називали «куша» і 2) Архангел Михаїл. Яким був найстарший київський герб, затверджений в XVI ст. під час введення у Київі магдебурзького права, ми не знаємо. В кінці XVI ст. київським гербом був лук з двома стрілами. Про це згадує в 1595 році київський католицький біскуп Юзеф Верещинський в свойому проєкті заселення й оборони м. Київа і між иншим радить замінити його иншим гербом—витягненою з хмари голою рукою з королевським скіпетром. Біскуп, як відомо, проєктував збудувати у Київі, окрім існуючого нижнього замку—королевський і біскупський, які, на його думку, мали мати теж свої окремі герби: перший—витягнену з хмари голу руку з королевським вінцем, а другий, біскупський—біскупську інфулу з витягненою з хмари голою рукою, і під інфулою три поля з трьома зарубками дома Верещинських і словами «Христос наша надія» [2]. Проєкти Верещинського, як відомо, не здійснились, але в першій половині XVII ст., принаймні на міських печатках, здибаємо, як герб міський, самостріл, чи як його називали «кушу». Цей самостріл, як побачимо далі, залишається на міських київських печатках до кінця XVIII ст. Що до Архангела Михаїла, то, за польськими джерелами, він був гербом Київа вже в литовсько-польську добу. Його виображали на червоному тлі, з глорією над головою, в правій руці меч, до долу опущений, в лівій — піхви, які кінцем торкаються меча [3]. В російські часи цей герб міняється. В правиці Архангел тримає не опущений, а підійнятий вгору меч, а в лівій руці замісць піхв щит. Таким його бачим в «Большой государственной книгѣ 1672 р.» серед гербів инших міст [4]. В тако-

---

[1] Андріевскій, Ист. Мат., вип. 2, с. 33.

[2] Стороженко А., Кіевъ триста лѣтъ назадъ, Кіев. Стар. 1894, март, с. 413.

[3] Słownik geograficzny królewstwa polskiego, t. IV, Warszawa 1883, s. 61.

[4] Портреты, гербы и печати большой государственной книги 1672 р. Изд. СПБ. Археол. Инст. СПБ., 1903, с. 34. Максимович звязує його походження з Михайлівським манастирем, збудованим на місці перунова холма. Собр. сочиненій, II, с. 103.

му приблизно вигляді ми бачимо герб Київа і на печатці Малоросійської колегії, затверджені Петром I в 1722 р.[1]. Подібним описує його й Новгородцев: «Гербъ Кіевскій, Архангелъ Михаилъ, изображенъ въ голубомъ полѣ, стоящій на горѣ въ воинскомъ снарядѣ, въ правой рукѣ держитъ мечь, а въ лѣвой щитъ, глава непокровенна, около головы вѣнецъ»[2]. Таким приблизно затверджено київський герб і в 1853 р.: «Въ лазуревомъ полѣ св. Архистратигъ Михаилъ въ серебряномъ одѣяніи и вооруженіи, съ пламенѣющимъ мечемъ и серебрянымъ щитомъ». І ось Новгородцев, який починає своє описання Київа описанням київського герба, описуючи ратушну башту, каже, що вона завершувалась «россійскимъ императорскимъ гербомъ», себ-то він не тільки знав герби, але й звертав на них спеціяльну увагу: він, описуючи зараз же після цього виображення архангела Михаїла, не називає його гербом, і не називає тому, що ратушний Архангел Михаїл мав инакший вигляд ніж київський герб.

«Архангел Михаїл» з ратуші київської.
(Всеукр. істор. Музей).

Фігура Архангела Михаїла, що була «къ полуденной сторонѣ на боку оной ратушной» башти, являє собою велике (2,5 метра заввишки) виображення, виковане й вичеканене з двох мідних блятів, склепаних (в одну площу) і обрізаних по контурах постатів архангела й змія, як це робилось звичайно в старовинних українських шатах, що ними оздобляли образи.

Архангел в панцері й у довгому поверх панцера плащі стоїть на змієві в спокійній позі з опущеними крилами. Молоде безвусе обличчя його, оточене німбом, повернено в $^3/_4$ наліво; очі дивляться байдуже вперед, а не на змія. Правиця трохи коротка (як часто буває на українських образах) держить списа, віткнутого в роззявлену

[1] Барсуковъ Л., Правит. печати въ Малорос. отъ временъ Стефана Баторія до Екатерины II («К. Ст.», 1887, IX, прил.).
[2] Сборникъ матер. для Ист. Топогр. Кіева, К. 1874, с. 125—26.

«Архангел Михаїл» (деталь).

пащеку змія. В лівій руці сфера з написом: «кто їако бог». Змій без усякого опіру одкрив пащеку з червоним довгим язиком і, коли підняв крило, то, здається, не для захисту, а лише для того, щоб заповнити просторінь між своєю головою й ногою архангела. Обидві постаті багато орнаментовані пишними квітами й волютами. Обличчя й руки архангела пофарбовано в колір тіла; крила, панцер і держава посріблені; на ногах видко сліди позолоти. Постать змія темночервоного кольору. Уся група зроблена в стилю українських шат XVII—XVIII ст. на образи: так характерний для іконописного стилю спокій, відсутність драми. Спробу передати рух видно в лівій частині групи, де бачимо гармонійне розрішення й сполучення рухів голови змія й руки й списа архангела, що йдуть в протилежних напрямках.

Інтересно, що в композиції арх. Михаїла на чільній стороні головної церкви Михайлівського манастиря, де архангела виображено з підійнятими крилами, значно більше руху.

На фігурі архангела з київської ратуші дати немає.

Найстаршу звістку про неї ми маємо в літописній згадці 1718 року про пожежу дзеґара на ратуші. Таким чином природньо думати, що її зроблено р. 1697 одночасно з баштою ратушною. Стиль, в якому зроблено виображення, цього не заперечує.

Ще де-кілька слів про «механіку» дзеґара, з яким була сполучена постать Архангела Михаїла. За словами Закревського, «фигура архангела была такъ устроена, при часахъ на башнѣ, что во время ихъ боя, она ударяла с т а л ь н ы м ъ к о п ь е м ъ в ъ к р е м е н и с т у ю п а с т ь з м е я, отъ чего сыпались изъ нея искры». Після пожежі через де-який часъ «бывшій гербъ Кіевскій о б р ѣ з а н н ы й и б е з ъ в с я к о й м е х а н и к и, придѣланъ и при томъ весьма неакуратно къ фронтону кіевского зданія Городской Думы»[1]. Треба сказати, що фігура архангела Михаїла в тому вигляді, як вона є зараз, не має ознак жадної механіки: копіє його не стальне, а з такої-ж міди зроблено, як і уся фігура. Ні в плечі, ні в лікті постати архангела немає жадних шарнірів, або ознак, що вони колись були. Пасть змія мідна, а не «крениста» й немає ознак, що були якісь відповідні приладдя. Але поруч з цим не видно, щоб фігура архангела була «обрѣзана» дефектно. Легенда, яку передає Закревський, на мою думку, все-ж не безпідставна, адже й літописна звістка 1718 р. говорить іменно про «дзесаръ чудесный, где архангелъ Михаилъ копіемъ во время пробитя чаґовъ змѣя въ уста билъ столько, сколько часовъ ударяло». В Західній Европі в середні віки кохались в таких колосальних ратушних дзеґарах з складним механізмом, де в певні години з'являлись постаті гарольдів, лицарів, короля й механічна музика грала старовинні місцеві мелодії. Далеким відгуком цих західньо-европейських див і був цей київський «чудесний дзеґар». Ця слава за київським дзеґаром міцно трималась і мітр. Платон 1804 р., оглядаючи київську ратушу, сподівався забачити ангела, «который, сказываютъ, ударяетъ копіемъ,

[1] Закревський, с. 441.

означаетъ часы»,—«но при насъ сего не случилось» [1], додає мітрополіт в щоденнику. Відсутність на фігурі архангела механізму, який робив виблиски під час бою дзеґара, можна пояснити тим, що цей механізм був прикріплений не до самої фігури, а до дзеґара за фігурою, чого знизу не було видно. Робились звичайно лише виблиски під час бою дзеґара, а удар копієм в постать уже добавляла фантазія глядача.

Виображення Петра І.

Р. 1881 почесний київський громадянин М. Д. Свиридов передав до церковно-археологічного музею при київській духовній академії «чеканное современное изображеніе Петра I на большой мѣдной круглой бляхѣ». М. І. Петров в «Извѣстіях церковно-археол. Общества» додає, що воно висіло «на зданіи Кіевской Городской Думы до пожара 1811 года. Черезъ два года оно найдено на пепелищѣ пожара» [2].

Це червоної міди овальний блят, розміром 76×66 см. На ньому чеканне рельєфне виображення Петра Першого верхи на коні. Він в панцері, в правій руці жезл, на голові шлем з пишним султаном. З плечей розвивається плащ. Навколо виображення на вінцях напис: «царь Петрь Алеѯѣвичь всеѧ великѧ, малыѧ и бѣлiѧ россiи самодержецъ». На виображенню видно сліди позолоти. По краю 16 квадратових дірок для цвяхів, якими його було прикріплено.

Де саме на ратуші було це виображення, невідомо. Петров в «Указателѣ церковно-археологическаго музея» [3] зазначає, що цей блят «отъ герба на кіевськой ратушѣ». Можливо справді, що він займав центральну частину того двохголового орла, що завершував собою високий шпіль башти й був уміщений замісць тих георгіїв на коні, що звичайно вставлялись в центр колишнього державного російського герба.

Інтересно установити, коли саме зроблено цей блят. Коли він був частиною двохголового орла, що завершував собою ратушну башту з дзеґаром, то прийдеться визнати, що його зроблено під час збудування самої башти, у всякому разі в звязку з цим збудуванням. Башта з дзеґаром, як ми бачили, згідно з написом, що його наводить Н. Закревський, збудована 1697 р. Дзеґар згорів 1718 року; ратуша була знов відбудована 1737 року. 1797 й 1737 роки являються крайніми межами, коли могли зробити цей блят. Останню дату прийдеться одкинути. Адже не було рації на башті головного будинку міського самоврядування у Київі робити в 1737 р. виображення покійного царя, мало популярного, як на Україні, так і в Київі, коли на престолі сидів після його смерти вже третій цар, власне цариця Анна Івановна, коли особливо жорстоко гонилось усе, що було звязано з іменем Петра Першого.

---

[1] Путешествіе преосв. Платона митр. Московского. СПБ. 1813, с. 55.

[2] Извѣстія церковно-археол. общества при Кіев. Дух. Академіи за 1881 годъ, составилъ Н. И. Петровъ, Кіевъ, 1882, с. 13.

[3] Указатель, с. 19, № 1757.

Вображення Петра I з герба на київській ратуші.
(Всеукр. істор. Музей).

Що до 1697 року, то даних, які рішуче заперечували-б цій даті зроблення блята, немає. Адже літописна звістка 1717 року говорить фактично про пожежу «зегара», а не усієї ратушної «башти». Верх башти з двохголовим орлом міг залишитись цілим.

Що до самого виображення Петра Першого, то по характеру й типу воно найближче стоїть до ранніх його виображень, а саме виображень 1696 року.

Спинимось над цим докладніше.

На Україні роблено портрети Петра Першого вже в XVII ст., правда гравіровані. Так, в виданню Лазаря Барановича «Благодать и истина», що вийшло в Чернігові 1683 року, виображено Петра вкупі з Іоаном і Софією[1]. Гравюру робив «Joannes Szczyrski». На рідчайшому тезисі Обідовського, зробленому 1689 р. Інокентієм Щирським у Київі, теж виображено Петра вкупі з Іоаном[2].

Але тип виображення Петра з київської ратуші йде не од них і взагалі не од живописних виображень. Адже головні характерні особливості його такі: воно чеканне, овальне, постать Петра на коні, по овалу напис: «царь Петрь...» Коли шукати першоджерела цього типу, то, на мою думку, вся цілокупність цих істотних ознак мусить привести нас не до живописних його портретів, а до чеканних медальних його виображень, яких в свій час роблено на честь Петра багато. Спроби мої підшукати аналогії типу Петра з київської ратуші серед мальованих і гравірованих виображень Петра Першого, що в великій кількості зібрані в галереї Петра Першого в Російській Академії Наук і відділі Петра Першого в російській бібліотеці в Ленінграді, наслідків не дали. Літературні дані про портрети, що не увійшли в ці дві колекції, близьких варіянтів теж не дали[3]. Найближчим до ратушного виображення являється виображення на медалі на честь закордонної подорожи Петра після його перемоги над Кримом в 1696 р.[4]. Ця прекрасна медаль зроблена Христіяном Вермутом, придворним медальєром в Готі.

Правда, на чільному боці медали ми бачимо не кінне, а поясне виображення Петра en face, з лавровим вінком на голові, з скіпетром в правиці, в багатих латах і мантії поверх лат. Але дуже близька до постати Петра на ратушному бляті—постать Георгія на звороті медали: Георгій верхи на коні вправо в латах; поверх лат плащ; на голові шлем з султаном. Списом він поборає змія; на задньому плані — бомбардування Азова й Перекопа. Постать Петра на ратушному бляті являється сполученням обох виображень: за основу взято постать Ге-

---

[1] Стасовъ В., Галлерея Петра Великого въ императорской публичной Библіотекѣ, СПБ. 1903, ст. 1, № 3.

[2] Ibidem, № 9.

[3] Наприклад, згадки про портрети Петра верхи на коні у Васильчикова: О портретахъ Петра Великого, Москва, 1872, с. 74—75, № 12, с. 94, № 23, с. 95, № 24, с. 101, № 28.

[4] Собраніе русскихъ медалей, изд. Археогр. Комиссіи, вып. I, СПБ. 1840, табл. IV, № 15; Иверсенъ Ю., Медали на дѣянія Импер. Петра Великаго въ воспоминаніи двухсотлѣтія со дня рожденія преобразователя Россіи, СПБ., 1872, с. 5, табл. VII, № 2.

оргія з зворотнього боку медали, цій постаті дано обличчя Петра; замісць списав руки—жезл, а зайві виображення нижньої частини медали цілком одкинуті. Таким чином получилась не копія, а новий оригінальний твір. Напис на чільному боці медали ще більше стверджує нашу гадку—він майже тотожній з написом на ратушному бляті: «Petrus Alexeiewicz d:g universae maioris minoris et albae russiae czar et autocrator»[1]. Тут залишились неперекладеними лише два слова: «d:g», себ-то «dei gratia», решта слів перекладена цілком точно.

«Теміда» 1777 р. з ратуші київської.
(Всеукр. істор. Музей).

Инші медальні портрети Петра Першого стоять далі від ратушного: на медалі на честь перемоги під с. Лісним Петра виображено верхи, але з вінком на голові, замісць шлема, й без плаща поверх лат[2].

Медаль на честь полтавської перемоги ще далі від київського блята[3], але поруч з цим де-які деталі (ракурс правої руки, поза коня) гравюри полтавської перемоги роботи Пікара близькі до київського.

Найстарший з відомих мені портретів Петра з фельдмаршальським жезлом написано 1697 року.

Підводячи підсумок вищеподаному, можна сказати, що найстаршим портретом Петра, до якого є можливість однести виображення Петра на київській ратуші, являється медаль 1696 р. на пам'ять закордонної подорожи Петра, себ-то в часи збудування самої башти ратушної. Під свіжим вражінням перемоги Петра над Кримом кияне могли умістити під час збудування нової ратуші виображення царя Петра, скориставши для того медаль, вибиту за рік перед цим. Таким чином, цей блят міг бути зроблений в 1697 році.

Теміда.

Про статую Теміди на київській ратуші згадують лише пізніші автори. Гільденштедт, що бачив і описав ратушу в 1774 році, мовчить про неї і цілком слушно, бо статую зроблено, згідно з написом,

---

[1] Ю. Иверсенъ, Медали на дѣянія имп. Петра, с. 5, табл. VII, № 2.
[2] Ibidem V, № 8.
[3] Ibidem VI, № 6.

Темiда (деталь).

лише в 1777 році. Закревський каже, що Теміда була уміщена на фронтоні над галереєю другого поверху й була «колоссальная». Треба зазначити, що вона далеко не «колоссальная». Висота її разом з сферою, на якій вона стоїть, досягає ледве 1,5 метра. Богиня в піднятій правиці держала меч (від нього тепер збереглася лише ручка), в лівій руці вагу (вага теж не збереглась). Пов'язка, що бувала звичайно на очах у грецької Теміди—у київської Теміди піднята на лоб, і київська богиня правосудія дивиться спокійно на підсудних. Обличчя її повновиде, спокійне. На ній поколінна верхня одежа з широкими рукавами, оточена внизу бахромою. Поверх неї щось подібне до панцеру, які часто можна побачити на постатях Варвари, Катерини, Параскеви й инших святих жінок на українських образах. Спідня одежа її довга; з-під неї виглядають босі ступні ніг. Сфера, на якій стоїть богиня, приплюснута. На ній напис: «зделана 1777 года за правленія г҃пдина надворнаго совѣтніка войта григорія Сидоровича Пивоварова бурмистра Димитрія Александровіча и райцы Николая Леонтовича».

Фігура мідна склепана по отвісу з двох частин. Руки від ліктів, а також сфера, на якій стоїть Теміда, викуті з окремих блятів.

Загальні лінії цеї фігури несміливі, складки одежі в'ялі, збиті, мало виразні і не надають постаті Теміди потрібної монументальности. Волосся на голові трактоване неритмічно. Все-ж таки треба сказати, що це дуже рідкий і цінний зразок української скульптури цивільного характеру на класичну тему.

Що до стилю Теміди, то з нею трапилось те-ж, що з літературними типами класичних царів і героїв, коли вони попадали на підмостки середньовічної української сцени. Як в драмі, виплеканій духовною школою, класичні персонажі набирали релігійного характеру, так і тут класична богиня, що через підручники алегорій і символів, в яких так кохалась Европа XVI—XVIII ст., попала на Україну, тут в руках українських майстрів набула того загального вигляду святих Варвар або Параскев, які звичайно випускали з своїх майстерень українські майстри.

Київські міські гармати.

Привілеї польських королів і московських царів давали киянам право під час війни не ходити в похід, а лише оборонятись в місті. Тому кияне мали й в пізніші часи свою спеціяльну військову організацію: мали кінноту—з почесних громадян Київа й урядовців, піхоту, що складалась з звичайних ремісників, і артилерію. Коли регулярне військо кидало Київ, його місце по охороні Київа зараз же займало міщанське військо [1]. На початку XIX ст. цього війська було біля 2000 піхоти й біля 200 кінноти [2]. Кияне милувались своїм вій-

---

[1] Прокопович В., Київська міліція (Наше минуле. 1918 р., I, 78).
[2] Ibidem, 79.

ськом звичайно двічі на рік—під час урочистих церемоній 6 січня на Водохрещі й 1 серпня, на Маковія, а також під час урочистих зустрічів «височайших осіб» і на инших урочистих святах, коли міське військо, озброєне, з сурмами й літаврами, під згуки магістратської музики шикувалось і приймало участь в урочистому поході.

За словами губернатора Ширкова (1790 р.) київські громадяне «по заведеному издревле порядку, вооружались точію пѣшіе саблями и ружьемъ, а конные саблями и пистолетами, пикъ же вовсе не было» [1]. Пізніше були зроблені й списи,—адже після пожежі ратуші 1811 р. було найдено в підвалах магістратських 600 накінечників списів.

Магістратська кіннота, або «товариство золотой корогви» було одягнено «въ единокалиберныхъ и единоформенныхъ одежахъ: тонко зеленого сукна, съ золотымъ балетомъ, черкасскахъ, а кафтанахъ красныхъ шелковыхъ, шапки малиновые бархатные съ кисти серебряными, съ околицами сѣрыми крымскими» [2]. Піхота була в підперезаних поясами кунтушах і високих шапках. За подробицями про склад і організацію київського міщанського війська, а також про київські церемонії одсилаємо до праць Закревського, Іконнікова, Прокоповича й перейдемо до пам'яток військових, що залишились до наших днів,—до гармат.

Окрім піхоти й кавалерії, як вище було сказано, київський магістрат мав також і свою міську артилерію в останні часи специяльно для церемоній, при чому ролю артилеристів виконували члени цеха «цилюрицького». Коли в 1767 році київські цилюрники відокремились від кравецького цеху і заклали свій власний цех, то постановою магістрату 16 квітня 1767 року ухвалено було «имъ цырюльникамъ поручить магістратскіе пушки, обовязать притомъ особливо ихъ подпискою, что они какъ тѣ пушки въ добромъ строеніи содержатъ, такъ изъ оныхъ въ случае какихъ церемоній палбу порядочнымъ образомъ производить имѣють» [3].

Тому в першому-ж пункті уставу цилюрницького цеху й сказано, «чтобъ всякъ зъ братіи майстерства цылюрническаго на сходки общей, а паче во время бываемой при магистратѣ кіевскомъ церемоніи и пушечной пальбы былъ, и ту пушечную пальбу производилъ порядочнымъ образомъ, а естли кто въ томъ окажется противнымъ, такового съ вѣдома магистрата кіевскаго штрафовать турмою и взятьемъ до собранія пяти фунтовъ воску» [4].

Чому власне на долю київських цилюрників випала така честь, невідомо, мусимо лише нагадати, що праця цилюрників в ті часи була ширша ніж зараз парикмахерів, в їх обов'язки між иншим входило й лікування ран. В пункті 10 устава сказано: «оное майстер-

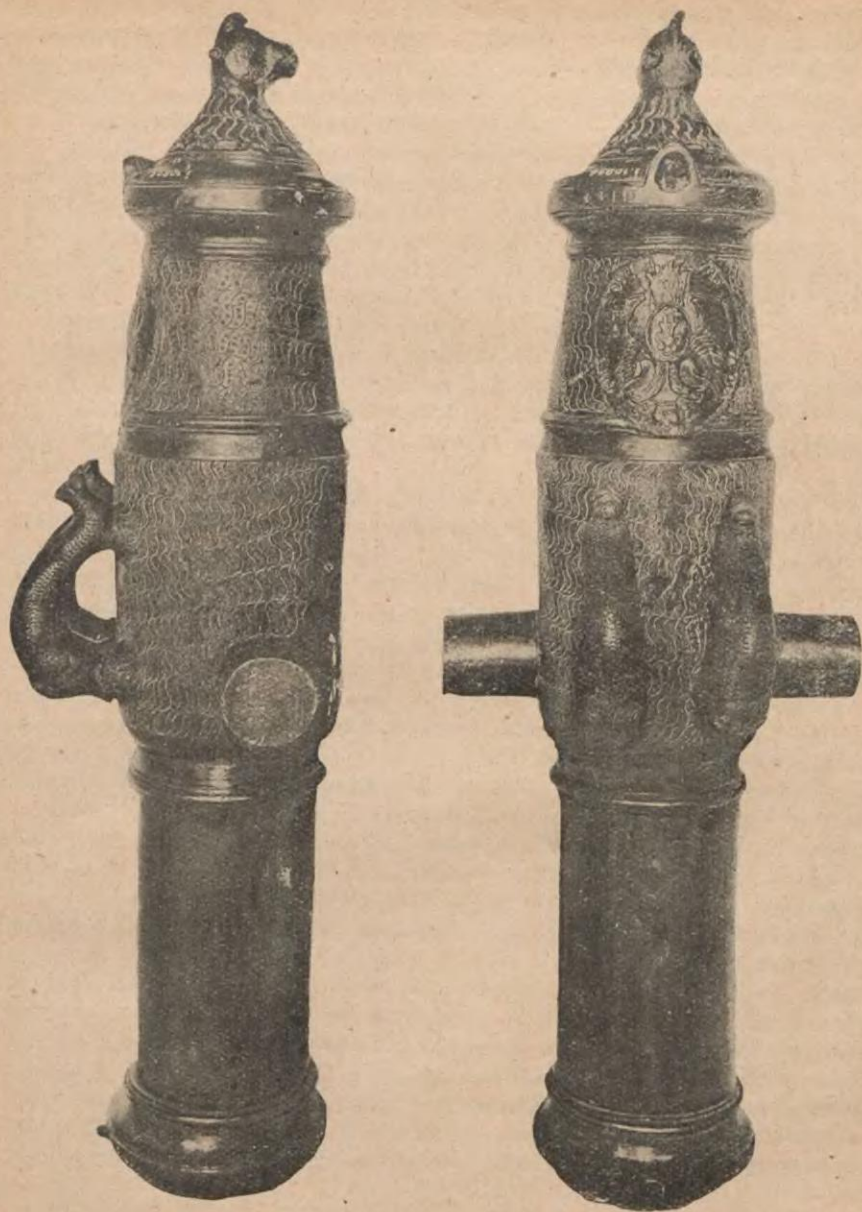
---

[1] Андріевскій А., Кіевскій вооруженный мѣщанскій корпусъ въ 1790 году (Кіев. Стар., 1891 іюль, с. 129—131).

[2] Кіев. Стар. 1883, іюль, с. 548.

[3] Уставъ Кіевскаго цилюрническаго цеха 1767 года, Кіев. Стар. 1883, ноябрь, 475.

[4] Ibidem, 475.

«Единороги» 1790 р. «города Кіева общей думы».
(Всеукр. істор. Музей).

ство цылюрницкое имѣетъ состоять въ томъ: бреить, кровь жилную и зашкурную пускать, рани гоить рубаніе, пробитіе и стреляние, а особливо въ вирваніи зуба и въ излѣченіи французской и шолудней болѣзней, въ поставки крастеровъ и въ шлюфованьи бритовъ» [1].

В архівних матеріялах, правда пізнішої доби, здибаємо вказівки на видатки на артилерію, напр., 1780 року «на исправленіе городской артиллеріи и принадлежностей къ оной, и на покупку огнестрѣльныхъ матеріаловъ» було витрачено 42 карб.[2]; 1806 року «на покупку припасовъ къ имѣющимся въ магистратѣ городскимъ пушкамъ для стрѣлянія при публичныхъ церемоніяхъ, бывшихъ каждаго года 6 генваря и 1 августа и на содержаніе оныхъ пушекъ пороховыхъ ящиковъ и лафетовъ въ исправности» витрачено 50 карб.[3].

Скільки саме гармат мав магістрат, не відомо; в існуючих джерелах є відомості про 13 гармат. Ті з них, що мають дати, належали до другої половини XVIII ст.: 1757, 1768 (дві), 1790 року (чотири), при чому лише останні мали написи про те, що їх зроблено для київської думи.

З 1831 року 11 з цих гармат (власне 7 мідних пушок, чотири мідні «единорога» і одна чугунна «гаубица») зберігались у київському арсеналі і з них, як доносив в 1838 році командир арсеналу, двічі на рік «кіевское купечество и мѣщанство, составляя вооруженный строй, 6 января слѣдовало за духовною процессіею на Іорданъ, а 1 августа на церковномъ парадѣ, производило холостую пальбу» [4]. Після скасування магдебурзького права у Київі і разом з ними і цих «церемоній», командир арсеналу подав в 1838 році заяву, щоб «записать мѣдныя орудія въ ломъ мѣди, а гаубицу передать въ гарнизонъ — въ ломъ чугуна», але інспектор арсеналів віддав наказа гармати берегти й віддавати їх магістрату для церемоній, на яких звичайно вони вживались [5].

Пізніше установлено їх точний розмір, а для де-яких і рік зроблення: 1 гармата вилита 1757 року вагою 4 п. 30 хунт.; 2 гармати 1768 р. в 10 п. 9 хунт. і 9 п. 38 х.; 4 вилито невідомо коли. Їх вага: 13 п. 16 х., 8 п. 16 х., 5 п. 6 х., 5 п. 3 х., усі чотири «единороги» вилиті 1790 року і мають написи: «Города Кіева общей думы». Вага їх 10 п. 32 х., 11 п. 3 х., 11 п. 8 х., 11 п. 14 х. Дві останні артилерійський департамент дозволив взяти для окраси залів складу, і вони пішли як «арматура къ орлу». Вони були передані до київського військового історичного музею й нарешті перейшли до відділу «Старий Київ» у Всеукраїнському історичному музею. На прикладеному знімкові маємо пару цих «единорогів». Середню частину гармат орнаментовано кружками й зигзагами. Між цапфами два дельфіни з чеканною лускою. На задній частині гармат серед такого-ж орнаменту

[1] Ibidem, 474.
[2] Андріевскій А., Истор. матеріалы, вып. 10, ст. 122.
[3] Андріевскій А., Истор. матеріалы, вып. 3, ст. 166.
[4] Мердеръ А., Мелочи изъ архивовъ юго-западнаго края. Кіев. Стар. 1901, май, 84—85.
[5] Ibidem, 85.

овальне клейно з двохголовим орлом, арханг. Михаїлом в центрі орла й написом навколо: «города Кіева общей думы». Біля запала вибита вага: «11 п. 14 ф.». На другій гарматі—«11 п. 8 ф.». Закінчуються гармати хоботом в формі звірячої головки. На цапфі вибито: «1790 года». Довжина 109 сант., діяметр дульного зрізу 10,3 сант.

Деталь «единорога» 1790 р.

Окрім цих 11 гармат, магістратові належали ще дві однокаліберні чавунні гармати, що були потім знайдені після пожежі Київа 1811 року серед попелища ратуші. Після скасування магдебурзького права нова дума в 1836 році продала ці гармати купцеві Терехову, а той, прочитавши помилково на гарматі напис, як йому здавалось, «1371 рік», офірував ці гармати, як древность, цареві Миколі Першому. З наказу останнього, гармати оглянуто, і в складеному під час огляду акті вони описані так: «пушки калибра 1 дюйма; каналъ и камера цилиндрическіе, стѣнки ствола въ дульной части 1 дюймъ 1 линія, въ торели 5 дюймовъ 8 линій. Длина безъ винграда 2 фута $4^1/_2$ дюйма. На казенной части одной, ниже фризовъ, отдѣляющихъ затравку—число 1371; цифры выпуклыя, величиною 7 линій», «но оное (добавлено въ акті) не должно означать года вылитія орудія, ибо въ XIV столѣтіи, по введеніи въ употребленіе пороха, не могли отливать подобныхъ хорошо отдѣланныхъ орудій съ дельфинами, цапфами и соблюденными во всѣхъ частяхъ размѣрами». Одну з цих двох гармат передано до Кронверкського музею в Ленінграді. За словами А. Мердера, «лѣвый дельфинъ у нея отбитъ; въ украшающей ее цифрѣ 1371, или (LE) Управленіе музея усматриваетъ N или клеймо. Дѣйствительное время отливки—начало XVIII вѣка». Ця гармата перебуває й зараз в Артилерійському музею в Ленінграді. Пара до неї на початку XX століття ще зберігалася в київському артилерійському складі; в ній лише «дульная часть, виноградъ и дельфины отбиты» [1].

Корогви й значки.

Київський магістрат мав свій прапор—«золоту корогву», яку охороняло «товариство золотої корогви»—магістратська кіннота. Кожний з цехів теж мав свою корогву. В старі часи, коли киянам доводилось

[1] Мердеръ Алексѣй, Мелочи изъ архивовъ юго-западнаго края, К. Ст., 1901 март, 155—7.

обороняти свої дерев'яні стіни, ці корогви грали ролю звичайних військових прапорів. Пізнішого часу цехи виступали з своїми корогвами лише під час церемоній, або похорон членів цеху.

Магістратська золота корогва до нас не дійшла, і ми не знаємо її точного вигляду. Цехові корогви збереглись, але пізньої доби. З 23 корогов, що переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного Музею, лише дві належать до початку XIX ст., а решта до середини XIX ст. і переважно до другої його половини. З них 18 корогов мають написи про належність їх до певних цехів. Датовані корогви належать 7 цехам: «столярному» 5 корогов: 1821, 1857, 1860 й 1866 (2) років; «кузнецкому»—4: 1858 й 1868 (3) років; «сапожницкому»—3: 1853, 1865, 1870; «риболовному»—2, обидві 1856 р.; «цирульницкому»—2, обидві 1883 р.; «кравецкому»—1, 1859 р.

В побутовому відношенню дуже характерним являється звязок виображень на цехових корогвах з фахом даного цеху. На жаль, ні одна корогва київських цехів, з тих, що залишились (коли не рахувати корогви столярів 1821 р., на якій в обрамлення образа св. Йосипа вставлено пилку одноручну), не має на собі виображень цехових інструментів, або знаряддів, що характеризували-б ремество даного цеху, що ми бачимо, наприклад, на печатках київських цехів і на корогвах хоча-б харківських цехів, досить пізнього походження. На двох корогвах 1857 року київських цехів бачимо виображення двохголового орла; на звороті літеру «А», що має означати, звичайно, початкову літеру тодішнього царя. На решті-ж корогов намальовано звичайні образи.

Правда, серед цих образів де-які мають певне символічне значіння і безумовно мають на меті характеризувати фах даного цеху, але таких небагато: у рибальського цеху—чудесний лов риби (на звороті хрещення); у столярів—Йосип цiломудренний, виображений або окремо, як на корогві 1821 р. (на звороті божа мати з немовлям), або з святою родиною, при чім самого Йосипа виображено за столярною роботою—на корогвах 1860 р. (на звороті св. Катерина) й 1866 р. (на звороті св. Георгій).

Поруч з цим бачимо, що ці-ж таки самі цехи справляли собі корогви й з иншими образами: рибалки в 1856 р.—корогву з введенням во храм і Миколою угодником, а столяри в 1866 р. з різдвом Христовим й Михайлом архангелом на звороті.

У шевців улюбленими святими були Козьма й Дем'ян. Їх образи бачимо на трьох корогвах—1853, 1865 і 1870 рр., при чому на звороті виображені Петро, Павло й Катерина на першій корогві, хрещення на другій і Олександер Невський на третій.

Здибається образ Козьми й Дем'яна й у ковалів, хоч у останніх частіше бачимо св. Володимира (двічі) й хрещення (двічі). Останнє на звороті має арх. Михайла або Елеазара з Соломонією. Хрещення з арх. Михайлом на звороті ми бачимо й у ганчарів (1859 р.). Найбільш войовничим був все-ж цех цилюрників. Їх корогви, справлені

в 1883 р., майже через 50 років після скасування магдебурзького права, з традиції повторюють ті самі образи, що були за тих часів, коли цилюрники відали ще міською артилерією. На цих корогвах бачимо арх. Михаїла з Миколою угодником на звороті, на другій— Олександра Невського з Володимером на звороті.

Наведемо написи на корогвах:

Корогви столярного цеху.

1) Корогва червоного єдвабу з іконою цiломудренного Йосипа. «Стараниемъ Кіевскихъ граждан Ратсг... Якова Гроздовского, бывшихъ алтмановъ Пантелимона Козира, Корнѣя Клим...ка, урядника Григорія С...ка и протчихъ вкладчиковъ отъ доброхотнаго подаянія въ денежной суммѣ року 1821 года декабря 20 дня».

На звороті, де образ божої матери з младенцем і св. Катериною: «сія хоругвія сооружена въ цехъ столярній... за битность Господина Кіевского войта, имянитаго гражданина Михайла Ивановича Григоренка, кіевскихъ цеховъ ремесленного головы Михайла Ивановича Приходька и протчихъ Годовыхъ по виборамъ находящихся Господъ магистратовихъ Бургомистровъ и ратсгеровъ року 1821 года декабря 20-го дня». Розм. 155×135 см.;

2) значок столярного цеху брунатної матерії. На тім боці, де в вінку літера «А», на бинді напис: «столярного цеха 1857 года». Розм. 90×83 см.;

3) корогва 1860 року білого сукна, на боці з святою родиною: напис «сооружена обществомъ столярнаго цеха». На звороті з виображенням Катерини: «1860 года 1 августа за бытностъ цеховаго Старшины Захарія Безчастнаго». Розм. 166×145 см.;

4) значок синього сукна з образом св. родини: «сей значокъ соружонъ обществомъ столярнаго цеха 1866 года октѧбра 1 днѧ». На звороті Георгій. Розм. 108×110 см.;

5) значок синього сукна з образом різдва христова: «сей значокъ сооруженъ.... столярнаго цеха 1866... да октѧбр». На звороті арх. Михаїл. Розм. 110×108 см.

На корогвах кузнецького цеху:

6) корогва червоного сукна з образом хрещення: «1858 года іюня 25 дня сія хоругва цеха кузнецкаго сооружена за бытность старшины Дѣниса Куценка согласія обсчества сѣго цеха». На звороті, де образ Елеазара й Соломонії: «1858 года іюня 25 дня. Въ цехъ кузнецки сія хоругва напісана усѣрдіемъ и стараніемъ и собственнымъ коштомъ Кіевскимъ месчаниномъ Димитріемъ Маркошевскимъ пісалъ Филиппъ Кохновъ». Розм. 166×187 см.;

7) значок блакитного єдвабу з образом Кузьми й Дем'яна: «значокъ кузнечнаго общества». На звороті, де виображення св. Володимира: «1868 года здѣланій сей значокъ въ битностъ ремеснаго старшины Михаила Маковскаго». Розм. 104×90 см.;

8) значок блакитного єдвабу з образом хрещення й арх. Михаїла на звороті. Написи такі самі. Розм. 104×85 см.;

Корогва столярного цеху 1821 р.
(Всеукр. істор. Музей).

9) значок блакитного єдвабу з образом Володимира в дубовім вінку й Кузьми й Дем'яна на звороті. Написи такі самі. Розм. 105×90 см.

Корогви цеху шевського:

10) корогва жовтого єдвабу з образами Петра, Павла й Катерини: «1853 года декабря 20 сія хоругва сооружена въ цехъ сапожный стараніемъ бывшихъ старшинъ Павла Кобца, Филипа Погуляева, Петра Сотникевича, Василія Гука и цеховаго письмоводителя Ивана Пискунова и прочихъ доброхотныхъ дателей въ бытность цеховаго старшины Назарѣя Приходьки и пр....». На звороті богородиця, Козьма й Дем'ян. Внизу Покров. Розм. 187×166 см.;

11) корогва червоного сукна з образом Козьми й Дем'яна: «сія хоругва общества сапожного». На звороті з образом хрещення: «сооружена 1865 года Петромъ Шереметьевимъ по согласѣю общества». Розм. 173×129 см.;

12) корогва червоного сукна з образом Олександра Невського: «сапожнимъ цехомъ сооружена 1870 года». На звороті Кузьма й Дем'ян. Розм. 132×95 см.

Корогви цеху рибальського:

13) зеленого сукна з образом введення в храм: «сей значок сооруженъ 1856 г.». На звороті з образом Миколая: «цеху риболовнаго». Розм. 112×97 см.;

14) червоного сукна з виображенням хрещення: «сія хоругвь сооружена 1856 Года Декабря 22-го». На звороті ловлення риби: «цеха рыболовнаго». Розм. 150×140 см.

Корогви цеху цилюрного:

15—16) лілового єдвабу з образом арх. Михаїла: «общества парикмахерскаго и цырульницкаго цеха». На звороті, де образ Миколая: «въ бытность Старшины Василія Кличевскаго 1883 года іюля 15-го». Розм. 105×105. Такі-ж написи й на другому значку цього цеху з Олександром Невським і Володимиром святим. Розм. 108×108. Такого-ж матеріялу;

Корогви ганчарського й кравецького цехів:

17) корогва червоного сукна ганчарського цеху з образом арх. Михаїла: «1858 года сооружена од общества бывшаго старшины Іоанна Попова». На звороті, де образ хрещення: «1859 года цеха гончарскаго»;

18) корогва кравецького цеху білого сукна, з ініціялом «**A**»: «кравецкаго цеха 1857 года». Розм. 90×90 см.

Три корогви мають написи, з яких не видно, якому саме цехові вони належали:

19) корогва червоного сукна з образом хрещення: «за рочныхъ старшинъ пожертвованіемъ купца Савина, Николая Сѣрика и Петра Шереметьева». На звороті, де образ арх. Михаїла: «Петра Ситникевича 1861 юля 27 и стараніемъ Филипа Ласкаваго и Василія Рука піс....кох».

20) червоного сукна з образом Івана Предтечі: «1863 года сей значокъ пожертрованъ Иваномъ Терновскимъ». На звороті св. Євдокія; наоколо неї виноград, а в кутах 4 янголи;

21) корогва червоного сукна з образом введення. На бинді напис: «1869 Кондратъ.......» «живописецъ Смолянскій». Розм. 116×101 см.

Корогви без написів:

22) корогва червоного єдвабу початку XIX ст. з виображенням трьох святих, розм. 168×160 см., а також:

23) значок блакитного єдвабу в квітах середини XIX ст. з образом Кузьми й Дем'яна, а на звороті—«святих дарів». Розм. 95×76 см.

Як видно з допіру наведених написів, було дві назви для цехових прапорів: «хоругва» або «корогвія» й «значок». Першу назву мали прапори більші розміром від 187×166 см. до 150×140 см.; значки-ж мали розмір від 110×108 см. до 104×85 см., инші характерні ознаки помітити важко. Цей розподіл цехових прапорів на два типи й збереження старих назв свідчить про живучість ще старих, чисто військових традицій в побутових формах цехів, навіть в ті часи, коли в самій організації цехів не залишалось нічого, що-б їм відповідало.

Цехові іпокліти-оксамити.

Серед релігійно-обрядових функцій цехів було, між иншим, погребення своїх членів: майстрів, підмайстрів, учнів. Убогих цехових цех ховав на свої кошти. Для похоронних обрядів цех мав сукно, оксамит, свічки [1] і в повному складі був присутній при похоронах. Коли ховали війта, або взагалі поважну людину, то в процесії похоронній приймали участь або усі цехи, або де-кілька, і ось тоді перед гробом покійного несли кожен цех свій «кенотаф» (імітація труни), накритий оксамитом розшитим, і несли корогви.

Мітр. Серапіон в свойому щоденнику зберіг де-кілька згадок про такий похорон у Київі з участю цехів. За його словами, під час похорону київського губернатора Панкратьєва 19 березня 1810 року «были несены отъ шести цеховъ шесть пустыхъ гробовъ, накрытыхъ покровами, шитыми очень богато и хорошо золотомъ по красному бархату». [2]

В 1813 році 29 січня на похоронах війта київського Рибальського «въ церкви было около гроба 18 знаменъ, і когда гробъ вынесли изъ церкви, предъ гробомъ ѣхало до ста гражданъ въ наилучшемъ уборѣ, на найлучшихъ лошадяхъ и въ малороссійскомъ богатомъ платьѣ, впереди всей процессіи несли 12 гробовъ, покрытыхъ богатыми пеленами, шитыми золотомъ и серебромъ!» [3]

В 1816 р. на похоронах господаря молдавського Іпсіланті 30 червня 1816 р. «15 городскихъ цеховъ приняли участіе въ церемоніи съ своими гробами и знаменами». [4]

Останній раз Київ бачив похорон по старому звичаю з участю ремісничих організацій з цеховими іпоклітами й прапорами в 1900 р.,

---

[1] Клименко Ф. В., Западно-русскіе цехи XVI—XVIII в. Кіевъ, 1914, с. 22.

[2] Хроника общественной жизни по дневнику митр. Серапіона (1804—1824) Кіев. Стар. 1884, іюль, с. 442.

[3] Ibidem, 455.

[4] Ibidem, 458.

Оксамит кушнірського цеху 1778 р.

(Всеукр. істор. Музей).

коли ховали міського голову С. М. Сольського. Правда, київські громадяне тоді вже не їхали верхи на конях «въ малороссійскомъ богатомъ платьѣ», як на похоронах війта Рибальського, а йшли пішки, в звичайному тогочасному вбранні; але в жалібному поході, на де-якому віддаленні перед катафалком з труною несли «кенотафи»—півцилиндричні дерев'яні ящики, на яких і лежали іпокліти.

Чотири цехові прапори несли біля катафалку, де-кілька — біля іпоклітів, а решту (всього їх було тоді коло 20) на протязі усього жалібного походу. Іпоклитів було лише три, між иншим, іпокліт шевського цеху 1796 року й кравецького 1829. За словами кореспондента, кожний з трьох іпоклітів уявляв велике синє суконне покривало, обшите наоколо золотим позументом і китяхами. «Ипоклитъ сверху имѣетъ дорогое бархатное покрывало, расшитое (?) золотой парчой; посрединѣ его вышитъ крестъ и лики святыхъ, а по сторонамъ церковно-славянская надпись о принадлежности ипоклита извѣстному цеху и времени его изготовленія». [1]

У відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного музею є два «оксамити» київських цехів, кушнірського 1778 р. й шевського 1794. Вони дуже подібні один до одного. Перший з них зеленого оксамиту, розшитий сріблом. Посередині в дуже витягненому прямокутнику вишито хрест шостиконечний з написом «ІНЦИ» і вінком терновим замісць тіла Христова; барокові й неспокійні постаті чотирьох янголів з знаряддям мук христових; вгорі сонце, місяць і дух святий серед облаків. В нижній частині чотирьохкутника напис: «сооружили сей оксамитъ цеху кушнѣрскаго стараніемъ рочнаго цехмистра Іоанна Паволоцкаго и господъ цехмистровъ со всею братіею: 1778: года: мцꙗ декабра: 12:днꙗ». Далі площа «оксамита», як иноді буває на правобережних українських килимах, р о з п л а н о в а н а т р ь о м а концентричними каймами. Середня уявляє текст відомої похоронної молитви: «плачу и рыдаю...», а всі инші розшиті рослинним орнаментом типа безконечника. Лінія орнаменту досить упадочна й збита. Рух його йде від кутів, які розшиті особливим орнаментом, до середини, де він і розрішається. По краю оксамит розшито бахромою.

«Оксамит» шевського цеху червоного оксамиту зроблений на зразок першого: такий же хрест і янголи, напис зі словами молитви, такі-ж орнаменти; ріжниця власне лише в тім, що напис про належність його цехові зроблений не під хрестом, а наоколо зовнішньої орнаментальної кайми справа й зліва на вузенькій смужці зеленого оксамиту, якою обшито оксамит з усіх боків. Напис такий: «здѣлань сей оксамитъ цеху шевского за согласіемъ именитаго гражданина Евфима Митюка господъ шафаровъ цехмистровъ а стараніемъ рочнаго оуправнаго старшины Ивана Глеваского и товарищей Лукиіана Голованенка и Кодрата Авдіева и всей братіи 1794 года мцꙗ сентꙗбра 15 днꙗ». На коротких (верхній і нижній) боках цеї зеленої полоси вишито зірки, ромби, кружечки, далі бахрома.

---

[1] Кіевлянинъ, 1900, № 312 з 10 листопаду.

Третій оксамит—малярів—зроблено ще пізніше—в 1798 році. Він відріжняється типом від перших двох, простіший і нагадує надгробні покривала простих сільських церков. Він червоного оксамиту, на якому вишита золотом і шовком голгофа. По каймі оксамиту: «Святый Боже...». Під голгофою вишито напис: «сіе покрывало здѣлано для оумершыхъ въ Управѣ иконописной общественнымъ коштомъ изъ согласиемъ почотнѣйшихъ и всей братіи въ битностъ оуправного старшини лукана веделского 1798 года декабря 20».

Четвертий оксамит, хоч і має напис, але в ньому не говориться, якому цехові він належав. Він темнозеленого сукна; на ньому з пасом кремового єдвабу нашита голгофа. Внизу напис: «1793 года мца iюлѧ за управного старшини Василѧ Ѡнищенка и старшинскихъ товарищей Федора Лѣниваго Стефана Маiоренка». Розм. 176×103 см.

Де решта іпоклітів, що не попали до музею, з'ясувати поки-що не пощастило. По де-яких відомостях один був в Царе-Костянтинівській церкві («Кіевлянинъ», 1900, № 312 від 10 листопаду), але зараз там його немає. Другий переховується в якійсь організації ремісничій.

Що до самої назви «оксамит», «іпокліт», то термін «іпокліт» також як і «кенотаф» належить місцевій усній київській традиції, а термін «оксамит» вживали, як бачимо з написів, самі цехи, поруч з назвою «покривало», і виник він, як видно, з назви того матеріялу, з якого робились переважно ці цехові нагробкові покривала.

Печатки.

Київський магістрат, як і київські цехи мали свої печатки. Магістратська печатка на протязі де-кількох сот років де-кілька разів мінялася, але в оригіналі не збереглося жадної печатки. Зате збереглося досить документів з відбитками печаток, починаючи з першої половини XVII ст. Найстарша з них належить першій половині XVII ст. Її маємо на документах 1638—1639 років.[1] Печатка під кустодією паперовою. Середину її займає міський герб—на щиті німецького типу самостріл, направлений вліво, що займає всю площу щита. Печатки збереглись недобре і тому напис можна прочитати лише приблизно: «sgil offic n coss civit. r m kiovien». Розмір 3,2 см.

На документах третьої чверти XVII ст. здибаємо зразок печатки, який мабуть було зроблено зараз же після приєднання України до Росії. Вона трохи більшого розміру, ніж перша (3,7 см.). Герб на щиті не німецького, а французького геральдичного типу. «Куша» (як називали самостріл за прикладом поляків), повернена не вліво, а догори. Напис можна прочитати так: «печать царского величества малыѧ россии града Кіева».

В 1671 році була зроблена нова печатка, трохи відмінна від попередньої. Вона ще більших розмірів (4,2 см.), щит і куша такого-ж типу, як і на попередній печатці, лише над щитом яскраво виступають

[1] Книга київського центрального архіву, № 3509, арк. 34, 39, 53

три страусових пера; просторінь наоколо щита досить багато орнаментована. Напис читається добре: «печат мѣскаѧ маістрату его ц в кіевского а х о а». Цю печатку здибаємо на документах 1672—1694 років. [1]

Єсть звістка, що на документі 1698 року здибаємо иншу печатку: рука, що тримає самостріл луком догори, з написом: «печать мѣсскаѧ маістратѹ—его ц. в. Кіевскіѧ ѡтчі(н)». [2]

Мені не довелося бачити ні цього документу, ні видання, в якому опубліковано знимок з печатки. В напису на цій печатці викликає сумнів останнє слово своєю граматичною непогодженістю з иншими словами фрази й своєю поодинокістю в порівняню з печатками магістратськими инших доб. Що до описання самого герба, то сумнівна теж «рука», що тримає самостріл.

Печатка магістрату київського 1671 р.
(Історія України М. Грушевського).

Останній варіант печатки з виображенням самострілу був зроблений на початку царювання Єкатерини II. На ній характер щита змінено—замісць французького, бачимо польський тип, теж трохи змінений. Самостріл так само направлений догори; обабіч трьох струсових пір дві зірки уміщено. З верхньої частини щита спускається донизу рослинний орнамент. Напис читається так: «еѧ імператорского величества маистратѹ кіевского печать 1762 іюн 28». Розмір 5 см. Печатка теж під кустодією, як і всі попередні. Про печатку з самострілом згадує й Новгородцев в 1784 році: «Городажъ Кіева, гдѣ жительствуютъ мѣщане, магистратская печать имѣетъ изображеніе лука съ тетивою и называется куша» [3]. В цьому описанню маємо де-яку неточність: Новгородцев називає кушею не самостріл, а лук з тетивою. На мою думку скоріше можна припустити, що Новгородцев помилково самостріл називає луком, ніж те, що в печатці міста Київа в часи Єкатерини II справді виображення самострілу було замінено на лук.

---

[1] Ibidem, арк. 21 звор., 49, 61 звор.; 63 звор., 67.

[2] Цитую за Смирновим, Я. І. Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII ст., Труды XIII Арх. С. т. II, Москва, 1908, с. 21. Смирнов це взяв з видання «Снимки древнихъ русскихъ печатей государствъ, царскихъ, областныхъ, городскихъ, присутственныхъ мѣстъ и частныхъ лицъ», вып. I, Москва, 1880, № 68 і 69.

[3] Сборникъ матеріаловъ для исторической топографіи Кіева,—Кіевъ 1874, с. 125—6. Куша, слово французького походження (couche, часть корби, що прилягала до обличчя), вживалось і у Чехів і в Поляків для зазначення самостріла, удосконаленого луку з корбою для натягання тетиви й язичком для спускання. Куша була гербом де-кількох литовських родин, між иншим, Корейвів і Бурмаків, Gloger, Encyklopedia staro-polska, Warszawa, 1902, с. 126.

фарбою, а зерцала—червоною або білою. Кожна скринька має три висувних шухлядки, що замикались на внутрішні замочки й являє собою ступінчату будову з хвилястими профілями стінок. В такому-ж стилі зроблено й зерцала: вони трьохкутні з хвилястими, а не простими гранями; низи їх дуже розширені, грані зерцал орнаментовано рельєфним різьбляним орнаментом. На боках уміщено початок наказа про «ремесленное положеніе», а також де-які пункти цього положення, а саме 18, 19, 21, 25, 26, 27, 83, 84 й 85, що варіються в ріжних комбінаціях на ріжних зерцалах. В цих пунктах трактується про обов'язки старшини, майстрів, підмайстрів, учнів, про додержання «благочинія» під час зборів ремісників, про розбор сварок і т. и.

Розмір скриньок не одинаковий: висота в межах від 32 см. до 36 см.; довжина від 37 до 45,5 см. й ширина від 27 до 35,5 см. Розмір зерцал — 27—28 см. вишина, а бічні сторони в найширшому місці від 18 до 23,5 см.

Що до написів на самих скриньках, то найбільш характерний напис на скриньці «мелочу торгующихъ», що ясно зазначає мету скриньки: «1787 года октября здѣланъ сей ящикъ въ управу мелочу торгующихъ для сохраненія грамоти и городового положенія за управного старшини Онісіма Чернявского и с товарішы Романа Нестеровского Ивана Топчія». Про гроші, як бачимо, тут нічого не говориться. В спискові 13 цехів на плані Меленського 1819 р., що ми вище наводили цеху «мелочу торгующихъ» немає, хоч печатка пізніших часів, як ми бачили, збереглась.

Трохи старша скринька кузнецької управи: «здѣланъ сей ѧщикъ въ управу кузнецькую за управнаго старшины Івана Сѣричевскаго и старшинскіе товарищи Івана Кучерѧваго, і Ѧкова Степуренкова и всей братіи 1786 года декабря 20 дня». Інтересно, що в цих найстарших написах скриньки називаються не зерцалами, хоч вони й мають на собі зерцала, а все-ж—ящиками. Очевидно, не зважаючи на реформу 1785 р., старе символічне значіння цехової скриньки збереглось і не було одразу усунуте зерцалом, як символом царської особи, скринька лише змінила трохи своє призначення, зробившись місцем «сохраненія грамоти и городового положенія», і лише в пізнішому напису на одній з скриньок ми здибаємо термін—«зерцало»: «обновися зерцало сіе за бытности рочного цехмистра Ивана Заикина 1820 года, марта 15 дня». Цей напис зроблено поверх старого затертого напису. На инших скриньках написи майже знищені. На двох залишились лише незначні їх рештки: 1) «сей... здѣланъ въ бытность... хри...енка ...ар.... Прокопа Янецкого ...мъ всего общества»; 2) «....брской ...са управна ....хъ товарищей Никита Захаревскій... Подгорній».

Палиця ремесленого голови.

За словами Павла Алепського, у київських магнатів був звичай ходити з досить товстими палицями бамбуковими й инших сортів. Подібні-ж палиці носили й менші магнати й багатії, а також настоятелі манастирів і старші манахи. Палиці ці були иноді з срібними

набалдашниками.[1] Зберeглось чимало старинних портретів XVII, XVIII й першої половини XIX ст. міщан і духовних з такими палицями в руках. Носили їх і цехмістри. Залишилась між иншим палиця ремісничого голови київського, висотою 130,5 см. Набалдашник у неї срібний (12 проби), золочений, грушевидної форми, гранчастий. Нижче набалдашника дві розетки срібні. На набалдашнику напис: «за битности ремесленного голови Богаевского 1820 года».

Монумент в пам'ять повернення магдебурзького права Київу (або нижній пам'ятник Володимира).

В довгій боротьбі киян за свої права й вольності державний прес російського царського уряду иноді вільнішав. Так, напр., 1802 р. Олександр I повернув Київу скасоване магдебурзьке право. Вдячні кияне в пам'ять цього збудували монумента в формі колони над хрещатицьким джерелом, що старими переказами було звязане з хрещенням киян. Цей пам'ятник звичайно й зветься пам'ятником хрещення, або нижнім пам'ятником кн. Владимира, згідно з написом, що є на пам'ятникові: «святому Владиміру просвѣтителю России». Але другий напис докладніше з'ясовує головну мету збудування цього пам'ятника. На нижньому русті колони, на дошці написано: «усердіемъ кіевскаго гражданства за утвержденіе правъ древнія сея столицы Всероссійскимъ Императоромъ Олександромъ I—1802, сентября 15 дня».

Цей монумент являється досить простим, але інтересним і не шабльоновим пам'ятником старого київського будівництва. Верхня його частина являє собою колону тосканського ордену, яка увінчана хрестом. Нижня її частина рустована. Нижня частина монумента являє собою дві інтересно сполучені піварки, які й являються підніжжям для колон. Загальна висота пам'ятника 10 сажн. 2 арш.

Як бачимо, небагато залишилось пам'яток мистецтва й побуту, звязаних з іменем старого київського самоврядування.

Інтересно, що особливо негативну ролю, що до охорони цих пам'яток, грали представники того нового самоврядування, що прийшло на зміну старому.

Вище ми вже говорили, що в 1835 р. нова дума продала з торгів не лише 600 наконечників списів, що ними була озброєна міська міліція, але й старі магістратські гармати, й лише культурності або честолюбію купця Терехова, що придбав гармату й потім подарував її, треба завдячити, що вона існує й досі. Нова дума продала й срібний посуд, на якому частував своїх гостей старий київський магістрат.[2] Зник невідомо де й старинний меч, яким стинали голови з присуду київського магістрату за магдебурзького права. Статуя Теміди й чеканне виображення Петра I урятовані були теж з приватної ініціятиви.

---

[1] Сборникъ матер. для историч. топогр. Кіева. Кіевъ, 1874, с. 59, 85.
[2] Кіевлянинъ, 1896, № 93.

Магістратська печатка з виображенням самостріла перестала вживатися, здається, що до смерти Єкатерини II, принаймні, за де-якими відомостями, її вже не вживали в 1795 р. [1]

Печатка братства київських цехів XVII ст.
(Всеукр. істор. Музей).

Печатка цилюрицького цеху 1820 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Прослідити форму київської магістратської печатки, починаючи з кінця XVIII ст., мені не довелося.

Печатка столярного цеху 1821 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Печатка ганчарського цеху 1852 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Що до цехових печаток, то з 13—15 цехів, що були на початку XIX ст. у Київі, [2] оригіналів печаток збереглося лише п'ять. З них тільки одна належить XVIII сторіччю, а решта чотири—XIX ст.

---

[1] Краткое историческое извѣстіе о Кіевѣ, Кіевъ, 1795, с. 8.

[2] Якщо вірити мітр. Серапіону, в 1816 р. було у Київі 15 цехів, бо за його словами, саме 15 цехів приймало участь в похоронах молдавського господаря Інсіланті. Тим часом в проєкті перебудови згорілого контрактового будинку «для помѣщенія ремѣсленной управы съ городскими цехами 1819 года» архі-

Перша, це мідна печатка. Внутрішнє її коло розподілено на чотири рівних частини, в яких уміщено виображення знаряддів чотирьох цехів: шевського, кравецького, кушнірського й ковальського. Наоколо, над примітивною орнаментикою уміщено напис: «pieczęc bratswa cehow kiowskich». За те, що ця печатка належить добі до приєднання України до Росії, окрім стилю її, свідчить також і польська мова напису.

Далі в хронологічному порядкові йдуть: 1) «печать цеха цылюрицкаго 1820 года». На ній виображено ножиці, бритву, гребінець з косою, маленький слоїчок і приладдя, подібне до ножиць; 2) «печать цеха столярного 1821 года». На ній виображено пилку-однаручку, циркуль, наугольник, стамеску й фуганок на довгому варстаті; 3) «печать цеха гончарскаго 1852 г.» з виображенням п'яти зразків ріжного посуду, й 4) «печать цеха мѣлочью торгующихъ 1859-го» з виображенням ваги і гирів.

Печатка цеху «мѣлочью торгующихъ» 1859 р.
(Всеукр. істор. Музей).

Ці печатки переховуються у відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Істор. Музею. Архівні розшуки мусять, звичайно, дати відбитки й инших цехових печаток київських на старих документах.

Цехові скриньки.

Вище ми згадували, що київський магістрат тримав свої старі привілеї в двох скриньках—окремо привілеї королів польських й царів російських. Подібну-ж скриньку мав кожний цех; в ній переховувались цехові привілеї, реєстри, книги й гроші. Цехова скринька мала й певне символічне значіння—під час цехової сходки вона містилась на столі «для соблюденія почтительности къ цеху и уваженію самихъ себя».[1]

Цехові книжки старіших часів до нас не дійшли, але залишилось де-кілька скриньок, що їх було зроблено вже після введення Єкатериною «городового положенія» 1785 р. Вони являють собою інтересне сполучення старої цехової скриньки з російським зерцалом, що його уміщено на верхній дошці кожної скриньки. Всього залишилось 8 скриньок; з них у трьох не збереглось зерцал. Окрім скриньок з зерцалами єсть ще одно зерцало, що укріплене, замісць скриньки, на трьохкутному п'єдесталі.

Всі ці скриньки з зерцалами зроблені в стилю рококо трохи грубуватих занепадових форм й пофарбовані скриньки зеленою й червоною

текта Андрія Меленського, зазначено, окрім самої ремесленої управи, лише 13 цехів: кравецький, кушнірський, різницький, ткацький, ковальський, бондарський, ганчарський, золотарський, цилюрницький, малярський, рибальський, перепечайський, музичний. Всеукр. Істор. Музей, відділ рукопис. № 206—36.

[1] Ф. В. Клименко, Западно-русскіе цехи XVI—XVIII вв, К., 1914, с. 40.

Особливо інтересна в цьому відношенні доля «архангела Михаїла». Але дамо в цій справі слово міському голові Рененкампфу, який в пізніші часи мусів захищатись від обвинувачень, що не велів її зберегти.

«Что касается статуи архангела Михаила,—пише Рененкампф,—стоявшей на фронтонѣ думы, но едва-ли украшавшей его, то когда было рѣшено передѣлать зданіе бывшей думы въ гимназію, фигура эта была снята со зданія; при первомъ же взглядѣ на нее было видно, что эта фигура была сдѣлана изъ латуни крайне небрежно, аляповато, и не имѣетъ никакого археологическаго значенія; по разспросамъ оказалось, что она была сдѣлана и поставлена въ позднѣйшее время, когда послѣ пожара въ Кіевѣ въ 1806 году, испепелившаго половину Подола, дума была переведена въ свое новое помѣщеніе. Не рѣшаясь, однако бросить въ хламъ эту фигуру, изображавшую св. покровителя г. Кіева, мы обратились за совѣтомъ къ бывшему ректору духовной академіи, позднѣе архіепископу Рижскому Филарету (основателю музея древностей при духовной академіи), который, осмотрѣвъ ее, съ улыбкою сказалъ намъ: статуя эта не рекомендуетъ кіевскихъ мастеровъ, ни для чего она не годится, благословляю васъ обратить ее въ ломъ! Н. Рененкампфъ» («Кіевлянинъ», 1896, № 96).

Ця цитата сама за себе говорить. Пікантно те, що в ролі нищителів пам'ятників мистецтва виступають не прості некультурні громадяне, а ректори двох вищих освітніх інституций київських—університету й духовної академії, один як міський голова, а другий до того-ж фундатор музею древностей.

На щастя й тут пам'ятник старовинного мистецтва урятувала приватна ініціятива: якийсь «секретар сиротського суду» Іщенко випросив виображення арх. Михаїла до Щекавицької церкви, яку він опікував. Воно довго висіло там над входом в церкву, поки її не було забрано до музею.

Федір Ернст

ДО ІСТОРІЇ КИЇВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Колись грізна печерська твердиня обнесена ще й донині двома концентричними колами з валів, ровів, казематів, фортецiйних брам, бастіонів, військових складів. Зовнішнє коло виникло за Миколи І; колись, щоб його збудувати, знесли з поверхні землі цілі частини міста. Внутрішнє коло – часів Петра І та Мазепи. Це так звана «цитадель»—невеличка територія, обнесена валами й ровами, де знаходяться: верхня частина Лаври, величезний будинок арсеналу, де-які склади, дві церківки кінця XVII століття, старий Спас на Берестові, гавптвахти, фортецiйні брами та ріжні дрібні будови.

Це один з найсвоєрідніших центрів колишнього Київа, де на невеличкій стиснутій високими валами площині тісно переплелись духовні та військові організації, сувора архітектура російської воєнщини й білі мури та золоті бані колись найбагатішого манастиря. Тепер і ті й другі стали досягненням історії. Нікого вже більш не лякають вали, на яких рештки лаврських ченців саджають картоплю. Обросли кропивою, облупились старовинні, ще часів Петра, мальовничі виїзні брами цитаделі, зі своїми худенькими колонами та мальовничими бароковими фронтонами. Стоїть без даху колишня гавптвахта коло в'їзду до фортеці; від де-яких військових складів, в наслідок горожанської війни, жовтіють лише кучі битої цегли. На місці грози київського гарнізону—комендантського управління—дерев'яний каркас з забитими дошками дірами дверей та вікон. Лише старовинний, жовто-сірий арсенал суворо дивиться своїми темними вікнами на білі мури, зелені та золоті дахи Лаври, на «святу браму», в яку вже ходять не тільки лише ченці та пілігрими, а більше робітництво академічної друкарні та інваліди війни. Тут кожний будинок — історія, кожний будинок — колишній побут, кожний своїми художніми формами розповість уважному глядачеві про добу, умови та час свого повстання.

Ліворуч від того, що входить з боку сучасного центру Київа та Липок, через пробиту у валах дорогу до цитаделі—цілком заховалася, поміж церківкою Спаса на Берестові та наріжною вежею Лаври, серед бур'яну та насипів, старовинна приземкувата будова. Її продовжні фасади оздоблені низькими, сильно виділеними арками, подвійними пілястрами, тонко та дрібно профільованими ґзимсами; оковані залізом двері з величезними засувами, по боках дверi—низькі потрійні пілястри, з іонічними капітелями на високім цоколі й з антаблементом, скромно притулились під низькою дугою арки; під стінами з усіх боків іде рів, в який темними дірами дивляться душники глибоких льохів; двосхилий дах з трьохкутними фронтонами по коротких фасадах; стіни ще зберегли старе кольорування жовтою охрою, з побілкою пілястрів та ґзимсів—таке улюблене за часів Олександра І та Миколи. Цей будинок—колишній пороховий льох печерської твердині. Тепер тут пусто. Немає вартового, розлізлися вали, сиплеться тинк, про-

Фот. С. Д. Аршеневського.

Пороховий льох біля Лаври. Будова інж. Дебоскета 1749—1751 рр.

ржавів дах,[1] і рідко-рідко хто зайде сюди, щоби з вишини старого валу кинути оком на чарівний краєвид Дніпрової долини.

Ні один путеводник, ні одна стаття, присвячена Київу, не згадають за нього. А між тим, будинок цікавий не одними своєрідними архітектурними формами, це не тільки мальовничий куточок колишнього Київа. Історія його будування та виконання ним свого призначення дає подробиці, цікаві й для побуту старовинного Київа, для взаємовідносин поміж військовою адміністрацією фортеці та лаврським духівництвом.

Як відомо, ще у 1690-х роках гетьман Мазепа мурував на Печерську, круг Лаври, величезну стіну, приблизно прямокутної форми, довжиною коло верстви, з брамами та вежами. З них «економічна брама» та «палатна башта» мають чисто церковний, манастирський характер; наріжні вежі з високими церковними банями—характерні гранчасті будови манастирських твердинь XVII віку, і лише північна вежа, біля нашого порохового льоху—типова для часів Петра I—низька, з вузькими щілинами амбразур, невисоким дахом та тонким шпілем. 1706 року Петро I, чекаючи у Київі приходу Шведів, своєручно заклав на Печерську нову твердиню. Тепер було насипано вали круг нової фортеці, скасовано колишній жіночий Вознесенський манастир, що стояв на місці сучасного арсеналу, побудовано у валах муровані брами. Старе манастирське містечко мусіло уступити своє місце «печерському форштатові».—«Великое было людямъ воздыханіе и плачъ, понеже дворы розмитали, сады прекрасные вырубали и жильцамъ велѣно, гдѣ хотятъ, жить искать». Цитадель густо покрилась казенними «магазейнами», казармами, складами, цейхгавзами й т. и. і помалу, протягом усього XVIII століття, сюди переведено весь росій-

[1] Коли писалися ці рядки (квітень 1925 р.), залізний дах ще був цілий. Протягом травня місяця безпритульний люд, що обрав собі льох своєю штабквартирою, порозтягував дерев'яні крокви та залізні бляти даху. В такім вигляді й довелося подати тут фотографію будинку.

ський гарнізон, адміністративні та військові інституції. Ясно, що на невеликій території інтереси фортеці мусіли збігтись з інтересами Печерського манастиря, що жив своїм своєрідним, величезними господарством і був до того хазяїном цілої частини міста. Одна з таких суперечок і виникла з нагоди збудування нашого порохового льоху.

Ще 1739 року військовий інженір київської твердині, підполковник Дебоскет, рапортував по начальству, що вздовж північної частини лаврської мурованої огорожі існує сток для води, щоби «въ крепости великой грязи или топи быть не могло», але його «завалено навозомъ более тридцати саженъ, которой навосъ вывозятъ и валятъ въ оной каналъ исъ печерского монастыря». Вода стоїть по вулицях фортеці, «отчего не точію имѣющіяся подъ валами выводы и подземные пороховые погреба отсыреть могутъ, и пороху поврежденіе быть можетъ, но и главному валу не безъ поврежденія будетъ»... Цей «навосъ» треба вивезти «подъ жестокимъ штрафомъ». [1]

Виявляється, що дійсно ввесь цей район поміж північним (з боку в'їзду од Київа) валом (тут раніше була так звана «Київська» брама) та манастирськими мурами мав земляні порохові льохи. 1743 року петербурзька «канцелярія главной артиллеріи и фортификаціи» наказувала київській гарнізонній канцелярії — спільно з підполковником Дебоскетом скласти проєкта на збудування мурованих льохів для переховування пороху. Підземні порохові льохи, що знаходились «при киевскихъ и житницкихъ воротахъ» печерської фортеці, наказано було репарувати, а порохові запаси перенести тимчасово «на пушечной дворъ в находящиися тамо пороховыя жъ погреба и ради предосторожности отъ огня... требовать тамошней епархіи архіерея, чтобъ между темъ доколе порохъ имеетъ переношену и просушену быть, в імѣющихся на томъ пушечномъ дворе церквахъ служение на малое время оставлено было, также и постороннимъ людемъ ходитъ накрепко запретить...»

Минуло шість років, коли на очах у лаврських ченців, під самою лаврською стіною, недалеко Спаського (що біля церкви Спаса на Берестові) бастіону, почали мурувати якийсь будинок. Керував справою Дебоскет. Ченці хвилювались, але нічого довідатись не могли — «в кругъ того строенія рогатки поставлены, и караулы учреждены были, и никого с нашихъ ходить туда недопущено». І лише в червні місяці 1750 року стало напевно відомо, що Дебоскет мурує великий льох для «казенныхъ пороховихъ припасовъ, и непременно тѣ пороховіе припаси въ тотъ погребъ сложить намѣреваетъ». Ясно, що для «всей Кіево-Печерской Лавры и пещерамъ святыхъ крайнего и невозвратнего надлежитъ ожидать разоренія,... понеже оній погребъ... здѣланъ под самою монастирскою оградою, а внутри той оградн по подъ самою стѣною близ того жъ погреба доволніе имѣются для монаховъ и послушниковъ и майстеровыхъ людей жилля и другіе

---

[1] Користуємось справою з Архіву кол. Київо-Печерської Лаври (нині в завідуванні Всеукраїнської Академії Наук), заг. відділ, № 65.

Фот. С. Д. Аршеневського.

Північна вежа лаврської огорожі. Початок XVIII віку.

монастырскіе каменніе и деревянніе с кришками деревянними строенія, въ которых без огня зимнимъ и лѣтнимъ временемъ по необходимости нуждъ монастырскихъ никакъ обойтись возможно. К тому ж и самая означенная ограда и имѣючаяся надъ тѣмъ погребомъ бойница[1] накрити кришками деревянними же...» Пригадали, що минулих років «отъ молній и громовъ, по обстоятельству здешнего горизонта часто бываемыхъ», часто «притрафлялись» пожежі, навіть на «внѣшнемъ городѣ Кіевѣ» (тоб-то в сучасному Старому Києві), і в самій печерській фортеці блискавка запалила була казенні погреби, від якої причини «многіе принуждены были, защищая животъ свой отъ смерти, кто куда могъ вон с крѣпости уходить». Ще гірші випадки трапились, згідно з відомостями переляканих ченців, в Шліонську та в Черкаську на Доні, де ніби-то загинуло 4.000 людей.

---

[1] Наріжний восьмигранний бастіон північно-східнього куту з високим шпілем, що ми згадували вище. Згадка про покриття веж та мурів Лаври гонтою—має велике значіння для з'ясування зовнішньої фізіономії манастиря у XVIII столітті.

Ламентація печерських ченців, що ми допіру цитували, адресована київському генерал-губернаторові М. Леонтьєву, природня річ, не досягла своєї мети. Надсилаючи цю скаргу до «Канцеляріи главной артиллеріи и фортификаціи», Леонтьєв лише холодно додає, що будова погребу «нине къ окончанію приходитъ и казенного кошту немалого стоитъ».

Петербурзька канцелярія знайшла, що лаврські страхи збільшені. «Означенный пороховой погребъ... имеетца въ двойномъ отъ киево-печерского монастира каменной ограды разстоянии, по которому разстоянію опасности той ограде и имѣющейся внутри оной манастырскимъ покоямъ уповать было невозможно...» На будування вжито «немалой казенной коштъ». Але-ж і вони мабуть догадались, що в надісланих Дебоскетом планах не все гаразд, і запросили новий план у більшім масштабі.

Листом від 10 січня 1751 року Дебоскет оповідає, що будування льоху було вирішено ще 1748 року київським оберкомендантом Костеріним, полковником артилерії Чірковим та ним, Дебоскетом. «Оной погребъ... ныне кроме крышки и фронтовъ построенъ». Більш зручного місця, мовляв, немає у цілій фортеці, «понеже» (єхидно додає він) «близъ оного погреба не токмо каменная стена монастырской ограды, кои высотою три сажени два фута імеетца, но еще две толстыя и надежныя каменныя же стены, яко перед сенми оного каменного порохового погреба, и перед самымъ погребомъ, где порохъ лежать будетъ, здѣланы, а продушины у того погреба зделаны не насквозь прямые, но вокругъ столбовъ с оборотами, и въ тех продушинахъ вделаные сплетеныя изъ желѣзной проволоки частые решетины, а снаружи затворы желѣзныя...» В цьому місці кінні не їздять і піші не ходять, а коли наріжна башта печерської огорожі побита дранню, то її треба замісць того покрити черепицею. А далі повертає проти Лаври її-ж зброєю й переходить в атаку: «кроме упоминаемой покрытой башни імеетца построенная к ограде деревянная кузница, а близъ оной повети или открытыя сараи..., а въ кузнице всегда не точию в день, но и въ ночное время, также и поутру, огонь бываетъ, отчего зависитъ немалая опасность... И тако... означенную... деревянную кузницу... надлежитъ сломать, и ежели в ней обстоитъ нужда, то построить въ другомъ удобнейшемъ... месте, какимъ коштомъ то... повелено будетъ».

Головна канцелярія артилерії та фортифікації так і розпорядилась. Розглянувши надіслані плани, повідомлення Дебоскета, а також прохання спеціяльного повіреного Лаври у Петербурзі, ієроманаха Досифея,—ухвалили цей погреб «привести во окончаніе безъ упущенія времени». Пороху без особливої потреби туди не слід класти, а лаврську вежу слід покрити черепицею; київській губерніяльній канцелярії наказано «возиметь сношеніе съ оной Лаврою», щоби зазначені ковальні та сараї було перенесено до иншого місця, або ковальських робот не провадити та вогню не тримати...

Цього наказа й передає київський губернатор Лаврі. «Изволите... приказать помянутую... кузницу сломать і перенести на другое отда-

Фот. С. Д. Аршеневського.

Південна (кол. «московська») брама печерської цитадели. Початок XVIII віку.

ленное и безопасное мѣсто за город, дабы чрезъ то содержащейся въ томъ погребѣ пороховой казне какова нещастия і всему городу повреждения последовать не могло».

Лавра зробила була спробу одтягнути справу, посилаючись на свого повіреного в Петербурзі Досифея та розпорядження не класти до згаданого льоху порохових припасів. Але 11 березня того-ж таки 1751 року Леонтьєв надсилає ще більш енергійного наказу: «изволите по силе оного указа приказать съ упомянутой каменной башни дранъ снять и покрыть черепицею, а деревянную кузницу, отъ которой какъ означенному погребу, такъ и состоящимъ въ той лаврѣ близъ оной кузницѣ покрытой драню башне и поветамъ или сараямъ обстоитъ опасность, на другое пристойное и безопасное за город мѣсто перенесть...»

Атака військового командування проти Лаври прийняла очевидно й більш широкі розміри. Повірений Досифей мусить одночасно з тим одбивати наскоки проти решток Вознесенського манастиря, будови якого ще знаходилися на місці сучасного арсеналу. В них, як це ми бачимо на плані Київа 1745 року [1], містився цейхгавз. Церковні будови манастиря—особливо величезну соборну церкву, побудовану Мазепою в знак пошани до манастиря, де за ігуменю була його мати—після скасування манастиря Петром I та переводу черниць до Фло-

[1] Виданий у книзі Ів. Фундуклея «Обозрѣніе Кіева въ отношеніи къ древностямъ» К. 1847. В поясненнях до № 3 цього плану читаємо: «Бывшій Вознесенскій монастырь въ которомъ теперь цейхъ-гаузъ».

ровського манастиря на Поділ, було певно передано до завідування Лаври. [1] З листів Досифея видно, що вже 1751 року Дебоскет надіслав до Петербургу кошториси на збудування великого цейхгавзу на місці зазначеного манастиря. Здійснено цей намір було вже значно пізніше, за Катерини II, у 1784—1798 роках, коли на садибі колишнього манастиря виросла одна з найграндіозніших та монументальніших будов міста Київа—так званий арсенал, що нині артсклад. [2]

Здається, що на перших порах Лаврі таки пощастило досягти своєї мети—пороху до льоху не возили. Мабуть, дипломат Досифей знав ходи до магнатів «богомольної» цариці Єлизавети. Тому на енергійного листа Леонтьєва Лавра не без іронії відповідає: «помянутая каменная наугольная башня драню покритая современемъ можетъ быть черепицею или жестю перекрита. Також и кузница, состоящая близъ ограды в нутръ монастира, въ приличное мѣсто по разсмотрѣнію моему з братіей перенесена будетъ современемъ, а ныне в ней еще имѣется нужда...»

Минуло кілька років. Автор всього причиненого Лаврі клопоту Данило Дебоскет був далеко від Київа й звався вже «генерал-майором». [3] Але-ж Лавру чекав новий сюрприз.

В перших числах серпня м. 1758 р. «артиллеріи господинъ генералъ маэоръ Алексѣй Якимовичъ Чирковъ», спочатку персонально, а потім листовно лаконічно повідомляє Лавру, що з Москви привезено 4.150 пудів пороху, «і оной привезенной порохъ неотмѣнно положенъ будетъ въ предписанной вновъ здѣланной состоящей близъ киево печерскія лавры каменной погребъ, и для того Вашего Высокопреподобія прошу приказать: в те дни, в которые оной порохъ в реченной погребъ возимъ и кладенъ будетъ, в печерской лавре а паче по близости къ тому погребу в состоящей подъ оградой той лавры жилье огня не иметь, а въ которые дни тотъ порохъ возимъ и в предписанной погребъ кладенъ будетъ, о томъ В. Высокопреподобію... знать давано будетъ».

Можна собі уявити переляк ченців. Полетіли прохання до генералів Стрешнєва, Власьєва, Лопухіна, Чіркова, до Сенату. «Въ оной погребъ вышеписанное число пороху сего августа 2 клажа началась,

---

[1] Фасад церкви видно на відомій гравюрі—панегірику Іл. Мігури, піднесеного Мазепі; кліше гравюри збереглося донині (тепер у лаврському Музеї). Ще краще видко церкву й манастир на малюнкові Печерська 1783—1785 рр. (див. вище мою статтю про Київську архітектуру XVII віку). Була, очевидно, ще й инша церква—на рукописнім плані Київа 1776 року в моїй збірці (якого я незабаром передаю до Відділу Старого Київа при Всеукраїнськім Історичнім Музею), в чотирьохкутній огорожі помічено дві церкви

[2] В листопаді 1783 року, після затвердження Єкатериною проєкта ген. Бєгічев, щоби негайно почати будування, просив Лавру позичити вапна й бутового каменя, але Лавра відмовила (Лавр. архів, справа заг. № 597).

[3] Про Дебоскета мені відомо, що 1743 року він склав, разом з миргородським полковником Капнистом, мапу Задніпров'я (Сочиненія гр. П. И. Капниста. М. 1901 стор. XI); 1752 року, підчас будування дзвіниці на дальніх печерах Лаври його просили трохи одвести вал; 1754 року позичили також від нього для цієї будови вапна (Лавр. архів, справа заг. № 111).

Фот. С. Д. Аршеневського.

Західня (кол. «васильківська») брама печерської цитаделі. Початок XVIII віку.

отчего въ сей лавре К.-Печерской и святымъ пещерамъ ближнимъ, въ случаѣ опасности, крайнее разореніе пребудетъ... Что же онъ г-нъ Чирковъ обявилъ, якобы при артиллерійской командѣ вышеписанныхъ указовъ о невнесеніи въ тотъ погребъ никоихъ огнестрѣльныхъ припасовъ не імѣется, тое отъ него показано во укривательство видимого его къ лаврѣ святой недоброхотства».

Але-ж усі заходи Лаври позбавитися небезпечного сусіда були марні. Сто тридцять років проминуло ще після зазначеного випадку, коли бідні ченці могли спокійно здихатися й місце переховування порохових припасів було перенесено подалі, за межі Печерська.

У 1868 року лаврські ченці з неменшим побоюванням катастрофи, як за століття перед тим, клопочуться перед начальством, бо «во многихъ мѣстахъ Европы были взрывы пороховыхъ складовъ, произведшіе великіе опустошенія и несчастія». Мітрополіт Арсеній звертається до синоду з повторенням старої пісні—про перенесення злощасного погребу. Якийсь вибух в Москві на Смоленському ринку біля церкви смоленської божої матери знову наповнює жахом душі печерських пан-отців. Військове міністерство одписується, з року в рік, що справа побудування нових льохів по-за межами міста—вноситься в кошториси; але останні не затверджуються, скасування порохових льохів в цитаделі не передбачається, тому що вони будуть потрібні в випадку військової небезпеки.

Минуло ще кілька років, доки новий випадок знову не поставив на ноги весь печерський манастир.

8 січня 1873 року ввечері лаврські вартові почули біля економської брами галас, вибігли за ворота та побачили людину, що бігла від порохового льоху; її затримали. Виявилось, що невідомий, вкупі ще з одним, в темряві підійшли були до льоху й кілька разів вистрілили у вартового, що стояв без рушниці, з очевидним наміром підпалити погреб; але пістон дав кілька осічок, вартовий підбіг та вдарив злочинця каменем, кинув його на землю та почав гукати людей; вибігла лаврська сторожа і піймала його.

«По нарѣчію его и разговору на польскомъ языкѣ съ однимъ солдатомъ, прибывшимъ въ то время на шумъ, должно быть онъ полякъ, и на другой день по арестѣ при допросѣ притворился глухонѣмымъ». Так історія нашого льоху звязалася з національними та революційними рухами початку 1870-х років.

18 лютого 1880 року грянув відомий вибух в Зимовому палаці в Петербурзі, організований центральним комітетом народовольців. А через десять днів уже летить від мітрополіта Филофея до оберпрокурора синоду, «славнозвісного» Дмитрия Толстого, лист про своє «постоянное опасеніе даже за самое существованіе лавры, особенно при настоящихъ скорбныхъ событіяхъ». Військове міністерство все ще не мало коштів, і міністр гр. Мілютін заспокоював обер-прокурора, що для Лаври немає жадної небезпеки «по отдаленности ея отъ этихъ погребовъ». Добра освідомленість військового міністерства про київську твердиню! Лавра в новім проханні скаржиться на непорозуміння, що міністерство має на увазі якісь инші склади. Військова влада, мовляв, заявляє про відсутність небезпеки, а між тим сама забороняє класти біля огорожі деревляні матеріяли, а під час пожежі друкарні, яка знаходиться в дистанції 71 сажня від зазначеного льоху, комендант навіть перевіз своє семейство до міста.

Ще через чотири роки писав з новими варіяціями на старий мотив мітрополіт Платон. І лише на 1886—1887 роки було остаточно призначено будування нових порохових складів на Звіринці. Не знаю, чи дійсно в ці роки, чи ще пізніше, але нарешті наш старий будинок звільнився від свого небезпечного баласту.

Лавра зітхнула спокійно. Старовинний будинок нині мирно доживає свій вік серед зелених, покинутих валів. Порох так і не вибухнув.

Катерина Лазаревська

КИЇВСЬКІ ЦЕХИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ТА НА ПОЧАТКУ XIX ВІКУ

Відомості з історії київських цехів, що подаються тут, взяті з документів київського магістрату, які зараз переховуються в київському Центральному Історичному Архіві. Це цехові книжки та цехові справи, розбиті, неповні й збереглися далеко не для всіх цехів. Найстаріші—1767 р., а використано їх тут приблизно до 1807 р.—рік в де-якій мірі поворотний що до цехового господарства: цього року магістрат всі прибутки з нерухомого цехового майна наказав передавати до загальних міських прибутків. Цехове господарство, якого метою було на початку XIX в. майже виключно поширення цього майна, губило тепер основу свого існування й мало набирати нових форм.

Знайти і зібрати по цих документах, що збереглися, решту старих форм цехового господарства, побуту, а разом і економічного стану київських цехів, що ще існували у XVIII в. і навіть на початку XIX в.—це було нашою метою.

Найбільш матеріялу знайшлося для рибальського цеху, і цей матеріял накреслює досить ясну картину внутрішнього життя й побуту цього цеху з його широко розвиненим господарством, яке поволі переходить у комерційне підприємство.

Також порівнюючи повно малюється життя ганчарського цеху, економічно протилежного рибальському: тут занепадаюче цехове життя і безконечні судові позви.

Инші цехи або окреслені дуже слабо, або здебільшого зовсім не залишили відомостей про своє минуле життя.

Цехові книжки та справи, з яких ми користувалися:

Прибуткова книжка рибальського цеху 1767—1778 рр. (зустрічаються теж записи видатків).

Прибутково-видаткова книжка того-ж цеху 1775—1789 рр.

Видатковий зошит того-ж цеху 1788—1796 рр.

Прибутково-видатковий зошит того-ж цеху 1802—1803 рр.

Вписна книжка майстрів того-ж цеху (починається 1803 р.; записи по роках).

Те-ж саме (записи за алфавітом).

«Журнал о видачи свѣдетельст. мѣщанам рибальского цеху на покормѣжную»: 1800, 1801, 1802, 1803, 1804 рр.

Справа, скільки ловиться риби на Київоподолі 1804 р.

Видаткові зошити ганчарського цеху за 1783, 1787, 1793, 1796, 1799, 1800 рр. (зустрічаються і прибуткові записи).

Зошит подушного збору ганчарського цеху 1786, 1787 і 1794 рр.

Справи ганчарського цеху 1799 р.

Опис цехового ганчарського дому 1800 р.

Видатково-прибуткові книжки різницького цеху 1800, 1802 та 1803 рр.

План двору різницького цеху 1800 р.

Книга для вписання учнів ткацького цеху (починається 1800 р.).

Книга для вписання учнів кравецького цеху (починається 1807 р.).

Прибутково-видаткова книжка кравецького цеху 1797—1821 рр.

Книга для вписання учнів бондарського цеху (починається 1803 р.).

Справи бондарського цеху 1799 р.

Книга київопечерського старости шевського цеху (починається 1802 р., прибутково-видаткова).

Справи про влаштування на Київоподолі пожежного знаряддя; 2 справи 1804 р.

Указ про внесок всіма цехами по 5 карб. на якусь міську церкву 1766 р.

Опис майна померлих майстрів ріжних цехів 1800—1804 рр.

Наказ магістрата до всіх цехів кінця XVIII і початку XIX вв.

Дрібні справи ріжних цехів за ті-ж часи.

Коли приглядатися до життя київоподільських цехів, то звертає на себе увагу той факт, що ті цехи, про які ми маємо відомості, не були одним суцільним колективом, а ніби то складалися з головної спілки й кількох дрібніших; цей розподіл виразно виступає в таких цехах: рибальському, різницькому, шевському, кравецькому, перепечайському, ткацькому.

Рибальські курені, спілки, на які розподілялися рибалки на Київоподолі, були безперечно старіші від цеху, вони утворилися тоді, коли рибалки почали ловити рибу неводом, бо ловля риби неводом і був той ґрунт, на якому рибалки об'єднувалися в курені. Не маємо вказівок, чи по инших цехах такі відокремлені спілки ремісників були старіші від самого цеху, але це можна припустити тому, що основи для їх існування, технічні, територіяльні або які инші, були очевидно більш життьові, ніж підстави цехового об'єднання, що було накинуто ремісникам зовні. Ці спілки не тільки не зникли, не розтанули в цехові, коли він з'явився, але продовжували існувати поруч із цехом, і при кінці XVIII в. і на початку XIX в. мали своє окреме життя, що виллялось у певні форми. Зовсім можливо, що в де-яких цехах такі спілки утворилися пізніше цехів, але це також доводить, що цехові форми об'єднання не вповні задовольняли київських ремісників, і вони шукали більш життьових форм для своїх спілок.

Форми цих спілок, оскільки можна спостерігати їх по тих небагатих матеріялах, що ми маємо, були двох типів. Перше, об'єднання на технічній основі, як рибальські курені (про них докладно буде далі); вони були остільки своєрідні, що не мали нічого спільного з цеховими формами. Друге, спілки, що утворилися на територіяльнім ґрунті: досить великі віддалення в Київі не дозволяли всім ремісникам Київа жити одним спільним життям.[1] Вони тільки хотіли бути подібними до цеху й копіювали у себе цехові форми життя. Маємо приклад такої спілки шевської на Печерську на початку XIX в. Вона мала своє сукно і мари, приймала участь у похороні своїх і чужих, приймала нових членів, збирала капітал, який позичала за відсотки,

---

[1] Може, були й ще які підстави крім територіяльних для існування цих спілок, наприклад, незручність дуже численних цехів.

мала свою прибутково-видаткову книжку (може з вимоги магістрату, який хотів краще слідкувати). Одним словом все було, як у справжньому цехові; хоч офіційно ця спілка вважалася підлеглою цехові, але все це вона виконувала зовсім самостійно й тільки раз маємо запис, що якісь гроші вона віддала цехові. Можна гадати, що й инші такі спілки—шевські, кравецькі, перепечайські та инші—було утворено на цей зразок. Кожна така спілка мала свого окремого старосту, якого раніш мабуть обирала сама спілка, а при кінці XVIII віку—цех.[1] Де-які спілки (а може й усі) мали свій власний двір на зразок цехового (ткацька на Куренівці, перепечайська на Приорці 1804 р.). Об'єднання їх з цехом виявлялося у тому, що вони мали разом бути присутніми на відомих маковейських та богоявленських церемоніях і на виборах цехмістра. Такі спілки були при вказаних вже цехах на Старому Київі, Печерську, Куренівці, Приорці, Сирці. Так само життя затримувало стародавні форми спілок ремісників, або утворювало їх по-за цехом, форми офіційні якого не завжди задовольняли київських ремісників. Звичайно, що це не відкидає того, що де-які цехові форми прищепилися до життя міщан і збереглися до найпізнішого часу.

Цеховий двір, необхідна приналежність цехів і гордість їх, мав мету свого існування бути місцем об'єднання ремісників, але наприкінці XVIII в. на Київоподолі ми бачимо, що цеховий двір перетворився на засіб добування грошей. Там будують все, що можна використати: крамнички, шинок, свічарню, нові хати, щоб здавати їх за гроші. Куди-ж ідуть гроші, що має цех від цих комерційних справ? Знову-ж на поширення цехового нерухомого майна. Коли грошей збиралося досить, купують сінокіс, город, двір, в якому знову починають будувати. Частина грошей виходила й на підтримування основного цехового двору й по де-яких цехах на необхідні для ремества приладдя. Так, по всіх цехах витрачали на крамнички, де продавалися вироби ремества, а по де-яких на спеціяльні потреби, як, наприклад, бойні у різницькому цехові, сажавку у рибальському цехові. По де-яких цехах, де господарство велося добре, цехове майно за короткий час помітно побільшується (так в рибальському цехові, про нього докладно буде далі). При цьому треба додати, що майже завжди досить великі гроші лежать мертвим капіталом, а частину їх позичається на %.[2] Виникає запитання, хто найбільше користувався з цього широкого господарства цехового, чи давало воно якусь користь окремим ремісникам?

Цехова старшина, що головним робом господарювала, хоч із «согласія всієї братії», як цього вимагала цехова конституція, иноді фактично робила лише по своєму власному розумінню й можна думати, що згода всієї братії часто була тільки звикла формула. Але все-ж таки широко зловживати цеховим господарством цехова старшина не могла. З одного боку вона була дорічна, а з другого при кінці

---

[1] Офіційне його завдання на початку XIX в. було збирати подушне й цим виправдувалося його існування.

[2] Дивись таблиці при кінці.

цього року мусіла відчитуватися перед своєю братією і представниками магістрату, що були присутні при річних рахунках по цехах.

Окремі робітники, за все, чим користались, мусіли платити: крамнички наймали за чималі гроші,[1] позичали гроші за добрий відсоток (до 10%), як ставили хату на цеховій землі—то платили цехові куничне. Здається, що робітники мали гордість належати до заможного цеху, а матеріяльної користи від скарбів цехових не мали.

Хоча заможні цехи витрачали порівнюючи великі гроші на ралець «майстратовим панам», але це не захищало робітників цих цехів від великих поборів з боку магістрату, хоч і пропонувалося збирати їх «нечувствительно»[2] (1803 р.); навпаки, заможні цехи й платили більш. Але де-які витрати на магістрат робили й з загального цехового капіталу[3] й крім цього на де-які статті, що мали значіння для всього цеху in corpore. Так, по старовинному звичаю цехові гроші витрачали на офіри на церкву; але при кінці XVIII в. ці жертви обмежувалися ставниками по де-яких церквах та свічками для братії, коли цього вимагав церковний ритуал, та й то здається не по всіх цехах. Та ще кожен цех давав 5 карб. на якусь міську церкву по височайшому указу 1766 р. Також з загальних церковних сум малося справляти такі цехові речі, як корогва, сукно, то-що, а ще й прикрашати цехову горницю. Але по де-яких цехах на корогву та инші речі збирали окремо «доброхотні даянія» (кравецький цех, кінець XVIII в.). Всі ці загально цехові витрати були порівнюючи дуже невеликі.[4] Так що виходило, наче-б-то цехові капітали, а разом і нерухоме майно існували an und für sich, себ-то щоб підтримувати самих себе й свій невпинний зріст, як це було по заможних цехах. А що до братії, то цехове майно й капітал тільки задовольняли їх гордість, але майже не приносили окремим ремісникам, та й усьому цехові, реальної користи.

---

[1] Цифри будуть далі.

[2] За зразок таких поборів, що брав магістрат з цехів,—краще сказати, з цехових ремісників,—можуть бути гроші на пожежну команду й її утримання (1804 р.). Одночасно ремісники всіх цехів мали виплатити 500 карб., які магістрат розклав по цехах так: кравецький—50 карб., кушнірський—70 карб., шевський—85 карб., ковальський 70 карб., ткацький—20 карб., іконописний—5 карб., серебрян.—5 карб., перепечайський—15 карб., рибальський—60 карб., різницький—60 карб., бондарський—25 карб., ганчарський—10 карб., крамарський—20 карб., цилюрницький—5 карб. і музичний—нічого. Неясно, після якого принципу робили розкладку: чи заможности цеху, чи кількости майстрів. Ці виплати цехмістри мали розподілити поміж майстрами. Крім цих виплат цехи мали утримувати 3 брандмейстера в кожній часті (було 4 часті) й по одному сторожу і справляти та підтримувати потрібне приладдя до пожежного поїзду.

Інтересний тот факт, що музичний цех нічого не платить, так само і в реєстрі подушного на той же рік музики не платять. Можна це тільки з'ясувати тим, що музиками дорожили, їх було мало: 1804 року в міській капелі було тільки 16 чоловіка, коли їх мусіло бути 24. Цього-ж року шукали по всіх цехах хлопчиків-сиріт здібних до музики, щоб підготовити з них музик до капели, але таких не знайшлося, про що повідомив магістрат міський капельмейстер Тихоновський.

[3] Коли бургомістр Семен Балабуха їздив 1783 р. до Петербургу, то на його проїзд тоді давали всі цехи (ганчарський цех дав 20 карб.).

[4] Дивись таблиці.

І нарешті багате нерухоме цехове майно використовував магістрат; наказано всі прибутки з цього майна передавати до загально міських прибутків, а цехам було заборонено розпоряджатися цими прибутками (1807 р.). Це було зроблено не відразу: магістрат, наглядаючи за прибутками в цехах, що-далі то більше втручався в господарство, а головне— все більші побори накладав на цехи й нарешті рішуче наклав свою руку на більш прибуткову статтю.

Не маючи матеріялу, щоб докладно розбиратися в відносинах магістрату з цехами, який на початку XIX в. дріб'язково втручається в цехове життя,[1] вимагає, крім грошей, на міські роботи цехових майстрів, иноді і не по їх фахах,[2] зазначимо два випадки вирішення цехових справ магістратом.

До бондарського цеху належали всі майстри, що обробляють дерево. В 1772 р. магістрат приєднав до цього цеху мельників та байдачників, які обшивають дуби; вони всі мали поєднати бондарський цех, а хто-б не поєднав, а продовжував робити, то такий мав платити 10 карб. до скриньки братерської. Це об'єднання, очевидно, було нежиттьове— що мали спільного мельники й бондарі та теслі? Так само й ті, що робили байдаки та обшивали дуби—можна гадати—не завжди мали це за постійне ремество. Зрозуміло, що хоча цех кілька разів повідомляв їх, але вони одмовилися єднати цех. Але й бондарський цех не дуже клопотався про це, бо це не дуже обходило його; і тільки 1799 р. цех надумався повідомити магістрат про те, що мельники та байдачники навіть не з'являються в цех. Цей магістратський наказ був настільки штучний, що навряд чи сам магістрат міг провести його в життя.

Складніша річ була з перепечайським цехом. При кінці 70-х років XVIII в. перепечайський цех звернувся до магістрату з проханням підтвердити його монополію на продаж хліба, що й зробив магістрат, забороняючи продавати хліб, не поєднавши перепечайський цех за 3 карб., а цех мав наглядати за всіма перепечаями. Але тут піднялися 4 старіших київських цехи: кравецький, кушнірський, ткацький і шевський. Вони показували привілеї польських королів Сигизмунда III 3/I 1591 р., Владислава IV 20/I 1634 р., де дозволялося жінкам майстрів цих цехів пекти хліб і продавати без коляди й волочебного. Ці цехи доводили, що й тепер їх жінки на підставі цих привілеїв мають продавати хліб без усяких зборів. Магістрат згодився з ними й дозволив їх жінкам з пом'янутих цехів торгувати хлібом, не єднаючи перепечайського цеху, але все-ж таки всі перепечайки мали підлягати перепечайському цехові що до контролю за якістю хліба. Коли-б хліб випікався недобрий і вони-б не слухалися цеху, цех мав скаржитись магістратові. Перепечайському цехові не було чого робити, як згодитися з цим неприємним для нього наказом магістрату.

---

[1] Наказ про записи грошей по книжках, що робилося для того, щоб легше було слідкувати за прибутками (1720 р.); наказ про вивіски, що мусіли мати всі майстри по зразку, що дасть магістрат (1798 р.).

[2] Ганчарів 1790 р. викликали «для издѣлія въ будкахъ сторожей каминов», а раз з ганчарського цеху—до мосту міського дніпровського.

Маковейська та богоявленська церемонії, що грали таку важливу ролю в житті київоподільських цехів, повно описані В. Прокоповичем в статті «Київська милиція». [1] Тут можна подати тільки кілька дрібних рис до цього опису.

На цих щорічних церемоніях присутніми мали бути всі цехові майстри; хто-б не явився, то платив невелику грошову пеню до скриньки цехової (від 15 до 50 коп., 1788—1791 рр.). Приблизно того часу в цю справу почав втручатися магістрат; мабуть він гадав, що цехи не досить уважно ставляться до обов'язкової присутности своїх майстрів, і 1794 р. розіслав по цехах наказ, щоб всі цехові були присутні на маковейській церемонії, а хто-б не був, то цех має сповістити магістрата; так само цех мав обов'язок сповістити про тих своїх майстрів, у кого був якийсь непорядок в одежі, або в зброї: треба було, щоб кожний мав рушницю, ладунку і шаблю. Також було наказано «командиру именитому гражданину» Григорію Радзицькому подати відомості о «неявившихся 1/VIII на церемонію водосвященія реестровые корогвы товаришахъ». На перший раз всі ті, що не були присутні, пішли сами прохати пробачення до магістрату й їм пробачили «на перший раз». А далі кожний, хто-б не явився, мав платити 2 карб., а другого разу—5 карб. та 3-го разу—10 карб. А коли-б ще і далі уникав, то підлягав суду. Надалі, що-разу цехмістри і «командир» мали подавати відомості про «неявившихся». Мабуть магістрат рахував, що цех недбало ставиться до своїх майстрів, і хотів підтягти їх.

Після церемоній міщане мали право стріляти цілий день, але бували такі нетерплячі, що, не діждавшися самої церемонії, починали стріляти в цеховім дворі; за такий непорядок платили пеню до цехової скриньки (кінець XVIII в.).

Крім щорічних постійних церемоній на Маковея і хрещення бували подібні церемонії з приводу випадкових подій. Так, 1786 р. 19/VII, коли відчиняли на Київоподолі «Управу благочинія», то була призначена церемонія на зразок звичайних: всі цехи з цехмістрами, з своїми знаками і корогвами мусіли ставати, починаючи від магістрату до собора Успенія й далі до комор; шикувалися по обидва боки улиць; коли-б не хватило місця,—то далі за комори вздовж вулиці. Гармати мали стояти на майдані коло Успенської церкви. Цехмістри і цехові мають бути в церемоніяльнім убранні, цехові корогви в порядку. О 7-й годині всі мали бути на своїх цехах, а о 8-й—на площі коло магістрату. Такий наказ дано було по цехах. В 1796 р. 28/VI була церемонія з приводу роковин полтавського бою; знову розіслано було наказа по цехах бути всім цеховим при рушницях, шаблях і ладунках, з патронами навіть, по цехах о 6-й годині. На початку 8-ої—перед магістратом і о 8-й, з міською музикою з «именитым гражданином» Олександром Островським на чолі, один цех за одним мав іти до Софії на Старий Київ. Вислухавши молебінь, «таким же порядком, щоб все

[1] Наше минуле, № 1.

було благопристойно», повернутися до магістрату. В 1802 р. 15/IX посвячували капличку на Хрещатику й на тій церемонії мали бути, як звичайно, всі цехові майстри. Після церемонії майстри розходилися по своїх цехах і там закусювали й випивали.

Рибальський цех на Київоподолі 1767—1807 рр.

З давніх давен на Дніпрових берегах стихійно утворилися рибальські курені, спілки, що мали на меті ловити рибу неводом, бо техніка цієї ловлі вимагає об'єднання певної кількости рибалок. Коли цехове об'єднання було накинуто рибалкам, курені не тільки не зникли, але продовжували жити й розвиватися поруч з цехом, як уже про це говорилося. Форми цехового об'єднання, занадто загальні й чужі, не могли замінити цих своїх спеціяльних форм, що їх утворило саме життя. І тому не дивно, що цех не тільки не знищив курені, але вони зберегли свою самостійність у всьому, що торкалося самого рибальського ремества.

У другій половині XVIII в. і на початку XIX в. курені рибальські мали такий своєрідний устрій. Кожний курінь мав свій невід, який був головним звязком рибалок. З одного боку, щоб пустити його в діло, треба було певну кількість рибалок, до 10, а з другого й грошей треба було дати за нього багато, до 150 карб. (1804 р.), [1] що було не під силу одному рибалці. На невід складався увесь курінь, і він був власністю куреня, а не цеха, як і все рибальське начиння. Крім невода на Дніпрі вживали ще: жаки, бредень, сітку, волок. Ці речі коштували дешевше: за сітку треба було дати 10 карб., за бредень 5 карб. (1804 р.).

На чолі куреня стояв отаман рибальський, що його обирав був курінь, а «наставляв», себ-то затверджував цех. Це мусіла бути розумна, енергійна людина, що добре розумілася в рибальстві. Під час ловлі отаман розпоряджався всім і призначав кожному учасникові його обов'язки на якийсь час. Якби хто з рибалок не міг чомусь виконувати цих обов'язків, то мусів заздалегідь повідомити отамана. В 1804 р. на Київоподолі було 5 куренів, кожний мав коло 20 чоловіка, з яких 10 тягли невода, решта ловили рибу іншим приладдям [2]. Мабуть вони мінялись через якийсь час своєю працею. Звичайно, що в курені приймалися рибалки «по настоящемъ изученіи и знаніи въ искусствѣ рыболовлѣ».

Не завжди рибалки тягли невід сами; на початку XIX в. вони за гроші наймали робітників, що допомагали їм. Витрати куреня на рибальське начиння та робітників доходили до 500 карб. [3] (1804 р.). До цих витрат цех не мав ніякого відношення.

---

[1] На невід треба було 23 волоки; у половині XVIII в. за волок треба було дати 3 карб., значить невод тоді коштував 69 карб. Може ще треба було додати щось, щоб з'єднати волоки (Архів Видубиц. ман. 1752 р.).

[2] У другому разі сказано, що у курені було по 50 чоловіка, мабуть число мінялося.

[3] Ця цифра здається завелика; документ про ловлю риби, з якого вона взята, написав малописьменний чоловік - може він помилився.

Із своїми непорозуміннями що до ловлі рибалки зверталися до цеху, як до установи, що мала право суда; пеню платили до цехової скриньки.

Найгарячіший час для ловлі риби буває на-весні, під час так званих «нерестів», коли йде риба; рибалки зазначали цей час від 15/III до 26/IV, коли не можна було й хвилини прогаяти. Тому рибалки виселялися в курені на берегах Дніпра, звідкіля їм було зручніше орудувати. Цей час давав найбільший прибуток; ловля продовжувалася й літом, але риба не ловилася вже в такій кількості.

Київські рибалки ловили рибу вгору по Дніпрі до хутора, що звався Муравка, й униз до міського дніпровського мосту. Ця частина Дніпра була як би монополізована київподільськими цеховими рибалками; з киян ніхто крім цехових рибалок не риболовив,[1] а сторонні рибалки, що оселялися на Київподолі або поблизу, єднали цех. Риба на початку XIX р. ловилася така: щука, лящ, язь, окунь, линь, карась, судак, подуст, рибець, верезуб; це була звичайна риба, що ловилася найчастіше; рідше ловилася: кляпець, синець, головень, сом, менюк, бобир, йорш, морена, сплотва, боблиця, густіра, уклія, а також черепахи й раки.

«Рыболовна промысль» у широкому розумінню вимагає не тільки уміння наловити риби, але й зберегти її, особливо ту велику кількість, що дає весняний улов. Київоподільські рибалки робили запаси рибні дуже примітивно: невелика кількість солилася в бочках[2] тільки для свого споживання, солону рибу нікуди не вивозили на продаж. А звичайно рибу, що ловили для продажу, зберігали в коритах, які стояли у цеховім дворі, та в сажавці, що зробили її досить пізно (1791 р.). Була ще й льодовня у цеховім дворі.[3]

Наловивши риби, рибалки везли її продавати у цеховий двір, де були рибні крамниці. Справжні рибалки, що кохалися в свойому рибальстві, поспішали продати рибу огулом і повернутися скорше до Дніпра до любої праці. Але знаходилися й такі, що з охотою бралися за торгівлю, майже кидали рибальство і постійно «седили» в своїх крамничках, де продавали рибу вроздріб. Крамнички, які цех винаймав окремим рибалкам, знаходилися в цеховім дворі й по-за двором. Купували рибу ці перекупки-рибалки в цеховім дворі, під контролем цеху; перекуп на дорозі заборонено, за це була пеня.

Як було сказано, рибалки мали справляти й підтримувати своє рибальське начиння по куренях та де-коли й наймати робітників, на що витрачали чималі гроші. Але й на цех, відколи він з'явився, треба було віддавати гроші на цехові потреби. Дніпро, як видно, добре годував своїх рибалок, бо в них знаходилися гроші й на те й

---

[1] Так показали отамани 1804 р.

[2] Ця кількість солоної риби була остільки невелика, що на офіційне запитання, як зберігається риба впрок, рибалки київоподільські відповідали, що зовсім не зберігається: не солиться, не в'ялиться, не заморожується.

[3] До фаху рибалок відносилося вміння приводити до ладу стави, копати нові, щоб ловити рибу.

на друге; помалу цех придбав свій двір, а далі й инше нерухоме майно; що далі, то це цехове господарство поширювалося з своїх власних прибутків, як побачимо; а все-ж таки і пізніш рибалки мусіли давати на цех.

Що до господарства цехового, то всі справи вирішувались на повних сходках всією братією, але багато залежало від здібностей та бажання виконувачів. Знайшлися і тут рибалки, що прикріпилися до двору, вели тут господарство й вели його добре: господарство поширювалося, майно побільшувалося. І в другій половині XVIII в. господарство в рибальськім цехові було велике й складне й приносило чималий прибуток.

Таким робом життя цехових рибалок розподілялося поміж Дніпровими берегами й цеховим двором. Частина цехової братії були рибалки фахівці, що жили коло Дніпра в куренях, захоплені своїм рибальством, що навчало їх любити й розуміти природу, а друга частина вже одірвалася від ріки й природи, торгувала, купувала й будувала в цеховім дворі й мабуть за ціле літо не мала часу поїхати за місто половити риби, бо вся головна господарча праця теж провадилася влітку.

Крім справжніх рибалок, що ловили рибу на берегах Дніпра, працювали ще й перевізники, ті, що возили по Дніпрі. Вони теж мусіли добре розуміти дніпровські звичаї, але їх ремество малося за нижче, як рибальське. Приймали їх до цеху сами рибалки, але магістрат, який завжди підходив до цехових справ дуже формально, не хотів виконати бажання рибалок і признавати їх товаришів-перевізників цеховими майстрами (1791). [1]

Та частина цехової братії, що господарювала та працювала, була осіла, але справжні рибалки здебільшого легко міняли своє житло; почасти до цього привчало само рибальство—рибалка постійно шукає місцевостей, де краще ловиться риба.

У рибальських куренях рибалки легко об'єднувалися й легко розходилися, коли обставини їх до цього примушували, тут не треба було ніяких формальностей. Вступаючи в цех, рибалки виконували всі цехові вимоги, але теж досить легко кидали його. Постійно в цех записується досить велика кількість рибалок і постійно частина їх розходиться. [2]

Видно, риболовити коло Київоподолу, не записавшися в цех, навіть короткий час, не можна було. Як досягав цех того, що всі, хто працював навколо Київоподола, єднали цех—не знаємо. Цього вимагали якісь життьові причини, у всякому разі сами формальні накази магістрату цього-б зробити не могли, як ми вже бачили на прикладах.

---

[1] Не хотів магістрат брати з них подушного.

[2] Починаючи з XIX в. частина рибалок розходилася напів з дозволу: брали дозвіл виїхати на покорм («покормежну») навіть за порукою когось, але частина, виїхавши, вже мабуть не поверталися. Виїхали так: 1800 р.—31 чол., 1801 р.—42, 1803 р.—44.

Ті рибалки, що розходилися й не поверталися, завдавали багато клопоту, а також витрат цехові—цех мусів за них платити подушне, поки їх офіційно не було викреслено. [1]

За 11 років (1767—1777 включно) вписалося в цех 251 чолов., за 10 років (1789—1797 включно) вписалося в цех 193 чоловіка, [2] а 1801 р. в цехові було тільки 75. За 4 роки (1800—1804 включно) вписалося ще 49, а 1804 р. було майже 100 цехових.

Що до соціяльного стану, то ті 193 чоловіка, що вписалися 1788—1797 рр., розподілялися так:

	чол.	%
Київських міщан	80	41,45
Польських виходців	62	32,12
Сільських виходців	14	7,25
Скарбових селян	21	10,88
Київських купців	2	1,04
Молдавських виходців	2	1,04
Невідомих	12	6,22
	193	100

З цієї таблиці видно, що не менше половини цехових було з сторонніх людей, не киян.

Єднаючи цех, як водилося, вносили до братерської скриньки гроші (від 2-х до 15 карб.). Цей внесок був обов'язковий, але були й такі рибалки, що єднали більш ґрунтовно, як говорилося: з куницею, [3] оксамитом, [4] почесткою й кануном: [5] «настояще учинилъ, Богу и братіи поклонился» (1768 р.).

Це все обіцялося, вписувалося до книг, але не все відразу вносилося; що все буде виконано, ручався хтось з гідних віри рибалок. Але й це не помагало. Що-року під час підрахунку грошей великі суми зоставалися «недоправки за поєднання» й за канунниками. На початку XIX в. ці недоправки зникають чи може їх перестають записувати. [6]

Самого внеску за поєднання до братерської скриньки зараз вносилося тільки коло третини (1789—1795 рр.). Але бували роки (1792), коли внесено було менше 17%. Чи всі виплачували решту грошей, невідомо. Дуже рідко зустрічаються записи, що той, хто поєднав цех, віддав останню частину (4—5 записів на початку XIX в.). Гроші за

[1] 1788 р. цех заплатив 70 карб. за «безвѣстно изшедшихъ»; 1794 р.—86 карб. 35 к.; 1795 р.—176 карб. 52 к.

[2] Мабуть тут вписані ще не всі ті, що поєднали цех: по двох вписних книжках числа не завжди збігаються,

[3] Мабуть гроші за землю, якою користувався цех.

[4] Мабуть гроші за корогву, або сукно.

[5] Той, що єднав, мав улаштувати цеховий канун, а гроші за нього віддати у цех

[6] Ці недоправки за поєднання й за канунниками записані майже завжди разом з грошима, що роздавалися по обліках, себ-то випозиченими грішми; 1771 р. на 2-х канунниках недоправки—13 карб.; на одному—1 крб. 24 к. Дивись таблиці прибутків при кінці.

поєднання були незначна частина прибутків, головна частина була гроші за найом двора й крамниць. Але й був ще досить великий прибуток—це з позичкових грошей. З прибутків цех збирав чималі гроші й, як видно, не завжди міг, або краще—вмів їх використовувати—завжди в цехові був мертвий капітал; частину цього капіталу цех позичав на 10%.[1] І цей капітал побільшувався, хоча двір і взагалі нерухоме майно потрібувало завжди ремонту, і на його витрачувалось досить грошей (дивись таблиці прибутків і видатків при кінці).

При самому кінці XVIII в. цеховий двір рибальський мав такий вигляд. Цей двір був обведений навкруги барканом з планиць, з воротами, що замикалися залізними засувами й колодкою, на залізних п'ятках. Увесь двір був вимощений дерев'яним помостом з пластин, який був недешева річ.[2] Перед цеховим ґанком був окремий дощатий місток. У дворі стояли корита для риби, від яких зроблені були ринви, щоб спускати воду; також були ясла для коней, що привозили рибу. Будинки всі були криті драниною. Цехова хата була рублена, на помості, знадвору мазана, з ґанком, що виходив у двір. Вікна скляні, двері й віконниці на залізних завісах; віконниці були з прогоничами, які всувались у дірочки, що були зроблені в стінках, а для дірочок були затички, щоб не тягло звідтіль. У цеховій хаті знаходилася цехова горниця, найпочесніше місце, де заборонялося лаятися й сваритися, і навіть той, хто стукнув кулаком по столі в цій горниці, мав платити пеню. На її прикрашення було видано багато грошей і праці: стеля була побілена, стіни оббиті шпалерами, поміст помальований, груба із зелених кахоль, до яких додані були кахлі «борщевого» кольору. У цій горниці зберігалась найцінніша цехова річ—цехова гордість—корогва. У рибальському цехові 1791 р. справлена була нова корогва; грошей на неї не шкодували. Вона була з зеленого штофу, посередині якого був чотирьохкутник із жовтого штофу; навкруги вона була обкладена лиштвою з сукна й обшита шнуром. Кравець пошив її за два карб., сницар зробив древко за 70 коп., а іконописний майстер Кирило Атаманович розмалював її, за що дістав 55 карб. Крім корогви було ще зроблено дерев'яного хреста й дві копії, що носилися в урочистих випадках разом з корогвою. Це все коштувало 95 карб. 38 коп.

У цеховій горниці ще переховувалися: книжки, цехова печатка (що за неї дали були 35 к. 1789 р.), сукно цехове, посуд,[3] 3 мосяжевих лихтарі, що під час церемонії теж їх ношено було. Щоб важити рибу був безмен (1791 р. дали були за нього 60 к.). У дворі

---

[1] Дивись таблиці видатків та прибутків рибальського цеху при кінці.

[2] За саму деревню та обробку її дали 168 карб. 36 к. (1790 р.). Купували для цього на Дніпрі пліт з колод, які й обробляли потім для цього будування (про це буде далі).

[3] Крім череп'яного посуду був теж циновий (куплений в 1775 р.): великих полумисків—6, тарілок нових 15 та ин. Ще 6 срібних чарок з дарованим срібним корцем.

цеховому був ще шинок, рублений на помості, з зеленою кахлевою грубкою, з окованими віконницями й дверима; під одним дахом з шинком була кухня з білою кахлевою піччю. На даху стояли дві дерев'яних драбини, на випадок пожежі. Необхідну для зберігання риби льодовню поставлено було по-господарському: рублена, з вікном, яма була вимощена пластинами; коло дверей був ґанок. Було ще два льохи, один під повіткою, другий насипний, походний. Ще були у дворі «каморки»—крамнички для продажу риби, з підшоп'ям, шопа на помості, захід під повіткою.

У дворі окремо стояла велика хата—свічарня, де робили свічки; як у всіх хатах, мабуть сіни її ділилися на дві половини—горницю і кухню; в горниці була груба з білих кахоль, в кухні груба і піч теж з білих кахоль; коло свічарні були дві крамнички для продажу свічок. У свічарні жила свічарниця, якій замовляли ставники й свічки з купованого воску.

Усі хати виходили через ґанки у двір, а з крамнички виходили вікна на вулицю, через які вони торгували. Улиця перед двором теж була вимощена мостом. Всі крамнички були оковані залізом, а де-які мали щити, що ними закривали на ніч стіни з вулиці.

Крім цього головного двора цехового було ще куплено (1768 р.) другий двір за 500 карб. й поставлено там хати за 218 карб. 45 коп. Було ще поставлено дві хати з кухнею (1799 р.). Щоб будувати хати, треба було насамперед взяти дозвіл, так званий білет; за дозволом ходили спочатку до пристава і, як годиться, односили йому хліба й риби на 20 к.; потім до міського шафаря теж з хлібом і рибою; канцеляристові за те, що написав білет, давали 15 к. А за майстрами, яких треба було для будування хати, зверталися до маклера, якому теж однесли хліба й риби на 20 к.

У той час, як клопоталися про білет, заготовляли й деревню: дуби на підвалини, лати, латвини, вильчики, крокви, обаполки, драньВсе це складалося у дворі. Самий зруб на хату заготовляли на березі: на Дніпрі, вище Подолу, купили пліт, що мав колод зо сто, спустили його до Хрещатика й тут викотили на беріг; робота у воді, хоч і літом, була важка, й коли вона скінчилася, то робітникам дали на могорич 40 карб., що траплялося дуже рідко, зайвими грішми не кидалися, за що договорилися, то те й одержували. Тут же на березі чекали тертичники з пилками-тертицями, й зараз же прийнялися за роботу—розрізувати колоди на пластини. Рахували від шнура; за кожний шнур від 15 до 18 к. Готові пластини звозили у двір. Не забували й трісок, які теж везли у двір. Коли ця праця ще йшла на березі, у дворі насипали землю під хату. Нарешті, майже через два роки (1791) хати було поставлено й тоді покликали ганчарів: для груб і печей було привезено 1200 штук паленої цегли, 1800 непаленої, посадки 20 штук, 270 штук кахоль зелених, води, глини, піску—64 вози. Ганчарі склали груби, печі й коміни. Коваль оббив двері й віконниці залізом, на що пішло 2 п. 5 ф. заліза. У такому стані хати стояли й сохли й тільки весною 1792 р. глинкували ці хати,

на що пішло 15 возів глини. Потім помазали крейдою—пішло 1 пуд. Нарешті ганчар склеп засклепив, і хати були готові. [1]

Крім тих крамничок, що були в головному цеховому дворі, було ще 9 крамничок, за кожну цех брав по 15 карб. на рік (1788 і далі); були вони по-за двором на міській землі, за яку платив цех кунічних 5 карб. 40 к. Ще щось цехове стояло на землі соборно-успенській, за яку цех платив по 2 карб. за рік. Як було сказано, цех мав сажавку для живої риби, її було обведено кодолою, й її можна було поділяти линвою, плетеною з лози, на частини для розподілу риби. [2]

Таке нерухоме майно склалося потроху від 1788 р. до 1802 р.; що-року влітку або щось будували, або направляли, й нарешті це все мало такий вигляд, як тут описано. Більша частина прибутку за те, що наймалося з майна (двір, крамнички), йшло на підтримання цього-ж майна, або на придбання нового.

Адже-ж старовинна, основна мета цехового двору був не прибуток. Цеховий двір мав бути центром цехового життя, осередком, де мала збиратися вся цехова братія, щоб обміркувати свої справи. У рибальському цехові це значіння цехового двору мало ще більшу вагу, як по инших цехах. Ті рибалки, що майже все своє життя проводили на берегах Дніпра, в де-які призначені дні, або коли їх закликали, кидали свої рибальські справи й з'являлися в цеховій горниці, щоб прийняти участь у цехових справах, довідатися, як ведеться господарство цехове, або послухати де-що й про суспільне життя.

Таким днем було 7/I, або трохи пізніше; тоді вся братія мусіла зібратися в цеховій горниці. Це був день, коли починався цеховий рік, коли по стародавньому цеховому звичаю збиралися цехмістр із своїми товаришами, ключником і всією братією. Перед ними стояло важливе завдання: обрати дорічного цехмістра, його товаришів і ключника. Новообраний цехмістр зараз же приступав до своїх обов'язків, після того як старий цехмістр із товаришами й ключником і з знатними братчиками (це звичайно, бувші цехмістри), за допомогою міського шафаря підрахували були тогорічні гроші; новообраний цехмістр із своїм ключником приймали готові гроші, обліки й недоправки. Як видно, рибальській старшині було дуже нелегко—здебільшого вони всі були неписьменні: в 1767 р. з 15 чоловіка, що вміли рахувати, тільки міський шафар Андрій Прилуцький та цехмістр Семен Шереметєв були письменні. Не вважаючи на накази магістрату (1803 р.) обирати цехмістрів тільки письменних, що не

---

[1] Вирахувати, скільки коштувало поставити ці дві хати, важко тому, що деревню на хати мабуть купувалося заздалегідь і скільки саме пішло—не видно—безперестанку купується ріжне дерево, а на що саме, не видно. Без деревні на хати приблизно витратили 150 карб. Таку роботу, як глинкування та обмазування, робили поденники.

[2] Коли копали сажавку (1791 р.), за щось було внесено до міської скарбниці 22 карб. 60 к.: ці гроші було заплачено або за право копання, або за міську землю, на якій копали сажавку.

п ють і не шинкують горілкою, 1805-го року і 1807 р. бачимо в рибальському цеху неписьменних цехмістрів, та не рідко це бувало й по инших цехах—ніде було взяти письменних людей. Але хоч і не письменні люди, вони вміли добре рахувати, і рахунки завжди сходилися.[1] Писаря не обирали, а наймали за гроші. У рибальському цеху немає відомостей про писаря: записує або сам цехмістр, або инший (початок XIX в., маклер Ничипор Дибаленко).[2] Писання особливо побільшало з 1801 р. Цехові треба було мати такі книжки: для запису «старих» майстрів, себ-то тих, що виконували всі обов'язки цеху, а головне добре розумілися «в рибальському промислі, або рибальському искустві». Такі книжки було заведено в двох примірниках: в одній записувалося по роках єднання й у другій по алфавиту ймення тих же самих майстрів. Була ще книга для запису тих, хто платив пеню. Був «журнал о выдачѣ свидѣтельств на покормѣжную». Були само собою і прибутково-видаткові книжки. Крім цих постійних записів приходилося часто відписуватися на ріжні запроси магістрату. Иноді в магістраті збиралися всі цехмістри, і їм читалося наказа, але пізніше всі ці накази розсилалося по цехах, де цехмістр мав зібрати всіх майстрів і прочитати їм наказ.

Але повернемося до виборів цехової старшини. Цехмістр, ключник і товариші обиралися на рік.

Коли цехмістр із ключником приймали гроші, то разом їм передавалося й ключі від скриньки, один цехмістрові, другий ключникові[3]. Коли цехмістр добре вів свою справу, то иноді його обирали й надалі. Так, Заволока був підряд 3 роки (1769—1771) і пізніше ще один рік (1782). Цехмістр Кирило Щербаль теж був три роки (1775, 1776 і 1780). За ключництво вносили 10—15 карб., здається, вносили ті, що хотіли, щоб їх обрали на ключника.

Ці виборні посади були почесні й платні за свою працю не одержували, але братія мусіла їх шанувати й на сходках не перечити їм.[4] Один з товаришів цехмістра (їх було два) на початку року одержував від цехмістра 20 карб. (1788, 89) і 50 карб. (1794) на дрібні витрати; справоздання за ці гроші немає. Дві посади у цеху були платні, це маклер—«посредникъ по отыскиванію работы», що помагав і тим, кому треба було щось зробити, й тим, що сами шукали роботи. Так з'ясовано його обов'язки у законі 1801 р. про ремеслові правління. Це посада, що обов'язково мала бути в цеху по наказу магістрата, але оскільки маклер був потрібний цехові—з наших матеріялів не видно. Мав він на рік 12 карб. (1788), 20 карб. (1795) і 30 карб. (1802).

---

[1] Тільки одного разу в ганчарському цеху записано, що бракувало 1 карб. (1783 р.).

[2] У ганчарському цеху найняли писаря, але він не подобався братії й йому за один раз дали 50 к., а цехмістр мусів шукати иншого (1792).

[3] У різницькому цеху старий цехмістр давав новообраному за ключ 1 карб., також і ключник давав за ключ новообраному 50 к. (1802).

[4] За погане поводження виборного з цехової старшини лишалося права обрання надалі.

Постійну платню ще мав «молодший», який зветься ще й «розсильним», назва, що з'ясовує його обов'язки. Платня йому була 11 карб. (1788—97).

Ця сходка для рахунків була ділова, й коли бувала закуска, то скромна, тільки коли рахунки продовжувалися дуже довго і не на самих виборах. Слідуюча постійна сходка була в прощальну суботу (перед масницею), так звана «прощальна сходка»—це були поминки померщої братії. У цехову хату запрохували священика, що правив там парастас. Витрачали на це 50 карб. (1795), 28 карб. (1796), 14 карб. 50 коп. (1802).

На великдень братія сходилася в цеховій хаті похристосуватися. На святу неділю купували клечення й трави, щоб прибрати цехову горницю. 9-го травня від Миколи Доброго приходив священик з хрестом. На Петра й Павла знову поминали померщу братію й бенкетували. Гроші на обід витрачали такі: 32 карб. 30 к. (1795), 30 карб. 64 к. (1796), 15 карб. 60 к. (1788), 25 карб. 65 к. (1802). Перед цим обідом теж правили парастас. На другий день після бенкету головні розпорядчики все приводили до порядку, а разом похмілялися.

I/VIII—найбільш урочистий день для всіх цехів—була маковейська церемонія. Після церемонії заходили до цехової хати відпочити, а разом випити, але на це не витрачали ні багато часу, ні грошей (2 карб.—1791 р., 64 к.—1794 р.)—бувало вже пізно.

На різдвяних святках заходили иноді кілька разів до цехового двору вітати зі святками один одного, разом випивали, але це не мало урочистого характеру.

Нарешті хрещенська церемонія; останній раз за рік збиралася братія після церемонії закусити й випити, священики приходили зі святою водою. А на другий день наступав новий цеховий рік.

Крім цих постійно зазначених сходок бували ще випадки, коли вся братія мала бути присутня на похороні хоч свого братчика, хоч зі сторонніх, але тоді, коли цех приймав участь в похороні. Також на сходках, коли вирішувалося питання, важливі для всіх, господарські справи, коли читалося наказа магістрата, «судили суд» над кимось з братчиків. Такі сходки звалися повними і постанови виносили від імени всієї братії. Приходячи на таку повну сходку, кожний братчик мав дати кілька копійок «збірних шагів» до скриньки братерської. Рідкі були випадки, коли улаштовували бенкета, не призначеного для цього часу; так, 1802 р. був урочистий обід, на зразок зазначених, випадково на Стрітення.

Дрібні непорозуміння поміж рибалками розбирав сам цех і накладав кару, яка була звичайно грошова. Коли хто з рибалок із справою, що її мав право судити цех, себ-то не кримінальною, звертався, минаючи цех, до магістрату, то це була образа цехові in corpore. Цех розбирав такі справи: невиконання громадських обов'язків, нечемне поводження, неправильна торгівля, невиконання цехових чи магістратських постанов. Коли справи були важливі — сходки були повні, себ-то всі братчики мали бути присутні.

Чим далі, тим більша ставала залежність цеху від магістрату й треба було вміло підтримувати добрі відношення з ним. Цей обов'язок лежав на цехмістрові та його товаришах. Як тільки було обрано дорічного цехмістра, то він разом із старим ішов до війта об'явитися; звичайно несли хліб та пожиток свого ремесла—рибу, яку купували у когось із братчиків за цехові гроші (1788 і пізніше). По стародавньому звичаю на Великдень і Різдво цехмістр із товаришами також ходили з ральцем до «магістратських панов», на ралець несли хліб і рибу, а на Великдень ще й писанки, щоб христосуватися з панами.[1] Пізніше, як завелася поліція, то носили на ралець хліба й риби й часному приставу (60 к.—1802). Бували й несподівані випадки, коли треба було виявити свою пошану, напр., приїхали магістратські пани: Лакерда й Радзицький з Петербургу—треба було їх з приїздом привітати хлібом-сіллю і рибою, а разом і почуть, що вони привезли новенького[2] (1791 р.). Або війта зробили колезьким асесором—теж треба було вітати хлібом і рибою (1792). Так уже завелося, що при всіх зносинах із магістратськими панами несли хліба й риби, ніби то добровільно. Але бували випадки, коли мабуть ця риба вимагалася: на богоявленську церемонію однесли кухмістрові військового губернатора риби, на що «пропало», як говорить цеховий літописець, цехових грошей аж 7 карб. 40 к. (1797 р.). Тим більш приходилося щось нести, коли йшли з проханням до магістрату; але очевидно у рибальської старшини цехової все йшло рівно з цього боку й тільки одного разу записано, що ходили до магістрату з проханням, щоб удержали подушне за перевозників, і однесли хліба й риби на 50 к. (1802).

Рибальський цех не забував стародавнього звичаю цехового: про те, щоб «свѣча въ церквѣ божой горѣла». Одним з перших видатків при початку року була покупка воску; купували пудів з півтора, а то й два; свічарниця тут же, у свічарні, у цеховому дворі сукала з нього свічки, за сукання платили від 1 ф. воску.[3]

«Про души померших братівъ» своїх цех дуже клопотався, це була головна основа, на якій підтримувався звязок із релігією й церквою, як не брати на увагу тих ставників, що віддавалося церквам. Але як ставники робилося головним чином за-для пихи цехової, так і поминання виливалося у форми щедрих поминальних обідів для братії. Ще крім цього цех мав свій синодик у якійсь церкві, до якого купувалося свічки й по ньому поминалася братія, коли це належало по церковному календарю.

Так і йшло життя у другій половині XVIII р. і на початку XIX в. у рибальському цеху на Київоподолі. Метою існування цеха здавалося цехові господарство та поширення цехового нерухомого майна. Цехова братія, що завідувала цим господарством, не задовольнялась

---

[1] Писанки купували; були жінки, що спеціяльно готували на продаж писанки. Витрачали на ралець 5 карб. 27 к. (1791), 8 карб. (1802).

[2] Витратили 2 карб. 80 к.

[3] Ціни дивись таблицю.

тим, що є, і намічала такі плани: 1800 р. на повній сходці вирішили розкидати свічарню і дві крамнички біля неї «занегодностью»,[1] на її місці поставити нову цехову хату, де була-б цехова горниця, на кам'янім фундаменті, а стару цехову хату наймати для прибутку. Гроші на нову хату вирішено брати з тих, що цех одержує за двір, а недостачу позичити й віддавати частинами разом із відсотками з тих же дворових грошей.

Може замисли були дуже широкі, а може й люди вже не ті стояли на чолі цеху, але тут відразу цю справу спіткали невдачі, яких раніш ми не бачили у цьому цеху. Замісць того, щоб купувати цеглу там, де завжди її купували—коло Либеди, бо та либедська цегла славилася по всьому Київі,—знайшовся міщанин, на прізвище Хрюха, що запевнив цехову старшину, що його цегла краще либедської й обіцявся поставити її з весни (1806 р.),[2] але й літо кінчалося, а цегли не було й прийшлося йти позиватися до магістрату. Ця справа нарешті вирішилася. Цехові пасувалась більша неприємність. Цех, як це й було вирішено, позичив 1000 карб. у купця Могильовця 1806 р., але віддавати не було чим: з 1806 р., як говорилося, прибутки з цехового нерухомого майна мали поступати до міських прибутків у комітет цивільний. Цехова старшина почала клопотатися перед магістратом і цивільним губернатором і нарешті одержала дозвіл, що гроші Могильовцеві було виплачено з міських прибутків, і цехову хату нарешті, здається, було збудовано, але господарча діяльність цеху в тих формах, що тут описано, мала припинитися тепер, коли не можна було одержувати прибутків з нерухомого майна, або мусіла прийняти нові форми.

Різницький цех на Київоподолі 1800—1806 рр.

Від братчиків, що вступали до різницького цеху, не вимагалося ніяких фахових знаннів; хіба тільки вміння заколоти ялівку, або кабана, але який справжній господар не вмів цього зробити? Майстри цього цеху не ремесло робили, а займалися торгівлею; і щоб належати до цього цеху з користю для себе й могти виконувати обов'язки що до цеху, треба було мати комерційні здібності, вміло купити худобу і вчасно зарізати її. Ці майстри,—як вони звалися по аналогії з братчиками инших цехів,—об'єднувалися в цех, щоб мати в своїх руках торгівлю худобою, шкірами та м'ясом.

Маючи монополію на такі необхідні предмети, київський різницький цех при кінці XVIII в. і на початку XIX в. був один із заможніших цехів на Київоподолі.

На обов'язку цеху лежало слідкувати за виконанням санітарних правил. З давніх часів, оберігаючися пошестів, забороняли «лупити мертвечину» і навіть «доторкатися до всяких нечистот», себ-то па-

[1] А може й того, що мало приносила прибутку.
[2] По 10 карб. з 1000 з доставкою і взяв 400 карб. завдатку.

дали.[1] За таку провинність неслухняного могли віддалити від цеху. У такому великому місті, як Київ, дуже важливо було так розподіляти різання худоби, щоб не залишалося зайвого, непроданого м'яса. Для цього цех вимагав, щоб кожний, хто б'є худобу, повідомляв цехмістра, який і регулював кількість битої худоби. Особливо це важливо було влітку. Хто не слухався, платив 2 карб. пені. Ця постанова була підтверджена на Київоподолі 1804 р. Безперечно, що такий розпорядок був і до постанови 1804 р. Мати відомості про всяку вбиту худобу цехмістрові необхідно було не тільки для регулювання кількости м'яса на ринку, але й для того, щоб збирати мито від кожної голови різаної худоби—поголовне.[2] Різали худобу на цехових бойнях, але це було необов'язково. Різницький цеховий рік поділялося на частини—по м'ясницях, коли різали худобу: великодні м'ясниці, петрівські, успенські і різдвяні. У піст звичайно худоби не різалося.

Братчики цеху мали право не тільки купувати й різати худобу, але й продавати м'ясо й шкіри. Коли-б хто зі сторонніх взявся за це, то платив пеню до $1^1/_2$ карб. (1800 р.).

На обов'язку цеху лежало ще й слідкування за тим, щоб м'ясо продавалося свіже; в ці обов'язки цеху на початку XIX в. магістрат почав втручатися, вимагаючи, щоб ті різники що продавали недобре м'ясо, присилалися до нього для накладання кари (1804 р.).

Цей цех мав своє спеціяльне нерухоме майно—бойні, а разом з бойнями й загони для худоби. За чистоту боєнь звичайно відповідав цех; головна чистка провадилася на-весні, під час великого посту. Купували мітли, лопати, мели й чистили бойні й загони, що тепер стояли порожні, щоб гній не пропадав, недалеко від боєнь мали свій город, куди й вивозили гній. На цю чистку витрачалися невеликі гроші: з поденщиками до $1^1/_2$ карб. (1802 р.). Необхідна для збереження м'яса льодовня набивалася в січні або лютому. Наймалися льодобої, що набивали на Дніпрі льоду, привозили до льодовні й накладали льодовню льодом, який закривали соломою. На набивку витрачали до 4 карб. 50 коп. (1802 р.).[3]

Як було сказано, різницький цех мав свої відділи, в яких головували старшини. Для різницького цеху ці відділи були необхідні на територіяльній підставі, не можна було, особливо літом, возити м'яса для продажу з Подолу хоча-б на Печерськ. Даючи право своїм членам займатися такою вигідною торгівлею, як м'ясна, цех мав за це такі прибутки, яких инші цехи не мали: це було поголовне, про яке вже говорилося. Цей прибуток був постійний і чималий (139 карб. 89 к. 1803 р.).

Далі такий теж постійний прибуток—гроші за найми крамниць, де продавалося м'ясо: за 11 крамничок мали 163 карб. (по 15 карб.

---

[1] Книга різницького Глухівського цеху 1669 р.

[2] 1804 р. у Київі перейшло через різницький цех: сала яловичного—6.590 п., свиного—1.800 пудів, свинини—3.025 пудів, яловичини—48.000 пудів, шкір юхтових білих—1.600 пудів, чорних—1.800 пудів, підошов—5.000 пудів, яловичних—4.200 пудів.

[3] Де була льодовня—чи на бойнях, чи у дворі—не відомо.

за крамничку, за одну—13 карб., 1803 р.). Гроші за поєднання були не постійні й, здається, не великі (45 карбов. з 5 душ 1803 р.); давали по 2, 8, 10 карб. Ще були й випадкові прибутки: за сукно, себ-то участь у похороні, взагалі це теж був невеликий прибуток, приходило по 4, 6 карб. Але 1803 р. цей цех за погріб від Іванської одержав 300 карб. червінцями; звичайно це був рідкий випадок. Чи тут були особливі звязки родини Іванських з цим цехом, чи ці заможні люди були зацікавлені чомусь в участі цього цеху—не відомо. Ще була одна стаття прибутків уже иншого типу; цех позичав за відсотки цехові гроші: 1803 р. позичених грошей записано 4220 карб., довжників було 40, від 20 карб. до 200 карб. Відсотків за цей рік цех мав 179 карб. 50 коп. [1]

Різницький цех мав і видатки свої, своєрідні, яких не мали инші цехи. Всі цехи витрачали певні суми на ралець для магістрату, а пізніше й на поліцію, але це були не дуже великі суми, як ми бачили. З свого боку різницький цех розсилав магістратовим панам м'ясо у певні дні. М'ясо це брали у братчиків, яким платилося з цехових грошей. 1802 р. на цей ралець було витрачено 80 карб. 41 коп. Але цей обов'язок розсилати м'ясо не виключав звичайного ральця. Инші видатки звичайні, як і по инших цехах. [2] Для видатків що-місяця цехмістр видавав суму грошей ключнику, який і витрачав їх. [3]

Такий був бюджет цього заможного цеху при початку XIX віку. А що-ж він придбав собі за попереднє своє існування? Як і можна гадати, він мав чимале нерухоме майно.

Цеховий двір різницького цеху знаходився на Київоподолі, займав приблизно 660 кв. сажнів. В ньому стояли: цехова хата з ґанком, що виходив у двір проти воріт, вікнами хата стояла у переулок Ганицького, ворота були на Катериногрецький переулок. Кухня стояла окремо у дворі. Коло кухні була ще довга повітка й захід під повіткою. Частину садиби займав сад, на який звертали особливу увагу: щепили дерева, а на-весні зрізали гусінь щипцями, що їх купили були спеціяльно для цього. Двору цього нікому не віддавалося в найми, мабуть тут жив хтось із цехової старшини.

Крім цехового двору різницький цех мав ще нерухоме майно, про яке вже говорилося—бойні. Де вони саме знаходилися—невідомо, але мабуть за містом. Коло боєнь була мильня, де промивали шкіри. Бойні й мильня були досить складна будівля й підтримувати її коштувало дорого: постійно приходилося міняти то деревню, то містки, то ринви, то колоди.

---

[1] Як зразок сум, тут приведено скрізь 1803 р., бо записи цього року найповніші. Всього прибутку за цей рік цех мав—827 карб. 39 коп.

[2] Зразок видатків 1802 р.: платня—73 карб. 70 к., обіди й поминання—119 карб. 57 коп., на двір—84 карб 25 к., свічки—7 карб. 95 коп., на церкву—3 карб. 37 к., на панів—8 карб. 80 коп., усього з м'ясом, одісланим панам—378 карб. 5 коп.

[3] Мабуть ці витрати не всі записані, бо сума їх більша, як сума показаних видатків—за 1802 рік. Ключнику було дано: 25, 60, 30, 30, 115, 50, 35, 60, 50, 50, 19, 10 карб. на кожний місяць протягом року.

Ще різницькому цехові належали 11 крамниць в м'ясному ряді на базарі й рундуки, теж для продажу м'яса.

Різницький цех належав до такого промислового типу цехів, як і рибальський, але від рибалок все-ж таки вимагалося уміння ловити рибу, а від майстрів різницького цеху, як було сказано, не вимагалося ніяких знаннів. До того-ж торгівля таким потрібним предметом, як м'ясо, потрібувала багато людей і тому це був один з численних цехів на Київоподолі.

Ганчарський цех на Київоподолі 1783—1804 рр.

У другій половині XVIII в. на Київоподолі до ганчарського цеху мусіли належати всі ремісники, що мали діло з глиною: чи то ліпили кахлі, чи то робили цеглу, чи то складали печі.

Основна праця ганчарів, ліпка та опалювання горшків та кахоль, вимагає досить складного приладдя—спеціяльної печи, значить свого чи нанятого двору, де можна-б було скласти таку піч; ті майстри, що мали це необхідне приладдя, можна гадати, могли заробляти порівнюючи добре, бо ціни на кахлі були досить високі. [1]

Але за ці часи далеко не всі ганчарі цехові були остільки заможні, щоб мати свій двір, або хоч наймати чужий. 1786 р. рівно половина ганчарів мала можливість як слід робити своє ремесло: 29 ганчарів, коли всіх було 58; 27 мало свій власний двір, 2—наймало; [2] друга половина розподілялася так: 18 жило в робітниках, 1 майстер збожеволів і після 10 померших залишилися їх родини (3 вдови; після 2-х майстрів—дорослі сини й після решти—малолітні).

До 1794 р. кількість цехових майстрів ще зменшилася: свій двір мало тільки 26 чоловіка, в робітниках 11 чол. і 3 удови; в 1797 році обирало нового цехмістра 28 ганчарів.

Невідомо, чи ті майстри, що жили в робітниках, робили своє ремесло, чи якусь иншу працю; з того, що кількість їх зменшується, можна гадати, що вони потроху кидали своє ремесло й одбивалися від цеху. Заробляти так, щоб купити двір, вони не мали змоги. 1799 р. помер один ганчар безпотомно, і цех дуже клопотався, щоб двір його, що стояв на Гончарах і мав ганчарське приладдя, купив хтось з ганчарів; але такого не знайшлося, і двір купив сторонній чоловік за 65 карб.

Удови, а де-коли й жінки ганчарів, а то й сами ганчарі заробляли ще перекупом: купували горшки та инший череп'яний посуд у сторонніх не цехових ганчарів, що привозили були продавати їх до Київоподола. [3] Не цехові ганчарі не могли торгувати вроздріб у місті, а мусіли продавати огулом комусь з київподільських ганчарів, які вносили

---

[1] За білу кахлину треба було дати—1 коп., за зелену—$5^{1}/_{2}$ коп., за кахлину борщевого кольору трохи дорожче—8 коп. Що до иншого череп'яного посуду, то, здається, його купували у сторонніх ганчарів, як про це буде далі.

[2] 24 з них жило на Київоподолі, 3—на Сирці; 2 майстри мали по 2 учні, 1—робітника.

[3] Привозили зі Слободки, Обухова, Ржищева.

за це мито до скриньки цехової по 10 коп. з воза. Цехові ганчарі могли продавати горшки тільки у спеціяльно призначених місцях—ганчарних рядах. Але при кінці XVIII в. ці ряди, розраховані на певну кількість продавців, пустували й частина їх здавалася для худоби, що приганяли на Київоподіл на продаж.

Але була ще праця, що належала до фаху ганчарів і була пожиточна—складання та пересипка печей. Ця праця не потрібувала складного приладдя, добре оплачувалася, але вимагала фахових знаннів, більш складних, як опалювання горшків. Цех мав стежити, щоб складали печі ті ганчарі, що добре в цьому розумілися, і навіть видавалися атестати таким ганчарям, як цього вимагав магістрат (1799). Ганчар, поєднавши цех, але не довівши свого уміння складати печі, міг тільки опалювати горшки та кахлі. Але така була теорія, а життя показувало зовсім инше. Далеко не всі майстри, що складали печі, єднали ганчарський цех, а не те, що ще-б брали атестат від цеху. 1799 р. офіційно було зазначено 19 міщан инших цехів, що мали своїм фахом складання печей, вони не зверталась до ганчарського цеху. Можливо, що ремісників, які робили цю працю випадково, було й більше. Факт такої великої порівнюючи кількости печників фахівців по-за цехом, що офіційно зараховані й не ховаються, сам по собі вказує, як за ці часи ганчарський цех став безсилою економічно й морально організацією: належати до неї не давало навіть зовнішнього інтересу, а цех вже не міг примусити майстрів цього ремесла єднати ойго.

1799 р. цех звернувся до магістрату, щоб захистити свої права на монополію ганчарського ремесла, себ-то складання печей, бо що до опалювання горшків, то мабуть вигідніше було купувати їх у сільських ганчарів, як заводити піч для опалювання, і здається право на цю працю ніхто не перехоплював у ганчарського цеха. Які саме причини викликали занепад цього цеху—з наших матеріялів не ясно, може тут грало ролю, що захопили ганчарську працю ремісники таких сильних цехів, про які вже говорилося і з якими звичайно не під силу було боротися ганчарському цехові. У всякому разі навряд щоб магістрат своїм наказом, що підтверджував права на монополію ганчарів, міг тут допомогти. Ще раніш (1787 р.) ганчарський цех пробував брати десятину з нецехових ремісників, але це були рідкі випадки, і можна з певністю сказати, що майстри старіших згаданих цехів не платили нічогісінько такому занепалому цехові, як ганчарський.

Разом із зовнішнім занепаданням падала й унутрішня дисципліна в цеху, майстри переставали рахуватися з постановами цеху й виконувати свої обов'язки що до цеху. Але й сами майстри побачили, до чого має довести такий стан, і 1792 р. був складений і затверджений повною сходкою цілий регламент вчинків, які найчастіш траплялися, і як їх мали карати. Інтересно порівняти кари, що вживав цех в відношенню до своїх братчиків і за що саме — з такими-ж карами рибальського цеху; коли в рибальськім цеху найвища пеня була 50 к., то в ганчарському цеху було затверджено навіть кару на тілі. Перш на перш тут захищали честь цеху, яку мабуть ні во що не ставили

братчики; хто-б скаржився на цех, та ще без підстави, то такий підлягав карі на тілі, а саме 25 плетей. Той, хто-б говорив щось недобре про цех, платив 1 карб. 50 коп. пені. Далі зверталося велику увагу на поводження майстрів під час сходок, мабуть, поводження їх виходило по-за межі звичайности; за бійку під час сходки крім кари на тілі платили обидві сторони 50 к. і т. и. Зазначені вчинки ясно показують, яке було тепер поводження майстрів на сходках. Також карали досить високою пенею невиконання правил цехових що до прийняття учнів: коли майстер приймав учня без письменного документу, то платив 5 карб.

Не вважаючи на такий занепад цехової організації, і внутрішньо і зовнішньо, традиція цехова ще була досить міцна й все-ж таки життя цехове шло своїм звичайним шляхом. Цехове господарство і далі набувало грошей для своєї підтримки. Само собою, що це не було широке господарювання, ті бенкети, той бюджет, що мав рибальський цех, але й ганчарі купують навіть новий двір і ставлять нові хати (1793). Правда, на цю купівлю цехових грошей не вистачило і цех позичав у магістрата на облік і коли приходилося платити відсотки, то частенько грошей не було й приходилося просити відстрочки.

Дійсно, з грошима цеху приходилося скрутно; з усіх статтів прибутку найбільш давав двір (майже 60% всього прибутку 1787 р.), але він все й забирав на себе, як вже говорилося. Инші статті давали копійки. За дозвіл працювати вносили в цехову скриньку здебільшого по 1 карб.[1] (але нових майстрів вступало дуже мало, оскільки маємо про це відомості,—1787 р. ні одного, 1793 р.—2 чол.) За визволення хлопця платили 50 к., иноді 1 карб. (1787 р. ця стаття дала 2 карб.). Пенні гроші за 1787 р. – 4 карб. 70 к. За похорон—50 к. Гроші за похорон тільки й зустрічаються одного разу; участь в похороні такого занепалого цеху ніколо не цікавила. За пригон худоби у ганчарські ряди щоразу платили по 10 к. (1792 р.—20 к.).

Цеховий двір ганчарського цеху 1795—1800 р.р. мав такий вигляд. Стояв він коло стіни Київобратського манастиря. У дворі було дві хати й одна комора, і те і друге було крите дранню. Двері в хатах були на залізних завісах з клямками, замикалися на колодки; в кожній хаті було по два вікна із скляними оболонами й по дві круглі шибки; в коморі була одна скляна шибка. У цеховій кімнаті було 2 столи столових; один з них з 3-ма шухлядками, головний, на який під час сходок клалося зелене сукно (яке було куплено 1787 р. за 2 карб. 47½ к.—2¼ аршина), 4 ослони, 18 ікон, килим, зерцало, що справили 1787 р. Крім цього тут же переховувалася корогва. На столі стояли: дзвінок, ножиці, каламар, печатка, щоти, пісочниця. Ще в кімнаті стояла велика скриня з паперами, де переховувалися 2 книжки прибутково-видаткові, «городовое положеніе», книга підмастерська вписна, книга «о столпових» внесках, книга «журнал о жалобах биваючих», книга о пенних грошах, книга стара 1776 р., «випис из магистрата на купленные гончарским цехом у Лапкевича дома», «росписка Лапке-

---

[1] Цей запис дуже характерний, вже не згадується про поєднання цеху

вича о полученіи денег», «прошеніе о домѣ купленномъ у Лапкевича въ управу благочинія».

У цеховій коморі переховувалася широка скриня, де знаходилися 2 сукна, старе й нове, ставник, мари, провідних свічок — 8, смолоскипів—2 (1800 р. провідних свічок уже не було, але 6 смолоскипів). Обидві скрині замикалися на колодки.

У дворі було ще 3 крамнички, одна виходила на дорогу (вулицю) з лядою на залізних завісах із защіпкою, якою зачинялося на ніч віконце, через яке продавали горшки. При вході у двір були ворота на залізних п'ятках і 2 хвіртки з клямками й засувками.

Цей двір ганчарі винаймали увесь, крім цехової горниці для сходок та комори, де переховувалися цехові речі. 1795 р. двір був нанятий за 75 карб. міщанину Іванову, з умовою охайно утримувати двір, а коли-б той погорів, то мав заплатити цехові. Цех же мав з свого боку поставити льох для варива і переложити поміст у хаті.

Крім двора ганчарський цех мав свої ряди на базарі, для продажу горшків: про ці ряди вже говорилося.

Не дивно, що такому убогому цехові приходилося запобігати ласки у магістрата й частенько носити хліба на ралець. Але цікаво, що ганчарі наче соромляться нести вироби свого ремесла, як це було заведено по цехах, мабуть полив'яний посуд мали за дуже мізерний ралець, і дуже рідко коли несли його панам.

У житті цього цеха ми зустрічаємося з подіями, яких не бачили були по попередніх цехах, що розглядали їх, а саме з довгим судовими позвами. Цехова старшина наче веде ці справи енергійно, але може не має досить грошей, щоб швидко посунути їх.

Так не пощастило (а може не було досить грошей своєчасно) цехові, коли він купував був двір у старої Лапкевички. Очевидно ця справа була дуже важлива для цеха й цеховий літописець — писар (цей цех договорював писаря на рік за 5 карб.) докладно описав всі пригоди, що були скоїлися за цей час.

Справа почалася 1783 р. у перших числах вересня. Спочатку все йшло гаразд; почули, що стара Лапкевичка продає двір, цехмістр з одним з товаришів пішли довідатися, чи так воно; звичайно понесли хліба, Лапкевичка погодилася на продаж. Маючи згоду Лапкевички, цехмістр з товаришем пішли з хлібом до магістрата за дозволом на купівлю. Після кількох завітань до Лапкевички все було вирішено, що до платні й инших умов; стільки грошей, щоб заплатити за двір, цех не мав, і знову пішли до магістрата позичати грошей, там обіцяли позичити, але на облік; на другий день писали облік, звичайно, для цього запросили якогось канцеляристу і з обліком і хлібом пішли до війта. Закінчивши цю справу, знову ішли до Лапкевички, пропонуючи, або щоб вона взяла гроші, або щоб зробити писану умову; грошей Лапкевичка поки що не захотіла взяти; нарешті добре випили й розійшлися по домах. 13/IX записали писану умову з Лапкевичкою при її синові Івані Іллічеві, дали завдатку 1 карб. й випили могоричу на 55 коп. Коли тут все було налагоджено, зараз же почали клопо-

. татися про те, щоб ставити хати; ходили до управи благочинія за дозволом з хлібом, далі до архітектора, теж з ральцем у 20 к.; архітектор жив десь далеко, наймали візника за 20 к.; чогось архітектор відразу не погодився оглянути двір, прийшлося ще до нього ходити, може ралець був замалий; удруге їздили до нього й на ралець та на горілку витратили 2 карб., та на хліб 26 к.; отже-ж діло з архітектором не ладилося, прийшлося одвезти йому голову цукру за 4 карб. 32 к. Нарешті архітектор приїхав до цехового двора оглядати, де можна ставити хати; тут його почастували. Але тепер Лапкевичка уперлася і, коли їй принесено було гроші, не захотіла брати їх, ніби то ніякої згоди не було. Цехова старшина заклопоталася й після наради пішла до ратмана Барського за порадою, що його робити, звичайно з хлібом. Барський порадив звернутися до управи благочинія й попрохати розглянути діло з Лапкевичкою. Написати прохання до управи благочинія ніхто з своїх не взявся, пішли до канцеляристи Петра Вишневського, який склав прохання за 50 к. та ще хліба йому однесено; купили гербового паперу, і хлопець переписав начисто за 10 к. Час ішов, а справа не посувалася; однесли хліба часному приставові Басову, щоб він допоміг. Адже побачили, що своїми силами нічого не зробиш, і договорили повіреного, регістратора Левицького; однесли йому хліба на 5 к. та й то в борг—мабуть грошеві справи в цеху були в дуже скрутному становищі. А діло було передано до совісного суда. Прийшлося їздити на Печерськ, та совати на всі боки; було так, що за один раз роздали 8 карб. 39 к.; до посередника носили хліба. Вже й зима зайшла і 1784 р. почався. Звернулися до судового секретаря за допомогою у писанні, та й тут побачили, що треба мати свого чоловіка, договорили секретаря якогось, щоб все писав, що треба. І тільки в травні справа була вирішена на користь ганчарського цеху. Пішли дякувати посередника; повіреному за працю дали по договору 5 карб. А сторожу Пилипичу за допомогу однесли горнушок на 10 к. Всього витратили 28 карб. 41 к., наче й невеликі гроші, але мабуть і ці гроші трудно було роздобути ганчарському цехові.

З цим двором і надалі не пощастило ганчарському цехові: 1796 р. знову приточилася справа. Хоча цеховий літописець докладно її описує також, як і першу, але у чому саме вона полягала, не видно. Діло розбиралося спочатку в цивільному суді, а пізніше в совісному суді, з половини червня по половину жовтня. Цехмістр Самойло Товстошия, як видно, енергійна людина, посував справу скільки міг, не менше 16 разів побував він сам у цивільному суді, та разів 7 у совісному, що-разу їздили на візнику удвох або утрьох.

Справа була така, що Лапкевич міг у чомусь допомогти, здається він мав підписати знову кріпость на двір (стара Лапкевичка вже померла). Для цього його кілька разів запрошували у цеховий двір і частували, возили на свій кошт у цивільну палату й «ради його Лапкевича» купували «виправи», горілки, квасу, позичали гроші, хоч і невеличкі (20 к.); нарешті купили йому чоботи за 1 карб. 65 к., а як надійшли ім'янини дочки його Ганни (25 липня), то цеховий мо-

лодший Кондрат одніс хліба на 70 к. Коли Лапкевич підписав кріпость, то пішли до «Красного Трактира» й добре випили. Треба було не забувати й судових; що-разу, як бували у суді, треба було сунути то повітчику, то канцеляристам, або почастувати, або хліба віднести. Коли дізналися, що все виповнено, то дали Буяховичу (якомусь судовому) 17 карб. Тепер, як все скінчилося, зітхнули легко, і писар написав: «тут Лапкевич кончається». Всього на цю справу витратили 41 карб. 10 к.

Кравецький цех на Київоподолі 1792—1806 рр.

До кравецького цеху из Київоподолі на початку XIX в. належали всі майстри, що працювали голкою: хто шив чоловічу та жіночу одіж, або сорочки, або гаптував, шив в п'яльцях, себ-то вишивав, а разом і ті, що плели панчохи та рукавички. Пізніше (у 20-х роках) до цього цеху приєдналися жиди (здається 2), що шили рукавички із шкіри, замші та лайки.

Це був один з 4-х старіших київоподільських цехів, про які вже згадувалося. Здається ці цехи були й найбільш численні.[1] Ці цехи: шевський, кравецький, кушнірський та ткацький, мали королевські привілеї й пам'ятали, коли вони були єдиними цехами на Київоподолі, а тому ставили себе вище над иншими цехами і вміли боронити свої права. Не дивно братчики цих цехів, що складали печі, зовсім не бажали єднати такий захудалий цех, як ганчарський.

Вступати до кравецького цеху було багато охочих, але раніш треба було навчитися кравецького ремесла, а тому в цьому цеху, як і по инших виробничих цехах, розвинений був інститут учнів та підмайстрів, якого не потрібували цехи промислові, як рибальський та різницький.

До учнів цеху кравецького вступали хлопці та дівчата від 13 до17 рр. на 2, 3, 4, 5 років до якогось майстра. Один майстер мав і по кілька учнів. Мати учнів для майстра було дуже вигідно—це була майже дарова робоча сила. І поволі майстрів примушують чимсь відплачувати учням: платити за учня вступне й визволок, не тільки годувати, але й одягати учнів, навіть платити за останній рік,[2] платити подушне, а коли учень визволяється, то справити йому повну одіж: хлопцю свиту сукна фабричного синього, убрання, сорочку, пояс суконний, плетений, шапку сиву смушеву з вершком. Дівчині свиту суконну, сорочку, спідницю холста набойчатого, хустку набойчату, пояс суконний. Але рідко який учень мав все це від майстра; в од-

---

[1] На жаль, цифр не маємо, але з попсованого списку (1804 р.), скільки подушного кожний цех уплатив, можна зрозуміти, що найбільш численні цехи були шевський, кравецький, ткацький і кушнірський; далі йдуть: рибальський, різницький, ковальський, перепечайський, бондарський, серебряницький, іконописний та инші. Звичайно, що це лише приблизний порядок по числу майстрів.

[2] В бондарському цеху дозволялося по суботах учню робити на себе відра або дозволялося за весь час зробити собі 50 відер.

ному випадку майстер платив подушне, у другому платню за останній рік або справляв одіж. Всі умови вписувалися в книгу для учнів.[1]

Пізніше, в 1800-х роках, віддавали своїх дітей, а також кріпаків, щоб навчити якоїсь галузи ремесла кравецького, за платню від 10 карб. до 100 за навчання на протязі кількох років. Коли віддавали для навчання, то зазначали, чого хотіли навчити спеціяльно, наприклад, гаптувати, шити сорочки, плести рукавички, або шити рукавички; або навчити ремесла спеціяльно кравецького, шити жіночу одіж, чоловічу німецьку, або каптани та ряси, або одіж «малороссійського сорта». Кріпачок віддавали, щоб навчити шити в п'яльцях. Иноді умовлялись, щоб учня не примушували робити роботу по господарству, носити воду, то-що. Що до підмайстрів, то не маємо вказівок, на яких умовах вони працювали, тільки маємо де-кілька цифр: за 1802, 1803 і 1804 рр. в цеху кравецькому в майстри з підмайстрів було «произведено» 20 чолов. від 18 років до 30-ти.[2] Платили підмайстри, як записувалися до майстра, по 15 к. до цехової скриньки. Підмайстрам, що «производили» у майстрів, цех мав видавати свідоцтва, з дозволу магістрата.

Ясно, що такий численний цех такого потрібного ремесла мусів бути заможним. Відомості про нерухоме майно на жаль дуже бідні: кравецький цех мав двір, в якому були хати, які наймалися (71 карб.— 1792 р., 225 карб.—1805 р.): сума за найми збільшується—мабуть щось добудували; сінокос (105 карб. за нього платили 1792 р.), крамниці (одну наймав Іван Могильовець за 8 крб. в 1772 р.), пляц, що на ньому стояла хата майстра Григорія Довгого і він платив куничних 90 к. (1792).

Прибутки цей цех мав з звичайних цехових статтей.

Зразок прибутку за роки 1792 і 1793.

	(1792)			(1793)		
Учениче́ських	9	карб.	30 к.	11	карб.	25 к.
По мастерству	25	„		100	„	
Поєднання	50	„		—	—	
За нерухоме майно	184	„	20 к.	121	„	20 к.
Вписне	1	„	05 к.	—	—	
Похоронних	12	„		10	„	30 к.
%%	24	„	40 к.	43	„	40 к.
Пенні гроші	5	„	50 к.	5	„	20 к.
На корогву	—	—	—	20	„	
Усього	311	карб.	75 к.	302	карб.	95 к.

Майстри кравецькі вносили звичайно такі гроші до скриньки цехової: за молодчество (щоб не ходити молодшим), за ключничество (10 карб., щоб бути обраним у ключники), за зборчество (щоб не

[1] Такі умови були й у цехах ткацькому та бондарському. Бували її такі записи (про кріпачку): «в чім ходила, в тім і піде».

[2] За цей час у шевському цеху—42 підмайстри, по віку від 25 до 35 рок., у ковальському—15 підмайстрів, у ткацькому—8 підм., у ганчарськ.—1 підм., у цирул.—2 підм.

збирати подушне—10 карб.); по мастерству—на оксамит (60 к.), благословенних—(10 карб.), на корогву, «доброхотних даяній»—10 карб., «столповые»—10 карб.[1] Звичайно, ці гроші вносили не всі.

Де-які риси з життя окремих ремісників на Київоподолі 1800—1804 рр.

Ми бачили зразки цехових дворів; подивимося-ж, в якому оточенню жили окремі ремісники на Київоподолі на початку XIX в.

Часто хати їх стояли не на власній землі, а на міській або цеховій, за яку вони платили куничні. Хата стояла завжди так у дворі, що хід до неї був з двору, тільки иноді вікна виходили на вулицю. Хата ставилася з круглого смолового дерева, крита гонтом під залізним цвяхом, ділилася сінями на дві частини, з одного боку кімната з кахльовою грубкою, а з другого боку кухня з піччю теж з білих кахоль. У кімнаті було 3 вікон, що одчинялися, з білого скла; віконниці й двері були на залізних круччях з залізними засувами. Коло хати ще бувала комора. У заможних міщан у дворі бували ще льох, гинбар, льодовня.

У майстрів, що того потрібувало їх ремесло, були ще спеціяльні будинки: у ковалів—кузня, у ганчарів—піч для опалювання горшків у кухні, або в окремому будинкові.

Двір був обведений парканом з драни, з воротами і хвірткою із залізними засувами.

Такий двір заможного коваля з кузнею коштував 320 карб. (1804 р.). За стару саму хату треба було дати 100—150 карб.

Мебля у хаті була: столи, покриті цераткою, ослони, у заможних ліжко, на котрому виставлялася на показ гора подушок (до 16 шт., що нагадує недавніх київських міщан), на ліжкові ще були вишиті простирала, набойчата ковдра павіліон (1 карб.). У менш заможних ліжка не бували, а постіль з меншою кількістю подушок на полу і покрита була рядном.

У кутку висіли ікони на дерев'яних бляхах, иноді у срібних, або мідних оправах; над ними висіли рушники, шиті заполоччю; перед іконами висіла лямпа кришталева, або мідний лихтарик. Ще бувало й дзеркало на стінці. У кімнаті, а иноді у коморі стояли скрині, оковані залізом, де переховувався кращий одіж і посуд. У заможних міщан була для одіжу мальована дерев'яна шафа. На столі стояли лихтарі, щоб світитися увечері.

Посудом користувалися дуже ріжноманітним, залежно від заможности; були й такі міщане, що мали срібні тарілки та полумиски, бували й цинові, а то й дерев'яні та прості ганчарські череп'яні миски. Нерідко вживали ножі й виделки; були такі, що мали їх по 10 пар, вдерев'яних колодочках. Ложки згадуються тільки дерев'яні, чарки кришталеві; але напевно, що коли бували тарілки срібні, то тим

[1] За що саме вносили по мастерству, столпові і благословенні—не ясно.

більш чарки й ложки бували срібні. Пляшки кришталеві, чашки глиняні, як і лійка мабуть до чаю.

Посуд у кухні, щоб варити, був мідний—казанок (60 к.), або череп'яний—горщик; необхідні речі такі, як ухват, кочерга, чаплія, рогач. Для печення хліба: тісна діжа, макітра, крім того кадки, зрізки, дубові мірки, то-що.

Одіж по ціні й якості була дуже ріжноманітна.

Ціни, що ми маємо, зазначалися цеховою старшиною при описі майна після померших майстрів, а тому вони дуже довільні, а може ще й була тенденція їх понижати, або ці речі були старі; бо ціни здаються занизькі, особливо за чоловічу одіж.

Старий майстер та й ще заможний міг назбирати досить одежі; наприклад, старий перепечай мав (1804 р.): 3 свити суконних, зелених та синіх (по 2 карб. і 1 карб. 50 к.), 2 кафтани суконних (1 карб. 50 к., 1 карб.), 1 юпка суконна футорна—(1 карб. 70 к.), байбарак під сукном блакитним з чорного футра (1 карб.) і 20 сорочок (по 20 к.). Цей перепечай мав тільки шаблю під залізною оправою (1 карб.) й лядунку з мідною бляхою побіленою (1 карб.), а рушниці не мав. А у другого майстра була лише сама рушниця—70 к. Не дивно, що майстрам трудно було виконувати накази магістрату й бути на церемоніях з усім військовим припасом.

Що до жіночого плаття, то заможна майстриха мала таке: 4 шуби: одна під білим штофом з лисячою облямівкою на заячім футрі—15 карб., друга оливкового сукна на баранах рудих—3 карб., третя баракана синього на футрі заячім—1 карб. 50 к., четверта камлату синього—на зайцях—1 карб. 50 к., 2 шапки собольцевих з чорними оксамитними вершками—1 нова—1 карб. 50 к., 1 стара—20 к.; 2 халати, один з камлата синього, підшиті поли крашениною блакитною—70 к., нова—4 карб.; кунтиш сукна сталевого з вусами золотими, обшитий галуном—10 карб.; роброн штофу попілястого не шитий—5 карб.; мабуть майстриха захотіла мати найновітнішу сукню, але може на Київоподолі роброна ще й пошити не могли. Хусток шовкових—5 по 70 к.; бавовняних—5 по 50 к.; спідниць—2, сорочок—24 по 2 к. Намиста 5 рядків коралів з срібними ґудзиками—14 карб. Ця дженджуриха мала в своїй хаті дзеркало—40 к. і залізко кравецьке—25 к., щоб прасувати свої убори.

Як оплачувалася робота бондарського цеху майстрів в 1789—1802 рр. на Київоподолі.

	1789 р.	1802 р.
За вирізку шнура тертиці з колоди	14 карб. 18 к.	22 карб. 25 к.
За роботу баркана	20 карб. —	— „ — „
За починку мостків у дворі	10 карб. —	— „ — „
За роботу кімнати й даху	44 карб. 25 к.	— „ — „
За роботу мосту в усьому дворі	41 карб. 25 к.	— „ — „
За роботу 2-х нових хат з кухнею	70 карб. 10 к.	— „ — „
За роботу 8 крамничок	120 карб. —	— „ — „
За роботу 3-х крамничок	36 карб 50 к.	— „ — „
Бондареві за роботу великої ванни	1 карб. 75 к.	— „ — „

Бондареві, що зробив утулки в колоді . . . 2 карб. 60 к. — „ — „
За роботу 2-х корит . . . . 50 к. — „ — „
За роботу піддашшя . . . . 2 карб. 20 к. — „ — „
За роботу вікон у хаті . . . . 60 к. — „ — „
Поденному робітнику за тесельську роботу . 30 к. — „ — „

Як оплачувалася робота ганчаря в 1789—1802 рр.

За роботу 2-х печів і коменів 17 карб.
За підсипку 2-х печів і комена підвищ . . . . . . 10 карб. 60 к.
За підвищення комена . 2 „ 70 „
За пересипку груби . . 2 „ 50 „
„ „ „ . . 1 „ 50 „
За пересипку груби і печи 5 „ 55 к.
Хутрування груби . . . 30 „
Склеп засклепити . . . 15 „
Покришка череп'яна . . 1 „
Слоїк на 2 ф. череп'яний 4 „
Макітра . . . . . . 15 „

Як оплачувалася робота коваля 1789—1802 рр. на Києвоподолі.

За оковку дверей та віконниць за кожен 1 ф. заліза . . . . 7 к.
За розбивку штабки заліза . . . 50 „
За навіси й круччя до 2-х вікон 85 „
За виправку 600 цвяхів . . . . . 50 „

Поденна работа.

Звичайна . . 25 к.—30 к.—40 к.—45 к.
Куховарці за день . . . . 40 „
За роботу походного погреба . . . . . . 85 карб. 30 к.
За висипку на погреб . 15 „ 30
За висипку нових хат. . 2 „
За малювання та побілку кімнати . . 15 „ 20 „
За привіз 1000 дранин . 1 „
За привіз одного воза глини або води . . 10 к.—15 к.
За привіз з берега 100 пластин . . . . 5 карб.
За привіз колод з берега від колоди . . . . 10 к.
За привіз 1800 цегли[1] . 1 карб. 30 „
За привіз 270 кахоль . . . 15 к. 10 „

Ціни на ковальське приладдя 1804 р.

Міх ковальский (заживаний) . . 2 карб.
Ковадло . . . . 5 „
Великий вершляк . . 1 карб. або 85 к.
Маленький „ . . . . 50 „
Кліщі . . . . 20 „
Точило . . . . 20 „
Ковадло з рогом . . . . 3 карб.
Зеркамер великий . . . . 30 к.
Шрубштак . . . . 1 карб.
Пилка маленька . . . . 5 к.
Снейдез . . . . 50 „
Ножиці великі . . . . 1 карб.
Молоточок маленький . . . . . . 20 к.
Обценьки . . . . 20 „
Флянценьки . . . . 20 „
Пилка велика . . . . 52 „
Машина, що рушниці крутить . 1 карб.

Ціни на деревню 1789—1802 рр. на Києвоподолі.

Дошка . . . . . 25 к.—30 к.—50 к.
Брус смоловий . . . . 35 „
„ дубовий . . . . . 1 карб 65 „
Дуб на підвалину . . . 1 карб. 50 „
Колода . . . . . . 60 к., 1 карб. 16 „
Драниця . . . . 1 к.; 1 $1/2$ к
Пара кроков . . . . 15 к.; 25 „
Пара лат. . . . . 8 к., 11 „
Вікно до хати . . . . 90 „
Вальчиків 10 шт. . . . . 30 „

Ціни на де-які стравні речі 1789—1802 рр. на Києвоподолі.

Яловичного мяса 1 ф. . . . . 4 к.
Задок ягняти . . . . 25 „
Козля . . . . 50 „
Порібрина свиняча . . . . 75 „
Порося . . . . 40—50 „
Куриця . . . . 25 „
Ковбаса . . . . 35 „
Гуска . . . . 50 „
Щучини просоленої 1 ф. . . . . 6 „
Осетрини малосольної 1 ф. . . . 11 „
Тіоши 1 ф. . . . . 13 „
Ікри 1 ф. . . . . 25—30 „
Оселедець . . . . 1 „
Меду 1 ф. . . . . 10 „
Масла 1 ф. . . . . 14 „
Олії 1 кварта . . . . . 10—15—16 „
Оцту 1 кварта . . . . 4 „

---

[1] Мабуть від Либеди, бо Либедську цеглу малося за кращу.

Рижу 1 ф.	35 к.
Муки пшеничної 1 п.	40 „
Слив 1 ф.	5 „
Кавун	10 „
Диня	25 „
Цибулі вінок	25—30 „
Коромисло шаткованої капусти	30 „
Горілки 1 кварта	20 „
Відро горілки	1 карб. 60 к.—2 карб.
Меду питного 1 гарнець	20 к.
Волоського вина 1 пляшка	20 к.
Лимонової води 1 кварта	60 „
Пива гарнець	20 „
Кислощі	20 „
Коромисло бурякового квасу	15 „

Ціни на де-які господарські речі на Київоподолі 1789—1802 рр.

100 цвяхів	24 к.
100 сирої цегли	20 к.—30 „
100 паленої цегли	80 „
1 пуд заліза	1 карб.
Дроту 1 ф.	40 к.
Штаба заліза	90 „
Кодоли $1/_2$ пуда	80 „
Шибка	15 „
Лопата дерев'яна	6 к.—10 „
Мітла	$1^1/_2$ „
Дерев'яна ложка	2 „
Пляшка кришталева	$12^1/_2$ „
Шклянка	10 „
Глечик кришталевий	16 „
Сулія	6 „
Сито	6 „
Писанка	9 „
Воску 1 ф.	40 к.—50 к.—55 к.
За ссукання ставників і свічок з її свічарниці валом	$1^1/_4$ к.—5 к.

І віск і ссукання дорожчали: перші ціни 1789 р., останні—1802 р.

Ганчарський цех

Видатки. [1]	1783 р.		1787 р.		1792 р.		1793 р.		1794 р.		1796 р.		1799 р.	
	кр.	к.	кр.	к.	кр.	к.	кр.	к.	кр.	к.	кр.	к.	кр.	к.
На двір і взагалі на нерухоме майно. . .	—	—	26	92	—	—	146	81[2]	—	—	41	34	78	71
На ралець і взагалі як ходили до панів .	20	75	1	71	—	—	—	—	—	65	6	6	5	50
Поминання й поминальні почестки . .	—	—	6	79	1	4	7	9	—	24	1	64	16	19
На свічки і на міську кладовищ. церкву . .	7	17	7	84	—	—	5	8	—	—	—	—	—	—
Громадські обов'язки.	20	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	60
Платня	—	—	—	—	5	50	—	—	—	—	—	—	5	53
Решта, що залишилася з минулого року . .	25	17	24	28	—	—	—	—	—	—	—	—	2	14
Папір	—	—	1	80	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24
Судові справи . . .	28	41	—	—	—	—	—	—	—	—	41	10	—	—
Усього . .	66	83	44	98	6	54	158	98	—	89	90	14	107	91

[1] Відомості про видатки цеху ганчарського далеко не повні, але подаються для порівняння з видатками цеху рибальського.
$^0/_0{}^0/_0$ відношення за неповнотою відомостей не обчислено.
[2] Купили хату й двір.

Рибальський цех.

Прибутки.	1788 р.	1789 р.	1790 р.	1791 р.	1792 р.	1793 р.	1794 р.	1795 р.
За двір цеховий	80 кр.	120 кр.	135 кр.	135 кр.	170 кр.	170 кр.	199 кр.	200 кр.
За крамниці	60 кр.	60 кр.	60 кр. 50 к.	62 кр. 50 к.	62 кр. 50 к.	68 кр. 50 к.	64 кр. 50 к.	115 кр. 50 к.
%% відношення прибут. з нерухомого майна	58,94	60,60	66,14	63,64	68,40	70,36	70,43	71,00
Відсотки за позич. гроші	50 кр.	50 кр.	80 кр.	61 кр. 40 к.	56 кр. 90 к.	80 кр. 30 к.	74 кр. 80 к.	43 кр. 50 к.
%% відношення	21,00	17,00	26,90	19,97	18,30	25,15	20,54	18,00
Збірні шаги.	15 кр. 50 к.	20 кр. 50 к.	—	21 кр. 60 к.	27 кр. 75 к.	—	—	—
%% відношення	6,51	6,80	—	6,80	7,83	—	—	—
Гроші за поєднання	30 кр. 30 к.	41 кр. 50 к.	15 кр.	27 кр. 50 к.	21 кр. 50 к.	14 кр. 50 к.	29 кр 50 к.	80 кр.
%% відношення	12,82	13,83	5,08	9,00	6,22	4,47	8,00	10,00
Пенні гроші	1 кр. 80 к.	4 кр. 75 к.	5 кр.	4 кр. 85 к.	1 кр. 10 к.	—	5 кр.	5 кр.
%% відношення	0,79	1,60	1,68	1,53	0,33	—	1,23	1,00
Усього прибутку	237 кр. 60 к.	296 кр. 75 к.	295 кр. 50 к.	312 кр. 85 к.	339 кр. 25 к.	333 кр. 30 к.	372 кр. 80 к.	444 кр.
Недоправки і по обліках грошей віддані на відсотки	929 кр. 97 к.	918 кр. 70 к.	892 кр. 90 к.	—	332 кр.	—	—	—
Готова сума, що залишалася після видатків (мертвий капітал.) . .	250 кр. 50 к.	300 кр.	757 кр. 16 к.	569 кр. 78 к.	788 кр. 35 к.	863 кр. 82 к.	881 кр. 50 к.	—

Рибальський цех.

Видатки.	1788 р.	1789 р.	1790 р.	1791 р.	1792 р.	1793 р.	1794 р.	1795 р.	1796 р.
Будування й куничні гроші [1]	35 кр. 60 к.	113 кр 93 к.	202 кр. 55 к.	332 кр. 56 к	38 кр. 72 к.	316 кр. 48 к.	134 кр. 70 к.	525 кр. 70 к.	39 кр. 48 к.
% відношення	20,37	57,65	63,82	62.11	31,36	76,66	36,39	57,99	19,85
Платня [2]	23 кр.	43 кр.	33 кр.	43 кр.	44 кр.	45 кр.	75 кр.	67 кр.	56 кр.
% відношення	13,12	20,66	10,49	8,03	36,52	10,81	26,37	7,38	28,76
Свічі і на церкву [3]	37 кр. 25 к.	33 кр.	38 кр. 55 к.	42 кр. 57 к.	38 кр 40 к.	41 кр. 75 к.	47 кр. 40 к.	23 кр. 60 к.	25 кр. 40 к.
% відношення	20,74	15,86	12,14	7,95	31,76	10,16	12,87	5,92	12,87
Поминальні обіди й поминання [4]	9 кр. 50 к.	16 кр.	43 кр. 24 к.	16 кр. 30 к.	—	—	23 кр. 75 к.	82 кр. 70 к.	67 кр. 59 к.
% відношення	5,44	7,69	13,31	3,05	—	—	6,46	9,12	33,77
Папір, печатка, корогва [5]	50 к.	1 кр. 76 к.	—	95 кр. 38 к.	—	—	92 к.	1 кр.	—
% відношення	0,28	0,84	—	17,81	—	—	0,25	0,11	—
Громадянські обов'язки [6]	70 кр.	—	—	—	—	10 кр.	86 кр. 35 к.	176 кр. 52 к.	3 кр. 35 к.
% відношення	40,04	—	—	—	—	2,42	23,45	19,48	1,77
На ралець	—	30 к.	—	5 кр. 57 к.	—	—	—	—	7 кр. 32 к.
% відношення	—	0,14	—	1,04	—	—	—	—	3,76
Усього	174 кр. 85 к.	208 кр. 9 к.	317 кр. 34 к.	535 кр. 43 к.	121 кр. 12 к.	413 кр. 23 к.	368 кр. 12 к.	905 кр. 92 к.	199 кр. 14 к

[1] Гроші, що витрачено на будівлі, ремонт і взагалі на нерухоме майно.
[2] Сюди входять і гроші, що давали ключникові на дрібні видатки.
[3] Гроші на свічі й 5 карб. на міську Скавичну церкву.
[4] Гроші на поминання й обіди часто зазначено разом, тому вони й тут зазначені разом.
[5] 1791 р.—95 карб. 38 к.—на корогву.
[6] Це здебільшого подушне за безпотомне померлих і «ізбѣглых» майстрів.

Данило Щербаківський

ПЕРШИЙ ТЕАТРАЛЬНИЙ БУДИНОК У КИЇВІ І ЙОГО САДИБА

Хоча Київ тепер має в ріжних кінцях міста десятки театрів, все-ж зі словами «київський театр», «Театральна вулиця», «Театральна площа» у сучасного киянина, ба навіть і в київського старожила звичайно асоціюється будинок оперного театру, що стоїть на невеличкій площі, на розі Великої Володимирської й Фундуклїївської вулиць; позаду нього невеличка, в один квартал, «Театральна вулиця», що з'єднує Фундуклїївську вулицю з Великою Підвальною, і нарешті, «Театральна площа», де стоїть оперний театр і стояв раніш будинок старого оперного театру, що, проіснувавши на цьому місці 40 років,[1] згорів у 1896 році.

Але сотню років тому назад все це місце було лише великим загороднім пустирем, і при слові «театр» думка тодішнього киянина переносилася на початок теперішнього Хрещатика, де зараз площа Третього Інтернаціоналу, що раніш називалась «царською». Тут на місці европейського отелю й стояв перший київський театр, збудований на початку XIX століття.

Питання про те, який вигляд мав цей перший театральний будинок у Київі, становить інтерес як для історії архітектурного обличчя старого Київа, так і для історії київського театра і потрібує розгляду, тим більше, що останнього часу в це питання де-хто з дослідників вніс досить велику плутанину.[2]

Перш за все виникає питання, чому власне перший театральний будинок у Київі будують лише на початку XIX ст., тим часом як з драматичними виставами Київ був вже добре знайомий в XVII ст.?[3]

Справа в тім, що ці драматичні вистави носили в XVII й XVIII ст. шкільний характер і відбувались у Київо-Могилянському Колегіумі— пізніше Академії духовній. Артистами були сами «спудеї»—студенти, переважно «шляхетна молодь українська», що під приводом і керуванням своїх професорів і робила вистави в самім Колегіумі, або на відкритому повітрі.[4]

Ці шкільні вистави вимагали уже складної сценічної обстановки, і тому в залі, де робили вистави, мусіли улаштовувати спеціяльні приладдя.

---

[1] Збудований в 1856 році.

[2] Ми маємо на увазі книжку Лукомського Г. К. «Памятники старинной архитектуры Россіи, часть первая. Наша провинція, Петроградъ, 1915» (?). В третьому розділі, присвяченому театрам, автор пише про київський театр: «судя по пожертвованной гр. Бревернъ де-ля-Гарди огромной расцвѣченной литографіи, изображающей видъ Кіева въ 30-хъ—40-хъ годахъ, здѣсь въ это время былъ также прекрасный театръ, въ классическомъ стилѣ, находившійся въ мѣстности приблизительно около университета св. Владимира. Не на мѣстѣ-ли теперешняго театра (?). Къ сожалѣнію, сгорѣвшій лѣтъ 15 тому назадъ кіевскій театръ былъ, подобно одесскому, передѣланъ, вѣроятно, въ 70—80 годахъ, такъ какъ его видъ до пожара имѣлъ мало общаго съ тѣмъ, что изображено на упомянутой литографіи». Автор цих рядків, окрім инших помилок, стулив до купи ріжні театри, що стояли в ріжних місцях Київа: один на Хрещатику, другий на Володимирській вул. і що були збудовані один після зруйнування другого.

[3] Дивись про це в відомих працях про український театр Петрова, Перетца, Резанова, Стешенка й инш.

[4] Аскоченскій В., Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ Академіею, ч. I, Кіевъ, 1856, прим. 408.

Так, наприклад, в п'єсі другої половини XVIII ст. «Алексѣй человѣкъ Божій», що грали київські спудеї, на сцені було виображено рай, до нього вели спеціяльні сходи; був і ад в формі ями, де сидів змій, що в певний момент дії, згідно з ремаркою, «ротъ роззявитъ и дымъ испущаетъ».[1] В п'єсі «Царство натуры людской» 1698 року на сцені виображали «купину огненную», в якій явився бог; була також в'язниця, де сиділа «натура» людська, гремів грім і блискала блискавиця.[2] Були п'єси і з складнішою сценічною обстановкою. Так, в драмі «Свобода», що грали в київському Колегіумі в часи Мазепи, на сцені не тільки меркло сонце, місяць, зорі, гремів грім, і мертві вставали з гробів, але в одній дії сцена мала уявляти море хвилясте, по цьому морю плив корабель, з нього кидали в море Іону, і нарешті з'являвся кит, що ковтав Іону, а потім знов викидав його на беріг.[3]

Діло історика театра розібратись в тому, як саме київські спудеї справлялись з цими труднощами;[4] я хочу тут лише підкреслити, що, не зважаючи на складність сценічної обстановки в виставах XVII—XVIII ст., у Київі не було ні спеціяльного театрального будинку, ні спеціяльних артистів. Ця шкільна драма була складовою частиною тодішньої системи навчання й виховання в школі і переважно для школярів і призначалася. Правда, на цих виставах бували представники київського магістрату, влади, а також взагалі поважніші з батьків тих спудеїв, що вчились в Колегіумі-Академії, але вистави ці все-ж не можна вважати за засіб до регулярного задоволення відповідних культурних потреб у київського населення взагалі. Широкі кола київського міщанства втішались переважно виставами вертепу—українського лялькового театру, який легко переносили з місця на місце два чоловіки, і тому він теж не потрібував спеціяльного театрального будинку.

З другої половини XVIII сторіччя на театральну справу на Україні починають впливати нові фактори, і вона починає набирати нових форм.

Кирило Розумовський, брат коханця й чоловіка цариці Єлизавети, повернувшись з-за кордону, де тоді захоплювались пишними виставами західньо-европейських театрів, одержав гетьманську булаву і, переїхавши до Глухова, почав у себе в столиці заводити на широку ногу пишний двір, і між иншим в 1751 році завів французький театр.[5] Трохи пізніше й українські магнати по своїх маєтках теж почали заводити кріпацькі театри з драматичними, оперними й балетними трупами, наприклад, Фролов-Багріїв в с. Лохні на Полтавщині, Ширай в с. Спиридоновій-Буді на Чернігівщині. Дуже багато театрів було у волинських панів: у Ільїнського в Романові, у Ол. Ходкевича в с. Пекалові,

---

[1] Петровъ Н., Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII—XVIII вв. Кіевъ, 1911, с. 75—80.

[2] Ibidem, с. 91.

[3] Ibidem, с. 95.

[4] В останні часи В. Адріанова виготовила спеціяльну розвідку про «mise en scene» старого українського театру. Дивись «Записки істор.-філолог. відділу Української Академії Наук», кн. IV, с. 300.

[5] Щербаківський Дан. «Оркестри, хори й капели на Україні за панщини» (Музика, 1914, ч. 10—12, с. 206).

Михайла Валевського в Тульчині, Прота Потоцького в Махнівці, генер. Леванідова в м. Корці, Мнішка в м. Вишневці й т. ин.[1] Всі ці театри були засновані до збудування київського театру. Інтерес до театру остільки поширився, що на початку XIX сторіччя в багатьох не тільки великих, але й малих містах України були вже теж театри: не тільки в Одесі, Харкові, Полтаві, Кам'янці, Житомирі, але й у таких містах, як Переяслав і Луцьк.[2]

Що до Київа, то перш за все треба сказати, що крім загального занепаду шкільної драми, театральні вистави в Академії до того-ж забороняються в 60-х роках XVIII ст. ректором академії Самуїлом Миславським.[3] Замісць того з кінця XVIII ст. у Київі починаються вистави по-за стінами Академії не шкільного характеру, і приймають в них участь уже не спудеї, а мандрівні трупи польські й польсько-українські. Вистави цих труп відбувались у приватних будинках, нашвидку пристосованих для цього. Сцену робили просто на підлозі без підмостків; суфльор сидів за першою кулісою; занавіс, зшитий з полотнищ взористої матерії, роздвигався направо й наліво. Освітлювалась заля лойовими свічками. Всю залю уставляли рядами лав. Перші місця були оббиті червоним сукном і коштували 3 карбов. асигнаціями; другі—синім,—2 карб.; а треті, оббиті «пестряддю», коштували по карбованцю. Каса містилась на вулиці, куди виставляли стіл, де по черзі сиділи вільні члени трупи.[4] Маємо відомості, що в кінці XVIII ст. для театральних вистав було пристосовано флігель царського палацу, але вистави відбувались в ньому нечасто, принаймні київський комендант Вігель, батько мемуариста, в своєму рапорті про «публичныя увеселенія и позорища» у Київі в 1797 році повідомляє військового губернатора, що орендар театру одержав валового прибутку лише 274 карб. 10 коп., себ-то в де-кілька разів менше, ніж содержатель «редути» (клубу), що одержав 791 карб.[5]

Були у Київі тоді окрім театральних вистав і инші «позорища». Так в цьому-ж 1797 році «италианецъ представлялъ на стене тень одинъ разъ и концертъ игранъ одинъ такъ же разъ»; це відбулось теж в будинку цих «редут». Маленькі п'єси і пантоміми, про які згадує Вігель (мемуарист), відбувались у приватному помешканні генерала де-Шардона[6], а спеціяльного театрального будинку, як підтверджує в своїх мемуарах той же Вігель,[7] до 1800 року в Київі не було.

---

[1] Ibidem, число 7—9, с. 145—149.

[2] Сѣверная Почта, 1809, № 10 і 44. Про полтавський театр говорить Долгорукий, Путешествіе 1810 р. (Чтенія Москов. Общ. 1869, № 2, с. 87). Про житомирський театр—Сѣверная Почта, 1809 р., № 6, від 2 падолиста, а також П. І. Мамаєв, Записки (Историч. Вѣстникъ 1901, № 9, с. 801). Про кам'янецький театр—Сѣверная Почта, 1809, № 16; 1810, № 83 і 112. Лише в Чернігові, за словами Долгорукого, ще в 1817 році не було «ни театра, ни клуба, ни гульбищъ» (Чтенія Москов. Общ. 1870 р. № 2, с. 41).

[3] Белецкий А., проф., Старинный театр в России. Москва, 1923, с. 55.

[4] Николаевъ, Драматическій театръ въ г. Кіевѣ, с. 14, прим. 2.

[5] Н. М. Публичныя увеселенія и позорища въ Кіевѣ сто лѣтъ тому назадъ («Кіев. Стар.», 1897, № 2, докум. 38—39).

[6] Воспоминанія Ф. Вигеля, т. I, с. 51.

[7] Ibidem, с. 163.

Як-раз в цей час, в самому кінці XVIII ст. в житті Київа відбулися зміни, що не тільки поширили інтерес до театру, але й спричинились до збудування спеціяльного театрального будинку, хоч сами по собі безпосереднього відношення до театру не мали.

Перш за все, в 1797 році київську губернію, що значною своєю частиною лежала на лівому березі Дніпра, було реорганізовано, і до неї, замісць лівобережних повітів, було приєднано правобережні (в сучасному їх складі).[1] Це потягнуло до Київа інтереси дуже великого району з його панством—поміщиками, що з цього часу почали їздити до Київа й пробувати досить довго по ріжних справах.

Ще більше значіння мало переведення 1797 року до Київа контрактів з м. Дубна.[2] Останні поділи Польщі й переведення в звязку з ними нових державних меж цілковито змінили й пересунули економічні центри краю. В наслідок цього знаменитий Дубенський контрактовий ярмарок було перенесено до Київа, і це одразу підняло й розширило економічне життя Київа, його торгівлю й сприяло його зростові остільки, що ці київські контракти з часом почали рівняти до ляйпцигських. Місяць, що звичайно тягнулись київські контракти (зимою по Різдві), був заповнений не лише купівлями, продажами, позиками й иншими біржовими операціями. Ті поміщики, що з'їздились на контракти з усієї України, переважно правобережної, і були головною складовою частиною «контрактовичів», приїздили на контракти не одинцем, а з своїми сем'ями, що, насидівшись в глухих сільських закутках по своїх маєтках, бажали побачити світу, завести нові знайомства, полагодити матримоніяльного характеру справи і т. ин. Тому київські контракти зробились добою безперервних балів, гулянок, концертів і театральних вистав, а до останніх поміщики, з яких де-хто, як ми бачили, мав навіть свій власний театр, виявили цілком сталий і активний інтерес. Для цих театральних вистав, звичайно, було вже не досить помешкання у флігелі царського палацу. З'явилась потреба у великому і спеціяльно оборудованому помешканню. І ось, через де-кілька років після відкриття контрактів у Київі, закладають будинок спеціяльно для театральних вистав, закладають перший київський театр.

Час, коли саме збудовано театр, можна установити лише приблизно. На думку Закревського «первоначальный деревянный театръ выстроенъ въ 1803 г., но вѣроятнѣе въ 1806».[3] Чому саме він вибирає останню дату, Закревський не говорить. За словами Ніколаєва, театр почали будувати в 1801 році, кінчили будову в 1803 році і одкрили 9 вересня 1803 року виставою польсько-російської трупи Лотоцького

---

[1] Иконниковъ В., Кіевъ въ 1654—1855 гг. «Кіев. Старина», 1904 г., № 10, с. 16, 21.

[2] Про київські контракти дивись нарис Федора Ернста: Контракти та контрактовий будинок у Київі 1798—1923, Київ, 1923. А також Henryk Ułaszyn «Kontrakty Kijowskie», Petersb. 1900, і, звичайно, відповідні уступи Іконнікова: «Кіевъ въ 1654—1855 гг.».

[3] Закревскій Н., ст. 832—833.

комедію «Gavel na księżycu» і «Козакъ стихотворецъ» кн. Шаховського.[1] Джерел своїх Ніколаєв не подає. Такі-ж саме дати, як у Ніколаєва, але теж без точного зазначення джерел подає й Іконніков.[2] Ці дати викликають до себе довір'я своєю точністю й докладністю. Отже їх можна було-б тимчасово, поки будуть знайдені нові джерела, прийняти, якби їм, принаймні, цій даті закладки театру, не перечив один з старих планів Київа. Це «Планъ Владимерской первой части города Кіева, назначаемой для построенія вънов съ конфирмованного плана». На ньому виображено район Липок і Хрещатика, що допіру почав заселюватись; зазначено також не тільки участки, роздані під садиби, але й прізвища власників, що одержали садиби, і нарешті точні дати, коли саме ці участки роздано. План цей можна датувати 1803 роком.[3] Участок, на якому було збудовано театр, має напис: «коллежской ассесорше Меленской 1803 года февраля 10 дня». З цього треба зробити висновок, що театр почали будувати не в 1801 році, а після 10 лютого 1803 року, бо давати приватній особі садибу, де було вже розпочато будування театру, рації для самого магістрату не було.

На плані Київа 1806 року театр уже зазначено. Тому ми можемо сказати, що його збудовано десь між 1803 і 1806 роками, можливо й у 1803 році.

В певному звязку з фактами, що про них ми вище говорили, стоїть не тільки час збудування першого театру, але й вибір місця, де його було збудовано. Цікаво, що театр будують не в старих центрах київського життя, а, як ми допіру бачили, майже на порожньому ще місці.

Київ в XVIII ст. являв фактично три окремих міста: Поділ, Старий Город і Печерський городок з Лаврою,[4] що були обнесені кожний окремими валами й стінами.

Театр будують як-раз за валом Старого Города (що йшов по теперішній Костьольній вулиці) на початку великого пустиря, що тягнувся від «Євсейкової долини» й «пісків», як раніш називались перша й друга частини теперішнього Хрещатика,[5] аж до садів Клова. За словами Берлинського, до 1797 року на Хрещатику не було ще жадного бу-

---

[1] Николаевъ, Драматическій театръ въ Кіевѣ, с. 15.

[2] Иконниковъ, Кіевъ въ 1654—1855 г. «Кіев. Стар.», 1904, № 10, 42.

[3] План належить Всеукраїнському Істор. Музею в Київі. Дати на ньому немає, але участки, зазначені в 47 пунктах «Изъясненія плана», помічені роками 1797—1803. В «Изъясненіи плана», де зазначено список осіб, що одержали участки, а також рік, місяць і число, коли участки роздані, видачу останнього участку № 46 помічено 10 лютого 1803 року, а під 47 числом зазначено «остающіеся мѣста подъ постройку домовъ слѣдующіе къ раздаче просителямъ». Таким чином, план точно датується 1803 роком. Правда, на ньому зазначено участок «на постройку лютеранской церкви», датований 6 червня 1812 року. Але треба сказати, що цей участок не зазначений в «Изъясненіи плана», що він являється єдиним, поміченим датою після 1803 р., нарешті його одведено на розданих раніш участках Феншевої й Наришкіної. Ясно, що цей єдиний пізніший запис, зроблений через 9 років після складення плану, не може заперечити датуванню нашого плану 1803 роком.

[4] Иконниковъ, Кіевъ...

[5] Максимовичъ, Сочиненія, т. II, с. 70, 114—115.

динку.[1] Що ця місцевість була пустирем в кінці XVIII ст., підтверджує й план Київа, уміщений на мапі київської губерні, зроблений між 1781 і 1792 роками,[2] де в районі Хрещатика не зазначено жадного будинку, і помічені вони лише на дорозі до Лаври, на взгір'ю, десь в районі теперішнього Всеукраїнського Історичного Музею.

Зміна території київської губерні й перевод контрактів з Дубна до Київа в кінці XVIII ст. швидко підіймають економічні сили Київа й сприяють їх розвитку. Це повело за собою приток і збільшення населення, розширення міста й забудову пустопорожніх міст, і ось в першу чергу для забудови й були одведені участки землі між Старим Городом і Печерським городом, які на протязі 6—7 років з 1797 по 1803 рік і були майже всі розібрані.[3] Коли на вищезгаданому плані 1803 року, де зазначено ці участки, ми роздивимось, кому саме вони дістались, то виявляється цікава картина соціяльного стану власників: з 46 участків, розданих за цей термін, не менш $^1/_4$ участків найбільших і найкращих одержали великі київські магнати, починаючи з дружини військового губернатора Фельша, графів Румянцева, Салтикова, княгині Хованської, тайних совітників Наришкіна, Милашевського, дійсного статського совітника Короб'їна і кінчаючи де-кількома полковниками. Більш як третину участків забрали всякі статські й надворні совітники, колежські й губерньскі секретарі, майори, капітани, поручики й инші військові й цивільні середніх і нижніх рангів службовці, а на долю міщан і купців припадає ледве $^1/_3$ участків менших і гірших.

Отже ясно, що вибір місця для театру саме в цьому новому районі, який що-йно почав заселюватись, відповідав інтересам теї чиновної й військової знати, що захопила в свої руки більшу частину нового району.

Перше ніж перейти до опису зовнішнього вигляду театра, я мушу ще спинитись над думкою Улашина, ніби цей театр містився не в спеціяльно збудованому для нього будинку, а був лише перебудований з иншого, що існував на цьому місці, будинку. На місці театру, пише Улашин, «stał już poprzednio budynek gotowy, którzy należało tylko przerobić w zastosowaniu do potrzeb teatralnych. W onym budynku miescila się do tego czasu Kijowska loża masońska połączonych słowian». Тому Улашин готовий прийняти переказ, що цей театр було збудовано, певніше, перебудовано, з казковою швидкістю, ніби на протязі двох зимових тижнів, аби встигнути закінчити його до відкриття контрактів.[4] Улашин не каже про джерела, з яких він про це дові-

---

[1] Максимъ Берлинскій, Краткое описаніе. Кіевъ, Спб., 1820, с. 60.

[2] Повний заголовокъ мапи: «карта кіевской губерніи съ разделеніемъ уездовъ и съ расположеніемъ вокруг оной уездныхъ плановъ и табелей, показывающихъ разстояніе оныхъ и число сѣленій, строеньевъ и народа». Мапу виконано аквареллю майстерно; цінна вона планами Київа і лівобережних повітових міст, що з повітами були в 1781 році приєднані до складу київської губерні. План належить Всеукраїнському Історичному Музею.

[3] Henryk Ułaszyn, Kontrakty Kijowskie, c. 65.

[4] Ibid. c. 65.

дався, але коли навести відповідний уступ з мемуарів П. Д. Селецького, то, я думаю, стане ясним, що обидва автори говорять про ті самі факти.

Селецький розказує: «надъ Крещатикомъ, на одной изъ плоскихъ возвышенностей, которыми оканчивается дворцовая часть Кіева, стояло древнее, деревянное, полуразрушенное зданіе, тамъ въ старыя времена была массонская ложа, потомъ въ зданіи этомъ помѣщался театръ, наконецъ оно пришло въ совершенную ветхость и служило убѣжищемъ летучимъ мышамъ... съ мыса открывался великолѣпный видъ на Старый Кіевъ, съ его древними церквами... Рѣдко ходили сюда любоваться прекрасными видами...» [1] Наведена цитата ясно доводить помилковість гадки польського вченого. Адже з слів Селецького видко, що цей будинок стояв не на Хрещатику, а над Хрещатиком, на високій площі, з якої було прекрасно видно Старий Київ, тим часом як для глядача, що стоїть на площі перед театром, Старий Київ фактично закритий. Далі, за словами Селецького, будинок, де була масонська ложа, містився серед заростів, куди рідко хто заходив, тим часом як театр поставлено, правда, в майже незаселеній частині міста, але на найголовнішій дорозі, що з'єднувала Поділ з Печерським городом.

Що до часу перебування в цьому будинку масонської ложі, то лише в тім випадку він не перешкоджав би гадці Улашина, коли-б мова йшла не про ложу «сполучених слов'ян» (про що каже Улашин), бо вона існувала в Київі з 1818 до 1819 року, себ-то далеко пізніше ніж було збудовано наш театр, а про старіші ложі—«безсмертія», або «трьох колон». [2] Вони існували у Київі в кінці XVIII ст. і могли-б міститися в цім будинку до перебудови його на театр. Але найголовнішим фактом, що відкидає гадку Улашина, є той, що обидва будинки— і наш театр, і будинок, де містилась масонська ложа, існували одночасно на протязі де-кількох десятків років. Адже Селецький бачив цей будинок десь коло 1838 року, себ-то більш ніж 30 років після збудування театру, і в той час, як в театрі знаменитий трагик Мочалов виступав в «Гамлеті» й «Отелло», в будинку масонської ложі, якого в свій час теж було перебудовано на якийсь театр, жили кажани, і ходили до нього кияне милуватись гарними краєвидами.

Коли до цього додамо, що на плані 1803 року, на участку Меленської, де пізніше збудували театр, не зазначено жадних забудов, тим часом як на инших участках зазначено, то, мені здається, стане цілком ясним, що наш театр не було перебудовано з якогось старого будинку, що ніби існував на цьому місці раніш, а спроєктовано й збудовано цілком заново.

З існуючих літературних джерел найдокладніше описання київського театру дає Н. Закревський. Оскільки автор «Лѣтописи и описанія Кіева» був сам киянином, бачив театр і мабуть бував в ньому, ми можемо зарахувати його описання до наших першоджерел.

---

[1] Записки Петра Дмитр. Селецкаго («Кіев. Стар.» 1884, февр., с. 280).
[2] Єфремов С., Масонство на Україні (Наше минуле 1918, ч. 3, с. 10 і 16).

В другому виданню своєї відомої праці про Київ він так описує театр: театр був «противъ Государева сада, ниже теперешняго Доминиканскаго костела, вначалѣ Крещатицкой улицы, вблизи Крещатицкаго ввоза (Александровскаго спуска). Это было деревянное строеніе правильной, нѣсколько тяжелой архитектуры. Спереди и по бокамъ фасад его украшенъ былъ портиками съ колоннами; а внутренность онаго, въ послѣднее время была прилично устроена.[1] Зданіе это выстроено изъ городских суммъ въ началѣ текущаго столѣтія потому, что до 1797 г. не было тутъ ни единого строенія... Нѣкоторые полагаютъ, что первоначальный, деревянный театръ выстроенъ въ 1803 г., но вѣроятнѣе въ 1806 г... На большой занавѣси былъ изображенъ стоящій на классической тріумфальной колесницѣ какой-то греческій герой, сопровождаемый многочисленнымъ воинствомъ, вдоль древней городской стѣны; а въ воздухѣ представленъ парящій крылатый амуръ со свиткомъ въ рукахъ, на коем написано «Ridendo castigat mores», т. е. смѣясь, очищаетъ нравы. Зданіе это въ пятидесятыхъ годахъ разобрано и почти на этомъ самомъ мѣстѣ теперь стоитъ каменный двухъ-этажный домъ. Домъ этотъ принадлежитъ г. Гудимъ-Левковичу. Здѣсь помѣщается одна изъ лучшихъ гостинницъ въ Кіевѣ, подъ названіемъ Hôtel de l'Europe».[2] Улашин і Ніколаєв[3] кажуть, але не відомо на підставі яких саме джерел, що театр був «съ чотырьмя вынесенными портиками съ колоннами». Що до авторів спогадів і мемуарів, то вони дають дуже загальні і до того-ж суб'єктивні відомості про зовнішній вигляд театру. Наприклад, в спогадах Романовича-Словатинського находимо таке місце про театр: «Крещатикъ оканчивался деревяннымъ балаганомъ, гдѣ помѣщался театръ, и гдѣ теперь Европейская гостиница. Въ этомъ театрѣ я въ первый разъ видѣлъ сцену и не могу забыть того впечатлѣнія, которое производилъ на меня «Шельменко денщикъ» и балерина Адель, танцовавшая въ антрактахъ».[4] А для інженіра Н. І. Палібіна, що бував в театрі в цю-ж таки добу, театр був не деревляним балаганом, а «правильно устроенный и красивый деревянный театръ, хорошо отдѣланный внутри».[5]

Як бачимо, літературні дані про наш театр остільки бідні й недокладні, що з них трудно мати певну уяву про його зовнішній вигляд, а тому тим більшу вагу мають малюнки театру, що залишились від тієї доби. На жаль, ні проєкту будинку, ні пізніших його планів не збереглось. Мені відомо лише три виображення нашого театру: 1) малюнок Закревського, 2) літографований «Видъ Крещатика въ Кіевѣ» з виображенням театра з якогось мені невідомого видання й 3) вибра-

---

[1] В першому виданні праці Закревського 1858 р. на с. 221 замісць «прилично устроена» було «превосходно устроена».

[2] Закревскій, Лѣтопись и описаніе Кіева, М. 1868, с. 832—3.

[3] H. Ułaszyn, Kontrakty Kijowskie, с. 65; Николаевъ, Драматическій театръ въ Кіевѣ, с. 15.

[4] Романовичъ-Словатинскій А. В., Моя жизнь и академическая дѣятельность 1832—1884. Воспоминанія и замѣтки («Вѣстникъ Европы» 1903, январь, с. 167).

[5] «Кіев. Стар.» 1890, октябрь, докум. 152.

ження його на панорамі Київа. Єсть також де-кілька дуже схематичних зазначень його плану на планах Київа першої половини XIX ст.

Розглянемо кожний з цих малюнків.

Малюнок Закревського уміщено на 31-й таблиці серед инших малюнків, що ними ілюстровано його рукописну «Лѣтопись города Кіева». Під малюнком напис: «Видъ театра и улицы Крещатицкой», а на самому малюнкові праворуч підпис художника: «Р. Н. Закревскій», себ-то «Рисовалъ Н. Закревскій». [1]

Цей малюнок не має вказівок на те, що Закревський перемальовував його з иншого оригіналу (а це він завжди робив, коли копіював чужі малюнки), тому треба думати, що це оригінальний малюнок Закревського і що він має всі хиби його власноручних малюнків. Закревський, як видно з його малюнків, уміщених в рукописній «Лѣтописи», був в малюванню дилетантом і особливо погано справлявся з пропорціями. Треба також пам'ятати, що Закревський вважав за можливе робити малюнки київських будинків, перебуваючи у Ревелі. Про це свідчать і відповідні написи, і самий характер де-яких малюнків, фантастичних не лише в деталях, але і в істотних частинах. При тім, ще невідомо, чи Закревський робив в Ревелі ці малюнки Київа з якихось ескізів, що хтось робив для нього в Київі, чи з власних ескізів з натури, чи малював просто по пам'яті.

Будинок театру на малюнкові Закревського являє довгий прямокутник, що короткою стороною виходив на Хрещатик, а довгою на спуск до Подолу. Головний вхід—з Хрещатика. Цей вхід розроблено в формі ампірного портика, уміщеного в широкій ніші, зробленій в цій короткій стіні будинку на всю його височінь. Знадвору до цього портика ведуть широкі сходи в 7 ступіньок, а далі з площадки портика публіка мала входити в театр трьома дверима. Фронтон, що провисає над нішею, підпирають дві колони з капітелями доричного стилю. В фронтоні зроблено широке півкругле вікно з балюстрадою. Вікна йдуть в два ряди, ніби будинок двохповерховий. Хоча художник середину фронтону намалював помилково не між колонами, а над правою колоною, все-ж малюнок чільного портику особливих хиб не має. Инше враження робить на малюнкові Закревського права прибудова, що виходить до спуска на Поділ. Тут намальовано одноповерхову прибудову з двома вікнами на чільному боці під високим

---

[1] Рукопис, переховується в кол. імпер. публ. бібліотеці в Ленінграді. Він складається з трьох частин: 1) «лѣтопись города Кіева», 2) «описаніе» його. 3) «прибавленіе» до перших двох частин. Всі три частини помічені 1840 роком, «Жизнеописаніе Николая Закревскаго, автора сей книги», що уміщено на арк. 234—238, помічено 14 лютим 1845 р. Рукопис передано до бібліотеки в 1846 р. Всього в ній, окрім тексту, 48 таблиць, де уміщено до 60 малюнків—переважно копії, роблені власноручно Закревським з малюнків П. Свіньїна, акад. Солнцева, Воробйова, Лохвицького, Вадима Пассека, Задорожного і з ріжних видань, а також з планів-оригіналів.

[2] На 18-ій таблиці, наприклад, малюнок арсеналу має напис: «нарисовалъ Николай Закревскій Ревель 16 августа 1836 года»: на 20-ій таблиці «Видъ Самсоніева Павильона и Гостинного Двора на Подолѣ въ Кіевѣ. Нарисовалъ Николай Закревскій. Ревель августа 6 д. 1836 года».

Київський театр з малюнку Н. Закревського.

двосхильним дахом, що впирається гребенем в головний карніз. З обох боків в кутки між прибудовою і стіною театру дуже незграбно втиснуто по три колонки з масивними карнізами, що завершуються балюстрадами. Це мабуть мало виобразити один з бічних портиків, про які, як ми бачили, писав Закревський в своїй «Літописі», але ні дверей, ні сходів тут не видно, а бічні колонки втулені так неприродньо, що ясно, що малюнок передає тут дійсність фантастично. З лівого боку від театру намальовано широкій двір, обнесений дерев'яним тином, і в ньому два одноповерхові будинки з вікнами, що виходять на Хрещатик і ще два будинки в глибині двору. Цей двір і будинки зазначено як-раз на тому місці, де зараз початок Трьохсвятительської вулиці, якої в ті часи ще не було.

Коли саме зроблено цей малюнок, сказати трудно, можливо, що не тільки до 1843 року, коли на мапі Київа ми бачимо Театральну вулицю («Трьохсвятительську»), якої на малюнку Закревського немає, але й до 1837 року, коли почали зрівнювати вали старокиївської кріпости, бо тут, на малюнкові, фасад костьола прикрито буграми, які подібні до валів. Навіть побіжний аналіз малюнку доводить, що

його роблено не з натури. Адже на костьолі, якого намальовано на задньому плані, замісць трьох бань намальовано одну і то з більшою ніж в дійсності кількістю вікон на барабані; відношення силуету костьолу до фронтону зовсім не правдиве. Самий характер помилок такий, що видно, що речей, які намальовано, перед очима у художника не було.

Все-ж одкидати цей малюнок не можна, бо треба зазначити, що він взагалі відповідає планові театру на плані Київа 1816 року, роботи А. Меленського, і можливо, що ескіз головного фасаду театру був під руками у Закревського в Ревелі, коли він робив цей малюнок, бо й самий малюнок у Закревського зроблено так, як малюють будинки на проєктах. По пам'яті Закревський міг домалювати правий бік театру й будинки навколо.

Друге виображення театру уміщено на літографії з написом вгорі «Видъ Крещатика въ Кіевѣ», фотографічний знимок з якої є в відділі «Старий Київ» Всеукраїнського Історичного музею у Київі. Фактично тут виображено не Хрещатик, а вулицю Революції (був. Олександрівську) на протязі приблизно від місця, де зараз стоїть будинок Музею, до Хрещатика. З правого боку на задньому плані малюнку виображено театр, а далі на горі видно Михайлівський манастир і костьол. На виображенню театра, замісць двох колонок, що намальовано у Закревського, ми тут бачимо широкий портик в шість колон, що займає весь фасад театра. Обабіч цього портика—дві невеличкі прибудови з дверима, що виходять сюди-ж, до головного фасаду.

Дати на малюнкові немає. Тому що на ньому не виображено ні валів, зруйнованих після 1837 року, ні фонтану «Івана», збудованого в 1843 році, можна думати, що його виконано в протяг часу якраз між цими роками.[1]

Дуже подібним до останнього малюнку є виображення нашого театру на панорамі Київа, зробленій приблизно біля 1850 року з даху будинку інституту шляхетних паненок.[2] Ім'я автора панорами невідоме, але видно, що її робив прекрасний рисовальщик, можливо архітект, що добре розумівся на тому, як саме треба передавати пам'ятки архітектури. Театр тут виображено трохи з иншого пункту ніж у Закревського: окрім головного фасаду змальовано не правий дов-

---

[1] Хрещатик київський було в ці часи видано: 1) з малюнку Штернберга в альманахові «Утренняя заря», Альманахъ на 1839 годъ, изданный В. Владиславлевымъ, С. П. 1839; 2) з рисунку В. Пассека; у Пассека В., Виды и приложенія къ очеркамъ Россіи, М 1840. лит. Кирстена въ Москвѣ С. П. Б. 1838, лит. Селезневъ, а також 3) в виданні «Памятная книжка на 1842 г.» при Главн. Штабѣ в С. П. Б., але я не міг звірити їх з малюнком, про який іде мова.

[2] На панорамі вгорі напис: «Панорама Кіева, снятая изъ Института благородныхъ дѣвицъ». Як підпису майстра, так і дати вона не має, але час її виконання можна встановити з таких деталів: Володимирську Горку виображено на ній спланованою, обсадженою тополями і з меморативною колонкою 1849 року. Будинок дворянського зібрання виображено без даху, а його перебуловували в 1851 році: софійську дзвіницю виображено без четвертого поверху, закінченого лише в 1851 році. Приблизною датою виконання панорами, таким чином, стає 1850 рік.

Колиш. «Олександрівська» вулиця з видом на театр.

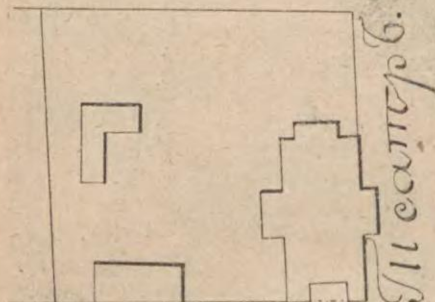
Київський театр перед зруйнуванням (з панорами 1850 р.).

гий бік театру, а лівий. Театр тут також, як і в Закревського, має форму довгого прямокутника з фронтом в стилю ампір, але з значними відмінами, аналогічними тим, що маємо на виображенню театру на літографії, тільки тут краще виображено всі деталі.

Площадка перед дверима головного входу займає тут не тільки нішу, як на малюнкові Закревського, а виступає далеко наперед на вулицю і сходить на ню п'ятьма ступіньками. Над нею зроблено спеціяльний навіс, що його підтримують не дві, як у Закревського, а шість колон, при чім дві крайні колони стоять за межами площадки, на землі. Площадку освітлюють два висячих лихтарі, і з неї ведуть в середину театра лише одні двері, замісць трьох, намальованих у Закревського. Обабіч головного фасаду дві прибудови під односхильним дахом з двома вікнами й дверима, що виходять на цей же головний фронтон. Над дверима зроблено парапети з фальшивими півциркульними вікнами. До дверей з вулиці ведуть сходи. Цих прибудов, що бачимо також і на літографії: «Видъ Крещатика въ Кіевѣ», немає у Закревського; не зазначено їх також і на плані 1816 року. За першою лівою прибудовою намальовано ще прибудову з двосхильним дахом, як і в Закревського, лише без колон і з одним, а не двома вікнами. Дверей в цій прибудові також не видно. Вікон показано два ряди, і лише з фронту: верхні трохи коротші за нижні, також як і в Закревського. Дах театру покрито дошками в три ряди. Два комини, зазначені в передній і задній частині будинку в нижній частині даху, свідчать, що будинок опалювався.

Я вже казав, що оригіналів—планів театру не збереглось. Єсть лише дуже схематичні зазначення плану театра на ріжних старих планах Київа. Цікаво, що більшість з них мають форму хреста, наприклад, на плані у Берлинського, на плані Київа 1838 року (Всеукраїн. Історичн. Музею), навіть на плані Київа 1846 року, що взагалі відповідає скоріше малюнкові Закревського, ніж двом иншим малюнкам.

Найдокладніший план театру ми маємо на частковому плані м. Київа 1816 року, роботи Андрія Меленського, про що ми говорили вище. Тут зазначено лише середні, а не передні бічні прибудови, саме ті, що показані у Закревського (без колон, звичайно) і повторені на панорамі; зазначена також ніша на передньому фасаді, яку ми бачимо на всіх малюнках; показано нарешті прибудову, або портик, також і на четвертому задньому боці театру, про що говорить Улашин і Ніколаєв. Взагалі зазначено такі деталі, які можна було зробити, маючи під руками оригінал плану будови. Порівнявши ці три малюнки поміж собою, а також з схематичними зазначеннями театру на старих планах Київа, можна зробити такі висновки: 1) малюнок Закревського, як би критично ми до нього не відносились, все-ж відповідає планові 1816 року, що робив Меленський, дає більш-менш правдиву уяву про чільний фронтон театру в його первісному вигляді; 2) театр перебудовано, що відбилось на його зовнішньому вигляді; 3) другий і третій малюнки театру дають уяву про те, який вигляд він мав після останніх переробок: головний портик було розширено і, замісць двох колон, поставлено шість; обабіч головного виходу прибудовано два бічні виходи дверима теж на південь, мабуть для тієї частини публіки, що сиділа в верхніх ярусах театру.

Театр на плані Меленського 1816 р.

Повстає ще питання про авторство проєкту нашого театру, про архітекта, що будував його.

Міським київським архітектом в часи, коли будували театр, був Андрій Меленський. Хоча в літературі найстарші роботи Меленського датовано лише 1807 роком, все-ж єсть цілком певні дані, що Меленський зробився міським архітектом уже в першій половині 1799 р. [1]

В видатковій відомості київського магістрату за 1799—1800 роки зазначено «городскому архитектору Меленскому съ помощникомъ и ученикомъ, въ жалованье и на расходы» в 1799 році—544 карб.

[1] На мою думку, в звязку з цим прийдеться переглянути висновки, зроблені у Ф. Л. Ернста, що до авторства «пам'ятника Крещення» 1802 р., а можливо й контрактового будинку, яке він приписує архітектові Елдезіну: Ернст Ф., Контракти і контрактовий будинок у Київі, Київ, 1924, с. 10—11, 15, 28.

42 коп., в 1800 році 744 карб. 21 копійка, а трохи далі «Архитектору Елдезину за генварьскую 1799 треть 33 р.». [1]

Що на початку 1799 р. працював ще Елдезін, також видко як з підпису його на плані 24 січня 1799 року, так і з видачі в 1799 р. 116 карб. 62 коп. «для уплаты рабочимъ людямъ бывш. при губернскомъ архитекторѣ Елдезинѣ во время случившихся по должности его при назначеніи къ построенію по Высочайше апробованому плану въ Кіевѣ домовъ». [2]

З цих даних ясно, що Меленський заступив місце Елдезіна на посаді міського архітекта саме в першій половині 1799 року, а від 1800 року зберігся план перебудови Житноторзької площі в третій части Київо-Подола роботи Меленського з його власноручним підписом. [3] Отже Меленському, мабуть, ex officio як міському архітектові й довелось будувати театр. Але існують і инші дані, що встановлюють авторство Меленського в проєктуванні театру.

Той факт, що в 1803 році місце, де було збудовано театр, належало «коллежской ассесоршѣ Меленской», наводить на думку, що ця колежська асесорша була дружиною архітекта Меленського, і що фактичним власником цього місця був Меленський, що лише взяв участок не на своє ім'я, а на ім'я дружини так само, як це робили й инші, особливо великі урядовці. [4] Переуступаючи власний участок магістратові для збудування на ньому театру, Меленському, звичайно, особливо зручно було використати своє становище міського архітекта, щоб удержати замовлення на будову міського театру саме в своїх руках. Що Меленський в 1803 році міг мати дружину, видно з того, що в 1817 році синові його було 13 років і він клопотався пристроїтись помічником до батька. [5] Що в 1803 році Меленський міг бути «колежським асесором», як Меленська титулується за чоловіком, видно з того, що в цих самих документах 1817 року Меленський титулується вже «коллежскимъ совѣтникомъ», що як-раз відповідає нормальному «чинопроізводству» тих часів.

Посереднім доказом того, що театр будував саме Меленський Андрій, являється частковий план Київа, що він зробив в 1816 р., в звязку з збудуванням костьола. На цьому плані Меленський зазначає вулицю Хрещатицьку й Олександрівську лише схематично і, хоч на них було чимало будинків, не зазначає жадного будинку. Єдину виїмку він робить іменно для театру, при чому подає план найдокладніший і найдосконаліший з усіх відомих планів, роблених у инших архітектів завжди лише схематично. Очевидно, авторові проєкту театра це труднощів не завдавало, а можливо було й приємно зафіксувати на мапі свій твір.

---

[1] Ibid., с. 119.

[2] Ibid., с. 124.

[3] У Всеукраїнському Історичному Музею імени Т. Шевченка у Київі.

[4] Так, наприклад, на плані 1803 р. ми бачимо участки Софії Карловни Феньш (дружини генерал-губернатора), генерал-майорші Массе, «тайной совѣтницы» Наришкиної, княгині Хованської, чоловіки яких займали видатні адміністративні посади і, очевидно, вважали за незручне брати участки на своє ім'я.

[5] Архів губерніяльного правління при центральному архіві за 1817 р., ч. 223, № 5247.

Нарешті, ця наша гадка підтверджується спогадами, що зберeглись в роді другої дружини А. Меленського, Пелагеї Івановни з роду Дробинко-Лешкевичів, з якою він одружився біля 1812 року. Згідно з цими родинними спогадами, Меленський мав у цьому театрі свою постійну дарову ложу, і саме тому, що будував театр. Сем'я його завжди користувалась цею ложею, і тому пам'ять про це удержалася і в пізніших поколіннях її.[1]

Про розміри театру й його внутрішній вигляд ми знаємо дуже мало. Коли вирахувати розміри театру з масштабу планів Меленського 1816 року й Шмигельського (див. далі), то матимемо приблизні цифри для ширини—8 сажнів (без бічних прибудов) і для довжини—17 сажнів. Знадвору будинок театру мав вигляд двохповерхового, принаймні, вікна в ньому розташовано на два яруси, але в середині місця для глядачів ішли в три поверхи; про це ясно свідчать театральні афіші 1816 року,[2] які зазначають три типи лож: «loża dolna», «loza górna», «loza na trzeciem piętrze». В паралельному російському тексті вони носять назви: «ложа въ низу», «ложа въ первомъ этажѣ», «ложа во второмъ этажѣ», або «ложа галерейна». Кожну ложу було розраховано на чотирьох глядачів. Нижня ложа, коли взяти на увагу її ціну, вважалась за гіршу, ніж ложа першого поверху. В афішах 1827 року згадується иноді (17 січня) «loza podwójna na osób osm». Окрім лож, афіші 1816—1827 років зазначають також «кресла», «партеръ», «галерею» (иначе «парадисъ», «райокъ»). Инших місць афіші цеї доби не знають.

Ніколаєв, не цитуючи, як завжди, свого джерела, малює инакшу схему розпологу місць: ложі (всього 32) були лише в двох ярусах; далі, окрім 40 кресел, себ-то лавок з перегородками, оббитих червоним сукном, партеру (місця за креслами), де не сиділи, а дивились виставу стоячи, а також галереї, були ще дивани й амфітеатр.[3] Де саме вони містились, Ніколаєв не каже. Цю ріжницю можна пояснити тим, що під час перебудови театру, що, як ми вище бачили, відбилась і на зовнішньому вигляді театру, було перебудовано також і місця для глядачів. В цю добу в театрі було коло 470 місць.

Вступна платня була надзвичайно ріжноманітна, і в добу 1816—1827 років мінялась десятки разів на протязі року.

З розрахунку на асигнації в 1816—1827 роках ціни були такі:[4]

ложа верхня	10—25	карб.
„ нижня	8—20	»
„ галерейна	6—15	»
місце в кріслі	3—5	»
„ в партері	2—4	»
„ на галереї	60 коп.—1	»

---

[1] Відомості подав член комісії «Старий Київ» І. І. Щітківський, жонатий із правнучкою Андрія Меленського. За ці відомості при цій нагоді приношу йому щиру подяку.

[2] Збірка афіш 1816, 1823, 1827 років Київського Центрального Архіву.

[3] Николаевъ, ст. 15.

[4] Афіші Київського центрального Архіву, а також П. Т., Къ исторіи польскаго театра въ Кіевѣ («Кіев. Стар.» 1890, іюнь).

Були й абонементи: верхня ложа на 100 вистав коштувала 500 карб., нижня 450 карб.. галерейна 250, крісло 200, місце в партері—100 карб. Дворянство й купецтво звичайно абонувало ложі й крісла, а иноді, наприклад, в 1840 році, коли всесильний Бібіков почав був піклуватись про розвиток київського театру, була спроба зробити це абонування обов'язковим. [1]

Акустика в театрі була дуже гарна. [2]

Вище ми вже приводили з слів Закревського опис театрального занавісу. На декорації й узагалі оформлення сцени тоді звертали велику увагу. В афішах, особливо про постановку бойових п'єс, завжди підкреслювалось, що п'єса йде „съ новыми машинами, декораціями, полетами и превращеніями“. [3] Існували також спеціяльні приладдя в підлозі сцени для певних сценічних ефектів, що були тоді новиною; про них антрепренер теж попереджав публіку в афішах. Так, наприклад, в 1816 році в афіші про виставу Гамлета зазначено, що в другій дії буде між иншим «кладбище, гдѣ духъ по разговорѣ съ Гамлетомъ п р о п а д а е т ъ в ъ з е м л ѣ».

Рідко на театральній афіші можна здибати прізвище декоратора. Так, в 1823 році для п'єси «Елена или Разбойники на Украинѣ», що йшла 22 січня, були спеціяльні декорації «pędzla pana Scotti». [4]

Сцена в театрі була пристосована лише для театральних вистав (а не «механическихъ»—циркових, які в ту пору в Київі були в моді) і на протязі майже 50 років свого існування дала місце, здається, всім їх типам. В театрі ставили драми, трагедії, комедії, опери, балети, пантоміми, інтермедії, ставили концертові відділи. В своїх стінах дерев'яний київський театр бачив ріжноманітні трупи: польські, українські, російські, французькі, італійські і найвидатніших артистів першої половини XIX ст., починаючи з Щепкіна, Мочалова, Живокіні, Мартинова, Самойлова, Сандунової і кінчаючи Каталіні і знаменитою французькою артисткою Жорж.

Відбувались у ньому і лялькові вистави, а також «оптическія представленія». [5]

Вистави відбувались цілий рік, навіть літом. Перерва бувала лише великим постом. [6] Починались вистави звичайно о 7 годині, иноді зимою о 6 годині, а літом о $7^1/_2$ і навіть о 8 год. [7] В урочисті царські дні театр було ілюміновано, [8] і вступ до театру, або лише на галерею

---

[1] Мердеръ А. Къ заботамъ Ген.-Губ. Бибикова объ устройствѣ въ Кіевѣ постояннаго театра («Кіев. Стар.», 1901, IX).

[2] Николаевъ, с. 15.

[3] Афіші за січень 1827 р. про виставу «Днѣпровской Русалки».

[4] Афіша Центрального Архіву.

[5] Афіша 17 січня 1823 р.

[6] П. Т., Къ исторіи польск. театра въ Кіевѣ («Кіев. Стар.», 1890, іюнь, с. 540).

[7] О 6 годині починалось в січні 1823 року.

[8] Що це за ілюмінації, не ясно, бо і в звичайні дні 1816 р. в афішах за антрепризи Змієвського здибаємо вирази: «на иллюминованномъ восковымъ освѣщеніемъ театрѣ», як, наприклад, на афіші 11 вересня 1816 р.

й партер був даровий.[1] Пізніше, у 1840 році, антрепенер мусів давати одну виставу на користь бідних.[2]

Театр був міський і відав ним спочатку магістрат, а потім міська дума.[3] Десь коло 1835 року, коли київський театр переживав кризу, для керування театральними справами було організовано «театральную дирекцію», що відала не тільки цим головним театром, але й иншими. Адже задовольнити цілком потреби Київа цей театр, звичайно, не міг. З одного боку, в такі гарячі для театру часи, як «контракти», на які з'їздились тисячі «контрактовичів», приїздили до Київа також ріжні скрипалі, співаки, капели, навіть драматичні трупи; всі вони, звичайно, потрібували для своїх концертів і вистав спеціяльних помешкань, і ось для них використовують залі контрактового будинку,[4] а також пристосовують приватні будинки, наприклад, будинок Короб'їна на Подолі, полковника Іванова на Печерську,[5] а також будинок ремісничої школи на Подолі.

З другого боку «механическія представленія» (цирквого типу), для яких сцена театру не була пристосована, відбувались в приватних помешканнях «подъ липками (як в Берлінській «Unter den Linden») въ домѣ подполковника Самойлевича», «и на Печерскѣ въ домѣ Тейзнера на Провалье», «въ домѣ генерала Засса»,[6] а також на мінеральних водах і в літньому садовому театрі, який було збудовано в сезон 1833—4 років.[7] Трохи раніш, мабуть в 20-х роках, було пристосовано для театральних вистав будинок масонської ложі, про що була мова вище.[8]

Театрові належала досить велика садиба, що прилягала до театрального будинку з західнього боку. Вона займала, окрім місця, що в останні часи під Европейським отелем, також відповідну по довжині частину був. Трьохсвятительської вулиці, а також садиби—по Хрещатику номер четвертий (ріг Хрещатика й Трьохсвятительської)[9] і по Трьохсвятительській номер третій. Це добре видно на згаданому плані 1816 р. Меленського. На цьому плані ріг

---

[1] Афіші Центрального Архіву.

[2] Мердеръ А., Къ заботамъ... («Кіев. Стар.» 1901, IX, с. 87).

[3] Ibidem, с. 86.

[4] Ернст Ф., Контракти; Николаевъ, Драмат. Театръ, с. 24, 26.

[5] Афіші Центрального Архіву за 1823 р.

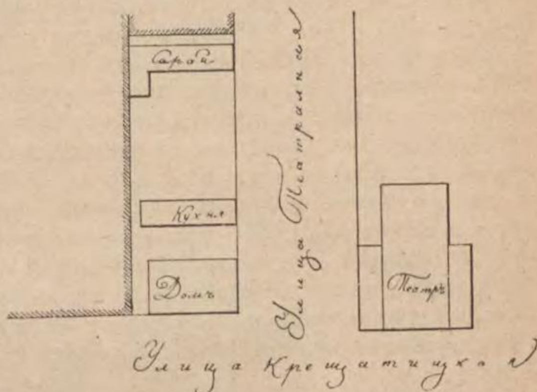
[6] Афіші Центрального Архіву за 1823, 1827 рр.

[7] Николаевъ, с. 24, Дѣло генералъ-губерн. Архива за 1837 р. № 30.

[8] Для уяви про широту обсягу компетенції театральної дирекції приведемо дані з фінансового відчиту дирекції за 1836 рік: прибуток складався з сум: решти від 1835 року—735 р. 58 к., поступило в 1836 році: «1) отъ содержателей буфета 220 р., 2) за квартированіе въ домѣ принадлежащемъ дирекціи актеровъ 487 р. 50 к., 3) за концерты въ контрактовое время 100 р., 4) за данныя въ садовомъ театрѣ и при минеральныхъ водахъ механическія представления—225 р., 5) за неприбытие музыкантовъ штрафъ 15 р.». Всього—1783 р. $8^1/_4$ к. Видатки: «1) жалованье чиновникамъ и служащимъ канцеляріи 1475 р. 2) выдано смотрителю за перевозку досокъ и очистку лѣтняго театра 12 р., 3) возвращенье штрафа 15 р. Итого 1502 р. 33 к. Остатокъ 280 р. $75^1/_4$ к.».

[9] Де пізніше збудовано дім, що належав в кінці XIX і першій половині XX стол. відомій фірмі годинників Верле, де містилась також в ті-ж приблизно часи й ювелірна фабрика Маршака.

будинку, що ним закінчується квартал протилежного театрові боку Хрещатику, припадає як-раз проти середини театральної садиби. Коли прийняти на увагу масштаб планів Меленського й Шмигельського, то садиба театральна займала по Хрещатику 33—35 сажнів, а по Трьохсвятительській коло 30 сажнів. На театральній садибі в плані Меленського зазначено також два будинки: один фронтом до Хрещатику, на певному віддаленні від театру, другий—в формі глаголя—в глибині двору. Яке призначення цих будинків було спочатку, невідомо. На плані Шмигельського про це вже зазначено. Він має заголовок: «Планъ городскому мѣсту, состоящій в старокіевской города части между улицами Крещатицкою и Театральною съ показаніемъ Городского театра, дому занимаемаго конторою театра съ прочими службами». Дати план не має. Датовані роботи Шмигельського, що був за міського землеміра у Київі, відносяться до років 1834—1848. На цьому плані зазначено й Театральну вулицю, яка перерізує садибу театральну на дві частини. Праворуч від вулиці зазначено самий театр дуже схематично, але все-ж так, що він відповідає виображенню театра на панорамі. Ліворуч від Театральної вулиці зазначено: «домъ», «кухня» й «сарай». З заголовку плана Шмигельського походить, що в будинку, який виходив фасадом на Хрещатик, містилась контора театру. Цей будинок зазначено і на плані Меленського 1816 р. Ми бачимо його також, як сарай і дах кухні, і на панорамі (його лише прикрито трохи тополями). Це гарненький «ампірний» будиночок з фронтоном на чотирьох колонах і сьома (?) вікнами, що виходили на Хрещатик. Дах на ньому високий, покритий (як більшість тодішніх київських будинків) дошками з двома коминами на кінцях гребеня. Певности в тому, що це той самий будинок, що його зазначено на плані 1816 року, немає. Можливо, що підчас прорізки Театральної вулиці для неї замало було місця між театром і конторою, і будинок театру перенесли й переробили.

Театральна вулиця з будівлями театральними з плану Шмигельського.

Будинок цей міг служити не тільки як контора. В 1840 р. Бібіков в листі до губернатора Фундуклея просить його звернути увагу на «положеніе зданія (театра) и жилого дома при немъ находящегося...» [1] Можливо, що це й єсть «жилой домъ». В наведеній вище

[1] Мердеръ, Къ заботамъ генералъ-губерн. Бибикова. («Кіев. Стар.», 1901, сентябрь, докум. 96).

прибутковій відомості 1836 р. між иншим сказано, що одержано за «квартированіе въ домѣ, принадлежащемъ дирекціи, актеровъ 487 р. 50 к.».[1] Чи не в цьому будинкові мешкали артисти (?). Коли це припустимо, то стане ясним, чому за будинком збудовано спеціяльну велику «кухню».

Спинимось ще трохи на оточенню театра.

Коли саме проведено Театральну вулицю, мені не пощастило встановити. На плані 1816 року немає жадної ознаки існування тут вулиці. Можна лише сказати, що її проведено, мабуть, між 1837 і 1843 роками. Річ в тім, що театральна садиба своєю північною стороною майже упиралась в високий старий вал (остаточно закінчений Мініхом), що йшов по південнім боці теперішньої Костьольної вулиці й кінчався в місці десь біля сучасного пам'ятника Дрентельну й меморативної колонки в пам'ять упорядкування Володимирської гори в 1849 році.[2] Цей вал почали зрівнювати спочатку мабуть під час будування костьола (1818—1838 рр.), а остаточно лише з 1837 року, коли зрівнювали й инші старо-київські вали, що йшли біля теперішньої Малої й Великої Підвальних вулиць.[3] В 1843 році «Театральна» вулиця вже фігурує в «изъясненіи плана Кіева 1843 г.».[4]

В. І. Щербина, а за ним і В. С. Іконніков висловили думку, що Театральною вулицею в свій час називався Хрещатик тому, що на ньому був театр.[5] Це звичайно, помилка. Помилковість цеї гадки доводить як план Шмигельського, де вулиця Театральна зазначена перпендикулярно до Хрещатика, а саме на місці Трьохсвятительської вулиці, так і «изъясненіе плана Кіева 1843 г.», де відріжняється Хрещатицька вулиця від Театральної: Театральну вулицю помічено в старокиївській часті міста під числом 5, а Хрещатицьку—в тій же частині під числом 10. Нарешті, на великому «Геометрическомъ специальномъ планѣ города Кіева, составленномъ 1847 году декабря 31 дня»,[6] зазначено точно й довжину її: вона займала сучасну Трьохсвятительську вулицю від Хрещатику до Михайлівської площі.

Ще де-кілька слів про площу, де стояв театр. Хоч Хрещатик, як ми бачили, почав заселюватися з кінця XVIII ст., все-ж ще довго—до сорокових років XIX ст. він не був значною вулицею. В тридцятих роках ще, наприклад, десь в районі кол. Думської площі було

---

[1] Дивись прим. 8 на с. 328.

[2] Цей вал прекрасно видно на планах 1803 і 1806 року.

[3] Иконниковъ В., Кіевъ... («Кіев. Стар.», 1904, ноябрь, с. 192); Антоновичъ В., Къ вопросу объ уничтоженіи Ярославова вала, К. 1895, с. 9.

[4] Изъясненіе плана Кіева С. П. 1843, печатано в типографіи Карла Крайя. Я користався з екземпляру київської публічної бібліотеки, який оправлено в одну палітурку з иншими книгами по Київу під ч. І. 3669.

[5] В. Щербина. Изъ семейнаго архива, II. Записки Евстафія Петровича Рудыковского (1796—1874), «Кіев. Стар.» 1892, май, с. 199; Иконниковъ В. Кіевъ въ 1654–1855 г.г. («Кіев. Стар.», 1904, октябрь, с. 43).

[6] У Всеукраїнському Історичному Музею.

«Площадь театра» в 1846 р. за малюнком М. Сажина.

озеро й млин.[1] По словах одного з мемуаристів тоді-ж таки «на мѣстѣ Крещатицкой улицы (мабуть теж в районі Думської площі) былъ лугъ, на которомъ паслись коровы»,[2] а по словах другого, перед театром було болото. В. Г. Барщевський саме розказує, що в 30-х роках «первый домъ на углу Крещатика былъ деревянный; въ немъ помѣщался театръ; противъ этого дома посреди площади было болото, кажется, никогда не высыхающее, далѣе шли дома, незаслуживающіе никакого вниманія».[3] Лише в сорокових роках, після пожежі Печерська і знищення значної частини його й Клова для збудування кріпости, падає значіння Московської вулиці, що довго була центром київської торгівлі, і центр київського життя поволі переходить на Хрещатик.[4]

Що до площі перед театром, то її остаточно приводиться в порядок, здається, лише в 1843 році. Тоді київський поліціймейстер Я. М. Третьяков будує проти театру гранітний фонтан і називає його по імені тодішнього цивільного київського губернатора Фундуклея—Іваном.[5] Сама площа в офіційних виданнях «театральною» не називалась, але на літографії Лавферта 1846 року, зробленій по малюнку М. Сажина, її названо «площадью театра». Художник Сажин одночасно з Т. Шевченком змальовував в 1846 р. київські краєвиди,[6] і те, що він її змалював, і свідчить, що театральна площа в ті часи визначалась своїм художнім виглядом. На літографії Лавферта вона має справді гарний вигляд: в центрі—фонтан в шостикутному басейні, праворуч—стрункі ряди колон на портиках будинків, з яких один залишився й досі (вул. Революції ч. 49). Коли ми пригадаємо, що обидва будинки на рогах Хрещатика, що виходили на цю площу,[7] теж були збудовані в стилі ампір, то стане ясно, що частина площі, де був театр, вкупі з ним являла досить добре витриманий архітектурний ансамбль в стилі ампір. Далі йшли будинки инших типів, але вгорі на задньому плані всього краєвида знову бачимо стрункі колони будинку дворянства, пізніше банку, а також колони будинку Мандельштама (вул. Революції № 27), які дають архітектурну закінченість загальному краєвиду. М'які маси дерев «государева сада», що зліва оточують площу, надають теж мальовничости всій площі.

---

[1] Н. Тумасовъ, Исторія кіевской второй гимназіи («Кіев. Стар.», 1902, май, 246). На плані 1803 на схід від теперішньої «Думської площі» зазначено озерце.

[2] Воспоминанія и автобіографія одесскаго протоіерея Николая Ивановича Соколова («Кіев. Стар.», 1906, октябрь, с. 191).

[3] Сборникъ сочиненій Вас. Гавр. Барщевскаго, с. 97.

[4] Иконниковъ В. Кіевъ («Кіев. Стар.», 1904, декабрь, с. 522—4).

[5] Закревскій, с. 429, Фундуклей, с. 334; Сементовскій, Кіевъ и его святыни. Кіевъ, 1864, с. 117. На плані у Фундуклея фонтан названо «Фундуклеевскимъ», але в пізніших виданнях зветься—«Іваном», напр., на рисунку Н. Брезе літ. Р. Гундризер в Журналі Міністр. Внутріш. Справ 1855 рік.

[6] Чалый, Жизнь и произведенія Т. Г. Шевченка, с. 51—55.

[7] Один—контора театра, а другий з півкруглим портиком з колонами вважався одним з кращих будинків на Хрещатику; в ньому мешкав попечитель Траскін (Кіев. Стар., 1884, березень, с. 504).

Почали розбирати будинок театру в серпні 1851 року.

Вже в 1850 році в «Москвитянині» єсть натяки на будування нового театру у Києві. «Мы не можемъ похвалиться хорошими декораціями», пише кореспондент про театральні вистави в старому театрі і добавляє: «слышно, что скоро намѣрены воздвигнуть новое зданіе театра».[1] В 1851 році читаємо: «зданіе театра окончило уже послѣдний сезонъ своего существованія,—въ началѣ августа приступили къ сломкѣ его; между тѣмъ, въ это время, явились на сценѣ его нѣсколько личностей, выходящихъ изъ ряда обыкновенныхъ».[2]

Ніколаєв дає докладніші дані про останні дні існування театру: остання вистава відбулася 30 липня 1851 року — трупа Рикановського поставила двохактну комедію Григор'єва I «Житейская школа» і одноактний балет, а 10 серпня вже почали розбирати театр.[3]

Відомості, що подає «Москвитянинъ», не викликають сумніву, і тому ми мусимо залишити без уваги твердження інженіра Н. I. Полібіна, ніби він бачив цей театр ще в 1853 році.[4]

Що в 1852 році вже не існувало цього театрального будинку, свідчить і Сементовський, що в 1852 році писав: «Еще недавно... близъ возвышенности старо-кіевской существовало деревянное зданіе театра, снесенное въ прошломъ году по ветхости».[5]

Як бачимо, і п'ятидесяти років не простояв перший театральний будинок у Києві: деревляний, він скоро струхлявів і був вже замалим для київського населення середини XIX ст., яке з часу заснування театру п о б і л ь ш а л о більш ніж удвоє.

За де-кілька років після його знесення в 1856 році стояв вже новий театр, камінний, далеко більший.[6] Цікаво, що цей новий театр будують не на місці старого, а на «Новом строеньи», на місці теперішнього оперного театру, на території, що тоді допіру лише почала заселюватись. Там як-раз перед цим збудовано університет, першу гімназію, левашівський пансіон і почала осідати людність, що її було зігнано з Клова й Печерська, одведеного в 30-х роках під кріпость.

Таким чином, при виборі місця для нового театру було вжито тих самих принципів, що й для старого: рахували не на старі центри київського життя, а на інтереси людности, що оселялась в нових районах. В даному разі окрім того передбачали поширення міста на захід, де лежали великі простори незаселених ще земель.

---

[1] Москвитянинъ, 1850 р., VI, с. 63.
[2] Москвитянинъ, 1851 р., кн. II, с. 41.
[3] Николаевъ, с. 32, 34.
[4] Сементовскій, Кіевъ и его достопамятности, Кіевъ, 1852, с. 176.
[5] «Кіев. Стар.», 1870, октябрь, докум., с. 152.
[6] Збудований по проєкту архітекта Штрома і відкритий 2 жовтня 1856 р.

Володимир Щербина

СПОМИН У КИЇВІ ПРО РІД ІПСІЛАНТІ

На Печерську є вузенький, мало кому відомий провулок під назвою Іпсілантьєвський. До того проулку виходить задньою, вузькою стороною велика садиба Никольської вулиці (ч. 6), з величезним двохповерховим (верхній поверх, здається, був раніш на два світла) будинком та двома довгими двохповерховими флігелями, що тягнуться в глибину двору. Садиба ця була до останніх часів власністю К.-П. Лаври і мала тепер вже забуту назву Іпсілантьєвського подвір'я. Мало кому відомі тепер ці назви, а кому й відомі, не збуджують особливого зацікавлення. А проте з цими назвами звязані дуже цікаві історичні спомини.

Іпсілантьєвський провулок на Печерську (заштрихований).

Садиба ця на початку XIX в. належала до славного грецького патріоти князя Констянтина Іпсіланті, який разом з своїми двома синами Олександром та Дмитром грав значну ролю в ділі повстання та визволення Греції — цього першого порушення установ Віденського Конгресу.

Іпсіланті — стародавній грецький рід, відомий ще за часів Комненів (XII в.). В XV в. Іпсіланті перебрались до Костянтинополя, де заняли впливовий стан між так званих фанаріотів (так звали представників значних грецьких родів Костянтинополя від назви околиці Фанар, де жили виключно Греки). Фанаріоти почасту займували високі посади, бо серед них були люде освічені і талановиті, але-ж проте вони були гарячими патріотами Греції.

Іпсіланті займали поважне місце проміж фанаріотів. Їх рід був осередком національного руху, першим надхнителем якого був славний поет Рігас. Захоплений вільним духом великої французької революції, Рігас звертався до Наполеона з клопотанням про допомогу Грекам. Нарешті його арештували Турки і скарали на смерть (1798). Останні слова його були: «Я посіяв насіння, прийде час, коли мій нарід пожне добрий овоч».[1] Вихованець, а потім друг Рігаса, Олександр Іпсіланті був господарем то Молдавії, то Валахії (1774—1798). Він теж мріяв про визволення Греції і клав надію на допомогу Росії. Його діяльність викликала підзорливість турецької влади, і він також був арештований і страчений (1807). Син його Костянтин був господарем Молдавії (1790—1802), а потім Валахії (1802—1806), та продовжував полі-

[1] Гервинусъ, Исторія XIX в., т. V. Возстаніе и возрожденіе Греціи, с. 60.

Колишній будинок Інсіланті на Никольській вул. (ч. 6).

тику батька. Його діяльність теж викликала підзорливість, і він мусів утікти до Росії, а майно його було конфісковано. Він оселився у Київі, де купив будинок, про який ми поминали вище.[1] У щоденнику мітрополіта Серапіона є така звістка про Іпсіланті: 17/XI 1807 був з візитом господар молдавський Іпсіланті, який приїхав у Київ на життя з своїм посемейством та достойниками (з почтом не менш 30 чоловіка). Іпсіланті розмовляв по-французьки, а тлумачем між ним та мітрополітом був на цей раз зять, Кутузов-Толстой. При дальших візитах мітрополіт та господар розмовляли латинською мовою.[2] Старання Іпсіланті схилити імператора Олександра I до активної політики на користь Греції не мали успіху. Російська влада теж відносилася з великою підозрілістю до його жвавих стосунків з революціонерами Балканського півострова. Не довго прожив Іпсіланті у Київі—тільки вісім років, і помер у 1816 році. У тому-ж щоденнику Серапіона так розказується про його смерть. 27/VI господар молдавський Іпсіланті, що жив у Київі, раптом скінчив життя о восьмій годині ранку на 56 році свого життя. Похований у Георгієвській церкві, в кутку за правим крилосом. Викопувати гробовище було дуже тяжко, бо під долівкою виявилися цегляні мури та великий дикий камінь. Похорон відбувся 30 червня. Тіло виносили з дому господаря, що насупроти Никольського манастиря

[1] Кн. Н. М. Долгорукий каже: «Ипсиланти купилъ прекрасний домъ послѣ коменданта Вигеля» (Чт. Моск. Общ. Ист. и Древн., 1869, III, 301). Цей Вігель був батьком автора відомих «Воспоминаній».

[2] Хроника Кіевской общественной жизни по дневнику митроп. Серапіона (Кіевская Старина 1884, VII, 435).

(Слупа), при великім натовпі попів та люду. П'ятнадцять міських цехів брали участь в церемонії з своїми гробками та корогвами. Обідня та одправа були у Софійському соборі. Удова-княгиня була дуже засмучена.[1] Над труною Іпсіланті потім поставлено розкішний надгробок з бюстом небіжчика, як гадають праця Канови,[2] який і досі можна бачити у Георгієвській церкві. На вкруги бюста такий напис: «Ἀλεξανδρυ Κωνςαντῖν Υψηλαντυς Ηγεμων πλοτης υγγρο Μολδοβλαχιη».

А на стіні ще такі вірші:

«Въ гробницѣ сей, родныхъ слезами орошенной,
Лежитъ владѣтель Ипсилантій незабвенный,
Что знаменитого былъ Александра сынъ
Высокій господарь, державный Константинъ.
Честь, слава Греціи, отчизнѣ лучъ спасенья,
Отъ ига тяжкаго надежда свобожденья,
Съ кѣмъ милость и любовь, законъ и правота,
И мудрость, совершенствъ другихъ всѣхъ красота,
Молдавскою страной и Влахской управляли.
Кому бы доблести безсмертье даровали,
Коль жизни смертнаго назначенный предѣлъ,
Равнялся бы числу его великихъ дѣлъ».

Ці вірші надруковані в Закревського (Описаніе Кіева I, 286). На другій стіні є ще великий напис, приблизно того-ж змісту, грецькою мовою:

Τῷδε πολυκλλύτω τύμβω ἐνὶ, κυδαλίμοιο
Κεῖται Ἀλεξάνδρου Κωνσταντίνος ὄρχαμος ἀνδρῶν
Υψηλάντης κῦδος Ἀχάιων πατρίδος ἄιτης
Ἐλλάδος ἐλπορή ἧς δουλείης ὑπάλυξιν
Ἐῖναι. Ὅς ἤνασσε θνητοῖσιν ὅσις Δακίητε,
Μολδάβι ἐντός ἔχει, φρέσιν ἄισιμα ειδώς
Αθανατος δεπχετ ἐπέρ ἔτη μερόπων αριθμοῖτο
Πλήθει ὧν ἀρετῶν ἠδὲ πραξῆσι φαεινα῀ις.

Сини Костянтина Іпсіланті Олександр та Дмитро грали велику ролю у грецькому повстанню 20-х років, що мало наслідком визво-

---

[1] Там само, стр. 459.

[2] Питання, чи надгробок Іпсіланті є дійсно праця Канови, порушив недавно В. М. Базилевич у своєму докладі про Георгієвську церкву на засіданні «Историческаго Общества Нестора-лѣтописца» (2/III 1924). Він каже, що є суперечка за автора цього надгробка: одні приписують його славному італійському різбареві Канові, другі це заперечують. Референт з свого боку звернув увагу на велику подібність надгробка Іпсіланті (1816) та надгробка кн. М. М. Голіцина (1810) у Московському Донському манастирі (праця С. С. Піменова-батька, 1784—1833). В обох почувається вплив Канови; але чи належить надгробок Іпсіланті різцю Канови—це питання, яке викликає для свого розвязання детального стилістичного аналізу та вивчення спеціяльної літератури за творчість Канови, що в Києві важко зробити за браком оригінальних праць Канови та спеціяльних книжок.

лення Греції. Ще за часи Віденського Конгресу заснована була в Парижі грецька патріотична спілка під назвою гетерія, метою якої було національне відродження Греків. Спілка ця звертала на себе увагу у цілій Европі і користувалася співчуттям найкращих представників европейської культури (Шиллер, Байрон). Скоро діяльність гетерії перейшла до Росії й приняла належний напрямок. За голову гетерії став Олександр Інсіланті, ад'ютант Олександра I, що брав участь у війні з Наполеоном 1812—1813 рр., та стратив руку у баталії під Дрезденом. В 1820 р. він, маючи надію на допомогу царя, порішив підняти повстання. Він взяв відпуск, ніби-то на подорож до мінеральних вод, та приїхав до Київа. Тут він прощався з матір'ю, яка «прочувала долю Гекуби».[1] З Київа він поїхав до Одеси, де було багато гетеристів, а далі до Кишинева. Скоро він підняв повстання в Дунайських князівствах (Молдавія та Валахія), заохочуючи своїх прихильників обіцянками про «помощь великой державы» (себ-то Росії). Але-ж цар не піддержав його, і повстання скінчилось невдало, бо Валахи не дуже співчували Грекам. Інсіланті мусів утікти до Австрії, де був заарештований і посаджений у кріпость Мункач, звідкіля був звільнений тільки в 1828 р., по заступництву царя Миколи I.

Надгробок Інсіланті.

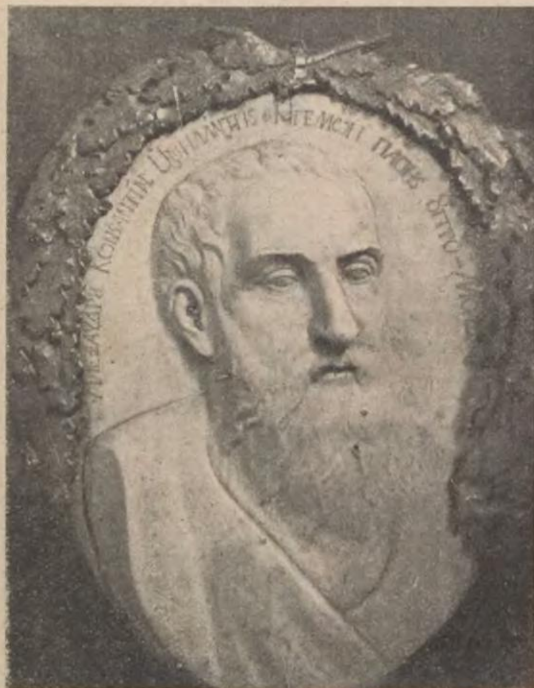
Ось що каже Гервінус про повстання Дунайських князівств та про Олександра Інсіланті: «Так скінчилася ця трагічна прелюдія грецької революції, що була поставлена на сцену та виконана фанаріотом, якого підбадьорювали підказування російської політики. Але він погано вивчив свою ролю, а суфлер покинув його. Рідко чиє ім'я більше лунало на батьківщині й по-за нею, і рідко слава була менш заслугована. Але-ж патріотам-землякам Інсіланті буде завше почесно, коли вони і наперед, так як і тепер, і преж сього, забуваючи всі помилки, будуть з подякою поминати в ньому чоловіка, що перший кинув кістки великої боротьби, що викликала далі визволення Греків».[2]

Брат Олександра Дмитро Інсіланті ще 1821 р. висадився, як представник Олександра, у Мореї (бо повстання почалося вже і в самій Греції). Він став був на чолі повстання, та склав навіть перші національні збори (у Епідаврі), але не встиг добути популярности і скоро

---

[1] Гервинусъ, 114.
[2] Гервинусъ, 140.

зійшов зі сцени. Про Дмитра Інсіланті Гервінус пише: «Хоч він справляв менше враження ніж брат його Олександр, але-ж безперечно мав чимало справжніх здібностей. Він був палкий, некорисний, самовідречений патріота... Але він не був здатний на те, щоб впливати на цей нарід пануючою постаттю, чи перевагою розуму...»

Бюст Іпсіланті (деталь надгробку).

Мати Іпсіланті, княгиня Лизавета, здається, недовго зіставалась у Київі. Вона оселилася в одному з маєтків, що були подаровані їй царем — Великій - Косниці, Ямпольського повіту Подільської губернії, а свій київський палац в 1832 р. порішила продати, бо, як вона писала свому довіреному, «до свѣдѣнія ея дошло, что, по случаю сооруженія въ Кіевѣ крѣпости и ломки многихъ домовъ, возвысилась цѣна незаключающихся въ кругѣ ломки домовъ; ей же этотъ домъ теперь не нуженъ». Будинок купила Лавра за 25 тисяч карб. (Лаврський архів, ч. 1780, «О покупкѣ Ипсилантіевскаго подворья»).

Дальша доля будинку була така. Перш за все він був одданий в оренду за 4.000 карб. на рік поміщиці Іоанні Фроміот-Залєській, яка і раніш наймала цей будинок для «пансіона воспитанія благородныхъ дѣвицъ». Далі, 1837 р., він був одданий за 6.000 карб. на рік Комисаріятському Депо для складу казенних речей. Потім у будинку поміщався казенний аптекарський склад, лаврська школа малювання та тимчасово лаврська друкарня. Нарешті в ньому почали оддавати кватирі приватним особам... sic transit gloria mundi!

Будинок існує й досі, і є живою пам'яткою великих подій, що колись у ньому чинилися.

Виктор Юркевич

ДО СТУДІЙ МАКСИМОВИЧА З ІСТОРІЇ СТАРОГО КИЇВА

Надзвичайно багата старовина міста Київа здавна притягала увагу місцевих аматорів історичних розшукувань. Особливо в манастирях, де так старанно переховували документи на маєтки, зберігався цей інтерес до дослідів над старими часами. Починали з історії свого манастиря, потім переходили до його звязків з оточенням: документи на маєтки, ріжні листи на записані та подаровані землі, синодики, нагробні написи,—все це давало багато матеріялу для такого дослідника над питаннями старовини.

Київ у XVIII—XIX вв. був дуже багатий на пам'ятники славного минулого, від якого так мало залишилось цілого і так багато зруйнованого, напівзнищеного. Оці руїни минулого, старі мури, рештки фундаментів особливо збуджували увагу, і, коли між церковними діячами бували такі освічені, як м. Євгеній, чи як Інокентій, вони дбали про збереження старовини, сами її студіювали чи инших тим зацікавлювали та до того притягали.

Перші докладні описи пам'яток Київа на початку XIX в. вийшли як-раз із церковних сфер; перші опубліковані документи місцевого характеру взято як-раз із манастирських архівів, де безпрогалинна традиція звязувалась з уважністю до старих джерел та пам'яток.

Максимович, професор та короткий час – ректор новозаснованого університету, підійшов до цієї старовини Київа з иншого боку. Етнограф збирач, дослідник історії, мови та літератури, Максимович притягав до студій над київською старовиною любителів, незвязаних з церковними та манастирськими колами: ті-ж теми, які раніш звертали увагу церковних діячів та дослідників,—але тепер в їх розробленню виявилося де-що нове.

Максимович сам не поривав звязків з церковними колами. Студії над старим Київом скупчувались в певних руках, там можна було і треба було шукати джерел для дальших студій: документів адміністративного та судового характеру ще не починали збирати, отже матеріял поки-що можна шукати в манастирських збірках і за ним треба було звертатись до уважного м. Євгенія чи єп. Інокентія. Максимович і згадує з великим признанням ту допомогу та вказівки, які знаходив завсігди в названих вище діячів. Не раз в листах та друкованих статтях пригадував він свої візити та години, проведені в розмовах про старовину.

З другого боку Максимович був звязаний з російськими службовими сферами Київа, з професурою нового університету та з студентською молоддю, в якій теж умів збуджувати цікавість до старовини та дуже потрібні для того часу захоплення антикварів для розшукування пам'яток старовини, занедбаних, напівзабутих.

Приїхавши до Київа на службу, Максимович знайшов тут готові вказівки що до дальшого напряму студій про старовину. Польські відносини поставили на чергу дня де-які питання та намітили на дальші десятиліття чергові теми наукових дослідів.

Як професор нового університету та ректор його, Максимович мусів це мати на увазі в своїй науковій діяльності і не відходити на

перші часи від намічених завдань: це й виявилось в перших його працях поруч з його власними інтересами та планами. Вступом до студій над київською старовиною була промова, що він виголосив в 1837 р., «Объ участіи и значеніи Кіева въ общей жизни Россіи». Не була це звичайна університетська промова: виголошено її в умовах не вповні звичайних, і це певно надавало промові спеціяльних прикмет. Максимович пізніше пригадував ті обставини, за яких він читав про значіння Київа в минулім. Вересня 24—пригадував Максимович—несподівано приїхав до Київа наш міністр Уваров, протягом двох тижнів знайомився з шкільною справою, був і в духовній академії. Ввечері 5 жовтня - пригадував далі Максимович—приїхав великий князь наслідник, який тоді їздив по Російській імперії. Цей час для Максимовича був дуже пам'ятний, особливо 2 жовтня, коли він читав свою промову, а потім 6—7 жовтня, які він провів з Жуковським, показуючи останньому Київ. Показував Максимович київські пам'ятки й міністрові Уварову з сином. В таких умовах промова в університеті набувала де-яких нових рис, незвичайних черговій університетській промові. Виступ Максимовича зробив враження на присутніх, поділяли їх оцінку й ті, що знайомились з нею в рукопису. Так, єп. Інокентій, в багатьох випадках порадник проф. Максимовича, дуже похваляв цю промову.

Сама назва пояснює підхід Максимовича до своєї теми. Імперська влада з огляду на польські відносини на Правобережжі дбала про те, щоб тісніше прив'язати Київщину до імперії. Раніш Київ тісно був звязаний з Київщиною та Правобережжям; з часів Хмельниччини, звязаний з Гетьманщиною, він жив своїм окремим життям; з кінця XVIII в. Київ знов став центром Правобережжя і підпав культурному впливу польському. Після повстання польського було на це звернуто увагу і намічено певний план, щоб тісніш звязати Київ з імперією. Імператор спеціяльно цікавився тим, щоб це було проведено повніше. Кожний прояв польського впливу прийнято було як щось глибоко-шкідливе, з загально-державного погляду. 1837 року виявилось це в епізоді з 4 студентами, що викликало «грозное слово царя, посѣтившаго свой университетъ 16 августа», пригадує сучасник (Письма о Кіевѣ—XVII). Кожний приїзд до Київа давав можливість перевірити, як дійсно йде це проведення нової політики, чи не виявляється «плевелъ недобраго антирусскаго духа». В споминах близького до імператора службовця графа Бенкендорфа наведено враження імператора від огляду київського університету 1837 р.: «университетъ развивается, число студентовъ выростаетъ и русскій языкъ идетъ успѣшно, но случаются еще глупыя польскія выходки... впрочемъ многіе изъ студентовъ русѣютъ, что не слишкомъ нравится нѣкоторымъ изъ родителей». З цих вказівок можна бачити, як близько до серця адміністратори приймали справу поширення нових російських впливів та поглиблення російської орієнтації.

В таких умовах академічні студії про культурні та освітні впливи старого Київа, які провадив проф. Максимович, совпадали з офіцій-

ними поглядами київських службових верхів. Максимович познайомив з висновками своїх студій, а для його слухачів, переважно вищих службовців, це було обґрунтуванням намічених напрямків місцевої політики.

Значіння Київа в загальній історії Російської держави з давніх часів вияснив дослідник в сфері релігії, культури, шкільництва. На це звернуто головну увагу дослідника та промовця.

Менш уваги звернуто на велику організаційну працю Київа, як адміністративного осередку давніх земель. В однім місці промови згадано, як давній Київ вів об'єднання, збивав до купи «страшную громаду разнородныхъ племенъ». Тоді положено було основи «общей самобытности народной, полнаго единства, стройной цѣлости», про які вже «вѣщій Боянъ говорилъ, поминая первые времена междусобій: тяжко тебѣ, голова, безъ плечъ, горе тебѣ, тѣлу, безъ головы». Успіх цій праці об'єднання давало «единовластіе древней Руси, а съ нимъ кончилось и державное величіе Кіева». Далі йде доба постійних княжеських війн та суперечок, але й тут не щезала серед князівства «любовь къ русской силѣ и ея славѣ, былъ это вѣкъ рыцарства», далеких та небезпечних походів проти степових ворогів та за-для слави.

Більше місця в своїй промові відводив Максимович культурному значінню та впливу Київа. Пригадати про це минуле як-раз було на часі тоді, як засновано в Київі вищу школу, яка мала тісними культурними звязками прив'язати до Київа сусідні губернії. Вже в давні часи Київ впливом своїм звязував далекі части тодішньої держави. В Київі йшла складна праця утворення нового побуту й цим Київ впливав на инші землі. «Совершающееся преобразованіе духа и жизни русской распространялъ Кіевъ и на другія части Россіи—на Новгородъ и на Полоцкъ, на Суздаль, Галичь; всѣ они созидались по его образцу, для всѣхъ ихъ Кіевъ былъ разсадникомъ и вѣры, и законовъ, и грамоты и языка книжнаго, отъ него заимствовали они и князей своихъ и служителей церкви» (Собр. сочин. 11, 9). В порівнянню з пізнішими центрами Російської держави, автор характеризував Київ як загально-російський центр освіти та шкільництва. Тодішній вплив Київа відчувався в ріжних частях тодішньої держави, від нього поширювалася в усі кінці і вироблена для нових потреб мова, і новий спосіб думання, новий устрій життя (с. 10). Коли занепадав політичний вплив Київа, коли «князья междуусобствовали и кипѣли страсти», Київ все-ж таки зберігав свій культурний вплив, кріпли «счастливые начатки просвѣщенья, какими и западъ не во всемъ похвалиться можетъ» (с. 11), росли нові міста, виступали визначні діячі, письменники та автори пісень. Оцей вплив та спомини славного минулого й далі притягали увагу до Київа і за-для його іменя князі не раз покидали свої певні удільні землі. Татарське панування, доба литовських князів та польських королів зменшили просвітну діяльність в Київі, але в XVI в. Київ знов став «средоточіемъ народной дѣятельности Украины и источникомъ

духовнаго просвѣщенія» (с. 18). З Київа до Москви викликали вчених для наукової діяльности, з Київа переходили перекладачі за-для нових культурних завдань, вони мали задовольнити чергові культурні потреби Московської держави (с. 20). В пізніші часи цар Петро ширив освіту та проводив свої реформи за допомогою київських учених, вони популяризували його думки та плани, підтримували його в боротьбі проти старовини. Київ з своєю головною школою був «главнымъ разсадникомъ народнаго просвѣщенья цѣлой Россіи» (с. 21). Так в загальних рисах можна виявати хід думок автора.

Коли переглянути, що було в той час (1837 р.) друкованого з історії Київа, як культурного осередку, треба признати, що пророблена Максимовичем праця мала велике значіння. Були часописні статті та окремі брошурки про київські пам'ятки, але це була перша спроба популярна і разом з тим обґрунтована вияснити дійсно велике значіння Київа, як культурного центру протягом століть. Факти вже були подані від ріжних дослідників головно для російської історії та для історії російської літератури, але це вперше ці факти було зведено до купи та скомбіновано для характеристики колишнього культурного життя Київа, мало ще освітленого сучасниками Максимовича в розвідках та студіях.

Історію київського шкільництва поверхово лише зачеплено в промові та дальших його статтях. Було цю чергову тему поновлено заснуванням київського університету. На думку Максимовича та деяких инших київських професорів, університет мав відновити та продовжувати стару київську традицію, як культурного осередку. Промова Максимовича, намічаючи цю спадщину, звязувала новий університет з його попередниками—братською школою та академією (до її реформи 1819 р.).

Ряд статтів Максимовича виясняють ріжні мало освітлені моменти з історії братської школи та академії. Перші статті з'явились ще в 1840-х роках, пізніші замітки звязані вже з розвідкою, присвяченою академії (Аскоченскій, Кіевъ съ древнѣйшимъ его училищемъ академіей, К. 1856), до якої й подав дослідник свої уваги та поправки до окремих її висновків та поглядів.

Для своїх студій притягав Максимович і новий матеріял; в цьому відношенні його знайомства з манастирськими та церковними архівами і бібліотеками були дуже корисні: міг він ужити малоприступних відомостей (звістки Ерлича про рід Сагайдачного) та стародруковані книжки (наприкл., видання П. Могили). Цей свіжий матеріял стародруків, синодиків (напр. Київо-Мих. ман. про Сагайдачного) та написів на речах (хрест в К.-Братськім ман.), на гробках (див. спеціяльну статтю «О надгробіяхъ въ Печерскомъ монастирѣ 1840 р.», з згадками про Плетенецького, Копистенського) дають основу до перевірки де-яких поглядів на участь тих або инших діячів, на встановлення дат їх смерти (II, 173 про Плетенецького, 179 про Земку). Таке видання як «Евхаристиріон» 1632 р. дає можливість встановити факт, що лаврська школа була в 1632 р. і вела працю, хоч Могила

вже дав згоду на прилучення лаврської школи до братської (II, с. 212, тут же здогад про авторство Почаського в цій книжці). Подібні-ж відомості з стародруків дають можливість встановити та простежити й инші факти, перевіряючи та поправляючи дослідників, наприклад, про села, надані Сагайдачним на братську школу (II, 189), про знищення братства в 1621 р. (II, 187 проти відповідних тверджень у єп. Макарія та Аскоченського в їх працях про академію), про перебудови в самім манастирі (II, 189, про Петра Жицького та його архітектурні знання, взяте з історії Русов). Отже ці замітки, статті та поправки Максимовича були дуже цінні, бо вносили багато нового матеріялу до наукового запасу відомостей.

Заснування нової школи дослідник звязує з наочними просвітніми потребами того часу. На тлі братських відносин кінця XVI в. намічається потреба поширення освіти та утворення школи, відповідної до тодішніх умов. Історію братства починав Максимович з 1615 р., з дати запису, поданого до суду від Ганни Лозкиної про передачу дома для фундації манастиря, школи, шпиталя: з того запису—каже Максимович — і починається достовірна історія київського братства (II, с. 174). Братство засновано наново, може з участю й попередніх членів, але це не зазначено так ясно: таке мовчання дає розуміти, що київське братство заснувалось само по собі, без відношення до попереднього братства (II, 176). Поновлення братства та його просвітні завдання виявляють, що дійсно тодішнє київське суспільство ясно відчувало потребу школи, пристосованої до нових умов з звязку зі зміною обставин. Через те й придбала нова школа великі симпатії суспільности й отримувала від неї добрі дарунки, що виявляло щире відношення сучасників.

Уважність до братської школи виявив гетьман Сагайдачний, «питомецъ острожскихъ школъ и Запорожской Сѣчи», як висловився Максимович (II, 182). Прислужився Сагайдачний київській школі й своїм впливом, обороняючи її від ріжних кривд. Записав він гроші на манастир і школу на утримання вчених бакалярів (звістка Саковича та вказівка з запису 1622 р.). Така увага з боку козацтва була звичайною справою в ті часи. Козакам, каже Максимович, часто «становилась въ тягость безграничная буйная воля и сѣчевые удальцы шли въ монастыри, особливо въ Межигорскій и Терехтемировскій, и тамъ въ строгомъ послушаніи смиряли свою душу и доканчивали жизнь». Уважні теж були до київської школи київські міщане. Знищення школи в 1621 р. не допустили-б, каже Максимович, київські міщане, це для нього доказ проти необґрунтованої звістки у єп. Макарія та Аскоченського про повне знищення братства й школи (II, 187) та переслідування вчителів та учнів школи.

Постать Сагайдачного, можна бачити, дуже зацікавила дослідника своїми незвичайними рисами. Хоробрий гетьман козаків, енергійний оборонець української національности, захисник школи, доброчинець бакалярів, вчених, може навіть, чернець Братського манастиря (як писали Енгель, Б. Каменськіи): це все не могло не звернути уваги

романтика-історика. Сагайдачному та Могилі найбільше місця відводить дослідник, кажучи про діячів братської школи чи про звязаних з нею осіб. Звязки Сагайдачнонго з школою були ріжнорідні, але дослідник обережно ставиться до де-яких звісток, наведених у тих, хто раніш писав про козацького гетьмана. Ось кілька прикладів критичного відношення Максимовича. В ті роки Сагайдачний, каже дослідник, був у такій силі, що й сам міг без королевського дозволу обновити братьку школу, а коли-б конче потрібний був дозвіл королевський, то легко міг би його отримати: так Максимович висловлюється проти наведеної у м. Євгенія гадки, що Сагайдачний «не смѣлъ безъ дозволенія польскаго короля» відновити школи і виправив собі в короля в 1629 р. грамоту з дозволом на це; грамоту 1629 р. Сагайдачний не міг отримати, це далі доводить автор (провірено дату смерти Сагайдачного в II, 187 і 191 з Помян. К.-Мих. м. із Саковича), та грамота ця зовсім не згадує про школу (II, 187). Так само перевіряє дослідник і звістки про записи Сагайдачного на школу (лише гроші, а не села, II, 189), докладніше спиняється на звістці про чернецтво Сагайдачного в Братськім манастирі. Для історика-романтика така подробиця була дуже приваблива, але критичний підхід та перегляд звісток привів дослідника до визнання цієї звістки за невірну (докладніше в статті про П. Сагайдачного в «Москвитянинѣ» Погодіна, с. 363 — 365), гетьман міг бути в Київо-Братському манастирі «только смиреннымъ братомъ онаго, а не постриженникомъ».

Зазначене дослідником велике значіння братської школи полягало в тому, що вона давала освіту ріжним групам тодішньої людности. Дослідник зрозумів, оскільки важливий цей факт, і старанно підбирає звістки про склад учнів братської та могилянської школи. З козацтва вступили до школи такі, як Павло Тетеря, Яким Сомко (це і в Аскоченського), але прихильників шкільної освіти було більш, і вони пізніше своєю освітою були корисні для Козацького Війська при його зносинах з владою. Були панські діти, які отримували тут загальну освіту. Студії Максимовича над стародруками дали йому можливість зазначити склад учнів могилянської школи лаврської (в книжці «Евхаристеріон») та братської («Вѣршѣ», «Мнемозина»). Перегляд імен цих учнів 1622, 1632—33 рр. дає можливість зробити той висновок, що до шкіл цих «были отданы, преимущественно, дѣти шляхетства Кіевскаго»(II, 202, 187). Тут були діти київської шляхти—Стрибилів, Трипольських, Суринів, Сушанських-Проскур, Тишів та ин. (1622—33). З церковних кол вступили—Степ, Почаський, Лукаш Беринда, Самуїл Мужиловський та ин. З впливового міщанства були Петро Балика, Леонтій Балика, бурмістрович, Теофилакт Іванович, бурмістрович (1622 р.). Це підтверджує гадку, що братська школа мала популярність і притягала учнів з ріжних кол тодішнього суспільства, а з свого боку мусіла в де-чому пристосуватись до вимог учнів та їх батьків.

На вчительськім колі теж застановився дослідник і дав тут де-які свої критичні поправки до думок инших авторів. В основу перегляду

навчительських сил покладено реєстр заснувателів київського братства, як він зберігся в копії м. Євгенія. Максимович подає біографічні звістки про кожного, хто був звязаний з тодішньою видавничою та навчительською діяльністю. Помогли тут звістки з стародруків про ролю ректора Саковича («Вѣршѣ»), про авторство Почаського («Евхаристеріон»), про Тараса Земку (участь в Служебнику) та инші відомості. Наукова та шкільна діяльність київського гуртка значно поширилась, старше покоління—як висловлюється Максимович—вчених киян проробило велику роботу і підготовило собі помічників з кола молодших: так, молдавський воєводич, що вступив до Печерського манастиря в 1525 р., вчився в тодішніх лаврських діячів та в м. Іова (II, 179), отже витворювалась певна традиція в київських наукових гуртках. (Стародруки використані Максимовичем в статтях про київські школи, та теж і в спеціяльній статті «Книжная старина южнорусская»). Старше покоління зійшло з арени в 1632 р. (залишився, але без впливу, один м. Копинський, II, 179), і так почався Могилянський період, коли працювала «новособранная П. Могилою община ученыхъ иноковъ» (II, 193). Але Максимович не додержується досить поширеної в ті часи гадки, що вчителями в давніх школах були і могли бути лише ченці: він наводить приклади вчителів та ректорів не ченців, яким був Борецький до свого чернецтва (II, 197); план обмежитись лише вченими ченцями, відмовляючись від послуг учених світського стану, повстав пізніше, на гадку дослідника (II, 198); тут Максимович висловлюється критично про думку Аскоченського що до ректорів школи і нагадує Кас. Саковича та Мелет. Смотрицького (II, 198).

Для характеристики загального напряму навчання було вже зібрано де-які звістки, але Максимович, ознайомившись з рукописним матеріялом та стародруками, рішуче висловився про напрям навчання. Вірші того часу, макаронічна мова діячів, їх підписи, їх памфлети та инші твори виявляють, як широко та глибоко йшов тоді вплив західній та польський. Перед українским суспільством того часу стояла дилема: чи триматись давньої освіти і відставати від потреб часу, чи йти назустріч новим вимогам і в де-чому зміняти стару традицію. Діячі XVII в. це зрозуміли і зробили відповідні поступки. Після Максимовича студії над програмами та підручниками київської академії показали дослідникам, як глибоко західній схоластичний та польський напрям переймав науково літературну діяльність першої половини XVII в. Максимович по тих вказівках, які мав під руками, міг лише здогадуватись, заслуга його в тім, що він вже дав характеристику шкільних впливів та шкільних напрямків. Питання про викладання мов у тодішній школі зачепив Максимович з приводу думок, висловлених в творах попередників, і поставив це питання на ширшу основу. Він зазначив уживання польської мови в тодішнім інтелігентськім українськім колі. Попередники Максимовича вважали неможливим, що при напруженій ворожнечі до польських утисків над українським національним рухом могло бути викладання польської мови

в школі. Максимович наводить кілька прикладів поширення польської мови серед українських діячів. Учні реформованої київської школи привітали свого мецената польськими віршами «Mnemosyne» 1633 р., професором мов був тут такий любитель польщизни, як Сильв. Косов, що і в останні роки свого керування (1657), коли Київ та Східня Україна була під московською владою, вживав в офіційнім листуванні польську мову; сам П. Могила, який належав раніше до польської шляхти, любив польську мову і на ній написав свій тестамент перед смертю, отже польську мову широко вживали в офіційних та наукових зносинах того часу (II, 194—196).

Разом з мовою перенесено було і літературні смаки, перенесено «большой запасъ тогдашней западно-европейской учености, такъ щедро изукрашенной язычествомъ или поганствомъ классической эллино-латинской древности; ученость эта принята была въ то время въ Кіевѣ, какъ внѣшнее условіе, необходимое для возростанія здѣшняго просвѣщенія» (II, 202, 213). Перегляд віршованих тодішніх видань дає можливість зазначити характер тодішньої шкільної піїтики: ці вірші на цілий вік старші від Кантемірових сатир та панування в російській літературі XVII в. силабічного віршування (II, 212). Переймаючи західньо-европейську схоластичну вченість, шкільні діячі хотіли— зауважує Максимович—зменшити в ній класичні поганські спомини: цю гадку висловлено в книжці «Евхаристеріон»—«зъ поганскихъ наукъ латво учинити» свою науку і вважати її за відповідну новим умовам. Виявились тодішні авторські звичаї і в присвяченні книги певному меценатові, і у вихваленні його герба та в символічнім прославленні його діяльности в постатях класичної старовини (П. Могилу порівняно тут з М. Сцеволою); дослідник досить докладно описує малюнки до окремих розділів книжки «Евхаристеріон», звязані своєю темою з діяльністю П. Могили.

Як бачимо, студії Максимовича з історії старого Київа захопили й історію давнього київського шкільництва і завдяки своєму ознайомленню з стародруками та рукописними пам'ятками наукової та літературної діяльности київських письменників першої половини XVII в. він міг дати цінні вказівки що до напряму київського шкільництва, а часом висловити вірні здогади, що їх обґрунтовано пізніше, використавши нові пам'ятки та джерела.

Сергій Шамрай

КИЇВСЬКИЙ ОДНОДЕННИЙ ПЕРЕПИС 2-ГО БЕРЕЗОЛЯ 1874 РОКУ

(Сторінка з історії марксизму на Україні)

Роки 70-ті XIX ст. в історії б. Російської імперії і на Україні наповнені глибоким соціяльним змістом. Україна разом з усією Росією втягувалась в капіталістичні форми суспільного існування; ішов повільний процес диференціяції селянства, народжувалися кадри міського пролетаріяту, дворянство тратило економічний ґрунт під своїми ногами, уступаючи місце буржуазії, або перебудовуючи організацію своїх маєтків на нових капіталістичних началах.

Розуміється, ця складна соціяльна ситуація відповідним способом мусіла відбитися і на ідеології суспільних груп. Проміжні в соціяльному відношенню групи борсаються в шуканнях виходу, бачучи його то в заховванню «соціялістичних» форм великоруської общини, то у революційному бунтарстві, сильному в терористичній активності, але не дуже багатому в ясності програмових уявлень.

На Україні ми бачимо також, як і всюди, панування в той час спочатку мирної народницької пропаганди, тоді революційно-бунтарських спроб (напр., чигиринська справа); поруч того бачимо і спробу елементів з народницьким демократизмом, заснованим на українському ґрунті, об'єднатися для роботи, здебільшого культурницької. Це організація «Старої Громади», якої молоде покоління учасників пішло шляхом шукання виразної політичної програми, що мусіла випливати з соціялістичних засад. Як і можна було сподіватись, соціялізм ідеолога цієї групи М. Драгоманова, що мав таке глибоке значіння в історії зростання соціялістичної думки на Україні і громадських рухів, вилився в формі соціялізму не наукового Марксового, а утопічного, з яскраво-накресленим анархістичним ухилом на зразок Прудон-Бакуніна.

Проте характерно, що як-раз серед драгоманівців з'являються і перші марксисти в рядах української інтелігенції, і то не тільки ті, що віддали данину захопленню теоретичними основами марксизму, не ставши на ґрунт революційно-пролетарської практики, але, навпаки, переходячи з часом услід за більшістю так званих легальних марксистів на позиції і буржуазного мислення і буржуазної політики (як напр., Богдан Кістяковський), [1] — але й ті, що ставляться на все життя в ряди провідників пролетаріяту (як Л. Тучапський). [2]

Навіть початок українського і навіть ширше—російського марксизму—зачинається від цієї лівої групи української «Старої Громади» в Київі; першим і блискучим ученим-марксистом, що ідеї марксизму ширить і в науковій книзі і з університетської катедри, був М. Зібер, член «Старої Громади».

Ми-б хотіли в нашому нарисі спинитися на одному епізоді з історії «Старої Громади», де діяльність лівої групи цієї організації голосно себе виявила, і—що головніше,—де виявився марксистський характер інтересів її, що приносив з собою гарячий адепт марк-

---

[1] Див. статтю про нього М. Василенка в «Зап. Соц.-економ. Від. ВУАН» к. I, 1923.

[2] Див. його «Из пережитого», Од. 1923.

сизму Зібер, захоплюючи ідеями і своїх товаришів. В 1874 році з ініціятиви «Старої Громади» було зроблено першу спробу підійти до розвязання багатьох пекучих соціяльних та національних питань об'єктивним методом економічного,—точніш, статистичного,—обслідування.

Опозиційна та революційна інтелігенція в Росії і раніше бралася до статистичної роботи і до статистичних обслідувань. Навіть склалося таке упередження проти статистики в урядових колах, що статистика—то наука «революційна», а той, хто займається нею, є людина не певна з політичного боку.

Як ми сказали, статистичні досліди розпочалися в Росії раніш цеї спроби «Старої Громади». Так, в 1867 році був зроблений перепис в Петербузі: в ці-ж приблизно часи з'являється в Росії земська статистика: в 1870 р. був зроблений перепис з доручення вятської земської управи для дослідження 15-ти недоїмочних волостей трьох північних повітів цеї губернії. Слідом за ним заклалися вже постійні статистичні бюра при тверському і вятському, а пізніш (в 1875 р.) при московському і чернігівському земствах. Офіціяльним мотивом для заведення статистичних переписів була потреба виснити норми оподаткувань. Але це «службове й приватне» завдання швидко відсунуло инше, більш загальне—«вивчення економічних та инших загальних умов народнього побуту» (Анненскій). В значній мірі це відбулося як-раз через те, що переведення земської статистики було в руках поступової інтелігенції (народників). Ця інтелігенція, підходячи до цеї справи з иншими інтересами, відсувала на другий план інтереси оціночні, і через те ввесь час ішла боротьба між цими суспільно-науковими інтересами й інтересами вузько-практичними російських бюрократичних адміністраторів. Окрім народників починають брати участь у статистичній праці й марксисти, що має наслідком «усунення певної однобічности з попередньої, народницьки пофарбованої, земської статистики; значно більш уваги стали звертати на прояв промислової діяльности населення і на симптоми капіталістичної диференціяції села».[1] Таке поважне значіння визнають учені за діяльністю тоді ще нечисленної групи марксистів.

Та, як це вже було зазначено, цей ухил статистики не міг бути непомітний для консервативних кол. В першу чергу помітили це поміщицькі групи, що ввесь час ставилися вороже до статистичних переписів, які з'ясували економічні злидні серед селянства, що виникли через поміщицькі здирства. Під впливом цих груп адміністрація починає що-раз більше виявляти ворожнечу до ріжних статистичних дослідів. Починаються певні «чистки» статистичного персоналу, вишукування неблагонадійних елементів і між иншим марксистів. Ці «чистки» вабувають подекуди такої сили, що спиняється вся статистична праця за браком спеціялістів. Так, виключень і звільнень всього персоналу з 1893 по 1911 рік налічується 23, при чому в 14 випадках це привело до повного припинення праці.

---

[1] Кауфманъ: Земская статистика. Новый Энциклопедическій Словарь, т. 18, с. 621—622

З метою полегшити переведення статистичних переписів де-які вчені статистики складали програми і плани збирання відомостей. Утворювалися навіть певні школи статистиків. Дві найбільш відомі статистичі школи були московська і чернігівська (Червинський, Русов, Варзар). [1]

В московському типі перепису в основу положено люди, себ-то юридичні особи, з яких стягали податок, їх прибутки, заможність і т. и. При тому часто робили «сплошной» перепис.

Инших принципів тримається чернігівська школа статистиків. В основу тут покладено не людей, а землю, територію: за одиницю-ж приймали межеву дачу. Якщо-ж окремі роди цих дач мало ріжнились своїм типом, їх з'єднували в одну, відзначалися прибутки з цеї землі, а також потреби цеї території, цеї країни, її стан і вимоги.

Таким робом в основу чернігівська школа клала фактичне володіння землею, а саме: продукційні відносини (відношення продуцента до засобів продукції), себ-то принцип економічний, в певній мірі, я сказав би, марксівський. Цей напрям вироблення такого типу переписів мусів зробити відомий київський статистик, соціолог, економіст, керівник київського одноденного перепису 1874 р. і автор «Програму для збирання статистично-економічних відомостей», Микола Іванович Зібер.

Але раніш, ніж спинитися на цьому впливі, ми дозволимо собі нагадати де-які відомості про самого М. І. Зібера, про його наукову і суспільну діяльність. Це не буде зайве, оскільки цей видатний вчений і марксист, основоположник марксизму на Україні, а до певної міри і в Росії, дуже мало відомий ширшим колам нашого громадянства.

Народився Зібер в м. Судаку Таврическої губ., в 1844 р. від батька Швайцарця і матери Українки. [2] Вчився спочатку в ялтинській, а потім у симферопольській гімназії, а скінчивши її вступив на правничий факультет київського університету (1864 р.). Київ до того часу мав досить визначних вчених економістів-статистиків. Найвидатніший з них був безперечно Микола Христіянович Бунге. Сам буржуазний економіст і один з учених противників марксизму, він в той же час дуже прихильно ставився до нових теорій, не тримаючись сліпо класичної економіки, хоч не згоджувався він цілковито і з Ад. Смітом, Рікардо, Мальтусом і Міллем. Надзвичайно прихильно ставився Бунге до молоди, готовий завжди порадити і допомогти, і тому не дивно, що до нього так охоче йшли молоді студенти і з такою любов'ю студіювали економіку під його керівництвом. У Бунге і почав працювати Зібер, а також і в його талановитого учня Цехановецького. Молодого Зібера дуже цінили, як його керівник, так і инші вчені.

---

[1] До речи, всі ці три особи вважалися неблагонадійними в очах уряду. Про Русова це відомо, що-ж до Червинського і Варзара (або Барзера, по инших матеріялах), то за обома була слїжка, як за соціялістами і революціонерами («Сводъ указаній данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ», «Былое», 1907 р., серпень, с. 97—8).

[2] За словами Романовича-Славатинського в статті «Зиберъ и Назимовъ» — напів-француженки (Голосъ стараго профессора, в. II).

Проф. Романович-Славатинський пише: «Молодий ревнитель своєї науки, я дуже хотів зробити з Зібера державознавця (государствовѣда), але його любимим предметом вже й тоді була політична економія і мої спроби звести його з цього шляху не мали успіху».[1] Ще коли Зібер був студентом, Бунге намічав його на стипендіята. Але коли Зібер закінчив університета, у 1867 р., то виявилось, що вільної стипендії немає, а тому Бунге тимчасово здобув йому посаду на Волині мировим посередником.

Лише через 8 місяців вдалося Бунге дістати стипендію Зіберові при київському університеті. Своєю спеціяльністю Зібер, як вже зазначалося, взяв економічну науку; з появою «Капітала» він став марксист. Знав марксизм Зібер дійсно дуже гарно, і свої роботи направив він головне на розвязання економічних проблем з погляду марксизму. Цьому питанню присвятив він і свою магістерську дисертацію, яку він назвав «Теорія цѣнности и капитала Рикардо въ связи съ позднѣйшими разъясненіями». Назвав він її так з причин тактичних (за словами його молодшого сучасника В. Ів. Щербини), бо в ті часи висувати теорію самого Маркса було неможливо і приходилося це робити по можливості так, щоб не кидалося в очі. В цій роботі Зібер доводить, що теорія Маркса є в основних рисах продовженням теорії Сміта і Рікардо. До речи, свої студії над «Капіталом» він почав значно раніш. Так, Драгоманов згадує ще в 1870 р. його реферати на ці питання в студентських гуртках.

Та і на магістрантському іспиті, який переводив М. Х. Бунге, Зіберові було запропоновано викласти теорію Маркса. Як зазначає Романович-Славатинський,[2] приємно було слухати, з якою любов'ю і знанням став Зібер викладати цю теорію, гарячим прихильником якої він сам був.

Захистивши свою дисертацію, Зібер виїхав закордон в наукову командировку. Тут він ще ретельніше займався вивченням марксизму (особливо в Гейдельберзі). Повернувшись до Київа, він одержав доцента і курс політичної економії та статистики в київському університеті. В ці часи він вступив до «Старої Громади» і брав жваву участь в її роботі. Разом з Драгомановим він заснував також приватні жіночі курси, лекції на яких відбувались на помешканню Драгоманова; сам Зібер читав курс економіки в марксівському розумінню. В ті-ж часи провадив він і цілком практичну роботу (в залізничних майстернях). Були навіть чутки, як каже проф. Слабченко,[3] про звязок Зібера з чигиринськими бунтарями, але цю звістку перевірити, на жаль, ми не мали змоги.

Крім того працював Зібер також і в галузі кооперативній (був одним з організаторів «Кіевского Потребительскаго Об-ства», 1868 р.).

---

[1] Ibidem, c. 38.
[2] Op. cit.
[3] Передмова проф. Слабченка до книги Зібера «Очерки первобытной экономической культуры», с. VIII.

Але праця в Київі тягнулась недовго. В 1875 р., слідом за Драгомановим, кинув він університет і, швидко після нього, поїхав за кордон, до Швайцарії. І це було не дивно, бо, як пише Романович-Славатинський: «Зібер не міг довго залишатися в цьому університетському оточенню, яке повстало в половині сімдесятих років, коли стали панувати сполучення посад і нажива, коли заможності давали перевагу над вдачею, коли наукові інтереси збліди і за цінніше у людини визнавали хитрість і практичну викрутність».[1] Жив за кордоном Зібер з літературних заробітків в російській пресі (напр., «Вѣстникъ Европы», «Русская Мысль», «Слово» і т. и.). В 1882 р. переклав працю Рікардо на російську мову, а також переробнював свою магістерську студію, наслідком чого з'явилася нова праця (1885 р.): «Давидъ Рикардо и Карлъ Марксъ въ ихъ общественно-экономическихъ изслѣдованіяхъ». До цього-ж періоду (1883 р.) відноситься його славнозвісна праця «Очерки первобытной экономической культуры», яка являється, зі слів академ. М. С. Грушевського,[2] дуже цінним нарисом генетичної соціології на економічній базі, в звязку з організацією продукції.

Але тут, в Швайцарії, за перевтоми, розпочинається у Зібера важка хороба; це був параліж головного мозку. З. переїздить для лікування до Криму, та користи це не принесло: 1888 р. в Ялті він умер. Смерть Зібера викликала великий сум поміж людьми, що знали його. І дійсно він був вартий цього. Як характеризує його Романович-Славатинський, це був «чистокровний ідеаліст, він був нездібний ні до якого угодовництва і компромісу».[3] Але поруч з таким «ідеалізмом», під яким автор розуміє високу чесність, прив'язаність до певної ідеї, Зібер був переконаним матеріялістом, марксистом ще зі студентських часів. «Завдяки Зіберові Марксова соціяльна й економічна еволюція здобула признання й популярности на Україні і в Росії», пише акад. М. С. Грушевський.[4] Сам Маркс, в передмові до 2-го вид. першого тому «Капітала» так схарактеризував його магістерську працю: «В солідній праці Зібера про Рікардо західньо-европейського читача вражає та послідовність, з якою він додержує свою чисто-теоретичну точку зору». Добру характеристику його праць дає і проф. Слабченко: «Що до виразности і всебічности освітлення ріжних питань, праці Зібера для російської інтелігенції й російської та української соціял-демократії в свій час мали таке-ж значіння, як для Західньої Европи «Анти-Дюрінг» Енгельса».[5] І це правда. Щоби ствердити цю думку, ми наведемо один лише невеличкий факт, а саме: М. Ю. Ашенбренер, офіцер-народоволець, організатор терористичних гуртків, в своїх спогадах (60-ті й 70-ті роки), каже, що більш серйозні офіцери в провін-

---

[1] Op. cit., с. 39.

[2] З починів українського соціялістичного руху. Мих. Драгоманів і женевський соціялістичний гурток. Відень, 1922 р., с. 14.

[3] Романович-Славатинський, op. cit., с. 37.

[4] М. С. Грушевський, op. cit., с. 14.

[5] Передмова проф. Слабченка, op. cit., с. XI.

ціяльних залогах, читаючи книжки полкових бібліотек і звертаючи головну увагу на наукові праці, знайомились також почасти і з Марксом, за Зібером.[1] Таким робом праці Зібера були тим джерелом, з яких лише, або переважно, могла знайомитись російська і українська інтелігенція з наукою Карла Маркса.

Не тільки великим діячем марксизму, як певної політичної проблеми, був Зібер, але також і великим діячем науки. Його праця з історії культури являється й тепер дуже цінним нарисом, а инші його роботи являються також дуже цікавими і цінними в галузях політ.-економії та статистики. І тільки урядовою ворожнечею проти Зібера, як революціонера-марксиста, можемо ми пояснити ту занедбаність, яку ми помічаємо у відношенню до нього серед українських і російських кол до Жовтневої революції.

Повернемося тепер до питання про вплив Зібера на чернігівську школу статистиків. Ми вже згадували про певну близькість світогляду цеї школи до марксівської науки. Ми знаємо, що більш впливові керівники чернігівської школи марксистами не були. Але серед молодших членів, цілком можливо, могли бути учні Зібера й його адепти, яких він так ретельно й жваво притягав до вивчення економічно-статистичних наук, досліджуючи їх марксівським методом і знайомлячи їх з теорією Маркса. Навіть один з основоположників чернігівської школи, Ол. Ол. Русов, був в близьких відносинах з Зібером. Ще в «Старій Громаді» вони працювали разом, їдучи-ж за кордон разом з С. Подолинським, Зібер мав рекомендації до львівських і віденських Галичан від Русова (а також Антоновича).[2] В зносинах з Русовим Зібер не міг не зробити на нього певного впливу, коли й не в соціяльно-політичних поглядах, то, принаймні, в наукових, в науково-економічних. Крім того, рівняючи працю Зібера «Опытъ программы для собиранія статистико-экономическихъ свѣдѣній», що була написана ним з доручення «Юго-Западнаго Отдѣла Русскаго Императорскаго Географическаго Общества» і являється одною з перших на Україні,[3] з працею Русова «Опытъ программы для изученія экономическихъ и общественныхъ отношеній въ южно-русскомъ селѣ» (Кіевъ, 1880 р.), ми побачимо певний вплив Зібера на Русова.

До речи, скажемо кілька слів про вищезгаданий програм Зібера, в якому марксівський метод у дослідженню статистичному дуже яскраво помітний. Як можна думати, цей програм був як-раз друкованим планом тих статистичних робіт і марксистського підходу, які виявив Зібер в організації одноденного перепису 2-го березоля 1874 р.

До цього програму додано дуже цікавий вступ, з якого видно погляди Зібера на статистику. Він каже, що метою його є дати цілий ряд питань, для з'ясування фактичного бюджету ріжних груп насе-

---

[1] Ашенбреннеръ, «Воспоминанія», «Былое» за 1907 р., червень, с. 93.

[2] М. С. Грушевський, op. cit., с. 13.

[3] Принаймні з раніших мені відома лише маленька «Программа для сбора статистическихъ свѣдѣній въ селахъ». Київ, 1863 р.; програм же Зібера вийшов в 1875 р., 32 с., in 12°.

лення. А оскільки «основними елементами такого бюджету являються продукція і споживання предметів життьових потреб, то систематичне дослідження цих двох процесів в їх взаємовідношенню мусить дати нам всі дані для правдивої гадки про економічний стан суспільства» (с. 1). Тут треба з'ясувати, на думку Зібера, по-перше, ті суспільні форми, які приймають виробництво і споживання, по-друге, в якій кількості витрачається праця на виробництво предметів існування і в якій кількості вони споживаються. В цьому напрямку і ставить питання Зібер в свойому програмі, головне у відділі «Суспільно-еконономічні відносини народонаселення». Перше питання розпадається на цілий ряд дрібних питань під загальним заголовком «форми виробництва, транспорту й споживання», друге—«розміри виробництва, транспорту й споживання». Транспорт був внесений Зібером у відділ виробництва і споживання тому, що «транспортова промисловість подібно до кождої иншої, з одного боку, являється споживанням людської сили, а з другого, являє з себе процес того-ж знищення або споживання (небезпосереднього) засобів перевозки, яким являється й уживання господарських будівель, машин і т. и.» (с. 2).

Далі ці питання розпадаються ще на кілька дрібніших.

Перед цею основою програму лежить цілий ряд питань більш загального характеру, що торкаються кількости, віку, національности, соціяльного складу і т. ин. продуцентів і споживачів. Що до другорядних таблиць програму, то вони збудовані «въ порядкѣ возрастающей сложности и убывающей общности», себ-то так само, як був збудований, з власних слів Зібера, що ми побачимо далі, і план розроблення даних одноденного київського перепису. Де-які питання, що не входять в схему, «інтегрально» вміщені окремо, або додатково.

Далі в передмові автор подає вказівки, як користуватися цим програмом відповідно до ріжних територій і умов. Як бачимо, програм Зібера складено, поклавши в основу Марксову економічну теорію. Для автора основою всього суспільно-економічного життя були продукція і споживання; одиницею вартости була взята праця людини, себ-то певний час праці (день, година і т. и., с. 20). Відношення-ж людей (продуцентів) до засобів виробництва обумовлює суспільно-економічний побут країни.

Що до впливу цього надзвичайно цікавого програму на дальші статистичні досліди, то Русов зазначає, що він (програм Зібера) був і до цього часу (1909 рік) ніде не використаний для дослідження економічних відносин, не дивлячися на його теоретичну гідність, що не примушує бажати нічого кращого.[1] Але він також каже, що відомості в Чернігівщині збиралися по програмах, що мали на увазі схему Зібера.[2] До того в иншій своїй праці[3] Русов сам покликається на

---

[1] А. Русовъ, Краткій обзоръ развитія русской оцѣночной статистики. Кіевъ, 1909 р., с. 22.

[2] А. Русовъ, Краткій обзоръ развитія... etc. Можливо, він має на увазі свій же програм, вже наведений.

[3] «Опытъ программы»... etc., вступ, с. 11.

Зібера, рекомендуючи тим, хто бажає доповнити розділ 2-ий його праці, познайомитися з економічним програмом Зібера. Це дає підставу гадати, що сам Русов прийняв зіберовську схему для зазначеного відділу праці.

Про певний вплив думок Зібера на Русова, а тим самим на чернігівську школу статистиків, ми знаходимо й инші дрібні підтвердження в архівних матеріялах.[1] Так, напр., ми бачимо у Русова, правдоподібно, запозичений погляд на працю, як певне мірило вартости; він говорить на доповіді в 1909 р., що необхідно внести в земський перепис, який взагалі є «чисто демографічний, і питання економічні», бо, скажім, земля сама по собі немає ніякої вартости, яку їй надає лише людська праця.[2] В иншому рукопису Русов дає приклад розбивки на таблиці, яка дуже нагадує програм Зібера, напр., на першому місці йде розбивка по роках, віку і т. и., «для виявлення кількости продуктивних робітників і споживачів».[3] Та й взагалі, треба сказати, що велике значіння Зібера, як статистика, часто підкреслювалося у Русова, що дає нам привід гадати про певний вплив Зібера на нього. Ці підкреслення і згадки ми знаходимо в більшості праць, Русова, як друкованих,[4] так і недрукованих. Наведемо хоч би приклад: в невеликому (правдоподібно, незакінченому) нарисі історії статистики, поруч з великими діячами і теоретиками в цій галузі, Русов, згадує і М. І. Зібера: «З російських статистиків треба ще згадати про Зібера, який здійснив вимоги статистики в програмі по економічній статистиці, вказавши, як робити розположення ознак (сочетание признаков)».[5] Це підкреслення значіння Зібера пам'ятають також і сучасники, які передають, що Русов завжди з великою повагою ставився до Зібера, вимагав від студентів комерційного інституту, професором якого він був останні роки свого життя, на іспитах знайомства з працями Зібера і т. и.[6]

Ці всі невеликі приклади цілком не вичерпують всіх подібних фактів. Але вони, на нашу думку, дають підставу гадати, що вплив Зібера на Русова був, і до того був ще досить значний.

Ми маємо також підставу думати, що «Програм» Зібера в ті часи, коли ще програмів майже не було, користувався великою популярністю і мусів мати великий вплив на дальших статистиків. Наведемо хоч би знов одну згадку Ол. Ол. Русова. Він пише, що на початку земської статистики, коли статистики їхали по селах, то кожен з них їхав, «захопивши з собою теоретичний програм Зібера».[7]

Окрім впливу на чернігівську школу статистиків, Зібер мав також великий вплив, як вже згадувано, на організацію і переведення одно-

---

[1] В Рукописному Відділі Всенародньої Бібліотеки (підвід. документів).

[2] «Докладъ въ О—ствѣ Экономистовъ о переписи», від 20/III 1909 р. (РКП. № 500).

[3] «Нужна-ли однообразная программа для земской статистики» (Ркп. № 493 д.).

[4] Русовъ, «Краткій обзоръ развитія»... etc.

[5] «Что такое статистика» (РКП. № 501, с. 24 звор.).

[6] Ці відомості подав мені акад. Воблий, за що приношу йому щиру подяку.

[7] «О желательной организаціи земской статистики», у вищезгадан. відділі бібл., РКП. без № (ще незареєстр.).

денного перепису в Київі 1874 р., 2-го березоля. Як ми знаємо,[1] Зібера (разом з Чубинським) вважали в «Старій Громаді», так-би мовити, оракулом в справах статистично-економічних. Брав велику участь він в цих галузях і в «Юго-Запад. Отдѣлѣ Геогр. Об-ства». Тому немає сумніву, що в переписі, який виник з ініціятиви «Старої Громади» і що плани його розробляв і переводив в життя «Юго-Зап. Отд.», Зібер мусів брати велику участь. За це говорить також порівняння вищезгаданого програму його з планом розроблення цього перепису. Ми знаходимо багато спільних моментів, які ще раз нас запевняють, що творець значної частини плану перепису, а також, правдоподібно, цілої системи його, був М. І. Зібер, хоч, безперечно, де-які відділи мусіли накреслити инші члени «Об-ства» (напр., про мову Михальчук, і т. и.). До речи, на це вказує також і Ол. Ол. Русов, який, звичайно, мусів добре знати, хто найбільше працював над організацією і розробленням перепису. В його чорнетках і замітках, які ми знайшли в рукописному відділі Всенародньої Бібліотеки,[2] ми натрапили на одну, в якій Русов перелічує де-яких видатних статистиків тої доби (Бунге, Янсон, Чупров) і між ними (на другому місці— після Бунге) йде М. І. Зібер. Після кожного прізвища перелічено його праці, а також і громадську роботу, почасти ті події, ініціяторами яких вони були (напр., про Бунге—міністерська діяльність, кредитні заходи, державні позики і т. и.). Проти прізвища Зібера ми маємо: «Зібер М. І. (44—88). К. У.[3] Теорія цѣнности и капитала Рикардо—71, Экономическая теорія К. Маркса—76, Рик. и Марксъ въ ихъ общ.-экон. изслѣд.—1885 (рем., мануфак., фабрика). Очерки первоб. экон. культуры—83, роль общины въ исторіи культуры, виды и понятія о собствен. въ ихъ развитіи. Перепись Кіева 1874 г.»

Таким робом, хоч і не безпосередньо, Русов вказує на Зібера, як на одного з головних діячів по переведенню і розробленню цього перепису.

Треба, правда, зазначити, що остаточну редакцію планів Відділ обговорював з представниками адміністрації, і цьому, на нашу думку, перепис завдячує своїми частковими «неуважностями»,[4] навіть помилками (ми не можемо, напр., припустити, щоби ті досить дивні розподіли в графі «мова» належали Михальчукові, відомому філологу; безперечно, вони повстали через втручання в цю справу адміністрації).

Зазначивши в загальних рисах участь в переписах взагалі, і в київському одноденному переписі зокрема, марксистів, ми перейдемо тепер до огляду самого київського перепису, виявнимо його підготовку, далі переведення і, нарешті, спинимось на полеміці, яку перепис викликав.

Як ми вже згадували, думка про одноденні переписи з'явилась не в Київі, а ще раніш в Петербурзі. Там в 1869 р. було переведено

---

[1] М. С. Грушевський, op. cit., с. 15.
[2] Збірка чорнеток під загальним заголовком «Демографія», р. к. п. № 565.
[3] Правдоподібно, київський університет.
[4] Вираз рецензента.

такий перепис. В Київі приступлено до нього лише в 1873 р. Як зазначає «Кіевлянинъ», орган київської інтелігентської опінії, почато цю справу з ініціятиви тогочасного начальника краю, кн. Дондукова-Корсакова. Але, в дійсності, ініціятива виникла в инших колах, а саме: в колах молодої революційної, почасти й старшої генерації, української інтелігенції,—в київській «Старій Громаді». Ми маємо про це навіть згадку сучасника—Русова. [1] Що-ж ініціятива в цій справі належала як-раз молодшим, більш поступовим і революційним членам її, а саме Зіберові, Драгоманову та ин., то це являється досить певним, бо, прецінь, старші «громадяне» з більш поміркованими, дрібно буржуазними поглядами не могли дуже прихильно ставитися до нової, антиурядової науки—статистики, що її до того провадили в Росії і на Україні революційні, часто навіть марксистські елементи. Як-же-ж могли офіційно цю ініціятиву приписати начальникові країни? Думаємо, що це питання можна розвязати в двох напрямках: по-перше, Зібер міг вплинути на Бунге, щоб той подав цю думку начальникові країни; по-друге, це-ж міг зробити хтось з членів «Старої Громади», що брав участь в праці «Юго-Зап. Отдѣла» (напр., Чубинський, Антонович, або навіть через Галагана). Звичайно цю неофіційну ініціятиву замовчували в інтересах справи, щоб не викликати недовір'я з боку реакційних адміністраційних кол.

Як-би там не було, в середині травня начальник країни запропонував київській міській раді розглянути це питання, бо ця справа торкалася не тільки адміністративних організацій, але й міського самоврядування. В свою чергу міська рада для підготовчого обговорення цеї справи виділила комісію з гласних, в складі: Антоновича, Незабитовського й Мацона.

Думка про одноденний перепис виникла не тільки в Київі, але й узагалі на Україні, власно на Правобережжю. Здійснено її в Одесі, Миколаєві, Житомирі. Найшвидче справа пішла в Одесі. Надзвичайно швидко вготовили тут форму і сами листки і к початку вересня почали готуватися до самого перепису. Пошукувалося 300 освічених осіб на реєстраторів, яким мали заплатити по десять рублів за їх працю (2-х денну). Що до самої форми одеських листків, то треба зазначити, що вони мали одну хибу, а саме – дуже багато ріжноманітних граф, що ускладняло працю реєстраторів.

В Київі цей перепис викликав взагалі велику цікавість у громадянстві. Зокрема ми весь час спостерігаємо увагу з боку «Юго-Зап. Отдѣла Рус. Географическаго Об-ства», який спеціяльно призначив комісію, щоб виробити план переведення цього опису. Це й не дивно: «Юго-Зап. Отд.», органічно звязаний з «Старою Громадою» більшістю своїх членів, мусів дивитися на перепис, як на свою справу. Відділ рекомендував в першу чергу перевести опис за подвійною системою

---

[1] Див. в примітках Русова і Вовка до «Свода указаній данныхъ нѣкоторыми изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ». Изд. Департамента полиціи. «Былое», 1907 р., червень, с. 153.

(листки й картки). Правда, це тягло за собою збільшення персоналу (до 500 реєстраторів), себ-то збільшення видатків; але з другого боку виникла можливість дістати даремних робітників, пристосувавши для цього університетську молодь. І дійсно, на третій же день після замітки в «Кіевлянинѣ» про цей план ми знаходимо на його сторінках звістку (№ 129), що в його редакцію з'являються в значній кількості студенти, заявляючи від свого імени, а також від імени своїх товаришів про бажання даремно працювати в перепису й прохаючи направити їх куди слід. За цей спосіб переведення перепису говорило ще тодішнє спостереження, що платні робітники в більшості ставляться до свого діла дуже недбало, як-будь, аби скінчити скорше свою справу й одержати гроші (це помічено в Одесі).

Головні питання, які мала розвязати комісія, були: 1) які мають бути розпорядчі й господарські сили для переведення перепису; 2) як саме перевести й розробити його.

Комісія взялася ретельно за цю справу і з початку жовтня виробила вже проєкт, який було подано до «Юго-Зап. Отд.». Полягав він коротко от у чому:

1) Необхідно ознайомити мешканців з завданнями перепису; треба виготовити: домові списки, листки для перепису домів, помешкань і мешканців; роздати ці листки по домах і помешканнях; обрахувати видатки по переведенню та обробці перепису. Для цього необхідно утворити комісію: з начальника краю (з ініціятиви якого почато справу), з представників міста (що асигнує засоби для переведення) і представників «Юго-Зап. Отд. Географическаго Об-ства».

2) Щоб швидко і добре перевести перепис, необхідно в першу чергу, щоби провадила його одна інстанція. Перепис має бути одностайний, але всебічно розроблений; це останнє має бути доручено Відділу. Відділ міг би утворити певний комітет, що мав би доглядати за переведенням і обробленням перепису.

Перепис необхідно вести, як вже зазначалося, рівночасно на листках і на картках. Для переведення його можна вжити безплатно кадри студенства вищих шкіл Київа, як-то університету, духовної академії, а також службовців урядових і громадських установ. Для розробки перепису можна найняти окремих рахівників, по одному для кождого кварталу.

Що до терену міста звернено увагу:

1. Де-які місцевості, що входять в черту міста Київа (напр., Горянка і Котурські хутори), своїм віддаленням і заняттям мешканців не мають вигляду міського поселення, не звязані органічно з міським життям.

2. З другого боку, де-які місцевості не входять в черту міста, але, по роду занять мешканців і по свойому звязку з міським життям, мусять розглядатися разом з містом. Такі місцевості: військова гімназія, вокзал залізниці, Шулявка, Деміївка, Солом'янка, Протасів яр і поселення коло цвинтаря на Байковій горі.

А тому: «за межу для одноденного перепису в Київі не можна прийняти міську черту в строгому розумінню, тому що вказані

сцевості, себ-то Горянка і Котурські хутори, що входять в черту міста, мусять бути виділені з меж перепису, а з місцевостей, що не входять в черту міста, мусять бути внесені в межі перепису: військова гімназія, вокзал залізниці, Шулявка, Деміївка, Солом'янка, Протасів яр і поселення коло цвинтаря на Байковій горі».

Що до самих листків, то вони мали бути на два взірці, як і під час перепису в Петербурзі. Одні мали давати відомості про сами доми, другі по мешканнях. Графу про письменність рекомендувалося поділити на дві: 1) вміє читати, 2) вміє читати й писати, а також додати графу про закінчення освіти.

Листки першого типу має роздати поліція домовласникам за де-який час до перепису і зібрати принаймні за 6 день до нього. Листки другого типу має також роздати поліція домовласникам за п'ять день до перепису; вони мають бути заповнені, а реєстратори лише зберуть, перевірять і внесуть на картки. Ці всі листки і картки потрібно було здати певним квартальним доглядачам о 8-й год. ранку, а через три дні, виправивши помилки і пропуски, передати на оброблення.

Поліція має всіляко сприяти роботі, доставляти своєчасно всі матеріяли, а також у глухих районах проводити реєстраторів по домах.

Такий був проєкт «Юго-Зап. Отд.». Як ми побачимо пізніше, він в значній мірі був використаний під час остаточного вироблення плану переписа.

1-го листопаду в «Кіевлянинѣ» ми знаходимо звістку, що «высочайше разрѣшено» зробити перепис в Київі і в Житомирі. В Київі справа стояла не зовсім добре. Хоч з одного боку вона дуже зацікавила освічені кола, але з другого боку серед мало інтелігентних шарів вона викликала тривогу і незаспокоєння. Пішли ріжні чутки, які хвилювали населення. Говорилося, що це початки реформи військової повинности, перевірка паспортів, вияснення прибутків для податку, обчислення євреїв і т. и. Щоб по можливості заспокоїти публіку, а також поставити справу на більш певний ґрунт, «Кіевлянинъ» містить в № 131 від 3/IX (в самий день, коли мала рішатися в раді справа асигнування на перепис коштів) велику передову статтю з увагами до перепису, даючи, власне, навіть певний проєкт переведення його. Оскільки стаття ця дуже цікава, дає вказівки про діяльність розпорядчого комітету (що заснувався приблизно в цих часах і про якого мова буде пізніш), а крім того передає відголоски думок тогочасної інтелігенції, ми наведемо зміст її.

Одноденний перепис, на думку «Кіевлянина», мусить переводитися вдень (як показує й сама назва), як провадився він в Петербурзі та Одесі. Але оскільки вдень важко застати все населення вдома,—то ввечері. Це і зробив розпорядчий комітет, який призначив час переведення перепису в околицях, де населення закінчує працю раніш,—з 5 годин вечора, а в центрі—з 10-ої год. Але все-ж-таки перепис викликав певну тривогу поміж населенням. Причина цього, на думку автора статті, певне недовір'я до реєстраторів. В Англії, напр., перепис переводять священики, учителі і констеблі, що дає населенню

певну гарантію за спокійне переведення його. У нас же переводити його буде університетська молодь, яка береться за цю працю з любови до науки, це люди освічені й інтелігентні, але вони не мають ще певного громадського становища, а тому дійсно можуть викликати в мешканців певне недовір'я.

Що до самої техніки перепису, то розпорядчий комітет пропонував такий план: в день перепису реєстратори мають одбирати по помешканнях готові листи, перевіряти і в разі потреби доповнювати, складати там, де їх зовсім немає, або вони занадто неповні, а потім перенести їх на картки. Бажано-б було, щоби реєстратори перед переписом ознайомилися з своїм районом. В додаток до цих планів розпорядчого комітету, «Кіевлянинъ» вважає, що праця може проводитися в одних будинках вдень, а в других вночі (з бажання власників помешкань).

Ранком реєстратор має обійти свій район і одібрати готові листки, якщо вони повні, коли-ж ні, заповнити їх після певного опиту. Ввечері й уночі провадиться опис на листки поміж тих мешканців, що цілком не подали листків, або дали їх невірними, чи занадто неповними. Цей спосіб має ту користь, що 1) вплине на самих мешканців, щоб вони складали списки як-найповніше (щоб уникнути нічного візиту), себ-то виграє мета і якість перепису, 2) усовує тривогу поміж населенням, бо від кождого господаря залежатиме, чи прийдуть до нього вночі, чи ні, 3) улегшує і скорочує працю реєстраторів, а також зменшує кількість їх.

Де-хто буде заперечувати, каже «Кіевлянинъ», що тоді не буде контролю над свідченнями мешканців. Але ми («Кіевлянинъ») вважаємо, що не повинно бути якогось контролювання, коли мешканець дав усі повні відомості. В опросних листках є графи, які торкаються виключно сторін особистого (інтимного) життя, їх мусять заповняти самі мешканці, без реєстраторів, щоб не турбувати населення. Бо в иншому разі, зазначає «Кіевлянинъ», розпорядчий комітет мусить взяти на себе відповідальність за безпечність 500 реєстраторів і спокій населення. Ми вважаємо, каже він, що одноденний перепис мусить бути у нас тим, чим він є на заході Европи: не державним переписом фіскального характеру, але вільним самообчисленням мешканців. В цьому відношенню перепис — корисна, добра річ, звичайно, з умовою правдивости і повноти здобутих даних. Важно також, щоб населення поставилося до нього прихильно, щоб легше було повторювати його в пізніші часи (отже перепис думали повторювати періодично); так закінчується ця стаття.

Між тим міська рада на засіданню 3/IX ухвалила асигнувати на одноденний перепис 3.000 карб. Але, видко, цих коштів було мало, бо генерал-губернатор додав ще 1.500 карб. до асигнованих радою. Вирішено це на засіданню розпорядчого комітету 4/IX, що провадилось під головуванням самого генерал-губернатора і на якому він затвердив детальні правила про переведення перепису. Був призначений також і термін переведення—2 березоля 1874 р. Всі необхідні відомості й правила перепису мали бути оголошені для публіки на початку 1874 р.

Справа, як видко, зустрічала в Київі певні труднощі і йшла дуже поволі. Невідомо, що впливало на це: чи великість терену міста і кількість мешканців, чи недовір'я з боку де-яких шарів населення, чи якась канцелярська тяганина. Але в кождому разі ми бачимо, що в Житомирі, де за цю справу взялися пізніше за Київ, перепис був переведений значно скоріше. На початку листопаду волинський губерніяльний статистичний комітет (що недавно заклався) оголосив до відома мешканців Житомира, що в цьому-ж місяці мають бути зібрані статистичні відомості через домовласників про дворові участки міста, щоби полегшити переведення одноденного перепису в Житомирі. 18 грудня (з де-яким запізненням) там був переведений губерніяльним статистичним комітетом і самий одноденний перепис. Провадився він вдень і пройшов цілком добре. Відомості про нього вже з'явилися 14-го лютого 1874 року.

В Київі-ж незадовго перед цим був лише організований розпорядчий комітет (про який уже згадано), що мав керувати переписом. Входили в нього: В. Б. Антонович, Ю. І. Мацон, В. А. Незабитовський, Н. К. Ренненкамф—від міської Ради; протоієрей В. П. Каменський—від духівництва; генерал-майор Шміт—від військового відомства; стат. совіт. А. Ф. Воронін і підполковник кн. Ф. А. Куракін—від начальника краю; К. Е. Козловський і В. К. Штам—від київського губернатора; В. Л. Беренштам, М. П. Драгоманов, С. В. Завойко, О. О. Русов, П. П. Чубинський і В. Я. Шульгин—від «Юго-Зап. Отд.». На голову цього комітета був призначений начальником краю Г. Галаган (президент «Юго-Зап. Отд.»), на заступника його—Борисов (віце-президент цього т-ства).[1]

В № 21-му «Кіевлянина» ми знов знаходимо повідомлення про те, що всі непорозуміння мають рішати, а також давати всілякі інформації та справки уповноважені по кварталах. В списках цих розпорядчиків ми знаходимо прізвища багатьох визначних українських діячів, членів «Юго-Зап. Отд.». Ось прізвища розпорядчиків:

Дворцова частина міста: 1-ий квартал—Рубинштейн і Воронін, 2-ий квартал—Ушинський.

Старокиївська частина: 1-ий кв.—Антепович, 2 ий кварт.—Микола Віталієвич Лисенко, 3-ий кв. — Михайло Петрович Старицький, 4-ий квартал—В. Борисов.

Печерська частина: 1-ий квартал—Богданов, 2-ий квартал—Степан Васильович Завойко.

Либедська частина: 1-ий кв.—Володимир Боніфатьєвич Антонович, 2-ий кв.—Данило Олексієвич Синицький, 3-ий квартал—Михайлов, 4-ий квартал—Беренштам.

Подільська частина: 1-ий кв.—З. Г. Грабовський, 2-ий квартал—М. М. Левченко, 3-ий квартал—О. Т. Білоусов.

Плоська частина: 1-ий кв.—Федір Кондратьєвич Вовк, 2-ий кв.—Касіян Миколаєвич Жук, 3-ий кв.—Костянтин Петрович Михальчук.

Лукіянівська частина: Павло Платонович Чубинський та Іван Петрович Новицький.

---

[1] Див. додаток І.

Куренівська частина: Цвітковський і Ліндфорс.
Байкова гора: Микола Васильович Ковалевський.
Деміївка і Саперна слобідка: Ільницький.
Солом'янка і Протасів яр: Клосовський.

Підписане це розпорядження головою розпорядчого комітету Г. Галаганом.

Як ми бачимо, значна кількість розпорядчиків була з Українців. І серед реєстраторів велику частину мусіли також складати Українці, головним чином студенти університету св. Володимира (взагалі студентів було 2/3 з загальної кількости 450 реєстраторів, що запропонували свої послуги). На це вказує, по-перше, присутність тут проф. Антоновича, слухачі якого, будучи під його великим впливом, мусіли, звичайно, піти за прикладом свого вчителя. По-друге, це зазначають також і сучасники цеї справи. Як видко, Українці вносили щось національне, або революційне в переведення цього перепису, ставлячися до нього чи то як до антиурядового виступу, чи як до народньої справи, чи як до розвязання наукової проблеми, яка могла принести користь науці про український нарід.

Самий опис було переведено 2/III 1874 року. Почато його в ріжних районах міста з 5—8 год. вечора і майже всюди закінчено на 12 годину. Хоч населення відчувало певну тривогу і було занепокоєне, перепис пройшов досить спокійно. Правда, «Кієвлянин» (№ 131 від 1874 р.) містить згадку про те, що був певний опір і як-раз з того боку, з якого не передбачалося. Але який саме опір і з чийого боку— невідомо: вказівка дуже неясна.

Так закінчено одноденний перепис 2-го березоля 1874 р. Після цього ми довгий час не знаходимо жадних відомостей про перепис та його наукове розроблення. Лише в кінці року подано звістку про нього в № 131 «Кієвлянина», в якій наведено де-які відомості про Київ з цього перепису. Тут ми маємо лише кількість будівель, помешкань і мешканців м. Києва.[1]

Дальші, вже досить повні відомості ми знаходимо в докладах Завойка і Чубинського, членів розпорядчого комітету, що зачитали їх 23-го березоля 1875 р. на річному засіданню «Юго-Зап. Отд.». Ці відомості остільки цікаві і характерні, що ми вважаємо за потрібне подати їх зміст, тим більше, що він трохи (правда в дрібницях) ріжниться і від тих даних про Київ з цього перепису, що їх було пізніше видруковано окремою книжкою. Треба думати, що це були не зовсім ще перевірені відомості, які за пізнішим переглядом, як видавців книги, так і докладчиків, що подавали свої доклади окремо для друку (в «Запискахъ Юго-Зап. Отд.»), були трохи виправлені.

Огляд почнемо з забудування міста. Всього будівель в Київі, по цих даних, було 19868; з них жилих 10669, або 53,7%. З них: деревяних будівель було 64,61%, змішаного матеріялу (дерево і цегла) 14,75%, кам'яниць 12%, мазанки 1,57%.

Застраховано було 2166 будівель, за 22908925 рублів. Одна будівля пересічно 11038 рублів 26 коп.

[1] Див. додаток II.

Виходять на вулицю: цілком замощену—490 дворів, або 9,11%
" " " замощен. лише по середині 1256 дв., або 23,3%
" " " цілком незамощену—решта, або 67,59%

Як вже згадувано, жилих будівель було 10669, помешкань 21203. На 1 будівлю припадало пересічно 2,05 помешкання; на 1 помешкання — 6,2 мешканця. Кімнат було 62197; на 1 помешкання пересічно—3,15 кімнати, в околицях—1,97. На одну кімнату—2,05 мешканців; в околицях—2,51.

Зі всіх помешкань мають вікна на вулицю або садок—46,73%
" " " " " " двір . . . . —39,19%
" " " " " в замкнені приміщення—14,08%

Пересічна ціна за помешкання з 4,82 кімнати—410 рублів на рік. Пересічна ціна за кімнату 85 крб. на рік.

В околицях: помешкання в 2,03 кімнат—104 р. 38 коп. Одна кімната—39 р. 35 коп. Місячні помешкання в центрі з 2,12 кімнати—7 р. 80 коп., 1 кімната 3 р. 78 к. В околицях: помешкання з 1,54 кімнати—3 р. 37 коп.

Перейдемо тепер до людности. Мешкало всього в Київі 127251. З них чоловіків 71848, жінок 55403. Або чоловіків 56,47%, жінок 43,53%.

Цікаво одмітити, що в Київі перевищує чоловіче населення, в той час як в инших містах—жінки (в Одесі, напр., 50,86%). Пояснити це лише присутністю військової залоги, безперечно, неможливо; приходом до Київа робітників, з огляду на те, що промисловість лише зароджувалась, можна пояснити лише почасти. Взагалі-ж цей факт пояснити вповні ми не можемо.

Що до релігії населення поділялося так: православних—77,18%,[1] євреїв—10,25%, католиків—8,18%, лютеран—2,15%, инших—2,24%. Треба зазначити, що євреїв в Київі порівнюючи досить мало, лише одна десята частина всього населення, проте в инших містах значно більше: наприклад, в Житомирі по перепису, що відбувся в кінці 1873 р.,—44,84%.

Що до соціяльного розподілу найбільшу частину населення складали міщане, коло одної третини зі всіх мешканців; нижчі чини (жовніри)—коло одної чверти, селяне—одна шоста. Населення з инших верств складало значну меншість (1/12).

Як ми бачимо, панує в Київі простий люд: міщане, селяне і т. и. 1 духовна особа припадає пересічно на 36,28 душ инших верств. 1 дворяннин —на 6,45; купець—на 28,11.

Що до мови поділ був такий:

російською	мовою	говорять	80%
єврейською	"	"	10%
польською	"	"	7,7%
німецькою	"	"	2%
иншими	"	"	2,3%

[1] В групу православних були зараховані уніяти, а також вірмени і инші народності, що близькі вірою до православних.

В групу тих, що говорять російською мовою, зараховано також Українців і Білорусів. Ця графа поділяється в свою чергу на рубрики:

українською (малорус.) мовою говорили		39,26%
російською (великорус.)	„ „	9,91%
білоруською	„ „	1,51%
літературною	„ „	49,82%

Треба зазначити, що група осіб, що говорили по-українському, в дійсності була значно більша: значна частина її мусіла попасти в групу тих, що говорять літературною мовою. На це вказує і перепис в инших містах, де % тих, що говорять по-українському, був значно вищий (напр., в Житомирі—50,14%).

Взаємовідношення між кількістю осіб по вірі й кількістю по мові було таке:

Загальна кількість по вірі		Загальна кількість по мові	
Православні	78,48%	По-російськи	80%
Католики	8,18%	По-польськи	7,72%
Євреї	10,85%	По-єврейськи	10%

Отже російську мову зазначили, як свою, частина Поляків та Євреїв

Письменних в Києві було: чоловіків	45,22%,	жінок	27,4%
Напівписьм. і неписьмен. „	44,78%,	„	62,6% [1]

Найбільша кількість письменних поміж лютеран (4 письменних на одного неписьменного). У православних неписьменних більш половини. Ще гірш справа стоїть у Євреїв, де на одного письменного припадає 4 неписьменних.

По верствах найбільше письменних, як і треба було чекати, у дворян. Найменше у селян.

Це були перші більш-менш певні дані про перепис, що з'явилися в друку, тим більше—в формі наукової статті. Решту-ж відомостей було опубліковано значно пізніше, в другій половині 1875 року, коли з'явилися всі матеріяли про перепис, видані в одній великій книзі, яку видав «Юго-Зап. Отд.». Ми не будемо торкатися инших груп даних: для їх найкоротшого оброблення треба багато місця. Тут же ми не маємо на меті вдаватися в широкі огляди—наше завдання лише оглянути саму підготовку до перепису і ту громадську боротьбу, що розвинулась довкола нього, і оглянути це не по офіційних лише документах того часу,—це зроблено почасти у вступі до зазначеного видання: «Кіевъ и его предмѣстья», а по тих замітках і статтях, які відбивають самий хід справи, відношення громадянства, його настрої і т. и.

Одноденний перепис, його переведення і розроблення, як вже згадувано, викликав велику цікавість громадянства. Спочатку ми

[1] Про решту відомостей немає.

бачимо виключно цікавість, але потім починають звучати нотки незадоволення в де-яких колах. Це були російські урядовницько-поміщицькі кола, що спочатку, видко, не зовсім розібрали, звідки йде ініціятива перепису, його плани і т. и., себ-то не з'ясували його мети,—певної демонстрації протиурядової, демонстрації з боку революційних українських елементів, що вели, можна думати, в цій справі перед і на чолі яких ми бачимо соціяліста Драгоманова і марксиста Зібера. Але, як тільки консервативні групи встановили мету переведення перепису, вони зараз же змінили тон, і на сторінках «Кіевлянина», їх органа, де раніш ми бачимо дуже прихильні замітки й уваги що до перепису, тепер з'явилися суворі критичні статті про його переведення і найсуворіші вироки що до його науковости.

До виходу в світ праці «Юго-Зап. Отд.» з результатами про перепис нападів з боку «Кіевлянина» майже не було. З критичних статтів що до перепису ми бачимо лише одну—Новицького, що її було надруковано в № 139 «Кіевлянина» (від 21-го листопаду 1874 р.).[1] До неї додано примітки редакції, де вона дуже різко нападає на де-які хиби в перепису і робить таким чином першу спробу нападу на праці «Юго-Зап. Отд.» і тим самим, фактично, і на «Стару Громаду», якій належав провід. Що до самої статті Новицького, то вартість її не дуже велика. Новицький сам був учасником перепису і міг дати, звичайно, більш цікавий та повний матеріял; до того стаття написана досить суб'єктивно і являється, до певної міри, афішуванням перепису, зі значною долею фіміяму,—поруч з досить малою кількістю фактів. Але вона цікава, як перша спроба критичної статті про перепис, яка до того ще й розпочала собою досить гостру боротьбу між двома таборами.

Розпочинається стаття зазначенням, що план розроблення перепису Київа буде чи не перша, в такому розумінню, спроба в Росії,— «определити по змозі точно, в звязку з розподілом по місцю народження, народності, мові і т. и.» населення Київа. Ця «першість» спроби могла-б, на нашу думку, виявитися в двох напрямках: в определенні українського елементу (на що вказує само це речення автора «мови народности»...) і в новому підході до определення людности, який надав Зібер, а саме: у висуненню на перший план київського пролетаріяту, його процентовости, економічних умов життя, освіти і т. и. Далі автор зазначає, що розроблення матеріялу зустрічало багато труднощів,—зокрема тому, що треба було так розробити матеріял, щоб він одночасно відповідав і потребам сучасної науки і не дуже ріжнився від инших подібних праць, з якими-б його можна було порівняти. Потім автор подає план розроблення матеріялів. Головні на його думку таблиці такі: 1) поділ по місту народження, 2) по полу та віку, 3) по семейному стану. Крім того, ще п'ять таблиць були, на його думку, дуже важні, але які саме—не зазначено.

---

[1] Ще до кінця розроблення результатів перепису.

Далі автор переходить до розподілу по мові. Він пише: «таблиця, що показує рідну мову мешканців кожної релігії зокрема, має такі рубрики: православні, старообрядці, католики, протестанти, євреї й инші віри; [1] потім особи, що належать до них, поділені по мові на тих, що говорять по-російському, по-польському, по-єврейському і на всіх инших разом». Такий спосіб не являється, звичайно, досконалим, та й навіть правдивим і вносить певну мішанину, бо за таким розподілом українське населення зникає. Але Новицький цього не помічає, чи навмисне замовчує, і з задоволенням констатує, що така система дала добрі результати, бо російську мову визнала за рідну дуже невелика кількість Поляків та Євреїв. Та й це, каже він, є власне цілком вірно, бо вони говорять постійно по-російському. Означити приблизно кількість Українців являється все-ж-таки можливим з дальших рубрик. А саме, в рубриці осіб, що говорять по-російськи, є такі мови, або «наріччя», як вони названі в перепису: загально-російська (общерусское нарѣчіе)—літературна, великоруська—простонародня, українська (малоруська) і білоруська.

В кінці своєї статті-інформації Новицький подає відомості про письменність київських мешканців, а також про соціяльний поділ населення; зокрема тут є маленька новина: з'єднання селян—власницьких, державних і козаків в одну групу.

До цеї статті, як вже згадувалося, додані досить великі примітки редакції, в яких вона нападає на де-які неясні і хибні сторони в статті Новицького. А саме, редакція бере як-раз найбільш неясне питання, розподіл по мові, графа, яка внесла, на думку редакції, багато плутанини. Новицький пише, що «терміном рідна мова, за браком кращого, названа мова, яку вживає певна особа в свойому домовому ужитку (langue parlé)». Редакція вважає, що це є невірне обозначення. Мова, якою розмовляють постійно, є «разговорный язык», що цілком не припадає до рідної мови. Через цей невірний термін вийшло, що, напр., чужоземець, який вже давно живе в Київі і розмовляє, звичайно, по-російському, пише, що його рідна мова—російська. Дивне також определення літературної мови, як наріччя загально-російської (общерусской). Та й коли літературна мова названа «разговорною», то й це невірно, бо вона властиво є мовою книжною. Дивно буде, коли напишуть, що рідною мовою є літературна. «Вийде, гостро зазначає редакція, що дитина, яка тільки-но починає говорити мовою своїх освічених батьків, говорить літературно від народження, або, правдоподібно, пройшла свій літературний розвиток в утробі матери». Підемо далі, пише редакція, і дойдемо до логічного абсурду: комітет називає літературну мову загальноросійською і в той же час ставить її як частину російської мови. Виходить, що частина рівна свому цілому. Треба було додержати загальновживаного розподілу на великоруську, малоруську й білоруську мови. Наприкінці, «ми певні, пише редакція, що рее-

[1] При чому уніяти зараховані до православних.

стратори, які строго додержувалися інструкцій комітету для догляду, могли не раз своїми питаннями про літературне—загальноросійське наріччя, ставити багатьох в становище Мольєровського bourgeois gentilhomme'а, який з здивуванням довідався на сороковому році життя, що він живе і розмовляє весь час прозою. Другого наукового результату від такого прийому для збирання відомостей про рідну мову, який засвоїв собі комітет, ми, признаємося, не бачимо». Врешті, редакція висуває не зовсім вірне твердження, що треба було-б всіх, що говорять літературною мовою, зарахувати в групу, що говорять по-російському. Безперечно, цього зробити вповні не було можливо, бо значна частина Українців: інтелігенції, урядовців і т. и., які говорили вдома по-українському, але на службі по-російському, могли заявити, що вони говорять на літературній мові.

Другою критичною статтею на київський перепис була стаття, вміщена в «Кіевлянинѣ» в 1875 році в №№ 116, 117, 120, 122. Ця стаття була неподібна до попередньої. Досить солідно, хоч подекуди тенденційно, написана, вона детально і змістовно, правда, часом занадто гостро і дріб'язково, розглядала здобутки перепису, що недавно перед тим вийшли окремою книжкою під назвою: «Кіевъ и его предмѣстія: Шулявка, Соломянка съ Протасовымъ Яромъ, Байкова Гора и Деміевка съ Саперною Слободкою, по переписи 2-го марта 1874 года, произведенной и обработанной Юго-Западнымъ Отдѣломъ Русскаго Географическаго Общества» (Київ, 1875 р., с. LII+402, in 4⁰). Хто був автором цеї статті, нам, на жаль, не пощастило довідатись. Підписана вона була лише ініціялами: Ф. П. Ш.[1] Ми знаємо, що він не був статистиком з фаху, бо сам він зазначає в тексті, що не є спеціяліст в цій галузі. Але солідні знання в економіці і певна наукова ерудиція, що, не дивлячися на де-які різкості й особисті (може й партійні) напади, помічаються в рецензії, дають привід думати, що то була людина високоосвічена, правдоподібно, економіст. Тут цікаво одмітити одну річ: як зазначає автор рецензії, він є великий прихильник марксівської науки. Виникає питання, чи дійсно Ф. П. Ш. був марксист, чи, принаймні, великий прихильник цеї теорії, чи це була певна іронія, бажання поглузувати з Зібера, одного з ініціяторів перепису і марксиста. Ми думаємо, що перша гіпотеза правдоподібніша. Річ у тому, що де-які висновки в марксівському дусі в рецензії, а також повна серйозність у виразах про прихильність до теорій «цього великого економіста», дають нам підставу думати, що Ф. П. Ш. дійсно ставився вповні прихильно до марксизму. Як же тоді могло бути, що марксист стоїть на боці «Кіевлянина», органа російської консервативної поміщицько-урядовницької групи, виступаючи проти результатів певного антиурядового акту, який провадили в значній мірі соціялісти і навіть, в особі

[1] З прізвищ співробітників «Кіевлянина» за 1876 рік, на своїх ініціялах лише (бо нам невідомий фах автора) відповідає тільки одно імя Шульц Фр., але ручитися за його авторство звичайно не можна.

Зібера, марксисти? Це, звичайно, питання важке. На нашу думку, це можна розвязати в двох напрямках: або він виступав проти перепису з причин непогодження з його планом розроблення, себ-то з причин науково-принципових; або з причин особистих, ненависти чи заздрости до когось зі складачів перепису.[1] Що-ж до «Кіевлянина», то цей орган в боротьбі з революційними елементами прибігав до всіх засобів,[2] і міг прибігти навіть до використання марксиста, який до того міг, через те що був знайомий з марксизмом, легше, звичайно, знайти хиби в розробленню перепису, що переводився в значній мірі під орудою марксиста—Зібера.

Починається стаття зазначенням автора, що він пише цілком об'єктивно, в інтересах лише науки. Далі він висуває думку, що праця про перепис, яка що-йно вишла, мусить бути дуже солідною; не дурно вона підготовлялася і розроблялася два з половиною роки. Крім того вона була добре забезпечена матеріяльно начальником краю. Отже, на думку Ф. П. Ш., до неї можна ставити солідні вимоги.

В своїй статті, зазначено далі, він буде вказувати два менти: перший—висновки перепису, другий—їх плюси і минуси.

Розпочинається праця про перепис вступом, на думку рецензента, занадто детальним і великим. Окрім цеї зайвої детальности рецензент висуває другу хибу перепису—хаотичність і неточність. Напр., майже після кожної таблиці стоїть рубрика «не ввійшли в таблицю». Чому не ввійшли,—невідомо. Крім того, в цю рубрику де-коли попадають великі цифри: напр., в одну таблицю не ввійшло 9449 душ, або 8% цілої кількости київського населення. Отже головні хиби, на думку рецензента, є дві: 1) зайві подробиці, 2) недогляди, що вказують на спішку й неохайність в розробленню матеріялу.

Далі подано детальний розгляд поодиноких таблиць в окремих частинах праці.

I. Розподіл чоловіків і жінок по кварталах. II—III. Місце народження. II таблиця—етнографічна область, III—губернія. Рецензент вважає, що II таблицю можна-б було опустити, бо вона являється лише скороченням III. Відносно цеї таблиці рецензент пише: «Дарма, що III таблиця дуже повна і навчає нас навіть того, що 2-го березня 1874 року в Київі було 2 африканці, 5 американців, 1 голандець і т. и., вона має дуже велику хибу, а саме: в ній немає розподілу населення на поли. Відсутність такого розподілу не дає нам змоги определити, оскільки вказана пропорційність притоку населення з инших місцевостей» між чоловіками і жінками (№ 116). А це, додає він, значно цікавіше, аніж відомості, скільки нас відвідало персів, африканців і т. и.

IV і V таблиці дають розподіл населення що до полу та віку.

VI—VII—семейний стан мешканців. Тут ми маємо великі пропуски

---

[1] Можливо, це був т. зв. легальний марксист, що ставився до Зібера вороже, як до марксиста революційного.

[2] Згадаємо хоч би ті брехливі і часто безпідставні напади на осіб польського походження і католицької релігії, що ми зустрічаємо часто в цих роках на сторінках «Кіевлянина».

(нежонаті і незамужні—5792, жонаті—3346, вдовці й у розводі—311, разом пропущено—9449).

Найбільш цікавою для рецензента є таблиця VIII,—розподіл на мови. Ця таблиця поділяється на рубрики: 1. російська мова, якою говорять 98205 душ; 2. польська мова—7863; 3. инші слов'янські мови—156; 4. инші европейські мови—663; 5. єврейська мова—12917; 6. решта—273.

Є инші дрібніші підрозділи, часто занадто дрібні. Напр., рубрика шоста: решта мов, поділена на 14 підрубрик. З цього приводу рецензент пише: «Ми рішуче не можемо осягнути думки складачів VIII таблиці й були-б дуже вдячні Відділу, якби він пояснив нам, яке наукове, або практичне значіння може мати повідомлення публіки про те, що 2-го березня 1874 р. в Київі мешкало 4 араби, 1 перс, 1 мордвин, 1 чуваш, 1 черемис і т. и.» (№ 117). І далі в примітці зазначає: «дивність такої точности в номенклатурі народностей, в котрій міститься до десятка окремих рубрик для якого-будь півтора десятка осіб, тоді як в инших категоріях, з невідомої причини, опускається десяток тисяч народу,—примушує нас навіть гадати: чи не обдурили фіктивні черемиси, чуваші, мордвини реєстраторів, видаючи себе за «чудь бѣлоглазую» (№ 117).[1]

Трохи далі рецензент пише: «Ми одверто визнаємо, що дивна далматська мова,[2] що процвітала в Персії, досить таки збентежила нас. Але це збентеження було ніщо в порівнянню з тою перешкодою, перед якою ми опинилися, дійшовши до нашої батьківської мови—російської» (№ 117). Відділ поділив зазначену рубрику (російська мова) на кілька підрубрик; перша з них є підрубрика «общерусов». Ця назва викликала справедливе здивування рецензента, по-перше (як він зазначає), тому, що такої мови власне не існує, по-друге,—російська мова і загальноросійська (общеруська) є власно ідентичні, але чому-ж тоді мова загальноросійська определена як частина російської? Нарешті мовою, як сказано в передмові, определяється народність; отже, за існуванням «загальноросійської» мови, мусить існувати і «загальноросійський» (общеруський) нарід. «Ось цеї останньої гіпотези, пише рецензент, ми ніяк припустити не можемо, бо ледве хто-небудь у світі бачив хоч одного конкретного «загальнороса» (общеруса), і, сміємо думати, складачі перепису, не дивлячися на всю свою вченість, несподівано винайшовши новий нарід «загальноросів», зробили велику помилку (сильно дали маху), яка може лише рівнятися з перенесенням

---

[1] Серед всього цього рецензент зазначає іронічно один цікавий недогляд: серед 14 азіятських народностей, що занесені в перепис, знайшлося троє осіб (два чоловіки й одна жінка), що говорять далматською мовою. В примітці Відділ пояснює, що це «перські піддані родом з Персії, магометане» (с. 23). Виникає питання, як могли Перси назвати своєю рідною мовою далматську; бо-ж той факт, пише рецензент, що Відділ вмістив в рубрику цих осіб, свідчить, що він не визначає це помилкою реєстратора, незнайомого з лінгвістикою. Цей дріб'язковий факт, хоч звичайно досить курйозний, але який являється безперечно помилкою, яскраво показує нахил автора (на жаль, досить частий) до нападів на досить дрібні промахи складачів перепису.

[2] Див. попередню примітку.

слов'ян далматських до Персії і від якої, чого доброго, може постраждати репутація, що «Юго-Зап. Отд.» придбав собі в «Англії» (№ 117). Всього в цю графу (загальноросійська мова) записано 48437 душ, або 30% усього населення. Така велика цифра примушує рецензента спинитися на розвязанню питання, звідки взялися ці «загальнороси», з зазначенням, правда, що ледве чи йому вдасться це зробити задовольняюче, бо питання це складне, складніше навіть ніж знамениті досліди про варязьке походження Руси. Оскільки важко припустити, що хоч один мешканець відповів сам, що він «загальнорос», доводиться гадати, що цю назву вигадали складачі з «Юго-Зап. Отдѣла».

Спочатку рецензент висуває відносно цього питання ту думку, що ця «загальноросійська» мова є власне літературна російська мова і що в цю графу попали всі освічені люди.

Але в Київі не тільки не було сорока восьми з половиною тисяч освічених людей, але й просто письменних було,—з тими 4089, що було пропущено, — всього 47679. Отже, за такою гіпотезою довелося-б припустити, що не тільки всі письменні говорять літературною мовою, але говорять нею ще 759 людей напівписьменних і зовсім неписьменних. «Ми не належимо, пише він, до любителів абсурдних висновків і тому тут не зробимо такого висновка» (№ 117).

Повстає нове розвязання питання: в інструкції до перепису сказано: реєстратори питають у домовласників: якою говіркою: великоруською, малоруською чи білоруською говорять особи з простонароддя, що вказали своєю рідною мовою російську. «Певно, каже іронічно рецензент, реєстратори брали відомості лише від міщан і селян, і не питали купців і «потомственных граждан», які й опинилися в рубриці тих, що говорять «загальноросійською» мовою. Попали сюди також і хорі з лікарень, бо для них була лише одна графа: «для скількох хорих російська мова являється нерідною». Так само відносно жовнірів, бо для них показана лише кількість, що говорять на російській мові (без підрозділу на великоруську, українську і білоруську).[1] З цих всіх груп певно і повстав цей нарід «загальнорусів». «Виходить, закінчує рецензент розгляд VIII таблиці, що занепокоєння начальника краю і членів відділу, що поділяли його думку, про те, що внесення в перепис рубрики про «рідну мову» може привести лише до неправдивих висновків, вповні виправдані VIII таблицею перепису. Дані про рідну мову, що він подає, дійсно не тільки для науки, але й для публіцистики, виявляються ледве чи придатними» (№ 117).

Переходячи далі до розгляду таблиць IX, X, XI, які являють розподіл населення за релігією з підрозділами за родинним станом і за мовою, рецензент спиняється на термінах «единоверцы», «старообрядцы», «раскольники». Він вважає такий поділ не зовсім вірним, бо «единоверцы» й «старообрядцы», на його думку, те-ж саме. Підкреслює він теж, що дані про родинне життя в ріжних національностях теж

[1] Себ-то значна частина мешканців Київа — Українців (більшість жовнірів) відпадає, бо по мові вони залічені до російської народности.

не можна вважати за вповні вірні, бо в цю таблицю не увійшло 10402 души, які складають 10% всього населення робочого віку.

Таблиці XII, XIII, XIV, XV присвячені освіті. Тут вражає страшна неписьменність, особливо між місцевим населенням. Всього письменних було 37%, напівписьменних — 7%, неписьменних — 56%, хоч взагалі (знов підкреслює рецензент) довіряти цим даним цілковито не можна через значну кількість помилок. Напр., в фундуклеївській гімназії записано 202 учні, замісць 600; а в жіночій міністерській гімназії 662, замісць 200. Подільську жіночу гімназію пропущено цілком, а натомісць винайдено якусь «жіночу духовну семінарію».

В таблиці XIII, розподіл населення за освітою (степень письменности), пропущено також 9344 душі.

Закінчуючи розгляд I частини оглядом таблиць XVI—XX (розподіл по верствах), рецензент зазначає, що він навмисне так детально спиняється на її оцінці, щоби виявити справедливість і підстави критики. Далі-ж він буде розглядати лише в загальних рисах, не спиняючись на деталях. В II розділі (розподіл по заняттях) є також де-які дрібні неточності. Відділ «промисли і ремесла» має хаотичний характер. Пропущених 1568 з 15853 загальної кількости, або 10%. В тому-ж розділі в рубрику «державна служба» зарахована частина арештантів. Це дає привід рецензенту зробити знов іронічний випад на адресу відділу: «Від цього часу, пише він, кожен жулик, конокрад і т. и., спираючись на вчений авторитет перепису, може запевняти, що він, гуляючи по чужих кишенях та стайнях, підготовлюється до вступу на державну службу; а коли попаде в мертвий будинок (тюрму), то може віншувати себе з придбанням посади (званія) урядовця» (№ 122).

Друга частина арештантів (разом з 123 жінками) попали в графу «ніжніх чінов». Складачі в примітці зазначили, що це зроблено для рівноваги підсумків і за відсутністю відповідної графи (с. 207). Рецензент, в свою чергу, іронічно пропонує всіх арештантів внести в рубрику «учащих і учащихся», мотивуючи це тим, що тюрма є фактично школою, де є навчителі й учні.

До V частини II відділу занесено відомості про школу. Тут, на думку рецензента, один хаос. Можна видерти лише де-які відомості, та й то неправдиві: «жіноча духовна семінарія», «церковна школа з 8 учнями і без учителів» і т. и. «Зате, втішає рецензент, нам відомо, що в Київі 2-го березоля 1874 року був один ліцеїст, один технолог і повні прикмети їх» (№ 122).

В таблиці XXV,—«народноє здравіє» (лікарі, фельдшери і т. и.), є дані про 126 людей, немає про 1690.

Цікаве явище сталося в частині 7-ій II відділу. Сюди у відділ «благодійности» (благотворительности) зараховані, між жебраками, приживалками і т. и., особи, що одержують державну пенсію.

Стаття закінчується коротеньким оглядом IV і V відділів, які рецензент визнає досить добрими.

Як ми бачимо, рецензент вказав дійсно кілька слабих сторін в обробленню перепису. Але часто також він спинявся на дрібницях

і помилках, які власне не мали великого значіння, вміло і зло, хоч і дотепно, висміюючи складачів відділу. В кождому разі, ми мусимо визнати, що частина його закидів дійсно вірна, хоч вона торкається здебільшого питань другорядних.

До останньої статті додано (в № 122) відповідь одного зі склададачів—Новицького. Пояснення, що знаходяться в ній, треба визнати за досить слабі й неповні.

По-перше він пояснює причини, що через них з'явилися такі значні кадри осіб, що не ввійшли до таблиць. Полягали вони в самій системі перепису. Річ у тому, що поіменно списували лише мешканців помешкань, решта-ж подавалася в загальних сумах. Наприклад, касарня: стільки-то жовнірів, стільки-то православних, стільки-то католиків, стільки-то холостих і жонатих. Але, напр., взаємовідношення між цими окремими графами встановити здебільшого неможливо, а тому вони йдуть під рубрикою «не ввійшли». Це є головне пояснення Новицького.

Тут-же є примітки редакції, де вона каже, що автор спростовання власне пояснює один пропуск (в 10 тисяч), відносно одної таблиці, між тим в кождій майже таблиці, навіть там, де можна було-б підрахувати всіх, ми зустрічаємо подібні пропуски. Це і потягло за собою напади й порівнюючи нерівний (навіть різкий) тон рецензії. Автор її, зазначає редакція, підходить до розгляду праці серйозно, відповідно до серйозности предмету, який в ньому викладено,—але постійно бачить, що все зводиться до помилок, неточностей, пропусків, що ні на одну вказівку не можна покластися, і з двох шляхів, що залишалися йому: сердитися над профанацією науки і загублений ним час на розгляд, чи сміятися над декоративною вченістю,—він вибирає другий. Признаємося, нам важко обвинувачувати його за вибір: принаймні, ані собі, ані читачеві не попсує крови («Кіевлянинъ» № 122).

Як ми бачимо, тон цеї останньої замітки менш гострий, ніж в рецензії. З'являється враження, мов би самій редакції стало ніяково за занадто різкі і, почасти, безпідставні напади, і вона намагається згладити враження. Причини цього відшукати важко. Можливо, що рецензія викликала погану опінію серед ширшого київського громадянства, і редакція відчула потребу трохи виправдати свої вчинки. Це встановити важко; в кождому разі, треба сказати, що лагідні тони ми чуємо лише в цій одній замітці редакції. Зараз же, після відповіди складачів, редакція знов вертається до свого різкого тону, якого і тримаєтсься вже до кінця цеї полеміки.

Але повернемося до огляду дальшої боротьби. Відповідь на напади «Кіевлянина» з приводу перепису швидко з'явилась в друку. Старіші «громадяне» ставились до нападів, як видко, спокійно; тим більш, що під час цілої полеміки їх персонально ніколи ніхто не зачіпав. Але молодші члени, очевидно, не могли це так спокійно прийняти. Відповісти за них взявся Зібер, один з головних творців перепису: він не міг стерпіти нападів на перепис, хоч би вони майже виключно зачіпали частини, які найменш належали до його авторства (напр., розділи про мову).

Його відповідь вийшла окремою брошурою, на 24 сторінки невеликого формату (in 24°), дрібного шрифту; вона мала заголовок: «По поводу рецензіи «Кіевлянина» на перепись 2-го марта 1874 г.». Була підписана вона, як і рецензія, не повним прізвищем, а лише ініціялами: Н. З—ръ (Николай Зиберъ).

В значній своїй частині ця брошурка Зібера науково розбиває головні поправки рецензента; зустрічається також багато дуже гострих нападів на самий «Кіевлянинъ», в яких помічається, що не сама рецензія, а взагалі політика пануючої класи, допікла йому до живого серця. І це не дивно. Як ми вже наводили, ті умови, що утворилися в ці часи, як взагалі в Київі, так зокрема в університеті, не могли не хвилювати революційні кола «Старої Громади» і поступової професури; все це закінчилося, як ми знаємо, виходом, як-раз в цьому році, з лав професорів університету Драгоманова і Зібера.

Ця нервовість і хвилювання і викликали, безперечно, різкі вирази брошури та її загальний тон, який, треба визнати, часто далеко більш нестриманий, нервовий і різкий, аніж в рецензії «Кіевлянина».

Ми наведемо тут зміст цеї цікавої брошурки, подаючи головним чином поважні зауваження. Менш обґрунтовані зауваження, а також де-які пропуски ми подамо пізніше, коли будемо наводити відповідь рецензента на цю брошурку. У свойому вступі автор зазначає, що не буде спинятися на самому переписі, а лише на рецензії Ф. П. Ш., що була вміщена в «Кіевлянинѣ», себ-то на тому прийомі, який зробила йому місцева преса. Бо, як зазначає автор, «Кіевлянинъ» є орган київської громадської опінії (с. 3). Далі він зазначає, що перепис не являється цілком досконалим, але заявляє, що коли й є помилки та пропуски, то немає «недобросовістности», в якій обвинувачує складачів його рецензія. Потім, підкресливши той факт, що складачі перепису («Юго-Зап. Отд.») працювали дурно, автор каже, що рецензія має тенденційний характер і підкреслює, що «Кіевлянинъ» взагалі ставиться дуже вороже до відділу, бо всі ще пам'ятають, «скільки найгіршого бруду було виллято на протязі останнього року «Кіевлянином» на його голову» (6—7 с.) [1]. Далі Зібер каже, що взагалі дивно з боку «Кіевлянина» сердитись «на профанацію науки», коли пригадати, скільки несерйозних, безглуздих статтів друковано там за останні роки; при цьому він подає приклади цих помилок.

Нарешті автор переходить до самої критики рецензії. Зайві подробиці (напр., адреси складачів) він пояснює тим, що відділ хотів полегшити цим техніку переведення опису, який має бути періодичний, себ-то надалі ці подробиці не будуть зайві. Далі він спиняється на «мертвих душах», себ-то на особах, що «не ввійшли» в таблиці, і дає досить вичерпуючі і цікаві подробиці, що до техніки перепису, про перечневі відомості (про систему яких згадував вже Новицький) і т. и., зазначаючи, що рецензент цілком не

[1] Безперечно, тут Зібер має на увазі, до певної міри, й ті різкі нападки «Кіевлянина», в цих роках на Драгоманова, як і взагалі, звичайно на «Юго-Запад. Отд.».

зрозумів плану перепису, що має на меті йти від простих таблиць до складніших.

От-же, більшість питань розвязав Зібер цілком задовольняюче, ґрунтовно і солідно. На жаль, в питаннях про рідну мову і в де-яких инших, ми знаходимо лише досить різкі напади на рецензента і пропуски; треба зазначити, що ці пропуски торкалися питань, в розробленню яких Зібер брав найменшу участь (напр., про мову).

В кінці подається кілька дрібних уваг, більш або менш справедливих, які не мають великої цікавости, після того автор перелічує де-які справедливі, на його думку, зауваження рецензії. А саме: він визнає такі хиби: 1. Неповнота відомостей про школу, 2. Великі упущення в III таблиці, 3. Недогляд про персів, що говорили далматською мовою, 4. Заліченя арештантів в рубрику «державна служба», 5. Зайве заведення рубрики «техники і вчені спеціялісти». Але зараз після цих заяв автор знов різко нападає на рецензента, закидаючи йому й взагалі «Кіевлянину»—«необ'єктивність»; закінчує він свою брошуру цитатою з Щедрина про «короткохвостих сорок», з якими, видно, рівняє співробітників «Кіевлянина».

В своїй брошурі Зібер виносить такий вирок рецензії:[1] «Такое въ общихъ чертахъ содержаніе тѣхъ возраженій «Кіевлянина», которыя имѣютъ въ виду поразить составителей «холостыми зарядами». Все это уснащено массою остротъ, игривостей, хихикань, подсиживаній, передержекъ, подмигиваній и т. п., которые сдѣлали бы честь любому клоуну и которые приводить намъ нѣтъ ни желанія, ни нужды». На цьому закінчується гаряча, хоч і різка, відповідь одного з організаторів перепису і діяльного члена «Старої Громади»— М. Зібера.

У відповідь на цю брошуру, а також на статтю Новицького, з'явилася нова стаття Ф. П. Ш. (в «Кіевлянинѣ» від 8-го листопаду 1875 р.) під заголовком: «Розгнівана декоративна вченість». Хоч ця назва відноситься, як зазначає автор, лише до брошурки Зібера, не торкаючись Новицького. Ця стаття теж написана дуже різко, хоч часто й дотепно. Ми беремо з неї лише суть, з де-якими досить різкими, але цікавими цитатами; більш різкі-ж місця, які не зачіпали суті ї були часто особисті випади на де-які «лайки» (по його словах) Зібера, ми опустили.

Перша, коротша, частина статті присвячена відповіді Новицького. Автор зазначає, що виправдання Новицького, що пропуски сталися не завдяки «неуважності», а з умов технічних,—а саме тому, що складачі не могли користуватися перечневими таблицями,—не все цілковито розвязує. Напр., хоч би такі таблиці: розподіл населення по релігії з підрозподілом по родинному стану (X) і мові (XI). В обох не можна було користуватися перечневими відомостями, бо таблиці складні. Але кількість тих, що не увійшли, в 2-ій таблиці мусить бути

[1] Ми наводим її не перекладаючи, щоб показати той нервовий тон і стиль автора, яким написано майже цілу брошуру.

значно більша, аніж в першій: в першу-ж (X) могли увійти учні закритих навчальних закладів, бо в них вчаться лише нежонаті, в другу-ж (XI) таблицю їх внести не можна. Решта умов для обох однакова. Між тим вийшло навпаки: в X таблиці пропущено 10402 душі в XI—6023. Подібне явище ми спостерігаємо і в инших таблицях (напр., в XIII і XV). В таблицях XVIII і XIX теж великі пропуски, між тим вони зовсім не складні: релігія і мова «віжніх чінов». Таблиці IV і V обидві дають однакові відомості,— поділ мешканців по роках і полу. В першій таблиці поділ дрібніший: по п'яти роках; в другій—крупніший (до 15, 15—20, 20—60, більш 60). Коли роки відомі, то населення мало попасти й туди і туди однаково. Між тим в таблиці IV пропущено 127 душ, в V немає пропущених. Не дає також Новицький відповіди про «загальноросійську» мову.

Далі автор статті переходить до розгляду брошурки Зібера. Він подає коротенько зміст брошури, наводячи навіть цитати з неї, але спиняється переважно на пропусках і різких випадах Зібера і дає на них не менш різкі відповіді. Починається стаття досить дивним зазначенням, що власне на неї не варто-б було і відповідати і, коли автор це робить, то тільки для того, щоб нагадати «Юго-Зап.Отд.» басню про пустельника і ведмедя.

Після цього він дає конкретні відповіді на уваги Зібера. Зібер покликається на те, що не можна було користуватися перечневими відомостями. Але в такому разі треба було вказати, скільки душ рахувалося по цих перечневих відомостях, бо инакше цілком неможливо перевірити перепис. Зібер цього не дає. Далі Зібер зазначив, що невдячно нападати на «Юго-Зап. Отд.», який дурно витратив 2000 робочих днів. Але важно те, відповідає рецензент, що нічого не зробили. Як пише Маркс, тільки необхідна для суспільства праця кристалізується у вартість. Рецензент зазначає, що він є великим прихильником економічних теорій К. Маркса, і рекомендує Зіберові, як видко іронічно, звернутися до його праць. Відносно «загальноросів» Зібер характеризує їх так: «загальноросійська (общеруская) мова є така, яка обіймає почасти літературну, почасти жаргони, про які не можна сказати, що воно таке». Таке опредідення не досить певне. З приводу зайвих подробиць (напр., про 1 перса, 4 арабів і т. п.) автор відповідає так: «На це можна відповісти лише одно: вам, панове, непотрібно таких даних, то й дайте їм спокій. Ось коли-б ви могли вказати на істотні пропуски в перепису, а то скаржитеся на його подробиці». Але-ж, відповідає рецензент, як-раз і вказувано, що ці дрібниці і подробиці є зайвими в порівнянню з істотними пропусками і прохано пояснити їх. Відносно промислів і ремесл (в плані яких Ф.П.Ш. відзначив новий в науці розподіл, якого до цього часу не вживалося) Зібер пише: «Для пояснення, чому в даному разі Відділ допустив окремий план, прийшлося-б написати досить велику статтю, а тому ми залишимо всі ці запитання без відповіди». Ця відповідь, взагалі досить вірна, в даному разі не цілком була у місця, бо при дріб'язкових закидах рецензента Зіберові треба було хоч коротенько пояснити причини цього.

Нападаючи на рецензію, Зібер зазначає у автора її велику неясність викладу. У відповідь останній наводить цитату із брошурки Зібера, запитуючи, чи ясно з неї, якої думки тримається автор. Щоб показати, що рецензент був не завжди об'єктивний, ми навмисне наведем цю досить ясну цитату: «Рецензент, пише Зібер, незадоволений тим, що в відділі «благодійність» внесені особи, що дістають державну пенсію. Для нас особисто це цілком не є питанням, хоч не можна не признатися, що до перетворення свого в емеритуру державна пенсія була й досі лишається в певній своїй частині не чим иншим, як державною благодійністю, для якої у сербів є навіть окрема технічна назва «благодѣяніе». Між тим, відповідає рецензент, немає сумніву, що пенсія є: 1) виногорода за службу, 2) страхування з боку влади осіб службовців та їх родин на випадок хороби і смерти.

Далі йдуть відповіді на кілька дрібних закидів Зібера (напр., про банки і т. и.), які нічого цікавого не дають.

В брошурі Зібера ми маємо таку цитату:

«Каємося, але для кращого навчання публіки ми не могли втриматися від одної великої й складної статистичної операції. Рядок за рядком прослідкували ми цілу рецензію і, тримаючись тих даних, що були в нашій статті, вирахували, яка доля цілої рецензії чому присвячується. Отже, всіх рядків в рецензії 1140, з них 36% витрачено на виклад фактів; 12% на правдиві відносно і цілковито уваги та на глузування з дійсних промахів складачів; 29% на дрібні уваги та глузування, що відкинені в минулій статті; 14% на повторення казки про білого бика, чи то.... про мертві душі, і 8% на лайку, попередження, на повчання і т. и., що базуються переважно на мертвих душах, хоч їх видано за щось більш значне».

Ця досить справедлива цитата дає змогу Ф. П. Ш., хоч дотепно, але дріб'язково, причепитися до Зібера; він каже, що оскільки язик у Зібера працює дуже добре, то він буде наслідувати йому.

«Каємося, говоримо ми (пише він), але для кращого навчання публіки ми зробили одну дуже легку і нескладну операцію, а саме склали число відсотків, вирахуваних п. Зібером. Як ви гадаєте, читачу, що у нас вийшло? 99% замісць 100%. Ми цілою душею жалкуємо,—гай-гай, це так, пане Зібере. Ви так мабуть звикли до прийома «не вийшло в таблицю», що й тут, у власній праці, у вас з 100% один не попав на своє місце» («К.», № 122). «А між тим, уїдливо додає він ще, погодьтеся з нами, що обчислити до 100 значно легше аніж нові вчені класифікації вигадувати» («К.», № 122).

Так закінчується ця стаття анонімного автора, стаття цікава і поде куди небезпідставна, хоч в цілому завданням якої, треба визнати, був не серйозний науковий аналіз, а дешевий, поверховий ефект, пристосований до смаку міщанської публіки.

На цьому припиняється полеміка про перепис в «Кіевлянинѣ». Але ми маємо ще одну рецензію на нього,—це в «Кіевскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостяхъ». Вона передрукована була також в «Кіевлянинѣ» (№ 140 від 25 листопаду 1875 року).

Ця рецензія наводить факти відносно невірного обчислення шкіл, наводячи майже ті-ж приклади, що й рецензія Ф. П. Ш. Закінчується вона так: «Що сказати відносно такої статистики?! Якщо й усі цифри, що є в книзі, такі-ж вірні (як і відносно шкіл), то залишається гірко пожаліти про 4500 рублів сріблом, що були асигновані на переведення перепису, і про 3 рублі, які цікавий киянин заплатив за таку статистику». Як ми бачимо, ця рецензія є надзвичайно однобічною і, ми-б сказали, ненауковою. Автор її розглядає лише одну слабку частину перепису і на підставі її виносить суворий вирок цілій роботі.

На цьому закінчується обговорення перепису. Він викликав багато більш або менш справедливих нападів на себе, обговорень та суперечок. В значній частині він був, як ми вже зазначали, лише прецедентом до зведення рахунків між де-якими організаціями («Кіевлянинъ» і «Юго-Зап. Отд.»), або вірніше групами інтелігенції.

Цей перепис, що мав з одного боку бути антиурядовою демонстрацією, а з другого боку виявити економічний стан київської бідноти, а також той український елемент, який так старанно замовчували урядові кола,—зробив велике діло. Окрім згаданої демонстрації він дійсно виявив, що київський демос, занедбаний офіційною статистикою, широкі маси міщанства, селянства та робітництва (особливо по околицях) були українськими і складали величезні маси, що оточували зі всіх боків невелику групу російської бюрократії. Правда, самі форми перепису не завжди були добрі, а де-які, як, напр., відносно мови, і цілком непридатні і навіть некорисні для Українців. Але знов таки повторюємо, це могла бути (й, правдоподібно, була) помилка не «Юго-Зап. Отд.» чи «Старої Громади», а тих кол, з якими доводилося, правдоподібно, робити останню редакцію планів переведення його, а саме: генерал-губернатора та представників адміністрації.

Боротьба між українськими групами: молодшою, революційною, і—старшої генерації, намічалася в ці часи вже досить виразно. І тому ми не можемо цілковито погодитися з де-якими істориками (як, напр., істориком-сучасником В. І. Щербиною), які змальовують це як боротьбу «Старої Громади» з Росіянами. Той матеріял, що містився в «Кіевлянинѣ» в ті часи, статті і оповідання Українців (де-які й українською мовою), співробітництво в ньому членів «Старої Громади», як-раз старшої генерації, а також і «Юго-Зап. Отд.» (напр., Антоновича, Рудченка та ин.), прихильне відношення до де-яких з них, навіть опонентів (напр., Новицького),—все це доводить, що сам «Кіевлянинъ» в той час ще не ставився вороже до українства (етнографічно) в цілому. Ця боротьба була головне не національною, а к л а с о в о ю. Це була боротьба, як ми вже не раз підкреслювали, російської бюрократії і нової земельної буржуазії, себ-то елементів консервативних проти групи української радикальної молоди (частина «Старої Громади»), що об'єднувала в той час всіх українських революціонерів, від радикалів-народників до марксистів включно.

Сам же «Кіевлянинъ», який пізніше став органом промислової буржуазії, в ті часи, як ми згадували, обстоював інтереси російської групи землевласників і бюрократії, що повставала в ці часи, після конфіскації маєтків у польських панів по повстанню 1863 року. Цим пояснюється і та ненависть, з якою ставиться весь час «Кіевлянинъ» до Поляків, і широке афішування всього в країні—російським. Сам редактор його, Я. В. Шульгин, одержав маєтка з конфіскованих у Поляків, разом з иншою численною групою урядовців і адміністраторів. Між тим, як ми знаємо, де-які з молодших українських «громадян» ставилися в ці часи з симпатією і цікавістю до польського революційного руху (напр., Драгоманів). До всіх цих причин боротьби прилучилися також особисті (хоч виходили вони з громадських джерел) інтереси: Шульгин належав до консервативної групи професорів київського університету, що весь час боролася з радикальною молодою професурою, на чолі якої стояли Драгоманів і Зібер.

Така була боротьба, що відбулася в 1873—1875 рр. у Київі. Правда, брак матеріялів[1] не дає нам можливости ясніше освітлити її, але загальне становище і групи малюються досить ясно.

Нам лишається ще додати кілька слів що до самого перепису. Ми мусимо визнати, що переведений в середньому він був досить добре. Не дивлячись на де-які хиби й неохайності, він все-ж-таки дав багато цікавого й цінного матеріялу для історії старого Київа, а також для тих революційних груп, що виступали в ті часи і зокрема початків діяльности перших українських марксистів.

Громадське-ж значіння перепису, повторюємо, надзвичайно велике. Хоч він можливо не виявив де-чого, що бажала «Стара Громада» і складачі його (через зміни в остаточному плані його—представниками адміністрації), але все-ж-таки він яскраво виявив соціяльні й почасти національні відносини в місті, виявив і поставив перед очима соціяльно-економічні відносини між ріжними класами, а також переважаючу масу українського елементу поміж населення м. Київа 1874 року.

---

[1] На жаль, архівних матеріялів в цій справі не лишилось. Архів «Юго-Зап. Отд.» згорів, так само загинув під час горожанських війн і архів «Кіевлянина» (за винятком справ за останні роки його виходу). В архіві-ж генерал-губернатора Київського і Волинського, який переховується в Київському Центрально-Історичному архіві, жадних відомостей в цій справі за рр. 1873—1875 ми не знайшли.

Додаток I.

Основи перепису були такі (в загальних рисах):

1. Перепис провадиться для точного обчислення мешканців.
2. Листки з відомостями підуть в «Юго-Зап. Отд.» лише для наукової розробки, але в жадному разі не для поліцейських довідок.
3. Переводиться перепис в місті, а також в таких околицях: Шулявка, Солом'янка, Протасів яр, Байкова гора і Деміївка з Саперною слобідкою.
4. Відомості перепис дає такі: а) про доми, б) про помешкання й мешканців.
5. Через це перепис провадиться в два терміни: спочатку по будинках, потім про помешкання і мешканців.
6. Подається відомості про будинок (зовнішній вигляд, власник, кількістч помешкань і т. п.).
7. Подається відомості про помешкання і мешканців.
8. Подається відомості про касарні, тюрми і т. и.
9. Для цього всього виготовляється окремі бланки.
10. Засновується окремий розпорядчий комітет для вироблення плану та переведення перепису.
11. Доглядачі по районах, призначені комітетом, розподіляють між собою реєстраторів з-поміж осіб, що виявили бажання працювати дурно.
12. Окремо зазначено про обов'язки реєстраторів.
13. Доглядачі і реєстратори одержують мандати з підписами голови розпорядчого комітету, а також старшого поліцмейстера, або в околицях повітового ісправника.
14. Відомості про будинки подаються з 18 до 22 лютого.
15. З 8 до 12 лютого розносяться по домах бланкові листи.
16. Домові листки забирає поліція з 17 до 22 лютого.
17. Перепис призначається на 2 березоля 1874 року.
18. З 18 до 22 лютого розносять по домах бланкові листки для помешкань і мешканців.
19. Домовласник роздає їх по помешканнях, 2-го-ж березоля він збирає й виправляє їх.
20. Від них збирає ці листки реєстратор, в центрі з 8 год. вечора, в инших місцях з 7; в манастирях же з $6^1/_2$ г.
21. На виправлення домових листків дається 5 день.
22. Години для справок у доглядачів будуть подані пізніше.
23. Поліція має всіляко сприяти перепису.
24. Невиконання цих пактів карається по 29 ст. карного закону.

Додаток II.

Ці дані досить цікаві, і через те, що не всі їх подано в нашій студії, ми вважаємо за потрібне навести їх тут. До речи, треба додати, що вони трохи й ріжняться від цифр в пізніших матеріялах, які наведено в докладах Завойка і Чубинського. Вони цікаві, як перші відомості, що з'явилися в друку і являють собою перші сліди оброблення перепису.

I. Райони.	Кільк. за-буд. садиб	Кільк. жил. будівель	Кільк. помешкань	Населення	
				Чол.	Жін.
Дворцова част.	147	417	991	3151	3604
Старокиїв. „	613	1082	3288	9996	8904
Печерська „	645	1058	2416	5676	4271
Либедська „	936	2323	4134	10839	9907
Подольська „	578	1175	1499	7878	6819
Плоська „	1149	1802	3372	10592	10169
Лук'янів. окрем. квартал	537	840	1537	4571	3830
Куренів. „ „	693	867	917	2320	2121
Разом	5298	9566	19154	55003	49625

Всього мешканців 104628

Іван Щітківський

«ИСТОРИЧЕСКІЙ ПУТЬ» У КИЇВІ

У березні місяці цього року Комунальний Відділ м. Київа зробив розпорядження остаточно зняти бетонові фігури, що стояли на Михайлівській площі, проти колишньої реальної школи і що в населення мали назву пам'ятника «святій княгині Ользі».

На превеликий жаль, п'єдестал цих фігур для чогось оставлено, і таким чином він і надалі буде нагадувати про ганебну діяльність чорносотенних кол, яка, за піддержкою місцевої вищої адміністрації, настирливо провадилась всупереч з постановами міської думи та бажанням громадянства.

При цій нагоді не зайвим буде згадати історію будови цієї групи тим більш, що не тільки, як я сказав, між населенням вона звалася пам'ятником, а навіть у київських путеводників, як, напр., А. П. Іконнікової та й инших, лічилася під цим ім'ям, але такого ймення не заслуговувала і пам'ятником в розумінні цього слова не була, що буде видно з дальшого.

Як це не дивно, а історія будування цієї групи має тісний, закулісний звязок з історією будування пам'ятника Т. Шевченкові у Київі, через що змістом своїм вона становить для українського громадянства особливу цікавість.

Ще в 1905 році київська дума, визнавши за необхідне спорудити у Київі пам'ятник Александру II, постановою своєю 13 травня призначила місце для цього пам'ятника—сквер біля реальної школи, на Михайлівській площі. Але потім, в засіданні 3 — 7 жовтня того-ж року скасувала цю постанову, призначивши місце для нього на так званій тоді «Царській» площі; таким чином місце біля реальної школи залишилось вільне.

І от через чотири роки після цього, а саме в травні 1909 р. зазначене місце, на прохання об'єднаного комітету по збудуванню пам'ятника Т. Шевченкові, було відведено постановою думи для цього пам'ятника.

Дізнавшись про цю постанову, попечитель київської шкільної округи Зілов звернувся до генерал-губернатора Трепова з конфіденціяльним листом, де висловився, що «противъ русскаго правительственнаго учебнаго заведенія» не слід-би ставити пам'ятника Т. Шевченкові, а «необходимо было-бы соорудить памятникъ одному изъ дѣятелей русской исторіи».

Звідси і починається ідея збудування у Київі «историческаго пути».

Це була одна з цеглин загальної кампанії проти пам'ятника Т. Шевченкові і першою за одібрання одведеного місця під той пам'ятник.

В реєстрах справ генерал-губернаторської канцелярії, що переховується в Губархіві, я найшов справу № 353—1910 р. «по вопросу объ устройствѣ въ Кіевѣ историческаго пути», але, на жаль, адміністрації архіву не вдалось її розшукати. Тому я й не міг всебічно з'ясувати історію будови «историческаго пути», тим більш інтересну, що на чолі організованої для цього комісії стояв сам генерал-губернатор Трепов.

З справи «Кіевскаго Отдѣла Военно-Историческаго Общества», що залишилася в розбитому вигляді (майже все майно цього «Общества»,

за часу революції, було понищено), в Губерніяльному-ж архіві і яку я розглянув, видно, що першого доклада про «историческій путь» склав секретар того товариства, полковник Стелецький 7 квітня 1910 р., але цей доклад мав, так-би мовити, лише теоретичну основу для будови «историческаго пути», а не практичні заходи для його утворення. Між иншим він каже: «Кіевъ является начальнымъ исходнымъ пунктомъ сложенія нашего великаго государства. Почти втеченіи пяти столѣтій здѣсь сосредоточивается вся политическая, военная и экономическая жизнь и управленіе Русью. Исторія полна описаніемъ великихъ дѣяній Правителей и князей, мудростью которыхъ во многомъ обязаны мы в настоящее время». Він гадає, що пам'ятники слід було поставити такі: княгині Ользі, віщому Олегу, Ярославу Мудрому, Володимиру «Красное Солнышко», Володимиру Мономаху, Святославу, «доисторическому Кіеву» та літописцеві Нестору, всього вісім монументів, а місцем пропонує Бібіковський бульвар.

Таким чином, щоб з'ясувати історію будови «историческаго пути», за відсутністю инших джерел, я мушу скористатися лише протоколами засіданнів київської думи та своїми особистими, як колишнього гласного думи, згадками, з чого буде видно, як дивилась на «историческій путь» київська дума і чого саме добивалось «Кіевское Военно-Историческое Общество».

9 березня 1911 року назване товариство увійшло до київської думи з доповіддю такого змісту: «По всестороннемъ обсужденіи вопроса объ устройствѣ «Историческаго пути», Комиссія пришла къ заключенію, что единственнымъ мѣстомъ по всей Россіи для сооруженія «Историческаго пути» является «Кіевскій Кремль» — площадь между Михайловскимъ монастыремъ и Софійскимъ Соборомъ, каковое мѣсто и дожно быть украшено памятниками тѣхъ лицъ, дѣятельность которыхъ послужила основаніемъ могуществу Русскаго государства и жизнь которыхъ протекала въ древнемъ Кіевѣ. Далѣе Комиссія, соглашаясь, что первымъ желательно поставить памятникъ Княгинѣ Ольгѣ Св., и признавая, что этотъ памятникъ долженъ занимать центральное мѣсто въ предполагаемомъ «Историческомъ пути» и что такимъ мѣстомъ можетъ служить площадка передъ главными воротами Михайловскаго Монастыря и что это мѣсто, по своему топографическому положенію, не нуждается въ особой планировкѣ и измѣненіи при дальнѣйшей разработкѣ вопроса объ «Историческомъ пути»,— постановила: войти съ ходатайствомъ въ Думу о предоставленіи площади между Софіевскимъ Соборомъ и Михайловскимъ монастыремъ подъ устройство «Историческаго пути» и, въ частности, площадки предъ Михайловскимъ монастыремъ для памятника Княгинѣ Ольгѣ Св. Наконецъ, принявъ къ свѣдѣнію докладъ Ѳ. С. Бурчака о томъ, что сооруженіе «Историческаго пути» имѣетъ государственное значеніе и что для разработки этого вопроса слѣдовало-бы пригласить видныя ученыя силы изъ другихъ городовъ и что средства для этой цѣли должны быть собираемы по всей Россіи, Комиссія постановила: возбудить ходатайство о передачѣ капитала, имѣющагося въ С.-Петербургскомъ

Комитетѣ на сооруженіе памятника Княгинѣ Ольгѣ Св. въ Кіевскій Комитетъ, такъ какъ, по частнымъ свѣдѣніямъ, предполагавшаяся постройка памятника Ольгѣ Св. въ г. Псковѣ не будетъ осуществлена».

Зважаючи на те, що одні з гласних, а саме прихильники бажаннів вищої київської адміністрації, боялись, щоб не був проваленний «историческій путь», а инші добивались, щоб обов'язково було одведено нове місце для пам'ятника Шевченкові, коли буде прийнятий «историческій путь», на засідання думи 15 березня (день розгляду зазначеної доповіди Військово-Історичного Товариства) прийшли майже всі гласні, тоб-то 68 членів з 72-х. В такому великому складі Дума, після гарячих дебатів, особливо з приводу місця для пам'ятника Шевченкові, бачучи з одного боку, чого добивається Військово-Історичне Товариство, а саме: одібрання місця, одведеного під пам'ятник Шевченкові, а з другого, знаючи, що у Товариства на будову чогось путнього належних грошей немає та навряд чи й буде, зробила таку постанову:

«Привѣтствуя возникшую въ Кіевскомъ Военно-Историческомъ Обществѣ идею сооруженія въ Кіевѣ «Историческаго пути», Дума опредѣлила: 1) подъ устройство «Историческаго пути» предоставить мѣсто отъ Софійскаго собора до Михайловскаго монастыря, съ тѣмъ, чтобы памятники на сказанномъ пути сооружены были художественно-монументальные и для разработки проектовъ были-бы приглашены не только мѣстныя, но иногороднія ученыя и художественныя силы, для сооруженія же памятниковъ былъ бы въ свое время образованъ смѣшанный строительный комитетъ изъ представителей городского общественнаго управленія, Военно-Историческаго Общества и жертвователей (подано 46 голосів проти 22); 2) ходатайствовать о разрѣшеніи всероссійской подписки на сооруженіе въ Кіевѣ «Историческаго пути», а также о передачѣ на сооруженіе въ Кіевѣ памятника Св. Ольгѣ капитала, имѣющагося въ С.-Петербургскомъ Комитетѣ на сооруженіе такого же памятника въ Псковѣ; 3) отвести подъ памятникъ поэту Т. Г. Шевченко мѣсто въ центрѣ площади, образуемой пересѣченіемъ Караваевской, Пушкинской и Б.-Васильковской улицъ и по утвержденіи настоящаго постановленія,[1] считать постановленіе думы отъ 19 марта 1909 г. объ отводѣ подъ означенный памятникъ мѣста на площади у сквера передъ реальнымъ училищемъ—отмѣненнымъ (подано 41 голос проти 24); 4) признать возможнымъ приступить въ августѣ сего года къ закладкѣ памятника Св. Ольгѣ на предположенномъ мѣстѣ противъ Михайловскаго монастыря по одобреніи думой проэкта сего памятника и по разрѣшеніи постановки памятника Т. Г. Шевченко[2] на указанномъ въ п. 3 мѣстѣ; 5) поручить Комиссіи по устройству «Историческаго пути», при участіи приглашенныхъ ею техниковъ и свѣдущихъ лицъ, разработать вопросъ о переустрой-

[1] Підкреслення моє. *Ів. Щ.*
[2] Підкреслення моє. *Ів. Щ.*

ствѣ улицы, площадей и скверовъ въ направленіи «Историческаго пути», а равно намѣтить самый путь, расположеніе на немъ памятниковъ и ихъ желательные размѣры».

З цього видно, що Дума ставила солідні і серйозні вимоги до будування «историческаго пути».

Але, звичайно, не того хотілось Київському Військово-Історичному Товариству та його інспекторам. Їм бажалось яко мога скоріше і назавше закріпити за собою місце проти реальної школи. Через це, в противлежність постанові про необхідність художнього монументального пам'ятника, по скількох днях після такої постанови, назване товариство звертається до Думи, «чтобы въ цѣляхъ возможно скорѣйшаго осуществленія постройки памятника «Историческаго пути», Дума розрішила поставити пам'ятника з «искусственнаго камня»—попросту з бетону—за проєктом скульптора Балавенського.

Таке прохання воно вносить до Думи, не дивлячись на те, що сама будівельна комісія висловилась чомусь проти проєкта Балавенського. Чи не через те, може, що його компанував Українець. Дума, розглянувши прохання, висловилась так: «раздѣляя доложенное заключеніе комиссіи и подтверждая постановленіе свое отъ 15—17 сего Марта о томъ, чтобы памятники на «Историческомъ пути» сооружены были художественно-монументальные, Дума опредѣлила: предположенное Военно-Историческимъ Обществомъ сооруженіе памятника Княгинѣ Ольгѣ святой изъ искуственнаго камня и по проэкту художника Балавенского отклонить».

Висловлену мною гадку про мотив усунення проєкту Балавенського засновую на тому, що тижнів за два, а саме в кінці того-ж березня, назване Товариство, поспішаючись із справою, знову звертається до Думи з проханням розрішити спорудження пам'ятника Ользі з того-ж-таки бетону, але за иншим проєктом, проєктом, як то відомо тепер всім, теж дуже й дуже невдалим.

Через те, що в цьому проханні ясно було бачити настирливість тутешньої вищої адміністрації, з якою не можна було боротись, Дума, бажаючи одначе не допускати, щоб улиці міста були засмічувані всякою антихудожньою бутафорією, 19—21 квітня винесла таку, я-б сказав, влучну постанову:

«Признавая желательнымъ устройство «Историческаго пути» въ Кіевѣ, съ постановкою памятниковъ первымъ создателямъ Русскаго Государства, изъ матеріала, вполнѣ отвѣчающаго величію ихъ роли въ исторіи, и потому, подтверждая свои постановленія отъ 15—17 марта и 29 марта—5 апрѣля сего года, а также имѣя въ виду, что въ настоящее время еще не собраны необходимыя средства для постановки постояннаго памятника Княгинѣ Ольгѣ Святой, дума опредѣлила разрѣшить Военно-Историческому Обществу поставить временно въ садикѣ возлѣ реального училища модель выработаннаго названнымъ Обществомъ проэкта памятника Княгинѣ Ольгѣ Святой съ тѣмъ, чтобы: 1) модель эта охранялась Военно-Историческимъ Обществомъ, 2) была

убрана съ отведеннаго мѣста, когда она начнетъ приходить въ разрушеніе или когда понадобится это мѣсто городу[1] и 3) чтобы эта модель памятника не могла служить стѣсненіемъ при дальнѣйшей разработкѣ вопроса о сооруженіи памятника Княгинѣ Ольгѣ Святой и созданія соотвѣтствующаго проэкта памятника».

На цьому засіданні навіть такий відомий прихильник адміністрації, як гласний П. Добринін, і той гаряче протестував проти запроєктованого пам'ятника, остільки він всім здавався невдалий.

Маючи дозвіл і одержавши від царського кабінету 10000 карб., від київського купця Могілевського 1000 карб. та зібравши дрібницями до 2000 карб., Військово-Історичне Т-во і почало будувати якесь сміховисько, бо дійсно ні з історичного боку—сполучення ріжних епох на одному постаменті, приймання легенди про перебування Андрія Первозванного у Київі за історичний факт, притягнення Кирила та Методія до Київа,—ні з художнього воно не заслуговує иншої назви. Між тим у Полтаві за ті-ж 12—14 тисяч карбованців громадянство зуміло поставити Котляревському дійсно художній пам'ятник. Так витратила гроші адміністрація, щоб показати силу своєї влади.

Здавалось-би, що на цій моделі буде й кінець, але Військово-Історичному Товариству хотілось продовжувати справу, підготовляти місце для «исторического пути», для чого треба було зруйнувати всі садки, що між Софійським собором та Михайлівським манастирем. До такого руйнування садків пристали й домовласники з своєю агітацією (Позняков, Захарієвський, Карвовський та инші, садиби яких прилягають до тих садків), бо після зруйнування садків у їхніх садибах одкрився-б новий фронт.

І от в кінці 1912 року знову підіймається питання про підготовку місця під «историческій путь», і розробку такого проєкту було доручено мостовій та земельній комісіям міської управи.

Земельна комісія, розглянувши 31 жовтня 1912 р. справу, склала для думи такий ґрунтовний і вичерпуючий доклад:

«При обсужденіи вопроса объ устройствѣ въ г. Кіевѣ Историческаго пути и при ближайшемъ ознакомленіи съ обстоятельствами дѣла, земельная комиссія, разсмотрѣвъ проэктъ земельныхъ работъ, составленный мостовымъ отдѣленіемъ, констатировала, что помянутыя работы должны были бы быть произведены въ грандіозномъ масштабѣ, а именно: пришлось бы для новой улицы вдоль частновладѣльческихъ усадебъ произвести выемку земли глубиною въ три и болѣе аршина. Столь значительное пониженіе является неизбѣжнымъ въ виду необходимости проложить новую улицу въ одной горизонтали съ устьями примыкающихъ Софійской, Мало-Житомирской и въ прошломъ году пониженной Михайловской улицы, затѣмъ должна быть произведена подсыпка площади проэктируемыхъ новыхъ скве-

[1] Підкреслення моє. *Ів. Щ.*

ровъ, для устройства таковыхъ въ одной плоскости съ мостовой противъ присутственныхъ мѣстъ. Независимо сего представляется совершенно необходимымъ произвести срѣзку площадей между Софійскимъ соборомъ и Михайловскимъ монастыремъ и при томъ срѣзку значительно большую, чѣмъ предположено Мостовымъ Отдѣленіемъ, такъ какъ иначе образовался бы спускъ значительной крутизны на новую улицу, примѣрно какъ на Фундуклеевской улицѣ или въ точныхъ цифрахъ по 0,6 на погонную сажень. Комиссія также должна указать на необходимость въ упорной стѣнѣ по линіи новой улицы и предположеннаго нового сквера, а также фундаментовъ подъ ограду сквера и сооруженія самой ограды.

«Производство вышеозначенныхъ работъ повлечетъ за собою уничтоженіе всѣхъ городскихъ скверовъ, на устройство которыхъ затрачено было много усилій и матеріальныхъ средствъ со стороны городского управленія; скверы эти въ осеннее и лѣтнее время являются мѣстомъ отдыха и развлеченія какъ для взрослого населенія, располагающаго среднимъ достаткомъ, такъ и въ особенности для дѣтей, во множествѣ посѣщающихъ эти скверы и находящихъ пріютъ съ утра до вечера; уничтоженіе этихъ скверовъ съ богато развившейся растительностью и заключающихъ рѣдкіе экземпляры насажденій явилось бы, по мнѣнію комиссіи, чрезвычайно тягостнымъ для горожанъ. Комиссія не можетъ не указать, что вновь проэктируемый скверъ не можетъ замѣнить уничтоженнаго даже въ отдаленномъ будущемъ, такъ какъ площадь новаго сквера будетъ значительно меньшей, должна быть прорѣзана многочисленными аллеями, а главное новый скверъ, будучи со всѣхъ сторонъ окруженъ шумными и пыльными улицами, потеряетъ все значеніе, какъ мѣсто отдыха, гдѣ можно было-бы подышать свѣжимъ воздухомъ. Вмѣстѣ съ тѣмъ комиссіи представляется нецѣлесообразнымъ устройство узкой улицы, шириною отъ 5 до 6 саж. между скверами и присутственными мѣстами. Послѣдніе, какъ центральное учрежденіе для г. Кіева и всего юго-западнаго края, привлекаетъ значительную массу лицъ не только горожанъ, но и провинціальнаго населенія, чѣмъ, въ свою очередь, обуславливается большое движеніе около Присутственныхъ мѣстъ.

«При осуществленіи Историческогo пути, по проэкту Мостового Отдѣленія, является необходимымъ переносъ памятника Богдану Хмельницкому въ другое мѣсто, такъ какъ историческіе эпохи Богдана Хмельницкого і великокняжеского періода Руси являются совершенно самостоятельными.

«Наконецъ, комиссія остановилась на вопросѣ о суммѣ затратъ на осуществленіе «Историческаго пути» по проекту Мостового Отдѣленія. Въ послѣднемъ они исчислены въ 96862 р. 50 коп., но сюда не внесены работы по планировкѣ площадей передъ Софійскимъ соборомъ и Михайловскимъ монастыремъ, по устройству упорной стѣны и фундаментовъ подъ ограду, а также и стоимость самой ограды. Затѣмъ потребуется значительная сумма на переносъ памятника Богдана Хмельницкаго, при чемъ въ данномъ случаѣ Думѣ надлежитъ

указать и самое мѣсто переноса; въ особенности же придется произвести значительныя затраты, если принять во вниманіе стоимость существующихъ скверовъ, а также расходъ по устройству новыхъ. Въ общемъ, по мнѣнію Земельной Комиссіи, городу придется израсходовать на всѣ помянутыя работы и устройства минимумъ 200 т. р.

«Изъ заявленій, поданныхъ домовладѣльцами Позняковымъ, Захарьевскимъ и Карвовскимъ, видно о готовности этихъ лицъ внести въ городскую кассу 16 т. р. Такимъ образомъ участіе города въ расходахъ по предположенному проэкту устройства «Историческаго пути» все-же выразится в суммѣ около 185 т. р.»

Вислухавши такий доклад, Думі, здавалось-би, нічого не оставалось, як відмовити в проханні Військово-Історичного Товариства, але умови життя були такі, що не можна було перечити вищій тутешній владі. Крім того, Дума добре розуміла, що з цього мильного пухиря нічого не вийде і от вона винесла таку політичну постанову: «въ дополненіе къ постановленію своему отъ 15—17 марта 1911 г., единогласно опредѣлила: подъ устройство «Историческаго пути» предоставить существующіе между Софійскимъ соборомъ и Михайловскимъ монастыремъ городскіе скверы».

Цим я й кінчу свою доповідь про модель пам'ятника Ользі, що була тимчасовим, але дійсним пам'ятником свавільства чужого Київу вищого адміністративного уряду і що, простоявши коло 12 років, тепер знесена, а тим виконано історичний присуд над витівкою «историческаго пути» в розумінні централістичних змагань колишнього царського уряду.

Додам тільки, що навіть Микола II, перебуваючи 1913 року в Київі, одмовився бути на посвяченні тієї сміховинної моделі.

Осип Гермайзе

З РЕВОЛЮЦІЙНОЇ МИНУВШИНИ КИЇВА

Конференція Українського студентства у Київі в 1911 р.

Український студентський рух на початку XX ст. безперечно становить собою цікаве й важливе явище в історії українського громадського руху взагалі. Студентський рух був об'явом ширення ідеї національного відродження в масах, знаменував цей рух зростання популярности української ідеї та формування свідомости й хотіння до творення української культури. Рух українського студентства цієї доби підготовив кадри громадських та революційних діячів на Україні.

Що до ясности політичних вимог, студентський рух відбив на собі всі впливи загального політичного розвитку на Україні. Ми бачимо, як увесь час українське громадянство борсається в путах культурництва, аполітизму й літературного лібералізму. На то були об'єктивні умовини, тут не місце про них багато говорити, але ті самі об'єктивні умови, що творили ідеологію українського руху, часто вбираючи її в шати романтичного безсилля або аполітичного, і через те мало-життьового, культурництва, — відбилися й на характері студентського руху.

В ньому бачимо ми і яскраво виявлене культурництво, що часто собою затемнювало бажання й порив до політичної акції й боротьби, і невиразне співчуття, мало виявлене на ділі, всім «ліберальним» та «опозиційним» групам. Але студентський рух мав усі дані виявляти свої прагнення більш радикально, аніж могло і хотіло це зробити «старе громадянство». Поскільки студентство в дореволюційний (1905 р.) період і після революції грало ролю найбільш неспокійної інтелігентської групи в Росії і поскільки саме в студентській масі формувалися головним чином нові радикальні, соціялістичні теорії й організувалися революційні заходи, — українське студентство також ішло попереду, в авангарді всього українського громадянства, різко пориваючи із пережитками громадських настроїв, що створювались в тихих, бездіяльних закутках старого українофільства або на «консервативно» одмежованій від живого діла патріотичній українській «печі», що про неї ущіпливо писав ще Вол. Самійленко (Сивенький). Згадаємо хоч би відомий розрив кінця 90 р., що зробило українське студентство із старими українофілами.

Студентство в ту пору стало групою, де з'являлись нові ідеї, творились нові організації, починалось нове діло й нова робота.

Наприкінці XIX ст. українське студентство доходить сталих форм організації. Студентські «громади» одбувають в 1898 р. свій перший з'їзд і в наступному 1899-му з'їздяться на другий. Завдання на цих з'їздах висовуються цілком культурницькі і заявляються симпатії до боротьби за «вселюдські ідеали», то-що. Але кількома роками пізніше українське студентство втягується в потужний соціялістичний рух, що починається на Україні і прибирає організаційні форми Революційної Української Партії. Цілі громади українського студентства, як от примірем київська, пристають до Р. У. П., являючись її партійною організацією.

Це не значить, що в громадах не лишилось культурницьких елементів; вони ще оставалися, але провід переходив до соціялістичних елементів, і ці елементи старалися поєднати політичну роботу на

соціялістичному ґрунті з роботою українського культурницького характеру.

По революції 1905 року бачимо, що в студентських українських громадах так само, як і раніше, в попередні роки, провід належить соціялістичним і навіть соціял-демократичним елементам. Обсерватор українського життя журналу «Україна» в 1907 р. (кол. «Кіевская Старина») ось що писав про рух українського студентства:

«Українське студентство скрізь виявляє певні ознаки рухливости і тенденції до організованої діяльности в межах університету. Засновуються і партійні студентські громади і безпартійні. Одні ставлять своєю метою культурні і національно-просвітні завдання. Инші, не обмежуючись цим, хотять розширити межі своєї діяльности і провадити її в певному програмному напрямку, відповідно до того чи иншого світогляду. За останній рік... українське студентство починає відогравати досить поважну ролю в житті університетському. Особливо це треба сказати про українських студентів київського університету. І як серед політичних партій ледве чи не найбільш організованою й діяльною партією являється партія українських соціял-демократів, так само організовано й найбільш активно виступають вони і в мурах університету. Власне кажучи, коли й можна говорити про якусь українську студентську організацію міцну і впливову, то доведеться говорити тільки про укр. соц.-дем., инші організації або незначні кількістю своїх членів, або перебувають ще в процесі ембріонального існування, або роблять перші кроки до того, щоб із стадії ембріона стати справжньою організацією» [1]. І далі: «найбільше життя, ініціятиви і інтересу до національних українських справ, а також і наукової підготовки до розвязання національної проблеми помітно в українських соц.-демократичних студентських організаціях. Це видко хоч би з того, що здебільшого з ініціятиви укр. соц.-дем. відбуваються по університетах зібрання, реферати і доклади по питаннях національного характеру. Щасливими дискусантами на них виступають також члени цих організацій, як це було, напр., в Петербурзі, Дорпаті, Харкові і останніми часами особливо успішно в Київі. В загально українських справах, як, напр., в справі про заснування українських катедр при київському університеті, ініціяторами і проводирями українського студентського руху явились також українські соціял-демократи, поставивши це питання на цілком демократичний ґрунт і звязавши його з інтересами української продукції, класової боротьби українського пролетаріяту та політично-національної свідомости українських народніх мас» [2].

Автор цитованих рядків був правий, констатуючи як інтенсивність українського студентського руху, так і провідну ролю в цьому соціялістичних, зокрема—соціял-демократичних груп.

Українське студентство саме в ці роки починає велику акцію за введення українських катедр в університеті.

---

[1] «Україна», 1907, кн. IV, «З українського життя», с. 30.
[2] Ibidem, с. 31.

Помалу намічається потреба і в організаційному усталенні життя студентських організацій. Резолюції студентських з'їздів 1898 і 1899 рр. були занадто старими, мало підходящими для нових умовин роботи, до того-ж за десяток років їх успіли ґрунтовно позабувати. І от р. 1908 в Київі складається нова перша, як вона себе звала, конференція українського студентства, що ніби наново розпочина організацію, надаючи українським громадам певної програмовости є їхній, переважно національно-культурній роботі.

Історія скликання цієї конференції знаходиться в тісному в звязку з боротьбою за українські катедри, що її розпочинає студентство київського університету з осени 1907 року. Ця боротьба, маючи зав'язки своєї організації в конспіративних студентських угрупованнях, виноситься на легальний ґрунт. Студентство подає відповідні петиції до університетського начальства; разом з тим в пресі цей рух піддержується підписами студентства, що збираються не тільки в Київі, а й по всіх університетських містах Россії, де тільки було українське студентство. Боротьба за катедри звязала київське студентство з українськими групами академічної молоди в инших містах, і ці звязки дали змогу київському студентству скликати оцю першу конференцію українського студентства. Її організаторами, активними учасниками і керовниками були тодішні київські студенти: С. Т. Веселовський (голова конференції), А. І. Лещенко. З инших учасників конференції треба згадати Товкача, Котеленець та инш.

Наведемо резолюцію цієї, мало знаної української студентської конференції, яка розпочинає собою нову сторінку українського студентського руху.

«Перша... українська конференція,—читаємо ми в постановах її,—вислухавши звідомлення делегатів що до діяльности українського студентства на місцях і з'ясувавши на підставі цього матеріялу, а також оцінки моменту сучасне становище українства, намітила чергові завдання української молоди і винесла такі резолюції:

І. Перед Українським народом і найбільше перед шкільною його молоддю стоїть ще не вирішена справа з націоналізацією школи. Така справа не може бути вирішена на користь недержавних націй без найзавзятішої і може довгої боротьби. Неминучий хід історії вимагає від українців як-найенергічніш готуватись до неї і зробити все залежне від їх, щоб вийти з цієї боротьби переможцями.

Але-ж українське студентство тільки тоді може сподіватись на успіх своїх названих домагань, коли само буде політично і національно свідомим і організовано буде боротись за них, раціонально використовуючи всі події життя в своїх цілях—тому-то перша загально-студентська конференція визнає необхідність провадити політику, спільну всім недержавним націям, але, звичайно, цілком пристосовану до місцевих умов, до потреб українського народу і з одного боку, що до українського студентства, визнає за потрібне перш за все:

1) поставити як-найширше справу з рефератами (рефератні комісії, гуртки для вивчення мови, бібліотеки і т. ин.);

2) організувати бюро, яке по змозі інформує окремі громади про життя других громад і подає відомості що до рефератів;

3) концентрувати українські студентські сили на території України (агітація в цьому напрямкові серед учнів вищих і середніх шкіл, а особливо організація матеріяльної запомоги по вищих школах на Україні);

4) організувати при громадах як-найкраще матеріяльну запомогу (позичкові каси, добродійні товариства, стипендії, премії і т. и), щоб таким робом притягти до себе ширші маси несвідомого українського студентства;

5) організувати українську молодь середніх шкіл, засновуючи відповідні гуртки по всіх середніх школах на Україні, які-б об'єднувались в загально-українську спілку учнів середніх шкіл (тут слід за перший крок вважати відозву);

6) заснувати окремий студентський орган, але тим часом визнати можливим обмежитись організацією окремого відділу при існуючих українських часописах.

З другого боку, що до політики серед загалу студентства, конференція зазначає конче потрібним:

1) брати як-найжвавішу участь в житті студентства (його центральних органах і т. ин.), щоб, обстоюючи його інтереси, здобувати собі в очах студентства (як це роблять инші організації) як-найбільший авторитет, і, таким чином, мати змогу оперти свої домагання на сили всього студентства (виступи, забастовки);

2) при всякій нагоді виносити і принципіяльно обстоювати свої домагання (особливо що до національної школи взагалі, і заведення катедр з українознавства зокрема), виставляючи відповідних промовців, а також як-найчастіше вряджувати перед широкою авдиторією реферати з дискусіями по національному питанню;

3) одріжняти свої домагання від домагань загально російських і витрачати свої сили по змозі на свої справи;

4) дбати про те, щоб українці зайняли по вищих школах на Україні те місце, яке їм належить, зважаючи на етнографічний склад населення;

5) звернути особливу увагу на ті недержавні нації на території України, які можуть бути нашими спільниками.

II. Зважаючи на тяжке становище української преси, котра мало поширюється завдяки легковаженню українським громадянством, і визнаючи надзвичайну вагу преси в житті і культурному розвитку кожного народа, а нашого особливо, через що і у нас преса не може бути ділом тільки окремих одиниць, а мусить бути справою всього суспільства, конференція вважає необхідним вжити рішучих засобів для її поширення, а власне:

1) заснування відповідних гуртків серед учнів вищих і середніх шкіл для ширення української преси (відповідні реферати, планомірне ширення української преси в народі, відомості про «товариство запомоги» українській пресі у Київі).

2) ширення преси за певний $^0/_0$ на користь позичкової каси громади;

3) кожен громадянин мусить придбати принаймні трьох передплатників.

III. Визнаючи, що тільки власна національна культура може цілком забезпечити всякому народові всесторонній і гармонійний розвій всіх його духовних і матеріяльних сил—бо лише тоді можна уникнути того ненормального стану речей, при якому культура пануючих націй розвивається в значній мірі коштами і силами пригноблених націй, і підкреслюючи, що головною підвалиною всякої культури являється наука, де українцями майже нічого не зроблено, конференція визнає необхідним як-найширшу організацію наукової праці по всіх паростях сучасної науки, а саме:

1) організувати наукові гуртки під проводом свідомих преподавательських сил і по їх спеціяльності;

2) закласти по російських наукових гуртках приватно філії з українців, щоб використати вищу школу і пануючі там наукові організації в цілях рідної науки;

3) скласти по всім галузям сучасної науки бібліографічні показчики тих праць, що так чи инакше торкаються України;

4) систематизувати українську наукову термінологію;

5) наукові праці писати по українському і друкувати насамперед в українських наукових видавництвах.

IV. Позаяк інтереси широких народніх мас вимагають як-найскоршої демократизації освіти і популяризації науки, щоб освіта і наука перестали бути якимось виключним привилеєм пануючих верств і, з одного боку, дали-б змогу народнім масам опертись на наукові дані в боротьбі за краще існування, а, з другого, в значній мірі піднесли-б і національну самоповагу—то конференція визнає систематичну популяризацію науки і особливо прикладних знаннів (серії популярно-наукової літератури) найголовнішою потребою часу і одним з найважніших обов'язків шкільної молоди.

V. За-для того, щоб український нарід, вибороввши собі українську школу, мав змогу скористуватись з свого права,—конференція визнає необхідним:

1) підготовляти свідомий педагогічний персонал з самих себе;

2) завчасне вироблення шкільної термінології, підготовку відповідних підручників та инших педагогічних засобів, а також

3) підготовку спеціяльними курсами до праці в рідній школі тих учителів, які цього бажають.

VI. Зважаючи на те, що конференції являються одним з найкращих способів обміну думками і досвідом окремих громад, що тільки на них при сучасних умовах може одверто і безпосередньо виявитися воля всього українського студентства в його цілому, і що на таких конференціях можуть спільними силами намічатись надалі шляхи спільної діяльности — перша українська загально-студентська конференція визнає необхідною організацію чергових конференцій,

а також екстрених. Що до останніх, то вони скликаються або-ж з ініціятиви Центрального Бюра, або-ж з ініціятиви кожної громади. В тім разі, коли бюро не погоджується з пропозицією громади що до скликання екстрених конференцій, воно мусить запитати всі громади».

Такі були постанови цієї, так званої першої студентської конференції. В р. 1909 у Львові знову скликається конференція. На неї прибули делегації від українських громад, як з міст на Україні, так і з міст по-за українських.

Буде до речи пригадати тут імена делегатів цієї конференції. Від київського студентства на конференцію приїхали С. Веселовський, В. Грищинський, від харківського—М. Гладкий, від українського студентства в Москві —М. Токаревський, від петербурзького—Вал. Садовський, Сингалевичева, Євген Неронович, Христіяновський та инші.

Конференція в результаті своєї роботи ухвалила такі резолюції:

«Друга загальна студентська українська конференція, вислухавши звідомлення делегатів що до діяльности українського студентства на місцях і з'ясувавши на підставі цього матеріялу, а також оцінки моменту сучасне становище українства, намітило чергові завдання української молоди і винесла такі резолюції:

Конференція визнає, що громади, як організації, що об'єднують на міжпартійній основі демократичні елементи українського студентства, повинні керуватись в своїй діяльності такими принципами:

1) об'єднуючи демократичні елементи українського студентства, громади встановляють політичний minimum для вступу в свій склад;

2) звертають найбільшу увагу на національно-просвітну роботу;

3) в національно-просвітній і науковій роботі окрім історії і літератури українських найбільше зважають на економічні й соціяльні науки і на ознайомлення з економікою України;

4) полем діяльности громад повинно бути насамперед студентство даної вищої школи;

5) в культурно - просвітній роботі по - за даною вищою школою громада звязується з відповідними інституціями;

6) з огляду на диференціяцію українського студентства, конференція уважає необхідним існування поруч з громадами і студентських фракцій революційних і поступово-демократичних партій, і закликає студентство до енергійної участи, до енергійного підтримування українських політичних партій і культурно-просвітних організацій;

7) визнаючи всю необхідність боротися за право нашої мови,— конференція нагадує студентству, що воно повинно:

a) всюди боронити право своєї мови,

b) студіювати українську мову,

c) вживати її по цілому обшарові української території.

8) конференція вважає необхідним чергові конференції громад.

Конференція скликає Ц. І. Б. (Центральне Інформаційне Бюро),

призначаючи їх місце і час. На конференції закликаються представники громад і партійних студентських організацій»[1].

Ці резолюції обох конференцій вимагають де-яких коментарій. Всамперед, що до організації студентства.

Основною організаційною формою українського студентства визнається й ухвалюється міжпартійна громада, що являється організацією конспіративною і значить нелегальною. Але в багатьох вищих школах, особливо по-за межами України, а часто і в Київі, і в Харкові, студентство діставало змогу легалізувати свої громади, як організації так званого земляцтва, або установи для взаємної допомоги і т. д. Конференції рекомендували використовувати рішуче всі «легальні можливості» і засновувати громади або українські земляцтва чи навіть наукові українські гуртки всюди, де тільки була на те змога; але по-за легальними формами свого існування громада провадила і оту нелегальну роботу, що в першу чергу виявлялась в організаційному поєднанні всіх громад в даному місті і на території всієї Росії. Конференції лишали за кожною громадою цілковиту автономію, а органам, що поєднували роботу окремих громад, надавалося інформаційне значіння. Тому ці органи навіть називалися скромно: «Інформаційне Бюро». В кожному місті, де було кілька вищих шкіл і в них українські громади чи якісь инші товариства, мало заснуватися також і Інформаційне Бюро з представників кожної громади, спеціяльно делегованих. Інформаційне Бюро збиралося приблизно раз на тиждень, і тут корегувалася робота кожної громади, тут обмірковувалися спільні виступи, намічалася спільна лінія в загально-студентському і загально-українському житті. Розуміється, що фактично Інформаційне Бюро поволі в процесі своєї праці перебирало до себе функції органу керуючого, робилось комітетом організації громад, втрачаючи свій чисто інформаційний характер.

Всі громади об'єднували свою роботу в Центральному Інформаційному Бюрі. Львівська конференція обрала Ц. І. Б. з осідком в м. Київі.

Що до свого змісту, то резолюції обох конференцій тримаються на ґрунті пропаганди ідеї українського відродження та культурницької праці. Але під цими культурницькими вимогами та постановами кривсь тепер трохи инший зміст, ніж це було в цілком культурницьких постановах студентських з'їздів 1898 і 1899 рр. Там в кінці XIX ст. культурництво виступало, як основна і закінчена мета громадської роботи. Культурництво власне й було там самою громадською програмою, вірніш—заміною цієї програми.

Через десять років культурництво вже виступає тільки як засіб, форма роботи, що має потягти за собою поглиблення й змінення самого змісту її. Народилися й багато років вже досить активно ви-

---

[1] Висловлюю щиру подяку шан. В. А. Ігнатієнкові, що зберіг рештки архіву студентських громад і дав таким чином змогу скористуватись текстом цих резолюцій.

являли себе політичні фракції українського студентства. Пройшла й ввесь час тривала поміж тими фракціями боротьба за ідейну гегемонію над масою українського студентства. Громада в таких обставинах являлась немов нелегальною ареною для ідейно-політичного змагання й програмових шукань українського студентства. Виразно й цілком реалістично діячі студентських політичних організацій поглянули на ролю й завдання діяльности громад. Громада має відограти ролю підготовчу, вона формує національну свідомість, провадячи культурно-освітню роботу серед своїх членів та боротьбу за інтереси української культури й науки. Політичні фракції користуються тим людським матеріялом, що пройшов первісну виучку в громаді. Отже при такому погляді на громади не вносились політичні вимоги в постанови громад, натомісць вводилось тільки певне обмеження для вступу в громади, куди приймались тільки «демократичні елементи», при чому, крім цього, установлювався й певний політичний minimum, який заходив на право до «поступово-демократичних партій», беручи одначе в цілому курс на революційність.

Громади ставали немов своєрідним політичним блоком революційних і ліберально-демократичних груп українського студентства, вбираючи в свій склад навіть зовсім необроблений в політичному відношенні матеріял для його виучки й підготовки. І звичайно в такому становищі в діяльності громад багато надибуємо ми такого, що бува і не в'яжеться з тим, що в рядах громад були соціял-демократи і вони часто відогравали головну керуючу ролю в організаційному житті. Увесь час доводилось робити уступки загально-українському культурництву, і ця данина мимоволі приймала відтінок націонал-демократичного лібералізму.

Найкращою ілюстрацією фактичних настроїв, що панували в громадах, може служити її нелегальна література, її відозви.

Наведемо дві з цих відозв, що були видані київською університетською громадою на початку 1910—11 академічного року, про який головним чином і буде йти мова в нашій статті.

Перша відозва була видана на самому початку академічного життя в університеті (датована жовтнем місяцем) і звертається до широкого загалу українського студентства.

Ось її текст: [1]

«Товариші! З недобрим передчуттям вступаєм ми в біжучий рік. Утиски і репресії над українським рухом ніколи власне не припинялись, але останніми часами вони все збільшуються, набувають особливої сили. На наші інституції просвітні сиплються заборони за заборонами, на наші часописи все частіше падають штрафи і конфіскати. І мимоволі встають перед нами сумні привиди 70-х, 80-х років.

---

[1] Правопис оригіналу заховуємо. Гектографовано на одному боці звичайного білого пищого паперу. Під відозвою дата: «10/X 10 р.» і довгаста печатка: «Товариство Студенської Української Громади в Київі». Взято з Арх. Київ. Губ. Жанд. Упр., 1914 р., № 23 т. 2а. «О студенческомъ украинскомъ кружкѣ, именуемомъ Громада...»

Доводиться ждати найтяжчих утисків над усіма проявами нашого життя. Бо як тоді, так і тепер, панує реакція,—а реакція в нашій державі ніколи меж не знає.

Ми бачили, як широко роз'яснюються «свободы», як циркуляр топче закон, а «крамольним інородцям» доводиться зазнавати тяготу централістичного кулака, цього великого принципа російського урядування.

Між тим в народі і під гнітом правительственних репресій іде своє життя. Народ освідомлюється. Стає можливим заснування кооперативних товариств та инших економічних закладів, народові так необхідна тепер робота інтелектуальних сил, котра-б підняла його економічно і розвинула національно. Потрібна молода інтелігенція, котра помогла-б боротися проти денаціоналізуючих заходів правительства, допомогла-б йому здобути свою національну школу, котра-б піднесла його добробут економічний.

Товариші! Ми повинні бути такими робітниками. Що-ж ми? Чи прислухаємось ми до голосу народу, чи готові стати в допомозі йому? Ні. Роз'єднані і дезорганізовані, зневірені й розбиті, ми одійшли од потреб живого життя. Охоплені академізмом, ми забули, що наше місце між народом, що нашої праці він вимагає.

Але, щоб бути приготовленим до такої відповідальної місії, нам самим треба самоосвіти, організованости, єднання, офіціяльна школа засліплена однобокою політичною тенденцією, нездатна допомогти нам в нашім пориванні до реальної практичної роботи.

І коли неможлива така самоосвіта в університеті—в тісних товариських гуртках здобуваймо її. Коли не дають організуватись легально—єднаймося в нелегальну українську громаду.

Не забуваймо про свою повинність перед народом! несім йому світло науки і знання!»

Поруч з цією відозвою до молодих студентів, київська університетська громада видала в тому-ж академічному році відозву до середнє-шкільної молоди, яку ми також наводимо тут. Ось вона:

«Товариші! Якась гірка іронія почувається в процесі нашого історичного життя. Героїчна минувшість, постійне змагання за волю, інтенсивна невпинна боротьба релігійна, соціяльна й політична, запорожжя, козацтво, гайдамаччина і врешті повна пригніченість, неволя, повна національно-політична безправність. Сила ворожа подолала героїв, звязала (в тексті тут пропущено слово, *О. Г.*) і стала знищувати все, що витворив могутній дух народу, припинила вільний розвиток літератури, замісць рідної освіти накинула вчення чужою незрозумілою мовою. А інтелігентні круги нації зрадили народ, відцурались від нього, з легким серцем кинули його в темряві та занепаді, найнялися до послуг пануючої нації. Але не вся інтелігенція зрадила. Кращі її сини, що почували свій обов'язок оплатити довг народові, не зреклись його, не вважаючи на те, що на їх сипались репресії за репресіями, що заборонялось українське слово, що нахабно заявлялось, ніби «украинскаго

народа нѣт, не было и быть не может». Кінець XVIII в. був початком народження нової української літератури, в 40-х роках XIX в. повстав на Україні рух громадсько-політичний. Національна свідомість ніколи не вмирала і в 40-ві роки вилилась в певні форми. В бажанні здобути правди і волі для свого народу злилися нащадок стародавньої старшини і пригнічений селянин, в Кирило-Методіївському братстві поруч Куліша, Костомарова, Білозерського працював і недавній кріпак, велетень нашого відродження, Т. Г. Шевченко. Рух останніх часів втворив народню сільську інтелігенцію і тепер—в результаті важкої невпинної роботи діло національного відродження стоїть на певному шляху. Ми маємо тепер свої газети, журнали, просвітні інституції, а за кордоном в Галичині наші брати вже здобули право вчитися українською мовою в нижчих, вищих і середніх школах.

Товариші! велике діло відродження народу вимагає як-найбільших сил. Ми кличемо вас ставати до праці. Добре пам'ятаючи слова Н. К. Михайловського: «мы вѣчные должники народа», ми можемо віддати йому довг тільки, стоячи на національному шляху, несучи йому світло просвіти його рідною мовою і змагаючись за його національні нрава, які разом з тим стають і соціяльними. Лозунгом нашої діяльности повинно бути: Україна.

Тому закликаємо вас, молодших товаришів своїх, до спільної роботи. Єднайтесь в гуртки, навчайтесь рідної мови, історії, готуйтесь до національної роботи. Хай не з пустими руками явитесь ви в Університет, де поруч з нами станете до більш активної праці. Чимало з нас прийшло до Університету зовсім не приготовані, навіть рідній мові гаразд не знаючи, важко було нам відчувати свою (пропущено слово, *О. Г.*).

Хай же не спітка вас така доля,—тому не гайте дорогого часу, вчіться і вчіть других, гуртуйтеся і приєднуйте до гуртків менш свідомих товаришів своїх, пам'ятайте, що в нашій справі дорога кожна жива душа.

Ми чекаємо вас»![1]

Безконечною наївністю одгонить від цих відозв київського студентства. Почувається, що писані вони людьми, що сами недавно зійшли з гімназичної лави. Відозви студентських громад попередніх років, особливо революційних, писані з більшим знанням політичних відносин і на них знати більшу політичну продуманість і виучку. Справді, писали відозву молоді студенти, бо умови життя громади в

---

[1] Ibidem. В справі «Київ. Охр. Отд. за 1911 р. (№ 17, т. 2. «Объ арестѣ 3-го апрѣля конференціи представителей украинскаго студенчества») маємо переклад цієї відозви на російську мову, зроблений жандарями. Перекдад цікавий тим, що дає курйозні свідчення, як саме жандарські спеціялісти по українству розбиралися в українській мові. В перекладі маємо: «Якась гірка іронія...» передано «какая» (замісць к :кая то), «в темряві та занепаді...»—«въ омутъ и рабство...», «національна свідомість...»—«...освѣдомленность», Буковина названа Буровиною і т. д.

ті роки трохи ослабили інтенсивне політичне життя студентських фракцій, особливо в київському університеті.

У. С. Д. Р. П., фракція якої ще рік-два назад відогравала величезну ролю в житті студентства київського університету, тепер зенепадала. В Київі лишався гурток робітників і інтелігенти-одиночки. Про це знав навіть і київський охоронний відділ. Взимку 1910 року біля заводу Гретера і Криванека на Шулявці і на Софійській вулиці поліція підібрала прокламації, підписані київським комітетом української соціял-демократичної партії. На вимогу департамента поліції вказати на осіб, що могли ті прокламації друкувати і розкидати, київська охранка нічого не могла відповісти, і тільки, діставши через кілька місяців знову вимогу конче відповісти про злочинну організацію, охранка, поробивши всякі «справки», дає таку відповідь: «свѣдѣній... (про життя У. С. Д.) не поступало и по свѣдѣніямъ агентуры названная организація въ настоящее время никакой жизни не проявляетъ, такъ какъ члены центральнаго комитета студентъ Николай Владимировичъ Поршъ изъ г. Кіева выбылъ 16 мая с. г. на дачу въ Плюты Кiев. губ., Левъ Іосифовичъ Юркевичъ скрылся изъ г. Кіева послѣ ликвидацiи названной организацiи въ г. Полтавѣ и въ настоящее время разыскивается».[1]

Охранка не помилялася, констатуючи досить сильне розбиття партії. В гуртках студентської інтелігенції Москви, Петербурга соціял-демократичні фракції були ще досить сильні, але в Київі, надто в університеті життя їх занепало і допіру відновлялося молодими, ще не вповні досвідченими силами.

Проте, в повідомленні охранки було більш щасливого для неї угадування, аніж справжнього знання. Одночасно із таким точним повідомленням про склад центрального комітету партії, охранка що називається попадала пальцем в небо, ведучи мову про студентський рух і про українських студентів. Напр., в списку арештованих 3 і 5 грудня 1910 р. студентів київського університету разом з иншими студентами зустрічаємо прізвище одного з активних українських соціял-демократів Якима Міхуру.[2] Міхура грає в студентських розрухах 1910 року визначну ролю, всім була відома його політична уесдеківська орієнтація, але охранка всіх заарештованих студентів, в тому числі і Міхуру, валить в одну купу. «По негласнымъ свѣдѣніямъ»—писала охранка—всі арештовані студенти «принадлежатъ къ студенческой фракціи соціалистовъ-революціонеровъ».[3]

Про другого молодшого учасника студентського українського руху

---

[1] Арх. К. Охр Отд. № 30. О распространеніи въ г. Кіевѣ нелегальной литературы.

[2] Яким Міхура, відомий в нелегальному житті під іменем Федора Кучерявого,—старий український соціял-демократ, що почав нелегальну працю ще з часів Р У.П. В 1925 році під 1 травня убитий бандитами біля м. Лохвиці на Полтавщині, де на протязі революційних років був народнім суддею, членом президії Місцевої Ради і членом місцевого Виконкому.

[3] Ар. К. Охр. Отд. 1910 р. № 7. т. 2, ч. 1.

О. Гермайзе, покараного за активну участь в студентському зібранні з приводу подій в Зарентуйській каторзі (самовбивство Сазонова) 4 грудня 1910 р. знаходимо в матеріялах охранки лаконічну і малозмістовну замітку, що він є «украинскій патріотъ» і разом з своїм товаришем Мих. Зарницииим [1] «еще въ гимназіи вели противоправительственные разговоры». [2]

Охранка в дійсності мало знала про життя українського студентства, але в київському університеті воно саме через вказані вище причини слабо виявляло себе в політичному житті 1910—11 рр. Цей рік був особливо бурхливим. В-осени студентство робить не дуже велику, але показну, демонстрацію ліберально-конституційного характеру з нагоди смерти голови першої Державної Думи Муромцева, тоді врочисто відбувається традиційний виступ з приводу роковин смертної кари над Ст. Балмашовим, трагедія в Зарентуйській каторзі (самогубство Сазонова) викликає особливо бурхливий протест, а услід за ним студентство організує низку демонстрацій і виступів, викликаних смертю Льва Толстого.

Українське студентство в усіх цих виступах бере участь, але організаційно воно в тих роках не грає ролі. Навіть в загально-студентській коаліційній раді немає представників ні української громади, ні українських політичних фракцій. Коли названий Я. Міхура брав діяльну участь, як організатор і керовник виступів, то виступав він тут, як особа, що користалась великим особистим впливом на студентські маси, а не як представник українського студентства. Отже загальний стан організацій українського студентства 1910 року—це де-який занепад і початок відновлення життя, повільний рух, що знову починав заглиблюватися в культурництво і менше виявляти себе на тлі політичних виступів і змагань.

В наших руках є, захований жандарями, один, надзвичайно характерний для життя студентських громад, документ. Це протокол чергової «збірки» громади київських вищих жіночих курсів від 21 листопаду 1910 року. На вищих жіночих курсах українська громада існувала, як цілком нелегальна організація, і її збори мають служити яскравим прикладом «громадського» студентського життя тих організацій, де політичні фракції ослабли в своїй діяльності, і робота звелася на самоосвіту, національне усвідомлення і т. и. Ось цей протокол:

«Початок зібрання був о 7 годині. Членів зібралося 11, решта по невідомій причині не прийшла, але оповіщені були всі.

---

[1] Михайло Петрович Зарницин—активний соціял-демократ (більшовик) київської організації. В 1912 р. був заарештований в Київі разом з Г. П'ятаковим та Євг. Бош. Був на засланні, звідки утік, але попався знову, покараний на каторгу, яку одбував в саратовській каторжній тюрмі. В 1917 р. редактор першого більшовицького в Київі органу «Голос социал-демократа». Надзвичайно інтересні були статті Зарницина в цій газеті по національному питанню. Після першої евакуації Київа попадає на Волгу, де й убитий під час чехо-словацького повстання.

[2] Арх. К. Охр. Отд. 1910 р. № 17, т. 2, ч. 2.

1) Був прочитаний лист до редакції «Діло» з приводу смерти Адама Коцька.[1] Текст запропонували В. Пушкар з його змістом (в жандарській копії це слово прочитано: «зийстоні», *О. Г.*) і він буде відісланий (в жандар. копії: «відоспаний») до Львова 22 листопада.

Далі (жандарі прочитали: «дані») д-ка Пушкар прочитала реферат на тему: «Початок українського руху і перший період до 60 років». Реферат читався на російській мові. Референтка пояснила, що за браком часу перекласти його на українську вона не поспіла. Реферат цей торішній, а тоді д-ка Пушкар не цілком вільно володіла українською мовою. Про це громада знала і раніше і згодилася (у жандарів «згатилася»). Реферат скінчився за годину. Офіціяльної опонентки не було. Д-ка Кузьмина підкреслила (у жандарів «підхрестила»), що реферат був написаний по російському, але (у жандарів «а не») ця заява не мала рації тому, що про це вже говорилося. Д-ка Масиченко теж (в копії: «тем») зробила де-які уваги. Всі признали реферат добрим. Пушкар дала в короткій формі поняття становища України з історичного боку, і розвиток її літератури. Реферат зацікавив (в копії: «зацінавив») слухачок і д-ка Пушкар обіцяла написати ще доклад про історичне становище України, більш широкий. Потім запропоновані були теми на инші реферати. А саме: «Українські шестидесятники» й «Шевченко й його діяльність». Перший взялась писати д-ка Штанько, другий—Костюченко. Кузьминій поручено питання що до вечірки (в копії «вечірні»), яку повинна улагодити громада, щоб більше з'єднати гурток та нагадати про це загалові. Д-ка Масиченко запропонувала заснувати хор. Вирішено: все, що стосується до улаштування вечірки, робити власними силами. Гроші, що зостаються від вечірки, повинні піти на нашу бібліотеку, яка в цей час міститься на курсах. Питання відносно вечірки ще не певне, все це поки що припущення. Бібліотеку віддала на курси того року д-ка Грушевська тому, що не було помешкання, куди можна було її притулити. Леціус[2] обіцяв дати для неї окрему шафу і теж (в копії знову: «тем») обіцяв поновляти її де-якими журналами. Книги можливо читати тільки в семінарі, але це дуже незручно і д-ка Рая[3] обіцяла поговорити з ним, щоб книги можна було брати додому, і для цього призначити

---

[1] Адам Коцько—студент львівського університету, забитий польськими шовіністами під час українсько-польської боротьби на львівському університеті. Ось текст листа з цього приводу київських курсисток-українок: «Славна смерть звитяга!... Вона надає сили, збуджує кращі пориваня. Ім'я Адама Коцка червоними літерами горить на нашому прапорі. Ім'я Адама Коцка—гасло, що кличе нас до боротьби за кращу долю нашого народу... Привіт, товариші львівці, товариші Адама Коцка! Ваша героїчна боротьба за право українського університету і всього пригніченого українського народу—гарячий докір нашій сучасній байдужности, і цей докір зробить своє діло, розіб'є він морок російського туману і знов надасть нам сили до нової боротьби!..

Плачемо разом з матір'ю і родиною о нашім незабутнім герої!..

Шана і слава дужим та завзятим!..

Українки Київських Вищих Жіночих Курсів».

[2] Проф. Леціус, тоді декан іст.-філ. факультету К. В. Ж. К.

[3] Ім'я одної з «громадянок»—Раїси Василевської.

своїх дежурних. На це громада згодилася (в копії: «сгордилася»). Д-ка Штанько спитала, чи можна буде, коли матимемо помешкання, бібліотеку цю забрати з курсів? певно, що ніхто не міг їй нічого відповісти, і д-ка Рая повинна піти до Леціуса і вияснити це вже певно, щоб не вийшло яке-небудь потім непорозуміння. На черговій збірці (в копії: «збірні») вона повинна оповістити громаді про свою розмову. Зібратися громаді призначено 23 листопаду».[1]

Наївний тон і хаотичний зміст протоколу засідання громади К. В. Ж. К. цілком пасують до відозв громади університетської. Минаючи стиль і характер протоколу, мусимо визнати, що опис засідання зроблено удачно. Такими приблизно і бували засідання молодих студентів, що попадали в громаду на вичучку і підготовку.

Щоби доповнити наше знайомство з життям, інтересами і роботою українських громад студентських, наведемо ще текст анкет, що їх запроваджували ради громад та Інформаційні Бюра. Напр., анкета цієї-ж громади київських вищих жіночих курсів ставила питання головним чином про прочитані громадянками українські книжки, газети та журнали. В анкеті були такі пункти: «Що читали з історії України? З історії української літератури? Чи вивчали українську граматику? Чи читали: Костомарова, Куліша, Драгоманова, Грінченка (публіцистику, белетристику), М. Грушевського, С. Єфремова, М. Порша («Автономія України»), Котляревського, Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Франка, Кобилянської, Винниченка? З поезії: Самійленка, Олеся, Лесю Українку, Кримського? З газет та журналів: Раду, Літературно-Науковий Вістник, Записки Наукового Товариства у Київі, Вільну Україну, Нову Громаду, Украинскій Вѣстникъ, Слово?» Зазначити треба було, чи читаються газети та журнали систематично, чи випадково і чи передплачується якесь видання. Два останніх питання в анкеті носили инший ніж попередній зміст, а саме: «Чи визнаєте потребу існування громади?» та «В яких формах на вашу думку повинна виявлятись її діяльність (економічна, наукові гуртки, просвітно-культурна праця?»[2] Анкети инших громад та Інформаційного Бюра були краще розроблені. Наведемо дві з них:

I. «1) В якій губернії ви народились (город чи село)? 2) Де живете влітку? 3) Якою мовою балакають жителі тієї місцевости, де ви народились та де ви живете влітку? 4) Чи розуміють по російському там, де ви живете? 5) Де ви вчились? 6) До якої нації себе причисляєте? 7) Чи признаєте українську націю за самостійну, окрему? 8) До якої племенної групи ви належите? 9) Чи признаєте ви, що для широких народніх мас потрібен розвиток українського сучасного письменства, української науки? 10) Чи признаєте ви українську періодичну пресу потрібною для української інтелігенції? 11) Чи потрібні для українських селян та робітників українські газети?

---

[1] Арх. К. Охр. Отд. 1911, ч. 17, т. 2.
[2] Ibidem.

12) Чи признаєте ви потрібним існування української штуки (театр, архітектура і т. ин.)? 13) Чи читаєте книжки на українській мові, коли-ж не читаєте і не читали, то через віщо? 14) Чи читаєте ви українську періодичну пресу? 15) Яка українська газета найбільш вам до сподоби? 16) Чи подобається вам українська літературна мова? 17) Чи володієте ви цією мовою? 18) Кого з українських авторів ви найбільш любите? 19) Чи признаєте ви, щоб наука в народній (нижчій) школі, в середній і вищій була на українській мові? 20) До якої української політичної партії ви належите, а якщо ні, то якій найбільше спочуваєте? 21) Чи признаєте ви, що потреби українського народу може задовольнити місцеве самовпорядкування, чи може разом з цим для України потрібна і автономія? 22) Чи належите до студентської української громади інституту? Якщо ні, то через що саме, що вам не до вподоби в громаді? 23) Чи признаєте ви, що мета, за-для котрої засновано громаду, корисна—і якщо ні, то в якому напрямку громаді треба розвивати свою діяльність? 24) Чи здається вам корисною попередня праця громади, як ні, то які ви бачите цьому перешкоди і якої діяльности ви-б бажали?» [1]

II. «1) В якій школі вчились? 2) Чи були перед цим членом якої студентської організації? 3) На котрому році пробування у вищій школі вступили до земляцтва? 4) Чи балакали по українськи? 5) Чи знали настільки українську мову, щоб свобідно на ній читати? 6) Чи читали українські книжки? 7) Чи читали Шевченка? Коли читали, то в якому виданню (новому чи старому)? 8) Доводилось читати українські газети або журнали? Коли доводилось, то які і чи провадилось це читання систематично чи випадково? 9) Чи читали українську белетристику? Коли читали, то які книжки? 10) Чи читали українську публіцистику? Коли так, то кого? 11) Чи читали белетристику і публіцистику в журналах чи окремих виданнях? 12) Доводилось знайомитись з історією України? 13) Чи читали книжки спеціяльно присвячені певному питанню, або знайомились з історією України по загальним підручникам? По яким підручникам знайомились з історією України? 14) Мали стосунки з окремими людьми, що інтересувались українським питанням? 15) Мали стосунки з якимнебудь українським товариством чи ні? 16) Який вплив на ваш національний розвиток мали два вище наведені стосунки? 17) Існувала яка-небудь українська організація в тій середній школі, де ви вчились? Коли існувала, чи були ви в ній членом 18) Знайомились з українським театром? Які п'єси на вас зробили найбільше враження? 19) Чи не пам'ятаєте, в звязку з якими обставинами вперше з'явився у вас інтерес до українського питання (читання якої-небудь книжки, розмова по певному питанню з ким-небудь, то-що)? 20) Якими уявляєте собі завдання українського земляцтва? 21) Що уважали ви найбільш важним: задоволення економічних потреб земляків чи національно-культурних запросів? 22) Чи знали ви, якими способами орудувало

[1] Арх. К. Охр. Отд. 1911, ч. 17, т. 2.

землцтво для задоволення економічних потреб і національно-культурних запросів своїх членів? 23) Чи мали ви намір звертатись до землцтва за матеріяльною допомогою? 24) Думали прочитати в землцтві реферат по якому-небудь питанню? 25) Чи керувало вами при вступі в українське землцтво бажання бути, хоч инколи, в обставинах, більш звичайних для вас, як для українця?»[1]

Наведені матеріяли досить яскраво малюють фактичну роботу, що провадилася по громадах. На жаль, в наших руках немає зібраного анкетного матеріялу, щоб точніше уявити з відповідів, яким саме був той студентський матеріял, що його громади об'єднували, та які безпосередні результати були від роботи в громадах. Де-що з легально і нелегально проведених анкет друкувалося в тодішній пресі, але для нас досить тим часом і того матеріялу, що ми з ним тільки що ознайомились.

Громади провадили жваву і інтенсивну роботу по, так би мовити, первісній «українізації» широких кол студентства, через землцтва притягаючи його до близької культурно-просвітньої і наукової роботи на національному ґрунті, а тоді, приєднуючи частину студентів до життя політичних фракцій і партій. В де-яких студентських організаціях на цей час потроху уривався звязок з попереднім напружено-політичним життям і діло йшло на відновлення й оживлення старої роботи.

II.

Наприкінці 1910 року Центральне Інформаційне Бюро українського студентства, що пробувало в Київі, заходилося біля скликання чергової студентської конференції. Конференція мала відбутися в Київі, і громади діяльно стали готуватися до її скликання. Було знайдено помешкання на Дачних Лініях за політехнікою в кватирі, де мешкали студенти Чижевські. Найтрудніш було звязатися з усіма містами, де були якісь студентські організації. Треба було притягти делегатів не тільки від Київа, Харкова, Одеси, Катеринослава, не тільки від Петербурга та Москви, але і від Дорпата, Томська, Ярославля, Варшави, Риги і т. н. Звичайно, в такій ситуації без конспіративного листування не можна було обійтися, бо посилати для звязку з усіма тими пунктами спеціяльних людей не було ні коштів, ні взагалі змоги.

Ц. І. Б. доручило перевести скликання конференції спеціяльно обраному технічному гуртკові.

Гурток цей конспіративно звязався з де-якими центрами українського студентського життя, напр., Київ мав безпосередньо повідомити про конференцію організації Харкова та Катеринослава і тримати з ними постійний звязок, а Москві доручалось повідомити про з'їзд Одесу, Ригу, Варшаву, бо з тими містами у московських студентів

---

[1] Ibidem.

були ріжні особисті звязки. Конференція скликалась на 1—3 квітня. Делегати мали приїздити до Київа, не знаючи, розуміється, наперед, адрес, де вони спиняться й збиратимуться. «Явка» для приїжджих була установлена в тодішній легальній українській установі—в українському клубі (Велика Володимирська, ч. 42). Там від 12 до 1 дня і від 7 до 8 вечора в читальні, куди вільно було входити всякому, мав сидіти дежурний від технічного гуртка студент, вдягнений в студентську тужурку, з кишені якого мав виглядати українофобський «Кіевлянинъ». Делегат мав підійти до цього студента й запитатися, чи не знає він, під яким девізом дістав 3-тю премію на конкурсі проєкт пам'ятника Шевченкові у Київі. Саме на 1911 рік припадали 50-ті роковини з дня смерти Шевченка; Шевченківський комітет по збудуванню пам'ятника при київській міській управі оголосив конкурс на пам'ятника, і таке запитання в читальній кімнаті українського клубу було цілком до речи і не могло порушити конспірацію. Відповідь на це запитання мала бути: «Граніт і бронза».

Київські адреси для конспіративного листування з приводу конференції були дані такі: Тимофіївська 4, п. 5, де у свого брата офіцера жив бувший студент дорпатського університету Виктор Чеховський. Він належав до активних революційних діячів з часів Р.У.П., але потім відійшов від марксистів, з якими ідейно був звязаний багато років, і пристав до шовіністичної, але революційної в методах боротьби Української Народньої Партії (У. Н. П.). В попередні роки своєї діяльности Чеховський «провалювався» і один раз глибоко був загруз з транспортом нелегальної ерупівської (Р. У. П.) літератури. Отже листуватися на його адресу було крайнє необережно, і справді це листування, як ми це побачимо, допомогло прискоренню провалу конференції. Друга адреса, якою користувались для листування, була адреса молодого українського белетриста, спокійного культурника Леонида Пахаревського (Либедська 12, п. 4). Пахаревський, хоч сам був студентом, до організаційного життя не мав ніякого відношення. Ще більше законспірованими лишилися дві инші адреси: Лідії Пермякової (Підвальна 36, п. 7), молодої дівчини, що тільки скінчила комерційну школу і готувалася на «атестат»; була вона знайомою одного з діячів громади, і той студент скористався її адресою за її згодою, не кажучи їй, в якій саме справі присилатимуться на її ім'я конспіративні листи. Нарешті, останньою київською адресою була адреса далекого від всякої політики студента київського університету Івана Микитенка, що мешкав у власному будинку своєї матери на далекій окраїні (ріг Волоської та Щекавицької вулиць 43/35, на Подолі) і був близьким особистим приятелем учасника громади студента О. Гермайзе.

Хоч де-яка неконспіративність і була допущена при організації листування технічним гуртком, однак все могло-б одбуватися благополучно, якби не те, що конспіративні адреси засилалися з Київа в инші міста людям, політично скомпрометованим перед жандармською владою, за якими стежили по справах студентських та соціял-

демократичних рухів. Отже листи, що йшли на Петербург та Москву, були перлюстровані департаментом поліції, і влада таким побитом узнала про конференцію, і про час і місце її скликання та инші подробиці. Київські жандарми вперше дістали повідомлення про конференцію не від своєї місцевої агентури, а з Петербургу від департаменту поліції. З того часу по вимозі департаменту філери охранки почали стежити за Іваном Микитенком (згідно з телеграфним наказом департаменту поліції) з 31 березня 1911 р. і з того числа за Лідією Пермяковою, а також за Виктором Чеховським та Леонидом Пахаревським.[1] Сама охранка, почавши роботу викриття по наказах з Петербургу, потім всю шпиківську славу брала на себе, важно зазначаючи в своїх писаннях до вищих інстанцій, як то її удалося викрити злочинну організацію і не допустити антиурядової і, мабуть, як вони гадали, соціял-демократичної конференції. В середині квітня 1911 р. начальник охранки в такому виді малював історію київської конференції: «Независимо организаціонной дѣятельности—писав він— въ юго-западномъ районѣ мѣстныхъ комитетовъ и отдѣльныхъ членовъ украинской соціалъ-демократической рабочей партіи (Поршъ, Юркевичъ, Драгомановъ и Галевичъ и друг.) за послѣднее время агентурными свѣдѣніями Отдѣленія было отмѣчено, что часть членовъ названной партіи изъ числа воспитанниковъ высшихъ учебныхъ заведеній, задались цѣлью сорганизовать украинскую молодежь, используя въ томъ случаѣ приподнятое отчасти настроеніе украинскаго населенія въ связи съ юбилейными празднованіями памяти Шевченка и т. п. Изъ тѣхъ же агентурныхъ свѣдѣній было видно, что въ Кіевѣ образовался техническій кружокъ большею частью изъ старыхъ работниковъ этой организаціи, выработавшихъ опредѣленный планъ своей дѣятельности. Планъ этотъ сводится въ общемъ къ тому, чтобы вначалѣ привлечь къ украинскому движенію возможно большее число молодежи и использовать въ другихъ университетскихъ городахъ Россіи съ этой цѣлью украинскихъ землячествъ, какъ сознательные уже ячейки. Въ дальнѣйшемъ дѣятельность этихъ «украинскихъ громадъ» сводится къ внушенію мысли о необходимости добиваться введенія въ школахъ украинскаго нарѣчія, подводя таковое подъ понятіе самостоятельнаго историческаго языка, а затѣмъ перейти къ чисто соціальной работѣ, по программѣ «украинской революціонной партіи»,—основательницы нынѣ существующаго украинскаго революціоннаго движенія. Въ мартѣ сего года — переходив до конкретнішого опису начальник охранки—были получены свѣдѣнія, что первымъ активнымъ выступленіемъ «техническаго кружка въ Кіевѣ» была агитація за созывъ въ началѣ апрѣля сего года конференціи украинскаго студенчества, съ присутствіемъ на ней представителей отъ петербургскихъ, московскихъ, юрьевскихъ, харьковскихъ и одесскихъ «студенческихъ громадъ», ознакомленныхъ съ порядкомъ дня на этой

---

[1] Арх. К. Охр. Отд. Персональні справи під іменними назвами.

конференціи разосланными изъ Кіева, отъ имени техническаго кружка анкетами.

При разработкѣ вышеизложенныхъ, такъ сказать, основныхъ свѣдѣній было учреждено наблюденіе за слѣдующими лицами: 1) Студентомъ Юрьевскаго университета Викторомъ Моисеевичемъ Чеховскимъ, проживающимъ въ Кіевѣ по Тимофеевской ул., № 4, кв. 5; 2) Студентомъ Кіевскаго университета Леонидомъ Андреевичемъ Пахаревскимъ, проживающимъ по Лыбедской ул., в д. № 12, кв. 4; 3) Лидіей Ефимовной Пермяковой, проживающей по Б.-Подвальной ул., в д. № 36, кв. 7, подготовляющейся къ экзамену на аттестатъ зрѣлости и 4) Студентомъ Кіевскаго университета Иваномъ Николаевичемъ Никитенко, проживающимъ в д. № 43/35 на углу Волошской и Щекавицкой улицъ. Наблюденіями за єтими лицами до 2 апрѣля сего года связи ихъ между собою установлено не было».[1]

В кінці березня з Петербурга та Москви стали виїздити делегати на київську конференцію. Петербурзьке студентство послало делегатом курсистку Антоніну Івановну Котеленець, партійного діяча У. С. Д., учасницю першої студентської конференції в Київі р. 1908, так само у. с.-д. був обраний і московськими українськими громадами. Це був Михайло Дмитрович Токаревський, студент московського комерційного інституту, учасник львівської конференції 1909 року.

Але як-раз з наказу департаменту поліції і за Котеленець в Петербурзі, і за Токаревським в Москві уважно й пильно стежили охранники, маючи вказівки про них з попередніх серед українських соціял-демократів арештів та трусів, а також з адрес у перлюстрованих листах.

Отже у вагон залізниці в Петербурзі та Москві разом з делегатами посідали шпики, а начальникові охоронного відділу в Київі було сповіщено, щоб він своїми агентами зустрів, або по охоронницькій термінології «принял» обох делегатів.[2]

2 квітня в 6 годин вечора, коли приїхав московський поїзд (Котеленець з Петербурга заїхала в Москву до Токаревського, і звідтіля вирушили вони разом на Київ), то на вокзалі київські шпики уже чекали на делегатів і «прийняли» їх від шпиків столичних. Токаревський і Котеленець—писав згодом в свойому звідомленні начальник київської охранки, «были взяты съ вокзала въ неотступное наблюденіе, какъ извѣстные активные работники Украинской соціалъ-демократической рабочей партіи».[3]

Одночасне стеження за особами, що їхні адреси вказувались в конспіративному листуванні, тим часом дало тільки одне ім'я, яке потім послужило ниткою для жандарів. Пермякова бачилась з київською курсисткою Варварою Івановною Пушкар, і ця курсистка було також взята під догляд.

Агенти в той же час сповіщали про поводження делегатів. Було

---

[1] Арх. К. Охр. Отд., 1911, № 17, т. II.
[2] Ibidem.
[3] Арх. Охр. Отд., особисті справи, № 1960.

занотовано, де спинилися приїжджі (Токаревський на В.-Підвальній, а Котеленець у своєї сестри на Тургеневській ул.), куди вони ходили і з ким бачилися. Ввечері по приїзді Токаревський і Котеленець були в українському клубі (В.-Володимирська № 42), де, як ми знаємо, була установлена «явка», були ще в де-кількох місцях, між иншим заглянули на штаб-кватиру університетської громади (Мар.-Благовіщенська, № 145), де мешкали в двох кімнатах студенти-університанти, члени громади—Микола Зеров, Петро Горецький та Виктор Романовський. Їхня кватира служила часто за місце зборів, сюди частенько заглядали «громадяне» за всякими довідками й новинами, тут же переховувалася й бібліотека громади. Кватира ця містилася в глибині двору, і шпики, що стежили за делегатами, не зважились увійти за ними у двір, бо відразу звернули-б на малолюдному дворі на себе увагу. Отже шпики лишилися на варті біля воріт. Правда, робили вони спроби обережно просовуватися у двір, але їх було помічено. Шпики припинили свої спроби, а у студентів була посіяна тільки тривога і побоювання, проте не було певности, що фізіономія, яка підозріло зазирнула у двір з воріт і швиденько сховалася, справді належала шпикові. Шпикам не пощастило викрити, в яку саме кватиру зайшли делегати («квартира не установлена», з сумом писав начальник охранки); в противному разі ті арешти, що за кілька день розпочалися, дали-б ще ефектніший матеріял, ніж це було в дійсності. На другий день знову почалася робота шпиків. Делегати побачилися з студентом київського комерційного інституту Валентином Олександровичем Галевичем, членом технічного гуртка по скликанню конференції (у Галевича делегати були й напередодні, скоро після приїзду, і це було одзначено агентами охранки), з курсисткою В. Пушкар, тією самою, що про її знайомства охранка знала, стежучи за скомпрометованою Пермяковою та ще з «неизвѣстнымъ молодымъ человѣкомъ въ штатскомъ пальто, синихъ брюкахъ и ученической фуражкѣ». «Личность осталась невыясненной»—з жалем констатується в жандармських про це повідомленнях. Ця «невыясненная личность» був теж учасник технічного гуртка, студент київської політехніки Всеволод Олександрович Голубович, український есер.

О 6 годині вечора всі ці особи, як повідомляли філери, «встрѣтились у трамвайной будки на Еврейскомъ базарѣ, сѣли въ трамвай и доѣхали до Политехническаго Института, затѣмъ, всѣ пять человѣкъ, пройдя черезъ институтскій садъ, вышли въ Святошинскую дачную мѣстность, гдѣ на 2-ой дачной линіи зашли въ квартиру студента Кіевскаго Политехническаго Института Константина Павловича Чижевскаго. Черезъ нѣсколько минутъ всѣ пять вышеназванныхъ лицъ вышли отъ Чижевскаго и направились въ д. № 104 по Борщаговской улицѣ въ квартиру студента Политехническаго Института Сергѣя Феофановича Веселовскаго».[1] Зразу-ж із кватирі вийшла Пушкар і «неизвѣстный молодой человѣкъ» в отих «синихъ брюкахъ и уче-

[1] Арх. К. Окр. Отд., 1911, № 17, т. Ц.

ническои фуражкѣ», тоб-то Голубович. Це змішало плани шпиків. Їх було, очевидно, рівно стільки, щоби можна було стежити за цілою компанією, до того-ж мали вони напевно наказа «накрити» делегатів на зібранні, і тому кидати вартовий пост, де вже зібралися делегати, і йти услід за двома людьми не було рації. Пушкар і Голубович пішли «безъ наблюденія» в город. Таким чином щасливий збіг обставин допоміг Голубовичу лишитися для охранки тільки «неизвѣстнымъ молодымъ человѣкомъ, личность коего не удалось установить».

А в кватирі Веселовського—рішили шпики—має одбуватися конференція. Тому моментально запрацював телефон, і з поліцейських участків стали поспішно сходитися наряди поліції, що оточували великою масою тихий будинок на Борщагівській вулиці, де радилося українське студентство.

З цими зборами фактично справа стояла так. Конференція мала розпочатися на другий чи третій день, помешкання для неї було приготоване на цілком окремій кватирі за політехнікою на Дачній улиці, де мешкали брати Чижевські—студенти київської політехніки. Туди зайшли напередодні члени конференції, члени Центрального Інформаційного Бюра та технічного гуртка для того, щоб обдивитися й остаточно умовитися, а заразом, зважаючи на близькість помешкання старого діяча студентських громад і делегата на конференцію, С. Веселовського, рішили зайти порадитись і до нього. Справи уладнали дуже швидко, і у Веселовського оставалися тільки члени У. С.-Д. Р. П. (крім самого господаря, ще Токаревський, Котеленець і Галевич). Їм треба було поговорити і умовитись про тактику на конференції, про лінію, ідучи якою можна було-б використати масу студентів-«громадян» для політичної роботи.

Але жандармська влада робила свої висновки, що раз делегати йдуть кудись на далеку Шулявку разом і там остаються, то там одбувається напевно сама конференція. І рішено отже було ту конференцію накрити: «около $9^{1}/_{2}$ часовъ вечера—доносив начальник охранного відділу—въ квартиру Веселовскаго былъ введенъ нарядъ полиціи, которымъ и были тамъ застигнуты: студентъ Коммерческаго Института, онъ же редакторъ газеты «Рада» Валентинъ Александровичъ Галевичъ, Антонина Котеленецъ, Михаилъ Токаревскій и Сергѣй Веселовскій...» [1] «Накриті» особи були люди досвідчені і обережні і тому при собі нічого компрометуючого не мали: «при личномъ обыскѣ—писала охранка—у лицъ, застигнутыхъ въ квартирѣ Веселовскаго, ничего компрометтирующего обнаружено не было». [1] Проте всі перелічені особи були заарештовані. Цей несподіваний арешт порушив всі плани, до того-ж одбувся він у надто тяжких обставинах для самого господаря хати, найменш винуватого в порушенні конспірації. Пізніше, коли спеціяльна слідча комісія, складена з представників студентських організацій та українських політичних партій, вияснила обставини арешту, вона звернула увагу на те, що порушення

---

[1] Ibidem.

конспірації було з боку приїжджих і київських делегатів. Коли в буд. 145-му по Благовіщенській ул. з'явилося підозріння, що стежать шпики, треба було подвоїти обережність, перемінити кватирі, не показуватися на вулицях, то-що. Одначе, нічого цього зроблено не було. Так само їхати гуртом на Шулявку було крайнє необережно, тим більш, що українська мова студентів в трамваї зразу видавала їх шпикам, вказуючи, за ким треба було стежити. Нарешті, йдучи політехнічним садом і пустинними закапелками та вулочками Шулявки і дачних ліній, не було зроблено жадних спроб перевірити, чи йде хтось слідом чи ні. Недодержання цих всім відомих правил конспірації пояснювалось молодою самонадіяністю та веселою бадьорістю студентів. Ідучи садом, голосно і весело балакали, співали, і навіть був один курйозний момент, що одна з курсисток-делегаток спіткнулася й мало не впала, але її піддержав якийсь невідомий прохожий, напевно — шпик, як пізніше здогадувалися. І вся ця необережність окошилася головним чином на Веселовському, людині до краю конспіративній і обережній. У Веселовського як-раз були тяжко хворі в родині жінка й дочка, тому прикра несподіванка, що скоїлася, особливо тяжко вдарила по ньому.

Конференція була заарештована — так думала охранка. Справді тимчасово провалилась тільки частина і при тому частина соціял-демократична.

З инших місць мали з дня на день з'їздитись инші делегати.

Технічний гурток вислав був у Харків і Катеринослав, не бажаючи листуватись, спеціяльного представника для повідомлення про конференцію. Цей представник (був це автор цих рядків) виконав своє доручення, звязався з харківською громадою, а в Катеринославі зав'язав зносини з місцевою українською групою студентів гірничого інституту, що до того не були зовсім звязані з загальностудентським українським рухом. І в Харкові жандармам мало не удалось також злапати делегата. Начальник харківського жандармського управління дістав в кінці березня телеграму від департаменту поліції, в якій повідомлялось про скликання конференції у Київі й наказувалося мати пильність що до українського студентства й викрити делегата. Жандармському управлінню пощастило дістати якісь агентурні відомості. «Вслѣдствіе телеграммы (від департаменту поліції)....., что въ виду поступившихъ ко мнѣ агентурныхъ указаній на возможность избранія на предстоявшую 2 апрѣля с. г. въ г. Кіевѣ «конференцію украинскаго студенчества» въ качествѣ делегата студента Харьковскаго университета Бориса Николаевича Козубскаго, я телеграфировалъ объ этомъ 1-го сего апрѣля начальнику Кіевскаго Охраннаго Отдѣленія подробнымъ описаніемъ примѣтъ его».[1]

Козубський справді був обраний делегатом на конференцію, навіть приїхав до Київа, але, узнавши про провал, подався додому, і жандармерія навіть не дізналася, що він приїздив. Тим часом начальник харківського жандармського управління здобув нові відомості про

---

[1] Ibidem.

конференцію і сповіщав про них, що до нього поступив «секретный документъ отъ 15 марта, изъ коего видно, что упомянутая... конференція намѣчалась приблизительно 20 апрѣля не позже 2-го мая с. г. и что въ дѣлѣ созыва ее принимаетъ участіе нѣкій «В. Чепелянскій», несомнѣнно являющійся... студентомъ харьковскаго университета Василіемъ Андреевымъ Чепелянскимъ, состоявшимъ предсѣдателемъ «Студенческой Украинской Громады» Харьковскаго Университета».[1] Узнавши про арешт конференції в Київі, начальник харківського жандармського управління запитував у київської жандармерії, чи не попався часом цей Чепелянський, але його в Київі не було. Харківські агентурні відомості не давали бажаних для жандармів результатів.

Зате у Київі справа викриття ішла повним ходом.

О $1/_2$ на 10-ту вечора, як ми вже знаємо, одбувся арешт соціял-демократичної частини конференції на Борщагівській вул. Перед арештом Пушкар та Голубович повтікали з-під догляду шпиків. Але Пушкаревій не щастило до кінця. В 9 годин вечора, тоб-то відразу після того, як вона вирушила без «неотступного наблюденія» філерів із Шулявки, знову попадає вона під їх пильне око. Пішла вона на Малу-Володимирську ул. (нині—ул. Гершуні) до себе на кватирю, де мешкала з курсисткою Вірою Михайлівною Костюченковою, дружиною активного діяча університетської громади Олександра Степановича Попова. Шпики ще раніше прослідили помешкання Пушкаревої, дістали відомості про її товаришку Костюченкову і почали стежити за Поповим. Якщо з жандармських рук вислизнула штаб-кватиря громади на Благовіщенській ул., то тепер вони підходили до другого дуже важного пункту в житті київської громади, а саме кватирі Попова, що мешкав в своїй кватирі, по М.-Володимирській ул. в д. № 44.

Тут у Попова одбувались часто студентські збори та гуртки, знаходилась в нього часами і нелегальна література. Весною 1911 р. Попов разом з студентом університету Гермайзе заходились з доручення громади коло організації середнє-шкільних гуртків. Ширилася поміж учнів середніх шкіл література, збиралися гуртки, на яких культурницька українська пропаганда переходила часто в пропаганду марксівських ідей, або дискусія зводилась на жагучі політичні теми.[2] На помешкання Попова ходили і представники середнє-шкільних українських гуртків по літературу і по звязки. Це помешкання попадало тепер в сферу жандармського досліду.

Охоронники о 9 год. вечора, стежачи за цими кватирями та за Пермяковою, натрапили знову й на Пушкареву.

«Около 9 часовъ вечера—читаємо в офіційних повідомленнях,—

---

[1] Ibidem.

[2] Автор цих рядків пригадує свою працю в одному з гуртків, що збирався в кватирі анархіста Ястребцова, і згадує, яка сила суперечок провадилась в тому гуртку між його керовником—марксистом та господарем—активним і переконаним анархістом (Ястребцов в 1911 р. також був арештований і пішов на заслання).

....курсистка Пушкарь была встрѣчена наблюденіемъ на М.-Владимирской ул. съ Лидіей Пермяковой и Галиной Тимошенко, все трое были проведены в д. № 31 по Б.-Подвальной ул. на квартиру Пермяковой, а около 10 часовъ вечера Пушкарь вышла и была проведена къ себѣ на квартиру по М.-Владимирской ул. в д. № 44». [1]

Для жандарів ставало ясно, що Пермякова має зносини з Пушкар. Відразу помітився план: зробити труса в Пушкаревої, але лишити на волі Пермякову, яка можливо буде ще передавати ті листи і доручення, що йшли на її адресу. Ніч з 3 на 4 квітня пройшла для жандарів в напруженій «роботі». Трусили помешкання Галевича, братів Чижевських, кватирі, де спинилися Токаревський і Котеленець, нарешті кватирі Пушкар і Попова і де-кого з инших, випадкових осіб (напр., ту саму Тимошенкову, що з нею Пермякова та Пушкар ходили по ул.). На кватирі по М.-Володимирській ул. осталася після приходу поліції та жандарів тільки Віра Костюченкова Попов та Пушкарева були заарештовані. На другий день Костюченкова вважала необхідним піти до Пермякової, сповістити її про події, остерегти і порадитись. Шпики, розуміється, стежили за Костюченковою і рішили, бачучи ці звязки, довести свою ліквідацію «до кінця». «Когда было зарегистрировано,—писали жандарми—что оставленная на свободѣ Тимошенко, Вѣра Попова (Костюченко) и Лидія Пермякова на другой день, т. е. 4 апрѣля имѣли между собой свиданія, то было рѣшено ликвидировать всѣхъ, вошедшихъ въ сферу наблюденія, лицъ этой группы». І найкращим способом остаточної ліквідації жандарми визнали несподіваний арешт на вулиці. 4 квітня київські мешканці були свідками дивних подій. Люди «в гороховому пальто» за допомогою поліції спиняли студентів і одводили їх в поліцію. На вулиці арештували Пермякову з її випадковою попутницею, курсисткою Малиновською, так само був заарештований Микитенко теж з своїм товаришем, Андріяшем, ще менш причетним до конспіративних справ, ніж сам Микитенко, тоді Пахаревський і т. д. Малиновську й Андріяша, правда, відразу після допиту й одпустили, а у решти зробили вночі на 5 квітня труса.

Одночасно з цим жандарми рилися в забраних при трусі листуваннях та паперах арештованих. При трусі забирали все, що попадалося під руку, і реєстри забраних речей та книг одгонять великим курйозом. У Веселовського, напр., забрали під час трусу легальну цілком брошуру «Українці на Кубані» та «тетрадь съ цыфровыми данными укоса сахарнаго сорго», у Котеленець «Брошюру—пѣсенникъ: «Ой у лузі та при березі...», у Пермякової: «тетрадь для стиховъ», «Рукопись на четырехъ тетрадкахъ бумаги, посвященная памяти Николая Васильевича Гоголя», брошуру «Избранныя стихотворенія Горація», у Пушкаревої: «Тетрадка съ французскими словами», «гектографированныя лекціи по исторіи философіи на 24 листахъ», «Тетрадь съ латинскими словами и упражненіями на ѐтомъ языкѣ»,

---

[1] Ibidem.

«Литографированныя записки по греческой литературѣ», «Руководство психологіи», «Обзоръ исторіи русскаго права проф. Владимірскаго-Буданова», «Начальное руководство по изученію латинскаго языка М. Михайловскаго» і багато иншої подібної до цієї «революціонної» літератури.[1] Але поруч із цими знахідками, поодбирали жандарми й справді компрометуючий матеріял. У О. Попова, що ні в якому разі не сподівався в себе труса, познаходили жандарми кільки гектографованих українських відозв, виданих від імени студентської громади. «Означенное воззваніе—характеризували його зміст жандарми—заключаетъ въ себѣ призывъ украинской молодежи объединиться въ кружокъ съ тѣмъ, чтобы приступить затѣмъ къ національной работѣ и борьбѣ за національныя права, которыя «о д н о в р е м е н н о с ъ т ѣ м ъ с т а н о в я т с я с о ц і а л ь н ы м и». Останню перекладену з відозви цитату жандарми підкреслили і додавали, що «въ началѣ этихъ воззваній обращается вниманіе «товарищей» на «героическую» борьбу украинцевъ за религіозныя, политическія и соціальныя права и на полную въ настоящее время національно-политическую безправность «украинцевъ».[2]

В злощасний для Попова вечір він писав свойму батькові, старому ліберально-настроєному, навіть з слабеньким соціялістичним відтінком (в бік «трудовиків») одставному урядовцеві, листа, в якому в загальному дусі сповіщав про своє київське життя й про свою роботу. Цей лист мав бути одісланий на другий день і попав, таким чином, в руки жандармів. «Въ письмѣ этомъ — констатували жандарми—Поповъ откровенно говоритъ: мы организовали все украинское студенчество всей Россіи... мнѣ предлагали командировку въ Харьковъ, Полтаву, Екатеринославъ на громадській кошт... и т. п.».

Попов допустився необережности, будучи певним, що в нього не може бути труса, але цілком неоправданою необережністю було перехования у себе Пушкаревою таких компрометуючих документів, як протоколи зборів громад, а особливо документи, що жандармами описані так: «Черновикъ записки, содержаніе которой указываетъ, что она составлялась для разсылки въ другіе города съ просьбою прибыть къ 1—3 апрѣля въ Кіевъ. Въ той же запискѣ указанъ явочный адресъ и пароль». До того всього «въ муфтѣ у Варвары Пушкарь оказалось только что полученное ею по адресу на Лидію Пермякову письмо изъ Одессы съ увѣдомленіемъ, что делегатъ изъ Одессы прибудетъ въ Кіевъ во вторникъ».

Жандармам «щастило» по всіх лініях. Вони викривають компрометуючі документи не тільки в таких, як Попов та Пушкар—людей, що не належали до політичних організацій і не мали доброї конспіративної виучки, але навіть і в Чеховського, що мав за собою роки постійної праці, конспіративного досвіду, що зазнав в минулому низку провалів. Виктор Чеховський починав свою роботу ще в старій

[1] Арх. К. Г. Ж. Упр., 1911, № 22.
[2] Арх. К. Охр. Отд., 1911, № 17, т. II.

Революційній Українській Партії (Р. У. П.), брав діяльну участь в її житті, попадався в руки жандармам і був на приміті, як активний революційний діяч. Людина жагучої вдачі, нервова й гаряча, він пішов різко вперед по шляху українського націоналізму й перейшов до вузько-націоналістичної, але революційної в формах Української Народньої Партії. Студентом Чеховський був в Юр'єві. Перед тими подіями, що ми їх описуємо, Чеховський скінчив був університета й готувався, живучи в брата в Київі, до державних іспитів. Разом з тим Чеховський увійшов в близькі зносини з своїми однодумцями по партії, українськими націоналістами (пізнішими «самостійниками»). Гуртом вони надумались зайнятись «органічною роботою», покинути сантиментальну балаканину на громадські теми, а зайнятися українізацією... капіталу на Україні. В колах У. Н. П. виникає думка організувати на акційних началах цукроварню на Полтавщині. Це діло до кінця не доводиться, але сам Чеховський продовжує й надалі комерційну роботу. «Познакомившись съ коммерческимъ дѣломъ,— пояснював жандарській владі згодом брат Виктора Чеховського— офіцер одного з київських піхотних полків—онъ (Виктор Чеховський) сталъ принимать на себя и другія предложенія въ этомъ же направленіи. И тутъ ему счастье улыбалось—мѣсяца черезъ 2 онъ долженъ былъ получить тысячъ 5 куртажныхъ». Ввесь заглиблений в свої інтереси організації українського капіталу, розчарований в своїх колишніх соціялістичних та навіть марксівських захопленнях, Чеховський був у даний момент далеким і фактично і по інтересах від студентського життя. Але, коли юр'євська студентська громада дістала повідомлення про київську конференцію, то студенти, пам'ятаючи недавно діяльність Чеховського, його багатий політичний та революційний досвід, нарешті те, що він однаково жив у Київі і йому і їхати не доводилося, рішили вповноважити Чеховського бути їхнім делегатом на конференції. На адресу Пахаревського Чеховський дістав такого листа: «Віктор! на днях Т-во одержало од Ц. І. Б. предложення прислать свого делегата на конференцію в Київі. Конференція відбудеться через тижнів 5. На жаль Ц. І. Б. раніш нічого про це не повідомило і не відповіло нам на наше запитання (в жандармській копії написано: «залижанне»), які доклади потрібні (в копії «поррубні») будуть. Тепер мусимо вилаятись тільки з сего приводу. Що-ж до делегата, то Т-во просить тебе бути нашим делегатом. Надіємось, що ти згодишся, як тільки маєш можливість бути в Київі під час конференції. А тому просимо тебе сповістити, як-найскоріш, чи є у тебе можливість остатись в Київі до часу конференції і чи є охота прийняти участь в ній. Як згоджуєшся, то ми зараз же сповістимо Ц. І. Б. про твою згоду і дамо твою адресу. Тоді вже ти поміркуєш з ними про все (вони зараз звернуться до тебе). Як же ти зрічешся, то ми не думаєм посилати иншого делегата, бо і грошей немає і людей немає таких, які би мали можливість їхати до Київа». [1]

[1] Ibidem.

Діставши листа, Чеховський не знищив його відразу, і лист був захоплений жандарями. Провалювався не тільки сам Чеховський, але й автор листа, підписаний: «Дмитро Зау...», як потім виявилось, студент дорпатського університету Дмитро Олексієвич Заушкевич, який і був по наказу з Києва заарештований в Дорпаті.

Із трусів та арештів жандарми виудили ще одне ім'я. У Попова на столі лежала книжка М. Драгоманова: «Шевченко, українофіли й соціялізм». Жандарми забрали її, маючи на оці і її підозрілий заголовок і те, що вона була закордонного видання (у Львові). На книжці стояв підпис: «О. Гермайзе», як власника книжки. Жандарми занотували це ім'я. Тут же в записках Пушкаревої знайшли жандарми знову це прізвище, при чому було зазначено і адресу Гермайзе. А тим часом арештований на вулиці Іван Микитенко, переляканий прикрою несподіванкою і доведений до сліз, на допиті по ширості оповів, що листи, що він їх діставав на своє ім'я з підкресленим двічі на конверті своїм прізвищем, він, не розпечатуючи, односив до свого близького товариша Гермайзе, який, не пояснюючи йому, для чого це треба, просив його так робити. Отже, писали жандарми, що «въ виду обнаруженной... книги съ надписью «Гермайзе», адреса студента Гермайзе въ переписке Пушкарь, а также показаній студента Никитенко, было выяснено, что Гермайзе есть студентъ Кіевскаго Университета».[1] Про Гермайзе жандарми взнали трохи запізно. Він уже був попереджений. Гермайзе був обраний делегатом від університетської громади на конференцію. 4-го квітня він вранці мав бути в кватирі Галевича, щоби піти удвох на конференцію, бо з конспірації місце зборів (кватиря Чижевських на Шулявці) було відоме обмеженому числу людей. Обставини на цей раз склались трохи щасливіш, ніж увесь час, бо Гермайзе не попався в поліцейську пастку, що звичайно влаштовувалась після трусів та арештів на потрушеній кватирі. На кватирі в Попова довгий час сиділи схованими поліцаї, і, коли прийшов до Попова молодий хлопець—учень комерційної школи Максим Романенко, його схопили і допитали, але нічого тільки не вдалося їм узнати, хоч Романенко приходив в справі середнє-шкільних українських організацій,[2] а на кватирі у Галевича такої варти не знати вже з якої причини не було. Гермайзе взнав від господаря кватирі, що Галевича арештовано. Не гаючи часу, з усіма потрібними обережностями, повернувся він додому і кардинально почистився. На другий день надій-

---

[1] Ibidem.

[2] Романенко дав такі зізнання на допиті: «Пришелъ узнать, гдѣ продаются такъ называемые «рушныкы», т. е. вышитые полотенца, употребляемые, какъ украшеніе. Познакомился съ Поповой (насколько помню) въ театрѣ б. Грамотности. Послѣ этого былъ одинъ разъ, чтобы идти на панихиду по Шевченкѣ. Пошли или нѣтъ не помню. По выходѣ изъ церкви (Софіевскаго Собора) послѣ панихиды по Шевченко познакомился со студентомъ Гермайзе. Какъ произошло это не помню. Кажется, что я видѣлъ его нѣсколько разъ на Днѣпрѣ при прогулкахъ на лодкѣ и теперь я узналъ его. Пришелъ къ Поповой 8 апрѣля въ часовъ 5—6 вечера. Засталъ тамъ полицію и былъ арестованъ. У Гермайзе не былъ ни разу».

шла звістка, що арештовано Микитенка, і для Гермайзе стало ясним, що або Микитенко все розповість і тоді арешт неминучий, або, якщо він не говоритиме правди, самому Гермайзе доведеться іти в охранку і рятувати ні в чому невинного товариша. Вночі Гермайзе був арештований. Нічого, розуміється, не знайшли жандарми у нього, але все-ж-таки позабирали рукописи та більш 60 брошур політичного змісту «тенденціознаго направленія». Охранка тріумфувала. «Такимъ образомъ — писала вона в звідомленні свойому про оці труси та арешти,—отобранная у обысканныхъ лицъ переписка въ достаточной степени свидѣтельствуетъ о противоправительственной дѣятельности и, какъ членовъ Украинской соціалъ-демократической рабочей партіи и что главными руководителями образовавшагося въ Кіевѣ «техническаго» кружка украинской студенческой громади, являются Пушкарь, Поповъ, Веселовскій, Антонина Котеленецъ, Гермайзе, Михаилъ Токаревскій, Чеховскій, Лидія Пермякова и невыясненный пока молодой человѣкъ, вышедшій одновременно съ Пушкарь съ конференціи украинскаго студенчества 3 сего апрѣля. Остальные лица... являются исполнителями порученій технической группы, которая для своихъ иногороднихъ сношеній, пользовалась конспиративными адресами на имя Лидіи Пермяковой и студента Никитенко, при чемъ на конвертахъ, съ партійной корреспонденціей, адресуемой на этихъ лицъ, не указывалось, кому такую слѣдовало передать, а лишь условно подчеркивалась фамилія адресата двумя чертами».

Масові арешти викликали великий переполох серед української революційної інтелігенції в Київі, з другого боку, на ці арешти звернуло увагу і широке громадянство не тільки саме українське, але й російське. В числі арештованих були люди, що підписували, являючись відповідальними особами, легальні періодичні видання: Галевич підписував «Раду», а С. Веселовський являвся відповідальною особою за «Літературно-Науковий Вістник». Отже одночасний арешт двох редакторів звертав на себе увагу. Охранка нервово поспішила похвастатись, що арештовано конференцію, і тут же додавалося, що то конференція не студентська безпартійна і у великій мірі національно культурницька, а партійна конференція українських соціял-демократів. Усюди полетіли в газети телеграми іменно про арешт у Київі соціял-демократичної конференції, а опозиційна київська преса використовувала ситуацію, вказуючи в замітках на масові арешти, особливо на арешти на вулиці, як на непотрібну і недопустиму систему адміністративного терору, підкреслюючи особливо убогі результати трусів. Під тиском газетної опозиції київський губернатор змушений був навіть запитати охранку, щоби вона дала відповідні пояснення з приводу газетних заміток. 16 квітня, мало не через два тижні після арештів охранка послала губернаторові «маловразумительні» пояснення й спростовання: «Представляя при семъ вашему превосходительству— писала охранка—вырѣзки изъ кіевскихъ газетъ «Кіевской Мысли», «Кіевской Почты» и «Послѣднихъ Новостей», имѣю честь доложить, что помѣщенные на... вырѣзкахъ замѣтки не вполнѣ соотвѣтствуютъ дѣйствительности, а именно:

1) Въ № 95 газеты «Кіевская Мысль» помѣщено, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія былъ произведенъ обыскъ въ редакціи гаеты «Рада». Дѣйствительно распоряженія о производствѣ обыска въ редакціи газеты «Рада» дѣлаемо не было, а былъ лишь произведенъ осмотръ рабочаго стола редактора Галевича, арестованнаго въ ночь на 4 сего апрѣля на конференціи «Украинской студенческой громады» в д. № 104 на Борщаговской улицѣ.

2) Въ той же замѣткѣ помѣщено, что Галевичъ арестованъ на своей квартирѣ; это сообщеніе совершенно ложно.

3) Въ томъ же номерѣ въ замѣткѣ, озаглавленной: «Массовые обыски и аресты», сообщалось, что число арестованныхъ дошло уже до 15—20 человѣкъ. Таковое сообщеніе также не соотвѣтствуетъ дѣйствительности, такъ какъ въ ночь на 4 апрѣля было арестовано всего 8 человѣкъ.

4) Въ № 96 той же газеты помѣщена замѣтка, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія арестована Варвара Кудряшъ. Таковового распоряженія отъ Охраннаго Отдѣленія не исходило.

5) Въ той же замѣткѣ было помѣщено, что «безрезультатные» обыски были произведены у Тимошенко, Пушкарь и Поповой. Обозначеніе этихъ обысковъ «безрезультатными» совершенно не соотвѣтствуетъ дѣйствительности.

6) Въ № 657 газеты «Кіевская Почта» помѣщена замѣтка, что по распоряженію Охраннаго Отдѣленія были арестованы Розенфельдъ, курсистки: Пермякова, Романовская и В. Кудряшъ. Распоряженія объ арестѣ означенныхъ лицъ отъ Охраннаго Отдѣленія не исходило.

7) Въ № 658 той же газеты было помѣщено, при обыскѣ у студента О. Гермайзе ничего «компроментирующего» (правописание сохранено, какъ въ газетѣ—з призирством підкреслювала охранка газетну помилку) не найдено. Таковое сообщеніе совершенно не соотвѣтствуетъ дѣйствительности»[1] і т. д.

В решті пунктів приводились аналогічні спростовання. Нічого й казати, що ці «спростовання» нічого по суті не спростовували. Те, що репортер чомусь Варвару Пушкар назвав Варварою Кудряш, зовсім не означало, що не було арешту на такій то вулиці курсистки, або писати, що звістка про арешти Галевича у себе на кватирі є «ложна», тоді як ця звістка не точна тільки що до того, де саме Галевича було арештовано, все це означає тільки охранницьке і то не дуже удачне крутійство.

Начальник в свойму допіру наведеному «спростованні» додавав: «Къ сему имѣю честь присовокупить, что опубликованіе въ газетныхъ замѣткахъ о томъ, было ли найдено при обыскахъ что либо компрометирующее, или обыски оказались безрезультатными, является крайне нежелательно, такъ какъ занесенные въ протоколъ обыска свѣдѣнія о результатахъ таковыхъ составляютъ секретную переписку, а во вторыхъ, чины полиціи, отбирая у обыскиваемыхъ переписку согласно ордеровъ для просмотра—есть ли среди нее что либо компрометирующее или имѣющее существенное значеніе для дѣла».[2]

---

[1] Арх. К. Охр. Отд., 1911, № 17, т. II.

[2] Ibidem.

Преса заваджала охранці в її махінаціях, і звідціля жандарми робили висновок, що пресу треба вкоротити. Але діло вже було зроблено, і преса використала всі помилки жандармів, поставивши, так би мовити, всі крапки над і.

Всі арештовані були розміщені по ріжних київських «участках». Веселовський пробував в Либедському, Галевич—в Лукіянівському, Токаревський—в Старо-Київському, туди-ж на другий день були доставлені Попов і Пушкар, Котеленець—в Бульварному, Гермайзе—в Подільському. З участків нарізно арештованих водили на допити в охранку (Рейтерська вул.), при чому на допитах жандарми (діло вів підполковник Латухін) намагалися ріжними способами викликати арештованих на «щирість» та добитися від них роз'яснень. Так, напр., з Пушкаревою, у якої найдено було реферата про українських шестидесятників, Латухін пробував завести ніби теоретичну розмову про «драгоманівство» з приводу реферата і під час розмови виставляв несподівані питання: «Значить, ви драгоманівці чи соціял-демократи?» Пушкар, як і инші, досить щасливо лавірувала на небезпечному допиті.

Незабаром всі арештовані були переведені до Лукіянівської тюрми. Пушкар і Пермякова зайняли одну кімнату в жіночому корпусі, одного тільки Галевича якось відокремили і зразу відіслали в камеру на політичному корпусі, а решту всіх помістили у великій камері в коридорі, де сиділи «уголовні» для того, щоб одбути потрібний карантин. Не арештованим лишився Кость Чижевський, у якого мала одбутися конференція. Він виїхав на Полтавщину і його вже через кілька місяців заарештовано було в с. Ціпках, Гадяцького пов. на Полтавщині і перевезено до Київа в Лукіянівську тюрму.

Ми вже казали, що харківському делегатові пощастило втікти. Те саме сталося мабуть і з делегатом одеським. Одеські жандарми, маючи наказа від департаменту поліції стежити за українським студентством, пильнуючи, щоб викрити делегата на київську конференцію, ще 2 квітня телеграфували київській охранці: «Проходившій по наблюденію по связи съ одесскимъ студентомъ украинцемъ Владимиромъ Красовскимъ студентъ Всеволодъ Загоруйченко выѣхалъ сегодня кіев. поѣздомъ... сопровожденіи филеровъ. Примите наблюденіе, филеровъ верните, результатъ наблюденія сообщите». Але услід за тим з Одеси було телеграфовано: «Студентъ Загоруйченко измѣнилъ маршрутъ, Кіевъ не приѣдетъ». [1] Не знати, чи цей Загоруйченко справді був делегатом на конференцію і чи мав він намір простувати на Київ. В усякому разі, одеський, так само як і харківський, делегат не був арештований.

В результаті в шостому коридорі в карантинній камері № 1 були уміщені—член Ц. І. Б. С. Веселовський, що до того ще мав мандат делегата на конференцію від У. С. Д. Р. П., делегати київського студентства—Гермайзе та Попов, делегат дорпатської громади—Чеховський та делегат московського студентства—Токаревський. Розуміється, що опинив-

[1] Арх. К. Охр. Отд. 1911, № 17, т. II.

шись в тюремній камері, всі ці делегати не бралися до діла. Навпаки, удавали з себе незнайомих людей, говорили попервах з обережности по російському і т. д. Річ у тому, що в камері, крім зазначених осіб, були ще й «сторонні» люди—робітник з криворізьких шахт, що одбував кару за ширення анархістичних відозв серед робітників, та молодий хлопець—рос. есдек, що був заарештований теж за ширення соціял-демократичних відозв на Поділі. Коли остаточно виявилось, що сусіди не являються підісланими агентами, а тільки «товариші по нещастю», з'явилась думка скористатися цими своєрідними обставинами і тут в тюрмі обміркувати ті справи, за-для вирішення яких власне й з'їхалися. Одбулася мабуть єдина в історії революційного руху в Росії справа. «Провалена» конференція дістала змогу одбути свої наради в умовах, позбавлених будь-якої небезпеки—в тюрмі. Вирішено було, що це буде нарада делегатів, постанови якої можна буде потім ствердити референдумом або якимсь иншим способом. Робота конференції розпочалася. Вже зарані намітився поділ на групи і течії. Більшість була соціял-демократична, але проти неї поставав скептичний і різкий Чеховський, що в приватних розмовах громив марксизм, називав дитячими іграшками всяку роботу на зразок дрібної пропаганди серед робітництва соціялістичних ідей. Чеховський марив про велику організацію мас або скупчення якоїсь матеріяльної сили, озброєння, утворення військових серед селянства відділів і т. д. На роботу серед студентської інтелігенції в формах ширення ідей він дивився також скептично і призирливо. Отже в його особі вставала нова течія, що мала в цій оригінальній конференції відогравати певну ролю. На першому засіданні конференції було обрано головою наймолодшого, і тому—думали—більш безстороннього, учасника її—О. Гермайзе. Першим пунктом стояло: «Оцінка сучасного моменту», докладчиком мав бути Веселовський. До цього доклада С. Веселовський готувався заздалегідь і, будучи вельми конспіративною людиною, уникав записувати свої думки на папері; тому нетрудно було йому і тут, в умовах повної відірваности від нормального життя, від книжки, газети, справочника, зробити свого доклада, багатого на цифри, спостереження і тактичні висновки. Основна думка доклада про сучасний момент в розвитку українського громадянства зводилась до того, що активна роля, роля організаторів всього руху, одводилась українській молоді. Цифрами, взятими з газет про склад тих, хто підписувався під заявами з приводу боротьби за українські катедри, відомостями про фактичну роботу в українських революційних групах і навіть легальних українських установах, докладчик доводив, що українська молодь, власне, українське студентство веде перед в українському русі, і що головним чином, коли не виключно, серед студентства формуються ідеї революційної боротьби і готується план української політики в соціялістичному дусі. Під ці революційно-політичні прагнення молоди підпорядковується й національно-культурна праця молоди. Продукція фахово освіченої, політично свідомої і революційно настроєної української інтелігенції—ось основна задача в праці сту-

дентських громад. Як треба було сподіватися, Чеховський різко повстав проти таких поглядів. Жовчно, різко і лайливо висміював він соціялістичну прекраснодушність і провадив до того, що основну увагу треба звернути на запровадження справжньої масової і озброєної боротьби в студентську масу, одкидаючи мало не зовсім форми праці підготовчої, пропаганду, роботу культурно-освітню, то-що.

Суперечка прийняла дуже гострий і напружений характер, з уст зривались образливі, навіть особисто-образливі вирази й характеристики. Ображені дискутанти вимагали сатисфакції, протестували проти того, що ідейні противники користуються прийомами політичної полеміки, запозиченими з практики «Союза Русскаго Народа» і т. д. Молодий голова не міг дати ладу цим бурхливим зборам і довелось їх кінчити для того, щоб без кінця, в одній замкненій хаті пробуваючи, люди сперечалися на політичні теми, добираючи ріжних планів для розвитку революції і українського руху.

Чеховський довго не сидів в тюрмі. Його брат, офіцер одного з київських полків, написав начальникові різкого доклада, де оправдував в'язня. «Въ комнатѣ Виктора—писав він—при обыскѣ нашли немного переписки чисто коммерческой съ адресами разныхъ капиталистовъ или ихъ знакомыхъ, а также и письмо изъ Юрьева, въ которомъ студенты предлагаютъ ему быть делегатомъ на конференціи, такъ какъ онъ, Викторъ, живетъ въ Кіевѣ, у нихъ же нѣтъ средствъ посылать спеціальнаго делегата. На мой же вопросъ, былъ ли Викторъ на засѣданіи конференціи, производившій обыскъ отвѣтилъ, что н ѣ т ъ. Отсюда по моему выводъ одинъ,—значитъ Викторъ предложенія не принялъ. Спрашивается, за что же его держатъ? почему не освободятъ? А еще пугаютъ, что если прямыхъ уликъ не будетъ обнаружено, то сошлютъ по внутреннему убѣжденію».[1] Цей лист з його ясною і різкою аргументацією, а також мабуть і инші впливи вплинули позитивно на підполковника Латухіна, і 12 травня він робить постанову: «принимая во вниманіе, что въ отношеніи студента... Виктора Чеховскаго въ перепискѣ имѣется лишь одно письмо за подписью: «Дмитро Зауш...» съ предложеніемъ быть делегатомъ на конференціи въ г. Кіевѣ отъ Юрьевской украинской громады, что свѣдѣній о томъ, принялъ ли такое предложеніе Чеховскій, не имѣется, что письмо не можетъ служить доказательствомъ принадлежности Чеховскаго къ означенной организаціи функціонирующей въ г. Кіевѣ, и что о дѣятельности его въ г. Кіевѣ никакихъ свѣдѣній перепиской не добыто,—... названнаго Виктора Чеховскаго, содержащагося въ Кіевской тюрьмѣ, немедленно освободить изъ подъ стражи».[2]

Чеховського було визволено, натомісць склад українців-в'язнів поповнився арештованим Костем Чижевським. В'язнів попереводили вже в політичний корпус. Тут продовжувалась розмова на теми «кон-

---

[1] Арх. К. Охр. Отд. 1911, № 17, т. II.
[2] Арх. К. Ж. Упр., 1911, № 22.

ференції» й помітилася та лінія, по якій визнано було прямувати в житті громад. Стара організація громад визнана була доцільною, її існування визнавалось і надалі потрібним. Ще твердіше був означений політичний minimum, потрібний для вступу в громаду. Демократичність політичних переконань і визнання прав національних меншостей—це були основні вимоги для одбору потрібного студентства. Багато так само говорилось про потребу планової підготовки в громадах революційної української інтелігенції і людей, твердо вихованих в атмосфері української культури. Отже громади немов би заміняли школу та університети для Українців. В громадах молодь мала набувати національну та революційну виучку. Так само продумувались шляхи, по яким треба іти, щоби завоювати поволі вищу школу для української культури: боротьба за катедри українознавства, термінологічні гуртки (гуртки для збирання народньої термінології), наукові студентські товариства з українознавчим ухилом і т. д.

Займаючись справами, в'язні разом з тим,—дарма, що над головами тяжіла повна невідомість за майбутнє,—з головою пірнули в тюремне життя і можливості тюремної роботи. Робітника з шахт, що сидів за анархізм, намагалися зробити есдеком, пропагували його з усієї сили, також доводили йому, що український пролетаріят має провадити класову боротьбу в українській національній формі, з хлопцем—російським есдеком так само сперечались і виховували його в свойому дусі. В тюрмі сиділи студенти, що їх висилали в північні губерні за приналежність до студентської Коаліційної Ради, тоді гурт робітників, арештованих за Дніпром на соціял-демократичному зібранні, тоді гурток інтелігентів з селян есерів із Звенигородського повіту, засуджених за вбивство шпика, і багато инших. Все це оживляло монотонне життя тюрми, давало теми для розмов, суперечок. Нав'язані були регулярні зносини з жіночим корпусом. Вікна мужського політичного корпуса, що займав праве крило збудованої покоєм тюрми, вилазили у двір проти вікон жіночих камер. І от установлена енергійна сигналізація хусткою під загрозою пострілів тюремних вартових, що забороняли виглядати у вікна. Пізніше почали обмінюватися листами, заліплюючи клаптики паперу в хлібну м'якину та лишаючи це в умовлених місцях в лазні, куди по черзі водили митися в один і той же день в'язнів з обох корпусів. Крім того студентство багато читало, і з приводу прочитаного велися великі суперечки й дискусії. Багато розмов велося, напр., з приводу Ленінського «Матеріялізму й емпіріокритицизму», що викликав так багато думок. Нарешті, бавилися на всякі лади. Студенти з Коаліційної Ради, напр., організували «Общество разумных и полезных тюремных развлечений», вигадуючи всякі фокуси і реалізуючи їх під час коротких тюремних прогулок, видавали свою газету на якихось диких обривках обгорточного паперу, що його якось ухитрялись невідомими способами роздобувати. Українські в'язні писали сатиричні вірші «на конкурс», перекладали ліричні поезії Міцкевича, один із в'язнів складав надзвичайно дотепні акафісти, напр., бороді другого товариша, що кумедно одростала

в тюрмі у нього і непокоїла свого власника. У нас заховалася частина тюремної поеми, і для характеристики тюремних настроїв ми її наведемо. Поема мала виспівуватись на мотив: «Зібралися всі бурлаки...»

Ось вона:

Зібралися всі студенти
До їдної хати;
Тут нам любо, тут нам мило
В журбі заспівати.
«Грай, Михайло,[1] на бандуру:
Сумно так сидіти.
Ой, що буде нам нещасним
Охранка чинити.
Ой, панове, шкода, шкода,—
Бандури немає!
Нехай Йосип[2] безголосий
Пісню заспіває.
А Олесь-правник[3] піддерже
Голосом натхненим
І від співів стане страшно
Всім катам скаженим.
Гайдамака безголосий[4]
І правник завзятий
Враз схопилися із місця,
Почали співати:
«Ой, панове, горе, горе
Присно і вовіки,
Од шпиків нема де дітись,
Хоч світ і великий.
У весняну тиху нічку,
Як зорі засяли,
Січ Шулявську[5] знамениту
Шпики облягали.
І шановні редактори
Органів вкраїнських[6]
І не-київські студенти[7]
Сіли в бест російський.
А за ними українське
Молоде лицарство
Без борні пішло нещасне
В сліз і суму царство.
Отаке, панове-браття,
Шпики наробили.
Зараз нам Арон[8] розкаже,
Як його схопили...
А тим часом пропонуєм
Хором заспівати:
«Смерть і кара недолюдкам,
Всім шпикам проклятим!»
«Смерть і кара!» залунало
В шостім коридорі,
І могутнє линуть звуки
В безмежні простори..
Всі співали, тільки Виктор[9]
Лаявся противно
Та Сергій[10] промовив стиха:
«Неконспіративно».

---

[1] Михайло Токаревський мав хорошого голоса й добре грав на бандуру.

[2] Йосип Гермайзе.

[3] Олександр Попов. Був студентом юридичного факультету, але принципово вживав замісць «юрист», «юридичний»—правник, правничий.

Отже на зборах Ради дотепний Мик. Зеров пропонував, коли доручалося Попову писати відозву, фіксувати ту постанову в дактилічному гекзаметрі: «Олександер Поповий, товариш-правник відозву напише».

[4] Гайдамакою звали знову-ж Гермайзе за те, що він ввесь час наспівував марш: «Ми гайдамаки, всі ми однакі».

[5] Натяк на Борщагівську вулицю на Шулявці, де була арештована нарада.

[6] Редактор «Ради» В. Галевич та редактор «Літ.-Науков. Вістн.» С. Веселовський.

[7] М. Токаревський з Москви та А. Котеленець—з Петербургу.

[8] Арон Шейнін—отой молодий російський есдек, що про нього була мова в тексті. Шейніну було доручено подільським комітетом ширити прокламації і вести агітацію. Молодий і наївний хлопець, він почав агітувати невідомого чоловіка, і всі були переконані, слухаючи його оповіданнів, що він взяв на себе несвідомо героїчну, але невдячну ролю загітувати шпика. Це давало привід для товариської іронії над безконечно милим Ароном, якого дуже полюбила вся камера.

[9] Виктор Чеховський. Він не обмежував себе у виразах і любив різкою лайкою зміцнювати свої думки.

[10] Сергій Веселовський надзвичайно обережний і конспіративний чоловік. Його конспіративність стала притчею во язицех.

Далі поема обривається. Але і цей початок її яскраво передає настрій в'язнів.

Правда, під іронією та гумористикою заховувалась турбота що до майбутнього. Жандармська влада передала справу прокуророві, але, ознайомившись з матеріялами, прокурор не знайшов даних, щоб можна було вчинити процеса. Отже справа мала бути розвязана шляхом адміністративним.

В середині липня київський генерал-губернатор, керуючись думками, просив міністра внутрішніх справ вислати «въ отдаленную мѣстность имперіи подъ гласный надзоръ полиціи»—Веселовського, Галевича, Котеленець, Попова, Пушкар, Токаревського, Чижевського, а решту (Гермайзе, Пермякову, Чеховського й Заушкевича) «подчинить... надзору полиціи въ мѣстахъ ихъ жительства». Така кара мотивувалась тим, що «поименованныя лица по свѣдѣніямъ кіевскаго охраннаго отдѣленія принадлежатъ къ мѣстной организаціи украинской соціалъ-демократической рабочей партіи. Кромѣ того, Веселовскій, Галевичъ, Котеленецъ, Поповъ, Пушкарь, Токаревскій и Чижевскій являются главными руководителями образовавшагося въ Кіевѣ «техническаго кружка Украинской Студенческой Громады», остальныя лица—исполнителями порученій этого кружка».[1]

Але в міністерстві внутрішніх справ департамент поліції вирішив инакше долю заарештованих. Найвища кара мала впасти як-раз на Виктора Чеховського, якого влада у Київі була зовсім визволила. Департамент поліції постановив його ізнову арештувати й вислати на три роки в Архангельську губерню. Чижевського, Галевича, Токаревського, Попова, Заушкевича, Котеленець, Пушкар та Пермякову наказано було «подчинить гласному надзору полиціи въ избранныхъ ими самими мѣстахъ жительства, кромѣ столицъ, столичныхъ, юго-западныхъ, Черниговской, Полтавской, Херсонской, Екатеринославской и Харьковской губерній, на три года каждаго». Иншими словами кажучи, українську молодь виганяли на три роки з України. Справу Веселовського і Гермайзе велено було припинити й визволити їх з-під арешту.[2]

«Особое совѣщаніе» при департаменті поліції зробило своє розпорядження ще 2 вересня, але до Київа постанова йшла півтора тижня й допіру в середині вересня ст. ст. 1911 р. стала відома в'язням їхня доля. Чижевському удалося через родину нажати якісь кнопки і йому висилку з України замінили висилкою до батька на Полтавщину. Чеховський, що почував себе зле фізично, так само використовує всі можливості, щоби не їхати в далеку Архангельську губерню. Арештований знову, він тільки в грудні 1911 року доби-

---

[1] Арх. К. ген. губ. 1911, № 52. Дѣло по представленіи Кіевскаго генералъ-губернатора о выселеніи въ отдаленныя мѣста Сергѣя Веселовскаго, Валентина Галевича, Іосифа Гермайзе, Константина Чижевскаго и другихъ въ томъ числѣ 11 лицъ, изобличенныхъ въ принадлежности къ мѣстной организаціи украинской соціалъ-демократической партіи.

[2] Ibidem.

вається, що висилка в Архангельську губерню на три роки замінена була йому висилкою на південь—в Астраханську губерню на 2 роки.

Решта, основне, так би сказати, ядро, рішила триматися гурту і вимудрувати щось таке, щоби лишитися на Україні. Жандармів перехитрили. Жандарми не включили Курської губ. в склад губерень українських, а в'язні прекрасно знали, що частина Курщини—українська, і тому обрали місцем свого осідку на три роки м. Острогозьк на Тихій Сосні, колишній центр полкового острогозького управління на Слобожанщині. Фактично засланці провели на Слобожанщині менше трьох років, бо амнестія 1913 року дала їм змогу визволитися раніше.

Наслідком перебування колонії інтелігентних Українців в глухому Острогозькому було між иншим опублікування дуже цінних матеріялів з архіву відомого хлопомана Бор. Ст. Познанського, родина якого мешкала як-раз в Острогозьку. Цікаві матеріяли з того архіву разом з поясненнями і статтями Мих. Токаревського появилися на сторінках московської «Украинской Жизни».

На цьому можна було-б і скінчити знайомство з цією конференцією українського студентства в добу між двома революціями. Додати тільки варто, що ця конференція, що провалилась і все-ж-таки одбулася, була останньою всеукраїнскою студентською конференцією. Після неї не вдавалося аж до самої революції скликати конференції, хоч були спроби і робилися вони весь час, хоч форми організаційного існування українського студентства змінялись, і робота по громадах давала блискучі наслідки.

Одною з важливих постанов тюремної конференції була передача функцій Ц. І. Б. київському Інформаційному Бюру. Таким чином зберігається центр організації. І жандарми, будучи певні, що адміністративною карою вони дезорганізовують українське студентство, справді нічого не досягли. Робота провадилась з новою силою, і моральний авторитет постанов конференції, юридично не вповні правомочний, був дуже високий і твердий, зважаючи на своєрідне оточення, в яких ухвалювались ті постанови.

Микола Боровський

НАЦІОНАЛЬНО-СОЦІЯЛЬНІ ПЕРЕГРУПОВАННЯ ЛЮДНОСТИ МІСТА КИЇВА В ПОРЕВОЛЮЦІЙНИХ ЧАСАХ

(1917 — 1923)

Вересня 16-го 1917 року київське міське Статистичне Бюро зробило перепис людности міста Києва. Для характеристики всіх сторон життя киян цей перепис повинен був дати величезний матеріял, в якому цікавлять нас головно національна та соціяльна сторони складу людности. На жаль, далеко не всі дані цього перепису вдалося нам обробити як треба, а тим більш опублікувати.

А тим часом вони надзвичайно, виключно цікаві, бо характеризують національну й соціяльну структуру суспільства за місяць до соціяльної революції, ще й до того вони є чи не одиноким матеріялом цього роду, щоб порівняти їх з даними останнього перепису київського населення, що було зроблено 15-го березня 1923 року, себ-то через $5^1/_2$ років після Жовтневої революції. В результаті такого порівняння ми можемо зробити висновок про ті зміни в соціяльній структурі головних національностей Києва, що були наслідком нового політичного та соціяльного ладу.

Опубліковані матеріяли перепису 1923 року відносяться головно до соціяльного складу людности міста Києва без уваги на національність її. Авторові цих рядків пощастило, дякуючи ласкавій допомозі завідуючого відділом демографії київського Губстатбюро М. Р. Ходоса, ознайомитися з неопублікованими матеріялами цього перепису, що відносяться до національного складу населення.

Дальше розроблення цих даних, в межах питання, що ми його собі поставили, дає змогу порівняти аналогічні дані переписів 1917 та 1923 рр., отже ближче підійти до того питання, що нас цікавить,— а саме про зміни в соціяльній структурі головних національностей міста Києва в пореволюційний період 1917—1923 років.

I. Національний склад та взаємовідношення між чоловіками та жінками людности в 1917 р.

З перепису 1917 р. виявилося, що цивільної людности було в місті Києві всього 467.591, з них 209.086 чоловіків і 258.505 жінок. Головні національності розмістилися в такому порядку: Росіян 231.379, з них 94.496 чоловіків і 136.883 жінок, Українців 76.784, з них 34.873 чоловіків і 41.911 жінок, Євреїв 87.237, з них 40.389 чоловіків і 46.848 жінок, і Поляків 42.819, з них 19.256 чоловіків і 23.563 жінок. З усіх инших національностей ні одна не становить окремої значної величини, а разом вони, додавши сюди й тих, що своєї національности не зазначили, виносять 29.372, з них 20.072 чоловіків і 9.300 жінок.

Отже на кожну тисячу мешканців (цивільного стану) припадало 500 чоловіка Росіян, 164 чоловіка Українців, 186 чоловіка Євреїв, 91 чоловіка Поляків і 60 чоловіка инших і невідомих національностей.

Відношення між чоловіками та жінками в Києві в 1917 році було зовсім инше, аніж воно було в довоєнний період.

В умовах мирного часу в Києві,—як і в инших значних містах кол. Російської держави,—кількість чоловіків помітно перевищувала кількість жінок. Напр., за переписом 1874 року в Києві було 61.448

чоловіків і 55.403 жінки, себ-то на кожну тисячу чоловіків і жінок разом припадало 526 чоловіків і 474 жінки. В 1897 році цивільна людність Київа дала однакову кількість—чоловіків 113.058 і жінок 112.600, себ-то на кожну тисячу чоловіків і жінок разом припадало 501 чоловік і 499 жінок.

В момент перепису 1917 року кількість жінок—258.505 значно перевищує кількість чоловіків—209.086; на кожну тисячу чоловіків і жінок разом припадало 447 чоловіків і 553 жінки.

Таке виключне взаємовідношення між чоловіками й жінками пояснюється з одного боку тим, що велика кількість чоловіків пішла на фронт, а з другого боку тим, що до міста понаїхало багато жінок, які замінили чоловіків-службовців у багатьох установах та канцеляріях, а також у торговельних і промислових підприємствах.

Цю думку потверджує розгляд складу чоловіків та жінок що до їх віку в 1917 році. У віці до 15 років кількість чоловіків була майже однакова з кількістю жінок; у віці з 15 до 40 років кількість жінок у півтора рази була більша за кількість чоловіків; у віці з 40 до 60 років рівновага повстає знову і, нарешті, в осіб старших за 60 років ми спостерігаємо знову значне підвищення кількости жінок.

Війна відтягла чоловіків на фронт,—як розглядати з боку національного,—не однаково рівно. Коли міркувати з взаємовідношення чоловіків та жінок, то війна відтягла на фронт найбільшу кількість чоловіків Росіян, бо в момент перепису чоловіків Росіян було всього 40,8%, а жінок 59,2%. Серед української людности було 43,3% чоловіків і 56,7% жінок. У Поляків було 45% чоловіків і 55% жінок і в Євреїв 46,3% чоловіків і 53,7% жінок. Отже з київської людности світова війна відтягла найбільш чоловіків у Росіян і наймеш у Євреїв.

II. Національний склад людности м. Київа і взаємовідношення між чоловіками й жінками в 1923 році.

В 1923 році перепис нарахував усього 398.886 осіб цивільного стану (без групи «армія та флота»), з них чоловіків 183.675 і жінок 215.211. Кількість людей у головних національностей була така: Росіян—144.160, з них 63.445 чоловіків і 80.715 жінок; Українців—101.493, з них 49.328 чоловіків і 52.165 жінок; Євреїв—128.262, з них 58.793 чоловіків і 69.469 жінок; Поляків—12.127, з них 5.151 чоловіків і 6.976 жінок; инших національностей—12.844, з них 6.958 чоловіків і 5.886 жінок.

Виходить, що в 1923 році на кожну тисячу мешканців цивільного стану в Київі випадало: Росіян—362, Українців—254, Євреїв—322, Поляків—30 і инших національностей—32.

В умовах нового політичного й соціяльного ладу, за $5^1/_2$ років по Жовтневій революції ми бачимо чималі зміни в складі людности Київа. Справді, порівнявши дані останніх 4-ох переписів: 1917, 1919, 1920, 1923 років, дістаємо таблиці №№ 1 та 2. Їх цифрові дані

Таблиця № 1.

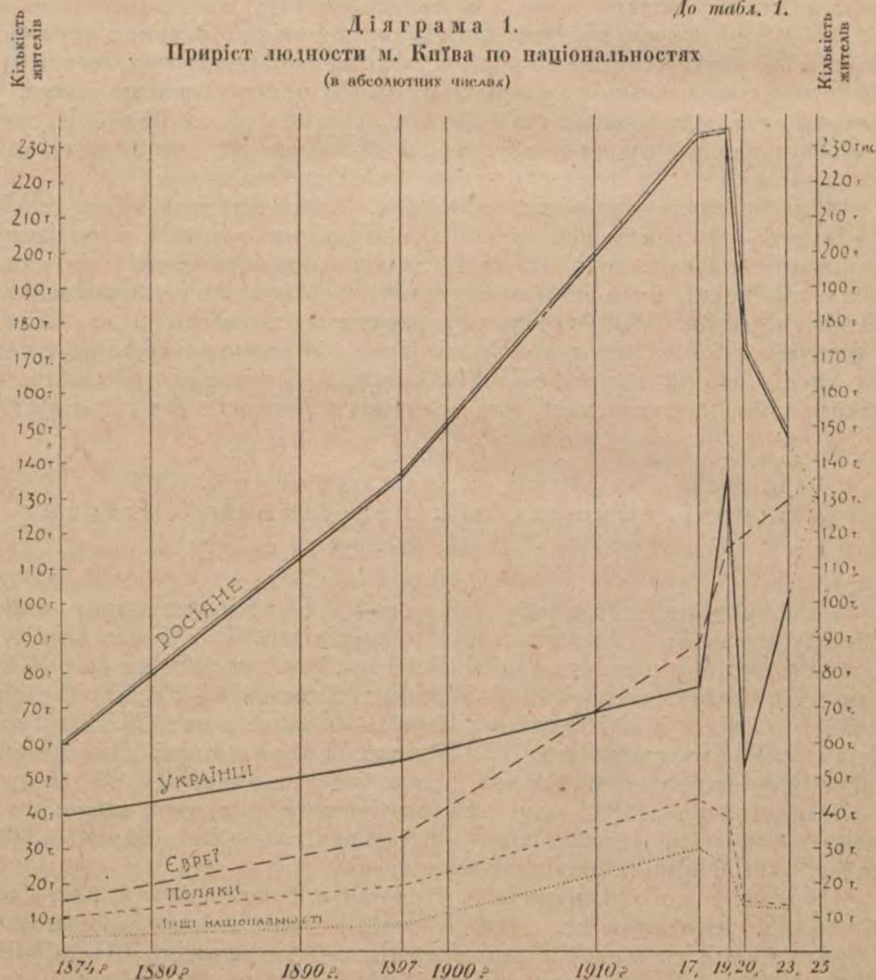
Роки	Українці	Росіяне	Євреї	Поляки	Инші	Всього осіб цивільного стану
1874	38.553	59.652	13.957	10 409	4.524	127.251
1897	54.674	135.096	32.093	19.233	6.627	244.723
1917	**76.784**	**231 379**	**87.237**	**42.819**	**29.372**	**467.591**
1919	136.923	232.148	114.524	36.828	23.946	544.369
1920	52.443	171.655	117.041	13.820	12.430	366.396
1923	**101.493**	**144.160**	**128.262**	**12.127**	**12.844**	**398.886**

До табл. 1.

Діяграма 1.

Приріст людности м. Київа по національностях

(в абсолютних числах)

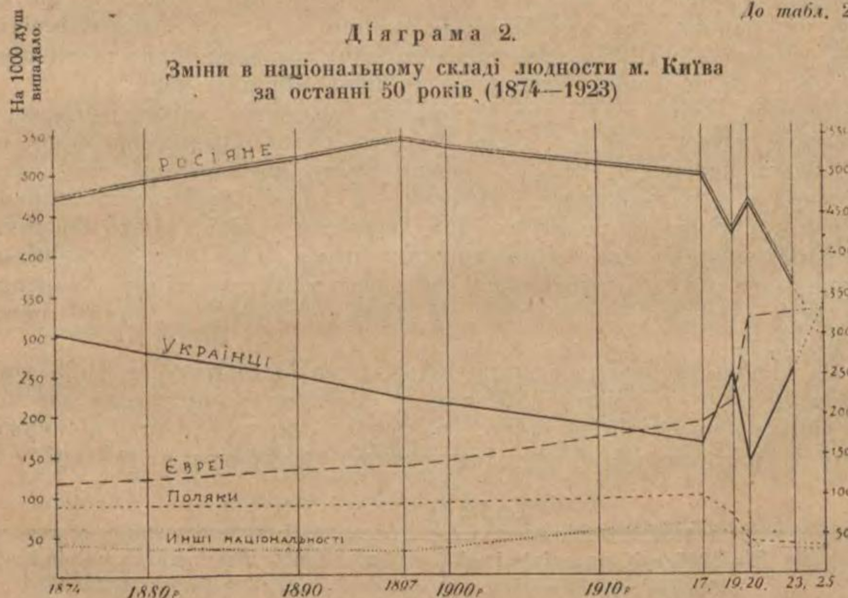
Таблиця № 2.

Роки	На 1000 осіб чоловіків і жінок разом припадало					
	Українці	Росіяне	Євреї	Поляки	Инші	Разом
1874	303	470	110	82	35	1000
1897	221	544	130	80	25	1000
1917	**164**	**500**	**186**	**91**	**59**	**1000**
1919	251	427	211	68	44	1000
1920	143	456	319	38	34	1000
1923	**254**	**362**	**322**	**30**	**32**	**1000**
Різниця між 1917 і 1923 рр.	**+90**	**—138**	**+136**	**—61**	**—27**	**—**

До табл. 2.

Діяграма 2.

Зміни в національному складі людности м. Київа за останні 50 років (1874—1923)

повинні освітлити докладніше це питання, особливо коли взяти їх у звязку з попередніми переписами 1897 та 1874 рр.

В результаті політичних подій в часи по війні Українці виграли на 1000 чоловіків і жінок разом 90, Росіяне програли 138, Євреї виграли 136, Поляки програли 61 й инші національності загубили 27 осіб на кожну тисячу київської людности.

В значних змінах кількости російської та української національностей по 1917 році ми бачимо наслідки тих політичних подій, що центром їх на Україні опинився Київ з початку революції.

Зменшення темпу приросту російської національности й надзвичайний приріст української з 1917 по 1919 рік можна почасти пояснити тим, що значна кількість мешканців м. Київа, що раніше називала себе Росіянами, з огляду на нову кон'юнктуру, оголосила себе Українцями. Ліквідація гетьманського та петлюрівського періодів з 1919 року привела до значного зменшення кількости Українців на 1920 рік.

Те, що під час Денікінського виступу Київ перейшов з-під одної влади до другої, було причиною значного відпливу з Київу всіх національностей крім Євреїв; кількість їх з 1917 року дуже збільшується до 1919 року, а потім до 1923 року продовжує неухильно збільшуватися без усяких знижень за весь період, що ми його як-раз тут розглядаємо.

Кількість Поляків і инших національностей дуже зменшилася: Поляків у $3^1/_2$ рази, а инших—більш як у два рази.

Взаємовідношення поміж чоловіками та жінками в 1923 році ще не було нормальне: хоч демобілізація зменшила гостру ненормальність 1917 р., але й у 1923 р. взаємовідношення між чоловіками та жінками було ближче до часів війни, аніж до умов мирного часу.

Справді, у віці до 15 років кількість чоловіків майже однакова з кількістю жінок; у віці з 15 до 40 років спостерігаємо так само, як і в даних перепису 1917 р., гостру зміну нормального взаємовідношення між чоловіками та жінками,—а саме кількість жінок значно перевищує кількість чоловіків. Для людности у віці з 40 до 60 років взаємовідношення між чоловіками та жінками знову ніби-то робиться нормальним з невеличкою лише перевагою кількости жінок і нарешті для осіб старших за 60 років ми бачимо звичайну значну перевагу жінок.

На кожну тисячу населення чоловіків та жінок разом у 1923 році припадало 460 чоловіків і 540 жінок. Хитання у числовому взаємовідношенню чоловіків та жінок в умовах мирного часу, в умовах війни і в пореволюційний період ми можемо простежити на таблиці № 3.

Таблиця № 3.

Роки	На 1000 осіб чоловіків і жінок разом припадало			Роки	На 1000 осіб чоловіків і жінок разом припадало		
	Чоловіків	Жінок	Разом		Чоловіків	Жінок	Разом
1874	526	474	1000	1920	433	567	1000
1917	447	553	1000	1923	460	540	1000

До табл. 3.

Діяграма 3.

Статьовий склад людности м. Київа перед війною й після війни.

Найбільше зменшення чоловіків у Київі припадає на кінець громадянської війни, себ-то на 1920 рік, хоч де-який вплив на це мала також війна з Поляками, що як-раз закінчилася к часу перепису.

Зменшення чоловічої людности у ріжних національностей виявилося в 1923 році трохи в иншому вигляді, аніж це було в перепису 1917 р. Найбільше зменшення чоловіків виявилось у Поляків: 42,5% чоловіків на 57,5% жінок. Потім ідуть Росіяне, що мали 44% чоловіків на 56% жінок. На третьому місці опинилися Євреї: 46% чоловіків на 54% жінок і на останньому місці Українці, що виявили найменше зменшення чоловічого населення, а саме 48% чоловіків на 52% жінок.

Зменшення чоловіків може до певної міри показати активність окремих національностей в Київі в період громадянської війни. Коли взяти на увагу, що виключно високе зменшення чоловіків у польської людности може бути віднесено головно на рахунок еміграції до відродженої Польщі, то у відношенню зменшення чоловіків під впливом громадянської війни на першому місці стане знову-таки російська людність (так само, як і в результаті світової війни), на другому місці— єврейська і на третьому – українська людність.

Таблиця № 4 малює нам зміни у взаємовідношенню чоловіків та жінок у окремих національностей в період до війни, наприкінці світової й громадянської війни і в часи по революції.

Перепис 1897 р. підрахував усю людність, занесши до списків і військо; не маючи даних про національний склад війська, ми були змушені виключити салдатів пропорціонально до кількости окремих національностей. Значну перевагу кількости чоловіків серед Українців,— чого ми не спостерігаємо в инших національностей,—можна пояснити, з одного боку, тим, що фактично мабуть у київських військах Українців було трохи більше, чим їх припало, коли ми пропорціонально

Таблиця № 4.

Роки	Припадало на 1000 осіб чоловіків і жінок разом серед							
	Українців		Росіян		Євреїв		Поляків	
	Чолов.	Жінок	Чолов.	Жінок	Чолов.	Жінок	Чолов.	Жінок
1897	532	468	490	510	485	515	470	530
1917	433	567	408	592	463	537	450	550
1920	473	527	411	589	446	554	382	618
1923	486	514	441	559	459	541	425	575

виключали салдатів із загального числа української людности. З другого боку цю обставину можна віднести на рахунок прийшлого чоловічого елементу, що йде до Києва на заробітки та в инших справах з близьких до нього місцевостей України.

Взагалі досить певно можна припустити, що в умовах мирного часу в головних національностях можна було спостерегти приблизну рівновагу в кількості чоловіків та жінок, тоді як в инших національностях дуже перевищував елемент чоловічий.

У Росіян і Українців найбільше розходження в кількості чоловіків і жінок (зменшення чоловіків) виявилося в результаті світової війни в 1917 р., у Євреїв—в результаті громадянської війни в 1920 р., у Поляків також у 1920 р., але як наслідок головним чином еміграції та російсько-польської війни, що була як-раз у цьому році.

Дані перепису 1920 р., коли їх розглядати в групах віку і в національностях, як-найкраще потверджують, що зменшення чоловіків відноситься найбільш до призовного віку, відбиваючися, певна річ, на найближчих групах по віку. І справді, во всіх національностях у віці з 20 до 29 років ми бачимо велике зменшення числа чоловіків, що наочно малює нам таблиця № 5.

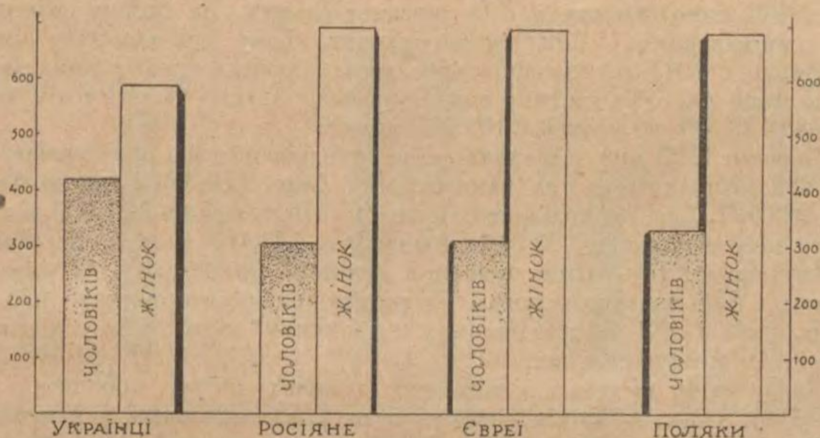
Таблиця № 5.

З перепису 1920 р.	Абсолютні числа		На 1000 чоловіків і жінок у всіх літових групах припадало	
	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
Все населення	158.901	207.495	434	566
Населення в національностях	У віці з 20 до 29 років було		На 1000 осіб чоловіків і жінок разом у віці від 20 до 29 років	
	Чоловіків	Жінок	Чоловіків	Жінок
Українці	4.266	6.055	413	587
Росіяне	9.658	21.877	306	694
Євреї	7.203	16.024	310	690
Поляки	878	1.853	322	678

До табл. 5.

Діяграма 4.

Підсумки війни: числові відношення чоловіків і жінок у головних національностей м. Київа, віком 20—29 рр. у 1920 р.

На кожну тисячу всеї людности м. Київа в 1920 р. припадало 434 чоловіки й 566 жінок. Що-ж до віку з 20 до 29 років, то тут розходження між кількістю чоловіків і жінок дуже збільшується: найбільше зменшення чоловіків у цьому віці визначилося у Росіян—306 чоловіків на 694 жінки—і в Євреїв—310 чоловіків на 690 жінок на тисячу чоловіків і жінок.

III. Самодіяльність населення.

Порівнюючи самодіяльне населення в 1917 та 1923 рр., треба взяти на увагу, що ознаки самодіяльности в переписах 17 та 23 років взято не зовсім однакові. Через те, що не можливо безпосередньо й зовсім повно використати дані перепису 1917 р., ми змушені керуватися головно цифровими даними І. Біска, що працював над виясненням соціяльного складу київського населення за переписом 1917 р.

Щоб надати одностайности величинам, що ми їх порівнюємо, групу «молодше за 10 років», яку було вилучено в окрему групу в перепису 1923 р., доведеться прилучити до несамодіяльних, як це було зроблено в 1917 році.

Перепис 1917 року зарахував до групи самодіяльних всього 458.748 мешканців Київа і з них 240.092 було самодіяльних і 218.656 несамодіяльних; невідомих з соціяльного їх стану зареєстровано 8.843; всього разом 467.591. Серед самодіяльних було 136.811 чоловіків і 103.281 жінка; серед несамодіяльних 68.757 чоловіків і 149.899 жінок.

На кожну тисячу населення чоловіків і жінок разом припадало 523 самодіяльних і 477 несамодіяльних. Самодіяльність серед чоловіків і жінок була неоднакова,—не зважаючи на те, що світова війна збільшила кількість самодіяльних жінок. На тисячу чоловіків припадало 666 самодіяльних і 334 несамодіяльних; на тисячу жінок—408 самодіяльних і 592 несамодіяльних. Тому що жіноцтво перевищувало в 1917 р. чоловіків, абсолютна кількість самодіяльних чоловіків лише на одну третину перевищувала кількість усіх самодіяльних жінок: 136.811 чоловіків і 103.281 жінка.

Перепис 1923 року зарахував що до самодіяльности й національности 398.886 мешканців; з них самодіяльних було 176.359 і несамодіяльних 222.527. Серед самодіяльних було 115.316 чоловіків і 61.043 жінки. Серед несамодіяльних—68.359 чоловіків і 154.168 жінок. На кожну тисячу людности—разом чоловіків і жінок—припадало 442 самодіяльних і 558—несамодіяльних. На тисячу чоловіків припадало 628 самодіяльних і 372 несамодіяльних; на тисячу жінок: 284 самодіяльних і 716 несамодіяльних.

Визначаючи ці взаємовідношення в малих числах, побачимо, що в 1923 р. з 3-х чоловіків у Київі було 2 самодіяльних і 1 несамодіяльний, а з 4-х жінок майже 3 жінки були несамодіяльні й лише одна самодіяльна.

Закінчення війни світової й громадянської, демобілізація й заведення нового політичного й соціяльного ладу не могли не вплинути на числове взаємовідношення між самодіяльними чоловіками й жінками. Взагалі самодіяльність людности м. Київа в 1923 році значно зменшилася проти 1917 р., а в самодіяльності жінок і чоловіків ми спостерігаємо ще більшу ріжницю, аніж в умовах мирного часу.

Зміни в самодіяльності людности міста Київа в умовах мирного часу і в результаті війн світової та громадянської ми можемо простежити на таблиці № 6.

Таблиця № 6.

Роки	На 1000 осіб чоловіків і жінок разом припадало		На 1000 чоловіків припадало		На 1000 жінок припадало	
	Самод.	Несамод.	Самод.	Несамод.	Самод.	Несамод.
1	2	3	4	5	6	7
1897	554	446	704	296	404	596
1917	523	477	666	334	408	592
1923	442	558	628	372	284	716
Різниця між 1897 і 1917 рр. . .	—31	+31	—38	+38	+4	—4
Різниця між 1917 і 1923 рр. . .	—81	+81	—38	+38	—124	+124
Різниця між 1897 і 1923 рр. . .	—112	+112	—76	+76	—120	+120

До табл. 6.

Діяграма 5.

Самодіяльність населення м. Київа перед війною й після війни.

Де-яке розходження в групуванні населення що до самодіяльности в 1917 і в 1923 рр. не має значного впливу на правдивість загальних висновків з даних цеї таблиці.

Виявилося, що самодіяльність населення, чоловіків і жінок, в 1917 р. знизилася на 31, а в 1923 р. на 112 самодіяльних в порівнянню з 1897 роком; найбільше зниження припадає на час між 1917 і 1923 роками, коли кількість самодіяльних осіб, чоловіків і жінок, знизилася на 81 на тисячу.

В результаті світової війни кількість самодіяльних чоловіків знизилася в Київі на 38 на тисячу, а в результаті громадянської війни—ще на 38, таким чином всього самодіяльність чоловіків знизилася на 76 на тисячу супроти умов мирного часу.

Ще різкіші зміни трапилися з самодіяльністю жінок. В результаті світової війни самодіяльність жінок трохи збільшилася, а саме—на 4 самодіяльних на тисячу всіх жінок. В 1923 році, в умовах нового соціяльного устрою ми мусимо констатувати колосальне зменшення, упадок кількости самодіяльних жінок, а саме на 124 на тисячу супроти 1917 року і на 120 супроти 1897 р.

Таке різке зниження самодіяльности жінок в 1923 році заслуговує серйозної уваги і вимагає більш детального дослідження причин цього характерного явища. На жаль, розмір і завдання, що намітили ми для цієї статті, не дозволяють детальніше спинитися на цьому питанні.

IV. Самодіяльність головних національностей м. Київа в 1917 р.

Перше, аніж почати розглядати самодіяльність головних національностей, що входили в склад київської людности в 1917 р., треба зауважити, що світова війна відтягла з Київа велику кількість само-

діяльних чоловіків і при тому не однаково з різних національностей. Вище ми згадували, що війна відтягла з Київа найбільш чоловіків Росіян, і потім уже инших національностей в такому порядку: Українців, Поляківв і Євреїв. Цей коректив у цьому випадку треба мати на увазі.

З даних перепису 1917 р. найбільш самодіяльних виявилося серед Українців: 43.262 самодіяльних і 33.051 несамодіяльних, що складає на 1000 Українців чоловіків і жінок разом—567 самодіяльних і 433 несамодіяльних. На другому місці опинилися Поляки—23.477 самодіяльних і 18.820 несамодіяльних, себ-то на тисячу Поляків—555 самодіяльних і 445 несамодіяльних. На третьому місці стоять Росіяне: 119.532 самодіяльних і 109.749 несамодіяльних, себ-то на 1000 Росіян припадало 522 самодіяльних і 478 несамодіяльних. На останньому місці опинилися Євреї: 36.853 самодіяльних і 49.800 несамодіяльних, або на 1000 Євреїв—425 самодіяльних і 575 несамодіяльних.

З огляду на те, що з перепису 1917 р. не можливо використати точні дані що до дрібних груп самодіяльної людности,—а саме тих, що були в опіці когось, стипендіятів і пенсіонерів, а також невідомих з соціяльного стану їх,—з поділом на чоловіків і жінок і на ріжні національності, та й загальна сума їх ледве перевищує 3 відсотки всієї людности м. Київа,—нам доведеться у питанню про те, як розподілялася самодіяльна людність головних національностей, обмежитися розглядом основних груп населення. Що-ж до згаданих дрібних категорій, то ми зараховуємо їх до несамодіяльної частини, і через те відповідно збільшиться в 1917 р. кількість несамодіяльних і втратить кількість самодіяльних.

Отже треба зважати на це в дальшому розгляді. Серед чоловіків найбільше було самодіяльних у Поляків—66,3 відсотки, потім у Українців—64,4 відсотки, далі йдуть Росіяне—59,8 відсотків, і, нарешті, Євреї--58,8 відсотків.

Серед жінок найбільш самодіяльних було Українок, їх було всього 42,9 відсотків самодіяльних жінок, на другому місці були Росіянки—40 відсотків самодіяльних, на третьому місці Польки—36,2% самодіяльних і найдалі від усіх Єврейки—23,9% самодіяльних.

V. Самодіяльність головних національностей м. Київа в 1923 р.

Перепис 1923 року малює нам трохи инакше самодіяльність головних національностей м. Київа. На першому місці стоять Поляки, що мали 6.433 самодіяльних і 5.694 несамодіяльних; виходить, що на 1000 Поляків припадало 530 самодіяльних і 470 несамодіяльних. Друге місце належало Росіянам, що мали 67.247 самодіяльних і 76.813 несамодіяльних, себ-то на 1000 Росіян припадало 466 самодіяльних і 534 несамодіяльних. На третьому місці опинилися Українці: 46.368 самодіяльних і 55.125 несамодіяльних,—отже на тисячу Українців припа-

дало 456 самодіяльних і 544 несамодіяльних. На четвертому місці, як і в 1917 р., стоять Євреї, що мали 48.979 самодіяльних і 79.283 несамодіяльних, значить на 1000 Євреїв припадало 382 самодіяльних і 618 несамодіяльних.

Серед чоловіків найбільше самодіяльних було в Поляків — 74%, потім ідуть Українці—64,3%, Росіяне—64,2% і Євреї—57,4%.

Серед жінок найбільш самодіяльними виявили себе Польки—38,9% самодіяльних; у Росіян самодіяльних жінок було 32,8%; серед Українок 28% і серед Єврейок—21,8%.

Порівнюючи наведені тут дані про самодіяльність головних національностей м. Київа в 1917 та 1923 рр., ми бачимо, що у чоловіків і жінок, взятих разом, виникли значні зміни: Українці перейшли з 1-го місця на 3-є, Поляки з другого на перше і Росіяне з третього на друге місце. Серед чоловіків Українці, що були в 1917 р. на другому місці, в 1923 р. віддали його Росіянам, тоді як Поляки зберегли своє перше місце, а Євреї останнє. Серед жінок Польки з 3-го місця в 1917 р. пересунулися в 1923 р. на перше місце, помінявшися місцями з Українками, що перейшли з 1-го місця в 1917 р. на 3-є в 1923 р. Росіянки й Єврейки залишилися на своїх попередніх місцях—Росіянки на другому місці й Єврейки на останньому.

Взагалі Євреї що до самодіяльности незмінно зберігають свої останні місця як серед чоловіків, так і серед жінок.

VI. Найголовніші заняття самодіяльного населення м. Київа.

Щоб точніше визначити зміни, які відбулися в пореволюційний період соціяльного групування, приймемо той розподіл самодіяльного населення на соціяльні категорії, які ми мали з перепису 1923 р., і постараємося як мога ближче підвести до них групування, що відомі нам з перепису 1917 р.

Треба зауважити, що з даних перепису 1917 р. службовців і прислуги було в дійсності трохи більше, а робітників відповідно менше, бо студіюючи цей перепис виявлено, що двірники, швайцари й кур'єри, яких перепис 1923 р. зарахував до групи «прислуга», і пожарні та міліціонери, яких перепис 1923 р. відніс до «службовців»,— в 1917 р. були вміщені до групи «робітників».

З другого боку педагоги й медики, що були на службі суспільній чи державній, увійшли в перепису 1917 р. до групи «вільні професії», і через те група службовців була штучно знижена, а група «вільні професії» відповідно збільшена. [1]

В 1917 р. в самодіяльній людності м. Київа головною групою були робітники; кількість їх складала 34,7 відсотків всеї самодіяльної людности.

Решта груп ідуть у такому порядку: 2) службовці — 24,5%, 3) господарі — 12,1%, 4) прислуга — 10,6%, 5) особи вільних про-

---

[1] И. Биск, «К вопросу о социальном составе населения Киева в 1917 г.».

фесій — 7,9%, 6) утриманці — 4,4%, 7) безробітні — 3,8%, 8) рантьє — 1,1% і инші 1,0%.

В 1923 р., коли запанував новий соціяльний лад, значно зменшилася кількість робітників, прислуги, рантьє та осіб вільних професій. Трохи зменшилася кількість службовців. Господарі дали невеличке збільшення. Колосально збільшилася кількість безробітних. В перепису 1917 р. групі безробітних належало 7-е місце, а в перепису 1923 р. вона займає 3-є місце, збільшившися більш як в чотири рази.

Щоб наочніше зазначити перегруповання, що відбулося за цей період 1917—1923 рр., даємо тут таблицю № 7.

Таблиця № 7.

Роки	На 1000 самодіяльних чоловіків і жінок припадало:									
	Робітників	Службовців	Безробітних	Господарів	Утриманців	Прислуги	Вільних профес.	Рантьє	Инших	Разом
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1917	347	245	38	121	44	106	79	11	10	1000
1923	259	227	157	135	88	48	34	5	48	1000
	−88	−18	+119	+14	+44	−58	−45	−6	+38	

До табл. 7.

Діяграми 6 і 7.

Головні заняття самодіяльної людности.

6.

7.

Отже ми бачимо, що за період, який ми оце розглядаємо, в кожній тисячі самодіяльної людности стало менше на 88 робітників, 18 службовців, 6 рантьє, на 58 прислуги і на 45 осіб вільних професій. В той же час на кожну тисячу самодіяльних стало більше: на 119 безробітних, 44 утриманці, 14 господарів і 38 осіб з «иншими заняттями».

Розподіл людности Києва на окремі значні галузі праці в 1923 р. дуже перемінився порівнюючи з 1917 р., а тим більш з довоєнними часами.

В перший період революції, що збігся з переписом 1917 р., умови життя, певна річ, уже не були ті самі, якими вони були в мирний час, але тоді життя ще зберегло ту саму основу, а саме—торгівлю й промисловість.

В 1897 році в торгівлі м. Києва було занято 13.870 осіб і в промисловості—35.853 особи, а це виносило для усеї цивільної людности Києва—6,1 і 16,0%, а разом 22,1%. В той же час у транспорті було занято 6.561, себ-то 2,9% і на державній службі—8.071 мешканець, або 3,6%.

Виходить, що транспорт і державна служба базувалися на порівнюючи широко розвинених промисловості й торгівлі і, як взяти їх разом, відносилися як 6,5 : 22,1.

В 1917 р. виявилося, що в торгівлі занято 31.018 мешканців м. Києва, себ-то 6,6% всеї цивільної людности; в промисловості 57.220 осіб або 12,2%, в транспорті 33.281, себ-то 7,1% і на державній службі – 30.838[1] або 6,4%.

Отже через 25 років і головно в результаті світової війни ми спостерігаємо значні зміни, але державна служба й транспорт все-ж-таки й далі базувалися на торгівлі й промисловості, бо кількість осіб, що були заняті на державній службі й транспорті, складала 13.6%, а кількість осіб, що були заняті в торгівлі й промисловості,—18,8% всієї цивільної людности.

В 1923 р. ми бачимо зовсім инше: з головних галузей праці перше місце зберегла за собою промисловість—29.187 чоловіка або 7,3%, одначе зменшившися в 2 рази порівнюючи з мирним часом і на 40%, як порівняти з 1917 р.

Друге місце що до кількости занятих осіб належало державній службі—25.138, себ-то 6,3%, що виросла мало не в два рази, як порівняти її з 1897 р., і майже не перемінилася порівнюючи з 1917 р. В транспорті було занято 21.050 мешканців, або 5,3%, що являє собою величезне збільшення порівнюючи з мирним часом і рівночасно значне зменшення порівнюючи з 1917 р.

На останньому місці опинилася торгівля, що дуже зменшилася, коли порівняти як з умовами мирного часу, так і з 1917 р.

Як взяти разом державну службу й транспорт у 1923 р., то вони відносилися до промисловости й торгівлі як 11,6 : 11,1. Порівнюючи

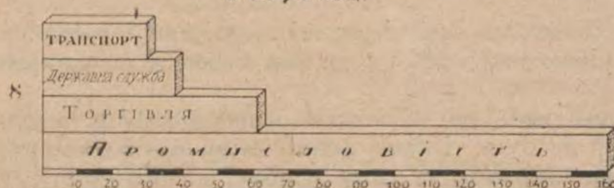
[1] В це число увійшли й особи духовного стану.

До табл. 8.

Діяграми 8, 9, 10.

Головні галузі праці що до кількости занятих осіб.

На 1000 цивільної людности припадало:

це відношення, ми бачимо, які великі й до того ненормальні зміни відбулися за останні роки в розподілі населення Києва на головні галузі праці.

В 1897 р. взагалі в головних галузях праці працювало 28,6% всієї цивільної людности, в 1917 р.—32,4% і в 1923 р.—22,7%. Як взяти на увагу, що решту галузей праці, дрібніших (страхові тов-ства, приватні банки, технічні контори і т. инше) к часу перепису 1923 р. було майже совсім анульовано, то стане зрозумілим прогресивне збільшення кількости безробітних.

Зміни, що відбулися за цей період, наочно малює нам таблиця № 8:

Таблиця № 8.

Роки	На 1000 цивільного населення припадало занятих осіб				Разом на 1000 мешканців було занято в головн. галуз. праці
	В промисловості	В торгівлі	В транспорті	На державній службі	
1	2	3	4	5	6
1897	160	61	29	36	286
1917	122	66	71	65	324
1923	73	38	53	63	227
Різниця між 1897 і 1923 рр.	—87	—23	+24	+27	—59
Різниця між 1917 і 1923 рр.	—49	-28	—18	-2	—97

VII. Соціяльні групування головних національностей м. Київа.

Соціяльні склади головних національностей в 1917 р. значно різнилися один від одного. Найдемократичнішу групу складали Українці, бо в їх соціяльній структурі було найбільш робітників—17.500, або 42,3% й домової прислуги—6.243, або 15,1% і найменша кількість рантьє—290, себ-то 0,7%, вільних професій —2.072, себ-то 5,0% і службовців 9.650, себ-то 23,3%.

Найбільш виразно відокремлену й до того буржуазну групу являли собою Євреї, що дали в три рази більший, як у инших націй, відсоток господарів - 29,7 (10.746), найменший відсоток робітників—20,2 (7.350) і зовсім малий відсоток домової прислуги—2,1% (773), що в 5 разів менший за такий же відсоток у инших націй. Відносна кількість службовців в Євреїв—9.980 або 27,5% була нижчою, аніж у Поляків, і вищою, аніж у Росіян. Треба зазначити, що більша частина Євреїв-службовців працювала в торговельно-промислових закладах і лише дуже мала кількість їх працювала в державних і суспільних установах.

Відносна кількість осіб вільних професій у Євреїв була вища (4.585 або 12,6%), ніж у решти націй, зокрема вища, ніж у Українців в $2^1/_2$ рази. Але хоч склад єврейського населення був без усякого сумніву більш буржуазний, як у инших націй, відсоток рантьє визначився у дуже малій цифрі 0,9% (314), тоді як середній відсоток рантьє у всеї кількости людности був 1,21, а в польської людности—3%.

Проте треба зауважити, що в категорію рантьє попадали переважно великі землевласники, серед яких у Київі домінували Поляки й майже не було Євреїв. А більша частина домовласників і осіб, що мали капітали в грошах, серед яких було багато й Євреїв, мали якийсь самостійний промисел чи службу, де й реєструвалися.

Самодіяльна частина російської людности не мала якихось характеристичних властивостей, займаючи друге місце в групі робітників (40.150 чоловіка, себ-то 35,5%), домової прислуги (15.953, або 14,1%), господарів (11.710, або 10,3%) і рантьє (1.407, або 1,2%).

Що-ж до Поляків, то вони були буржуазно-інтелігентською групою: вони мали найвищий відсоток службовців (6.340, або 28,8%) і рантьє (651, себ-то 3,0%) і досить високий відсоток осіб вільних професій (2.210, або 9,9%). Проте робітники серед польської людности займали значне місце, складаючи 33,9% (7.400) всіх самодіяльних Поляків.

Безробітних у відсотковому відношенню до всеї самодіяльної людности мали найменш Українці, а саме 3,6 відсотків, у Росіян виявилося безробітних 3,8 відсотків, у Поляків 5,0% і в Євреїв найбільш—7%, отже в два рази більше, як у Українців. Треба взяти на увагу, що з загальної кількости безробітних—9.759, що їх нарахував перепис 1917 р., треба виключити 3.468 чоловіка, що хоч були віднесені до цієї групи, але були фактично безробітними через фізичну не-

здатність до праці, через хворобу чи старість. Коли внести такий коректив, то кількість безробітних у 1917 р. зменшиться більш як на одну третину.

Розподіл соціяльних груп самодіяльної людности міста Київа серед головних націй за переписом 1917 р. освітлює докладніше оця таблиця.

Таблиця № 9.

Національність	Робітники		Службовці		Прислуга		Господарі		Вільні пр.		Безробіт.		Рантьє	
	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
Українці	17500	42,3	9650	23,3	6243	15,1	4105	10.0	2072	5,0	1486	3,6	290	0,7
Росіяне .	40150	35,5	30520	27,0	15953	14,1	11710	10,3	9113	8,1	4212	3,7	1407	1,2
Поляки .	7400	33,9	6340	28,8	2518	11,4	1730	8,0	2210	9,9	1091	5,0	651	3,0
Євреї . .	7350	2C 2	9980	27,5	773	2,1	10716	29,7	4585	12,6	2574	7,0	314	0,9

Зміни, що відбулись в соціяльній структурі київської людности за час з 1917 по 1923 рік, зовсім неоднаково одбилися в соціяльному складі окремих національностей. Мабуть одні й ті самі політичні і соціяльні фактори різно впливали на соціяльний склад кожної національности.

Щоб порівняти дані перепису 1917 р., візьмемо цивільне самодіяльне населення Київа в 1923 р. в тому-ж групуванню, себ-то без груп «инші заняття» та «члени родини, що підсобляють».

Що до рантьє, то хоч вони й фігурують в перепису 1923 р. як частина групи «инші заняття», але абсолютна кількість їх не тільки надзвичайно мала, особливо коли їх брати в окремих національностях, але й якість надзвичайно різниться від того становища, яке займала ця група в 1917 р., отже найкраще (щоб як-найменше помилитися) вважати, що вона зовсім не існує, себ-то рівна нулю. Щоб зазначити соціяльний склад головних національностей в 1923 р., наводимо таблицю № 10.

Щоб вигідніше було порівнювати дані переписів 1917 і 1923 років, даємо таблицю № 11.

Найбільш демократичною нацією, як і в 1917 р., виявили себе Українці, що мали найбільшу кількість робітників і прислуги, хоч з другого боку треба зазначити збільшення буржуазної групи «господарів» за рахунок зменшення кількости робітників. І справді, кількість службовців не перемінилася, але кількість робітників зменшилася на 36, прислуги на 78 і осіб вільних професій на 31 на 1000 людей, а кількість господарів збільшилася на 28 чоловік на тисячу.

Найбільш тривкою що до соціяльного складу треба визнати єврейську націю. В головних групах ми спостерігаємо тут досить рівне

Таблиця № 10.

Соціял. склад / Національність	Робітники		Службовці		Прислуга		Господарі		Вільн. пр.		Безробітні	
	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українці .	14770	38,7	8929	23,3	2798	7,3	4915	12,8	738	1,9	6093	16,0
Російне . .	19331	33,1	17416	29,8	4349	7,4	5689	9,7	1297	2,2	10342	17,8
Поляки . .	1877	34,9	1193	22,2	497	9.2	726	13,5	123	2,2	969	18,0
Євреї . . .	8079	18.6	10567	24,5	610	1,4	11229	26,0	3532	8,2	9332	21.3
Инші нац.	1620	27,0	1650	27,5	332	5,5	1176	19,6	358	6,0	875	14,5
Разом . .	45677	—	39755	—	8586	—	23735	—	6048	—	27611	—

Таблиця № 11.

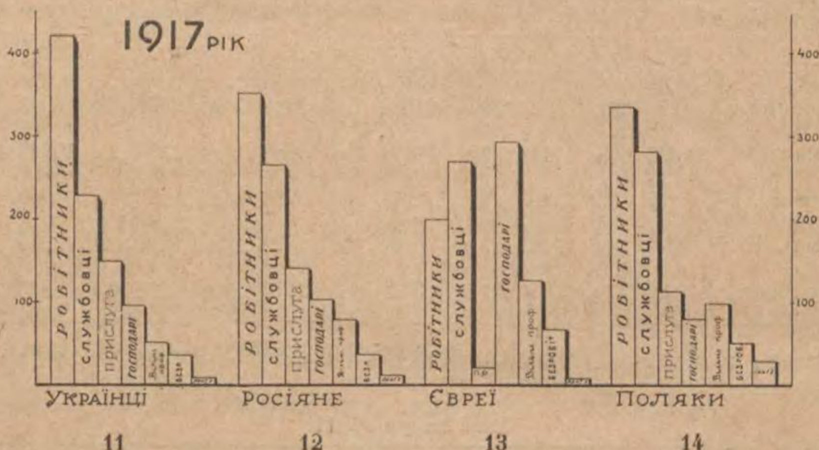
Національність	Роки	На 1000 осіб чоловіків і жінок разом у самодіяльному складі населення припадало:						
		Робітники	Службовці	Прислуга	Господарі	Вільні проф.	Безробіт.	Рантьє
Українці	1917	423	233	151	100	50	36	7
	1923	387	233	73	128	19	160	—
		—36	—	—78	+28	—31	+124	—
Росіяне	1917	355	270	141	103	81	38	12
	1923	331	298	74	97	22	178	—
		—24	+28	—67	—6	—59	+140	—
Євреї	1917	202	275	21	297	126	70	9
	1923	186	245	14	260	82	213	—
		—16	—30	—7	—37	—44	+143	—
Поляки	1917	339	288	114	80	99	50	30
	1923	349	222	92	135	22	180	—
		+10	—26	—22	+55	—77	+130	—

До табл. 11.

На 1000 самодіяльних припадало

Діяграми 11, 12, 13, 14.

Самодіяльна людність м. Київа по національних і соціяльних групах.

зниження, зовсім зрозуміле, коли взяти на увагу велике збільшення групи безробітних. Загалом беручи, соціяльний склад Євреїв залишився майже такий самий, як і в 1917 р. Взаємовідношення між кількістю робітників, службовців і господарів коли й перемінилися, то дуже мало, ще й до того з невеликим ухилом у бік демократизації цеї найбільш буржуазної нації.

У Росіян у взаємовідношенню головних груп відбулися такі зміни: кількість робітників зменшилася на 24, господарів на 6 на тисячу Росіян, що-ж до кількости службовців, то вона збільшилася на 28 осіб на тисячу. Кількість осіб вільних професій зменшилася на 59 чоловік на тисячу.

Дуже великі зміни в соціяльній структурі ми бачимо в польській національності, що в значній мірі втратила свій буржуазно-інтелігентський характер: кількість робітників у Поляків збільшилася на 10 чоловіка на тисячу, кількість службовців зменшилася на 66, кількість господарів збільшилася на 55 чоловіка на тисячу, отже на 70%, як порівняти з кількістю господарів у 1917 р. Що до кількости господарів, Поляки серед головних націй Київа в 1923 р. опинилися на другому місці, а в 1917 р. вони були на останньому.

Кількість осіб вільних професій у Поляків знизилася з 99 в 1917 р. до 22 на тисячу в 1923 р., що виносить 77% зниження Такі великі зміни в соціяльному складі Поляків можна пояснити значним відпливом із Київа найбільш багатої й інтелігентної частини польської людности, що емігрувала до відродженої Польщі.

Загальним для всіх націй м. Київа є величезне збільшення кількости безробітних в 1923 році; порівнюючи з 1917 р.—в $4^1/_2$ раз

для всього київського населення; що до окремих національностей, то безробітні розподілялися приблизно так само, як і в 1917 році. Найбільша кількість безробітних у Євреїв—213 на тисячу самодіяльної людности, безробітних серед Поляків—180, Росіян—178 і серед Українців—160 на тисячу.

Велике розходження кількости безробітних у окремих національностей, що його можна було спостерігати в 1917 р., помітно зменшилося в 1923 р. Справді, 1923 рік до певної міри вирівняв що до безробітних всі нації. Напр., у Євреїв, що мали найбільшу кількість безробітних у 1917 р., ця кількість збільшилася в 3 рази, а в Росіян, які що до кількости безробітних стояли в 1917 р. на 3-му місці,—в 4,7 рази. У Поляків кількість безробітних збільшилася в 3½ рази; в Українців—в 4,4.

Відносна кількість безробітних серед Українців була в 1917 р. в 2 рази менша, як у Євреїв, а в 1923 р. менше за Євреїв лише на 25%. Як у 1917, так і в 1923 році Євреї що до кількости безробітних стояли на першому місці, а Поляки—на другому. Найменш безробітних—за обома переписами—було серед Українців.

Група безробітних у соціяльному складі всіх націй в 1923 р. стала на третьому місці, а в 1917 р. вона стояла на останньому, як не рахувати надзвичайно малої що до кількости людей групи рантьє.

Відносна кількість робітників зменшилася в усіх націй крім Поляків, у яких кількість робітників збільшилася на 10 чоловіка на тисячу. Найбільше зменшення кількости робітників спостерігаємо серед Українців—36 чоловіка на тисячу, потім у Росіян—24 і нарешті в Євреїв—16 чоловіка на тисячу.

Кількість службовців збільшилася лише в Росіян—на 28 чоловіка на тисячу, зменшилася в Поляків на 66 і в Євреїв на 30 чоловіка на тисячу; серед Українців відносна кількість службовців не перемінилася.

Група «прислуга» дуже зменшилася в усіх національностей, а найбільше серед Українців і Росіян—до 50%; найменш у Поляків—до 20%; а в Євреїв—33%.

Буржуазна група «господарі» в 1923 р. збільшилася серед Поляків на 55 і в Українців—на 28 чоловіка на тисячу. У Росіян і Євреїв кількість господарів зменшилася на 6 і 37 чоловіка на тисячу.

Найбільш інтелігентська група—«вільні професії» зменшилася в усіх націй: у Поляків на 77, Росіян—59, Євреїв—44 і Українців—31 на тисячу.

Розглянемо на таблиці 12-ій національний склад кожної соціяльної групи в 1923 році.

Насамперед зазначимо, що за даними перепису 1917 р. в Київі можна було визнати головними 4 національності; з них лише три зберегли своє значіння к 1923 р., а саме Росіяне, Українці й Євреї. Що-ж до Поляків, то вони через свою нечисленність (3% всеї київської людности) фактично втратили становище головної нації, хоч проте й домінують над усіма иншими націями, бо загальна кількість

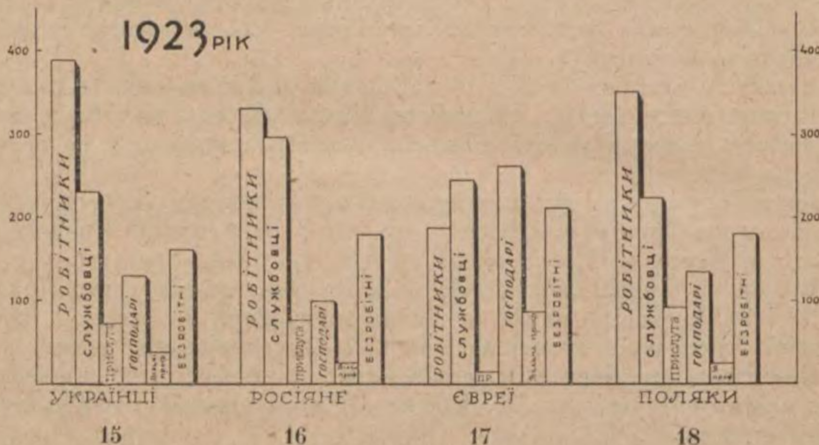
Таблиця № 12.

Соціяльні групи	НАЦІОНАЛЬНОСТІ										Разом
	Українці		Росіяне		Поляки		Євреї		Инші		
	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Робітники . .	14770	32,3	19331	42,3	1877	4,1	8079	17,7	1620	3,5	45177
Прислуга . .	2798	32,6	4349	50,8	497	5,7	610	7,1	332	3,8	8586
Господарі . .	4915	20,7	5689	24,0	726	3,0	11229	47,4	1176	4,9	23735
Службовці .	8929	22,4	17416	43,8	1193	3,0	10567	26,6	1657	4,2	39755
Вільн. профес.	738	12,2	1297	21,3	123	2,0	3532	58,5	358	5,9	6048
Безробітні .	6093	22,0	10342	37,5	969	3,5	9332	33,7	875	3,2	27611

До табл. 12.

Діяграми 15, 16, 17, 18.

На 1000 самодіяльних припадало

15 16 17 18

усіх инших націй мало чим перевищує кількість Поляків: 12.844 «инших» національностей і 12.127 Поляків.

Через те, що Поляки ще в 1917 р. відогравали визначну ролю в культурному й економічному життю міста Київа й лише в останні роки втратили своє значіння, ми вважаємо неможливим зачислити їх до «инших» національностей і тому залишаємо в числі головних націй. Проте, розглядаючи національні склади соціяльних груп, нам дове-

деться віддавати переважно свою увагу 3 головним національностям, ігноруючи в багатьох випадках як Поляків, так і «инші» нації.

Національний склад груп «службовці» та «безробітні» не дає значної переваги якійсь одній нації. Найбільш численна російська людність, що складала в 1923 р. 36,2% всього київського населення, дала й найбільшу кількість службовців—17.416 або 43,8% усіх службовців і 10.342 або 37,5% безробітних. Євреї, які що до кількости стояли на другому місці (32,2%), і що до кількости службовців (26,6%) та безробітних (33,7%) займали друге місце, Українці — третє і так далі.

Цілком инше й до того ненормальне явище ми спостерігаємо в національному складі решти соціяльних груп.

Так, напр., в групі «вільні професії» кількість Євреїв —3.532—складає 58,5% усіх осіб вільних професій, серед яких Росіяне фігурують у дуже незначній цифрі 1.297 або 23,1%, а Українці в цифрі 738 або 12,2%.

Навпаки, групи «робітники» та «прислуга», де потрібна переважно напружена фізична праця, комплектуються головно з Росіян: 19.331 або 42,3% робітників і 4.379 або 50,8% прислуги; і з Українців: 14.770 або 32,3% робітників і 2.798 або 32,6% прислуги.

Цілком инше явище ми спостерігаємо в групі «господарі». Тут так само, як і в групі «вільні професії», домінують Євреї—11.229 або 47,4% усіх господарів; на долю Росіян припадає всього 5.689 господарів або 24%, і на долю Українців 4.915 або 20,7%. Отже кількість господарів Євреїв перевищує кількість російських та українських господарів, коли їх навіть скласти разом.

Ще більш характеристичне явище являє собою в 1923 році національний склад групи «господарі з наймитами». Серед господарів, що експлоатують чужу працю, яких було всього 597 осіб, Євреїв було 338, отже 56,6% і 107 або 18% «инших» національностей; що-ж до Росіян, то їх було 77 або 12%, Українців 53 або 8,9% і Поляків 22 або 3,6%.

Коли порівняти ці дані з кількістю самодіяльної людности в кожній нації, то покажеться, що на кожну тисячу самодіяльних припадало господарів, що експлоатують чужу працю, у «инших» національностей 18 господарів, у Євреїв 8, у Поляків 4, серед Українців і Росіян — одна людина на тисячу.

VIII. Розподіл соціяльних груп на чоловіків і жінок.

Взаємовідношення між кількістю чоловіків і жінок в окремих соціяльних групах було в 1917 і 1923 рр. майже однакове. Велике розходження ми спостерігаємо лише в групі «прислуга»; це пояснюється тим, що більша частина чоловіків-слуг (двірники, швайцари) в перепису 1917 р. були віднесені до групи «робітників». В групі «вільні професії» відносна кількість жінок помітно зменшилася. Ця група в 1917 р. мала 43,9% чоловіків і 56,1% жінок, а в 1923 році

51,7% чоловіків і 48,3% жінок. В найбільших групах («робітники» і «службовці») змін у числовому відношенню чоловіків і жінок майже не було ніяких. В групі «господарів» кількість жінок зменшилася з 41,7% в 1917 р. до 26,6% в 1923 р., а кількість чоловіків відповідно збільшилася.

В 1923 році серед робітників було чоловіків 31.737 або 69,4%, а жінок 13.940, себ-то 30,6%. У окремих націй взаємовідношення між чоловіками та жінками в цій групі було приблизно те-ж саме. Жінок-робітниць було найбільш у Поляків 34,8%, у Росіян—32,9%, Євреїв—31,8%, серед Українців—27,9% і серед инших націй 18,8%.

В групі «прислуга» кількість жінок, як і в дореволюційний період, перевищувала кількість чоловіків. Найбільш жінок було серед польської прислуги—64,4%, найменш серед єврейської—43,4%. В складі російської прислуги жінок було 59,5%, серед Українців—53,7%, у инших національностей—47%.

Таблиця № 13 освітлює нам повніше взаємовідношення між чоловіками та жінками цих двох груп.

Таблиця № 13.

Національність	Робітники						Прислуга					
	Чоловік.		Жінок		Разом		Чоловік.		Жінок		Разом	
	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українці .	10651	72,1	4119	27,9	14770	100	1296	46,3	1502	53,7	2798	100
Росіяне .	12958	67,1	6373	32,9	19331	100	1761	40,5	2588	59,5	4349	100
Євреї . .	5591	68,9	2488	31,1	8079	100	345	56,6	265	43,4	610	100
Поляки .	1221	65,2	656	34,8	1877	100	177	35,6	320	64,4	497	100
Инші нації	1316	81,2	304	18,8	1620	100	176	53,0	156	47,0	332	100
Разом .	31737	69.4	13940	30,6	45677	100	3755	43,7	4831	56.3	8586	100

Загальна кількість службовців—39.755 поділилася між 29.271, або 73,3% чоловіків, і 10.484, або 26,7% жінок. В окремих національностях великого розходження у взаємовідношенню між чоловіками та жінками в цій групі не було. Серед Росіян службовців-жінок було найбільше — 30,2%, серед Поляків 29,5%, Євреїв—24,8%, Українців—21,5% і в инших націй—20,2%.

Цілком инакше виглядає, що до взаємовідношення між чоловіками та жінками, группа «вільні професії». Тут взагалі ми маємо більший відсоток жінок в окремих націях і до того спостерігаємо надзвичайно велику різницю між кількістю чоловіків і жінок.

Осіб вільних професій в 1923 році лише 6.048, з них чоловіків 3.129 або 51,7% і жінок 2.919 або 48,3%. Найбільша кількість жінок серед осіб вільних професій була в Поляків, 70%, потім у Росіян—58,5%, у инших національностей 56,4%, в Євреїв 45,6% і найменше серед Українців—35,4% жінок.

Щоб краще освітлити взаємовідношення між чоловіками та жінками цих двох груп,—додаємо тут таблицю № 14.

Таблиця № 14.

Національність	Єлужбовці						Особи вільних професій					
	Чоловіків		Жінок		Разом		Чоловіків		Жінок		Разом	
	абс. ч.	%	абс. ч	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українці .	7013	78,5	1916	21,5	8929	100	477	64,6	261	35,4	738	100
Росіяне .	12157	69,8	5259	30,2	17416	100	538	41,5	759	58,5	1297	100
Євреї . .	7943	75,2	2624	24,8	10567	100	1921	54.4	1611	45,6	3532	100
Поляки .	841	70,5	352	29,5	1193	100	37	30,0	86	70,0	123	100
Инші . .	1317	79,8	333	20,2	1650	100	156	43,6	202	56,4	358	100
Разом .	29271	73,3	10484	26,7	39755	100	3129	51,7	2919	48,3	6048	100

Взаємовідношення між чоловіками та жінками в групі «господарі» не так різниться що до національностей, як в залежності від того, чи працює господар сам, чи користується найманою працею.

Господарів, що сами провадили своє діло, було в Київі 23.138 осіб, з них чоловіків було 17.066 або 73,8% і жінок 6.072 або 26,2%. Господарів, що експлоатували чужу працю, було в Київі всього 597 чоловіка, з них чоловіків 532 або 89,1%, і жінок лише 65, або 10,9%.

Жінок-господинь, що сами працювали в свому ділі, було однаково,—у Росіян—34,4%, в Українців—33,5% і в Поляків—32,4%.

Значно менше таких жінок-господинь виявилося в Євреїв—19,4% і ще менше в инших націй—16,0%.

Серед господарів, що експлоатували найману працю, чоловіки домінували ще в більшій мірі. Участь жінок у цій групі була зовсім незначна серед Росіян — 18,1%, Українців—17,0%, Євреїв — 9,4% й у инших націй—9,3%. Серед 22 Поляків-господарів, що користувалися чужою працею, жінок не було ні одної.

Вичерпуючі цифрові дані, що характеризують взаємовідношення між чоловіками та жінками в цій—в наші часи панування нового соціяльного ладу—найбільш буржуазній групі, ми містимо в таблиці 15.

Таблиця № 15.

Національність	Господарі, що користуються найманою працею						Господарі, що пров. своє діло сами, чи за допомог. членів родини					
	Чоловіків		Жінок		Разом		Чоловіків		Жінок		Разом	
	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українці .	44	83,0	9	17,0	53	100	3235	63,5	1627	33,5	4862	100
Росіяне .	63	81,9	14	18,1	77	100	3683	65,6	1929	34,4	5612	100
Євреї . .	306	90,6	32	9,4	338	100	8774	80,6	2117	19,4	10891	100
Поляки .	22	100	—	—	22	100	476	67,6	228	32,4	704	100
Инші нац.	97	90,7	10	9,3	107	100	898	84,0	171	16,0	1069	100
Разом .	532	89,1	65	10,9	597	100	17066	73,2	6072	26,2	23138	100

Кількість безробітних у 1923 р. визначилася в Київі в 27.611 чоловіка, з них чоловіків 16.070, або 58,2%, і жінок—11.541, або 41,8 %. Взаємовідношення між чоловіками та жінками в цій групі в Росіян і Поляків було більш-менш однакове. Більше розходження спостерігалося серед безробітних Українців — 3.859 чоловіків, або 63,3% і 2.234 жінки, або 36,7%, і в Євреїв 5.748 чоловіків, або 61,6%, і 3.584 жінки, або 38,4%.

Розглянемо ще взаємовідношення між чоловіками та жінками несамодіяльної людности в окремих головних націй, виключивши з неї дітей молодших за 10 років, як це було зроблено в перепису 1923 р.

Всеї несамодіяльної людности в м. Київі було 158.987 чоловіка, з них чоловіків 36.649, або 23,1% і жінок 122.338, або 66,9%, отже на одного несамодіяльного чоловіка в той час припадало 3 несамодіяльні жінки (коли це взяти в наочних цифрах).

Найбільше розходження між кількістю чоловіків і жінок ми бачимо у несамодіяльних Поляків: 17,2% чоловіків і 82,8% жінок— отже в польської людности на одного несамодіяльного чоловіка припадало 5 несамодіяльних жінок; серед Росіян (20,7% чоловіків і 79,3% жінок) на одного несамодіяльного чоловіка — 4 несамодіяльні жінки; серед несамодіяльних Українців і Євреїв на кожного чоловіка 3 жінки.

В дальшій таблиці № 16 наводиться цифрові дані що до безробітної і несамодіяльної людности м. Київа.

Що-ж до дітей молодших за 10 років, то тут, у 1923 році, ми не можемо зазначити якихось характеристичних хитань між кількістю чоловіків і жінок у окремих націй. Що-ж до всеї київської людности, то тут у цьому відношенню ми спостерігаємо таку рівновагу, що рідко коли трапляється: 31.710 хлопчиків і 31.830 дівчаток, разом

Таблиця № 16.

Національність	Безробітні						Несамодіяльні					
	Чоловіків		Жінок		Разом		Чоловіків		Жінок		Разом	
	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Українці .	3859	63,3	2234	36,7	6093	100	9039	23,3	29356	76,7	38395	100
Росіяне .	5431	52.5	4911	47,5	10342	100	11222	20,7	43054	79,3	54276	100
Євреї . .	5748	61,6	3584	38,4	9332	100	14840	25,4	43552	74,6	58392	100
Поляки .	488	50,4	481	49,6	969	100	736	17,2	3535	82,8	4271	100
Инші нац.	544	62,2	331	37,8	875	100	812	28,6	2841	71,4	3653	100
Разом	16070	58,2	11541	41,8	27611	100	36649	23,1	122338	66,8	158987	100

63.540 дітей, а це складає 16% всеї київської людности. В 1897 р. кількість дітей до 10 років складала 18%, а в 1874 р. 18,6% всеї київської людности.

Кількість дітей у відсотковому відношенню до загального числа людности окремих націй було майже однакове: в Євреїв — 16,3% і в Українців — 16,5%; у Росіян діти складали 15,7% всеї людности, у инших національностей — 14,5% і в Поляків менш за всіх — дітей 11,7% всеї польської людности.

IX. Розподіл самодіяльної людности м. Київа на соціяльні групи і склад людности в окремих районах.

Щоб виявити соціяльний склад людности в окремих частинах, місто Київ під час перепису 1917 р. було поділене на 6 районів: I—Центральний, II—Торговельно-Подільський, III—Печерський, IV—Робітничі околиці, V—Лукіянівсько-Кирилівський і VI—Куренівсько-Приорський.

До Центрального району входили: Старо-Київський і Дворцовий міліцейські райони, Либедський до Ділової вулиці, Бульварний без Шулявки і частина Лукіянівського міліцейського району, а саме Златоустівська і Львівська вулиці й Покровський манастир.

До Подільського району увійшли Подільський і Плоський міліцейські райони по Оболонь.

До Печерського району: Печерськ, Звіринець і Теличка.

До Робітничих околиць: Либедський міліцейський район від Ділової вулиці, Солом'янка, смуга «отчужденія» і Шулявка.

До Лукіянівського району входила вся територія київська від в'язниці до Оболонської вулиці. До Куренівсько-Приорського району входили: Куренівка, Приорка, Сирець і Пуща-Водиця.

Під час перепису 1923 р., так само як і під час попередніх переписів 1919-го і 1920-го років, Київ було поділено на 23 переписові райони. Знаючи хоч приблизно межі вище перерахованих районів з перепису 1917 р., ми можемо, — не претендуючи, певна річ, на абсолютну точність, — простежити ті зміни, що відбулися в пореволюційні часи в розподілі київського населення що до соціяльного складу в окремих частинах міста.

В 1917 р. що до соціяльного складу київська людність розміщалася в головних групах так (див. таблицю 17):

В 1917 р. в Центральному районі найбільш жило службовців, кількість яких складала 31,9% всеї самодіяльної людности цього району. З груп «вільні професії» і «прислуга» тут жила найбільша кількість осіб як в абсолютних цифрах, так і у відсотковому відношенню: 16,5% прислуги і 12,3% осіб вільних професій. Робітників було менше, як у инших районах (26,6%).

В Торговельно-Подільському районі визначаються групи «господарів»—22,8% і «службовців»—24,4%; з них, себ-то службовців,— було 15,5% таких, що служили в торговельно-промислових підприємствах. Відсоток робітників у цьому районі був малий—36,8%.

В Печерському районі домінували службовці — 29,5% і робітники—47,8%.

Найбільш пролетарськими районами були Робітничі околиці та Куренівсько-Приорський район, де робітників було більш половини всіх мешканців: у першому районі 58% і в другому — 54,5% робітників. Всі инші групи буди тут представлені надзвичайно мало.

В Лукіянівсько-Кирилівському районі жило чимало службовців — 20,1% і господарів 19,9%. Службовці переважно жили у верхній частині цього району, а робітники — в нижній.

В Куренівсько-Приорському районі жили переважно сільсько-господарські робітники та господарі.

Постараємось скомбінувати переписові райони міста Київа в 1923 р. так, щоб яко мога ближче підвести їх до меж вищенаведених 6 частин міста, що були взяті в перепису 1917 р.

Де в чому межі ці не зовсім збігаються між собою, але уникнути цього було неможливо. Та ця різниця така мала, що не може являти собою серйозної перешкоди для того, щоб порівняти соціяльний склад людности в окремих частинах міста в 1917 році і в 1923 році.

До Центральної частини міста віднесемо отсі райони: Нестеро-Фундуклеївський, Ст.-Київський, Дворцовий, Троїцький, Тарасівський, Галицький, Львівський. До Подільської частини: Гостинодворський, Плоський, Подільський і Слободський. До Печерської частини: Печерськ і Звіринець. До частини Робітничі околиці: Окол.-Либедський, Солом'янський, Шулявський і Деміївський. До Лукіянівської частини: Лукіянівка і Глубочиця. До Куренівсько-Приорської частини: Куренівка з Приоркою, Сирець і Шулявка дачна, Святошино і Пуща-Водиця.

Таблиця № 17.

Соціяльні групи / Райони	Робітники	Прислуга	Службовці	Вільні проф.	Господарі	Рантьє
1	2	3	4	5	6	7
I. Центральний . .	26,6%	16,5%	31,9%	12,3%	10,6%	1,6%
II. Подільський . .	36,8%	9,9%	24,4%	4,8%	22,8%	0,7%
III. Печерський . .	47,8%	8.1%	29,5%	6,1%	6,9%	1,0%
IV. Робітничі околиці	58,1%	4,4%	19,9%	4,4%	11,3%	0,9%
V. Лукіян.-Кирилів.	45,3%	7,1%	20,1%	5,8%	19,9%	0,8%
VI. Курен.-Приорськ.	54,5%	7,3%	16,3%	5,6%	15,4%	0,6%

До табл. 17 і 18.

Діяграми 19, 20, 21.

Людність м. Київа по соціяльних групах і окремих районах.

Таблиця № 18.

Соціяльний склад самодіяльногоо населення в окр. частинах Київа в 1923 р.

Номери	Назва частин міста	Робітник.		Прислуга		Службов.		Вільні проф.		Господарі		Разом	
		аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%	аб. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
I	Центральна	14881	24,6	5348	8,8	25575	42,3	4549	7,5	10147	16,8	60500	100
II	Подільська .	9431	42,3	1131	5,1	3775	17,0	835	3,7	7099	31,9	22271	100
III	Печерська .	2455	50,1	279	5,7	1613	33,0	91	1,9	462	9,4	4900	100
IV	Робіт. околиці	11508	53,0	1159	5,3	5108	23,5	317	1,5	3635	16,7	21727	100
V	Лукіянівська	3697	46,5	385	4,8	2186	27,4	154	1,9	1538	19,3	7960	100
VI	Куренівська	3705	57,5	284	4,4	1498	23,2	102	1,6	854	13,3	6443	100

Складаючи цю таблицю, ми взяли соціяльний склад самодіяльного цивільного населення в тому-ж групуванню, як і в 1917 р., себ-то без груп «члени родини, що підсобляють» і «инші заняття». Це ми зробили, щоб надати більшої одностайности величинам, які ми тут порівнюємо.

Порівнюючи дані переписів 1917 і 1923 років, ми не помічаємо в окремих частинах міста особливо значних змін у соціяльній структурі населення, як не рахувати, певна річ, майже повного анулювання групи рантьє.

В Центральному районі, як і в 1917 році, виявився найбільший відсоток службовців, прислуги та осіб вільних професій. Кількість робітників навіть зменшилася з 26,6% на 24,6%, а кількість службовців дуже збільшилася: з 31,9% до 42,3%. Тому, що частину прислуги й службовців (двірники, швайцари, пожарні, міліціонери) перепис 1917 р. відніс до робітників, таке мале зниження кількости робітників у 1923 р. можна пояснити цею обставиною.

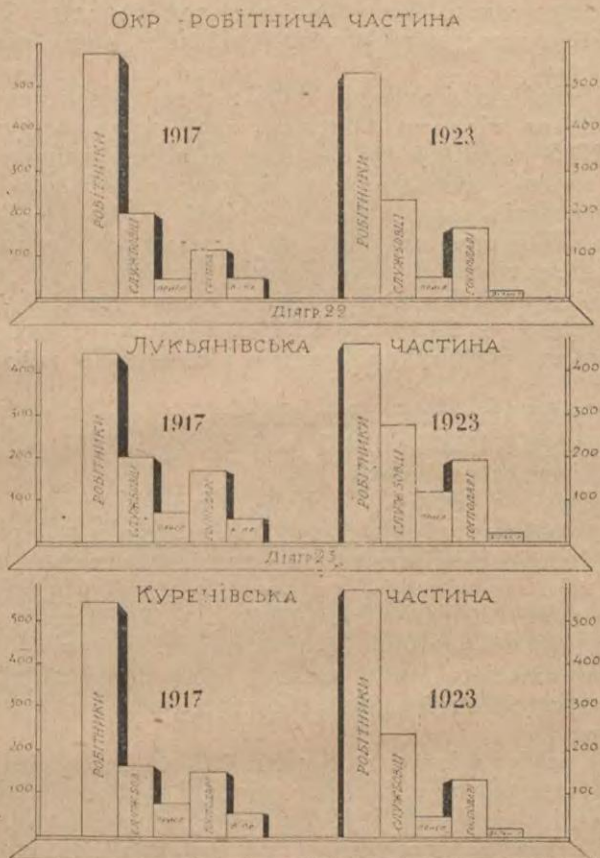
Відсоток прислуги значно знизився во всіх частинах міста, хоч в Центральній все-ж-таки він був у два рази більший, аніж в инших частинах міста, не зважаючи на те, що як порівняти з даними перепису 1917 р., то відсоток прислуги в цій частині міста зменшився в два рази (16,5% в 1917 р. і 8,8% в 1923 р.). Це-ж саме можна спостерегти і що до групи «вільні професії». Відсоток господарів у Центральній частині збільшився з 10,6% в 1917 році до 16,8% в 1923 році.

Взагалі Центральна частина міста в 1923 р. не стала більш пролетарською, ніж вона була в 1917 р. Скорше навпаки, бо буржуазний (господарі) та інтелігентський (особи вільних професій і службовці) елементи значно збільшилися.

До табл. 17 і 18.

Діяграми 22, 23, 24.

Людність м. Київа по соціяльних групах і окремих районах.

24

Зміни в соціяльній структурі людности Подільської частини мають специфічний для цього торговельного району характер. Тут значно збільшився відсоток робітників (36,8% в 1917 р., а в 1923 р—42,3%) і особливо виріс відсоток господарів (22,8% в 1917 р., а в 1923 р.—31,9%); значно зменшився відсоток службовців (24,4% і 17%).

Таке характеристичне перегруповання, що абсолютно різниться від перегруповань в инших частинах міста, можна пояснити тим, що Поділ в дореволюційні часи був головним торговельним центром Київа, де була зосереджена майже вся гуртова торгівля міста. Коли зовсім припинилася приватна гуртова торгівля і значно зменшилася приватна торгівля в роздріб, цілком природньо, що велика кількість службовців колишніх торговельно-промислових підприємств Подола

повинна була в 1923 р. або утворити свої дрібні підприємства (господарі), або зробитися робітниками.

В Печерській частині ми не бачимо великих змін. Через те, що у всіх частинах міста зменшився відсоток прислуги й осіб вільних професій, відповідно збільшилася кількість робітників, службовців і господарів.

В районі «Робітничі околиці» найбільш хариктеристичним є невеличке збільшення відсотка прислуги, який можна мабуть пояснити тим, що в 1923 р. до цеї групи були віднесені двірники. Відсоток робітників трошки зменшився, а відсоток службовців збільшився. Відсоток господарів виріс з 16,5% в 1917 р. до 16,7% в 1923 р. Отже район «Робітничі околиці» що до пролетарського змісту трохи втратив своє значіння. В Лукіянівській частині міста в соціяльній структурі населення не сталося майже ніяких змін. Відсоток службовців збільшився з 20,1% до 27,4%, відсоток инших груп зменшився. Відносна кількість робітників і господарів майже не перемінилася.

В Куренівській частині міста можна зазначити збільшення відсотка службовців (16,3% в 1917 р. і 23,2% в 1923 р.) і невеличке збільшення відсотка робітників.

Так само, як і в 1917 р., і в 1923 р. в Київі не було ясно визначених пролетарських районів, серед яких лише в районі «Робітничі околиці» та в районах Печерському та Куренівському можна було спостерегти абсолютну перевагу пролетаріяту: в Куренівському районі робітників і прислуги разом було 61,9%, в Робітничих околицях—58,3% і в Печерському районі—55,8%. В решті районів або збереглася рівновага між кількістю пролетарської групи й групи буржуазно-інтелігентскої (Лукіянівський район), або переважала ця група буржуазно-інтелігентська.

Для того, щоб порівняти з даними 1917 р., ми обмежились тим, що розглянули в окремих частинах міста ті соціяльні групи, про які нам відомі дані з перепису 1917 р.; через те нам довелося вилучити таку велику групу, як «безробітні». З огляду на те, що ця група з кожним разом набуває все більшого значіння, вважаємо потрібним звернути увагу і на неї.

Найбільше безробітних було в 1923 р. в Центральній частині міста, де кількість їх—16.214—складала 21,1% самодіяльної людности в принятому нами групуванню плюс безробітні. На другому місці що до кількости безробітних стояло населення Печерської частини міста—17,4% безробітних. Потім ідуть Робітничі околиці—16,5%, Лукіянівська частина — 15%, Подільська — 14,2%, і на останньому місці стоїть Куренівська частина з 13,1% безробітних.

Отже Центральна частина, де жила більша частина буржуазно-інтелігентського елементу, найбільше потерпіла від безробіття. Куренівська частина, де переважав пролетарський елемент — головно сільсько-господарські робітники,— мала найменший відсоток безробітних.

X. Взаємовідношення між чоловіками й жінками в соціяльних групах в окремих частинах міста.

Взаємовідношення між чоловіками та жінками в кожній соціяльній групі було неоднакове в ріжних частинах міста Київа.

Робітників усіх було 45.677, з них чоловіків 31.737 і жінок 13.940, отже 69,4% чоловіків і 30,6% жінок. Серед робітників Центральної частини було 39,2% жінок, в Подільській частині—32,4%, в Печерській - 24%, в Роб. околицях—22,3%, в Лукіянівській частині—30% і в Куренівській частині—25,8% усіх робітників.

Тут ми бачимо, що серед робітників відсоток жінок найменший в тих частинах міста, де робітники складають головний контингент людности, тому ми можемо припустити, що жінки робітників працюють переважно на родину і в ролі самостійних працьовників виступають не часто. Коли-ж вони й виходять на працю по-за домом, то головно як робітниці, бо як-раз у робітничих районах відсоток робітниць серед самодіяльних жінок буває найвищий, тоді як загальна кількість самодіяльних жінок буває нижча ніж в инших районах.

Так, напр., в частині міста «Робітничі околиці» самодіяльних жінок в принятому нами групуванню виявилося 23,4% всіх жінок, а з їх числа було 47,8% робітниць, тоді як в Центральній частині було 33,8% самодіяльних жінок і з їх числа на робітниць припало лише 27,3%. Аналогічне взаємовідношення ми бачимо і в перепису 1917 р.

Що-ж до взаємовідношення між жінками та чоловіками в групі «прислуга», то ми можемо відзначити умовну рівновагу між кількістю чоловіків і жінок лише в тих частинах міста, де зосереджені адміністративні установи або торговельні підприємства, а саме в Центральній частині: 45,6% чоловіків-слуг і 54,4% слуг-жінок, і в Подільській частині: 46% слуг-чоловіків і 54% слуг-жінок.

В инших частинах міста ми спостерігаємо приблизно однакову перевагу слуг-жінок; відсоток їх неоднаковий—від 60 до 68%.

Всього слуг у Київі було 8.586,—з них 3.755 або 43,7% чоловіків і 4.831 або 56,3% жінок.

Серед 39.755 службовців було 29.271 або 73,5% чоловіків і 10.484 або 26,5% жінок.

В цій групі ми спостерігаємо з'явище зовсім протилежне тому, яке ми встановили серед робітників. Як-раз у тих частинах міста, де відсоток службовців особливо високий, ми маємо найбільший відсоток жінок, що служать. Так, в Центральній та Лукіянівській частинах, де найбільше жило службовців, відсоток жінок серед них складає 28,2 і 30%, тим часом як в Подільській частині з найменшим відсотком службовців серед них виявилося жінок ледве 19%.

Особливо високий відсоток жінок серед службовців, що живуть у районі Львівської вулиці й на Лукіянівці (33%).

Очевидно, члени родини службовців—жінки в більшому числі, ніж у робітників, виступають у ролі самостійних працьовників.

З 6.048 осіб вільних професій чоловіків було 3.129, або 51,7%, і жінок 2.919, або 48,3%. В Центральній частині, де жило 4.549, себ-то 75%, осіб з цієї групи, кількість чоловіків і жінок була майже однакова (2.261 чоловік і 2.288 жінок). В инших частинах міста ми бачимо перевагу то чоловіків, то жінок. Так, в Подільській частині серед осіб вільних професій було 59% чоловіків і 41% жінок. На Печерську: 46,1% чоловіків і 53,9% жінок, в Робітничих околицях—61,5% чоловіків і 38,5% жінок і т. и.

Що-ж до господарів, то їх у всьому Києві було 23.735, з них чоловіків 17.598, себ-то 74,2%, і жінок 6.137, або 25,8%.

Взаємовідношення між кількістю чоловіків та жінок в цій групі неоднакове в окремих частинах міста й хитається приблизно в тих же самих межах. Жінок-господинь було найбільше в Куренівській частині міста—37,3% і найменше в Печерській частині—23,6%, а також в Робітничих околицях—23,8%.

Зокрема на Слобідці жінок серед господарів було 40%, в дачних місцевостях—Шулявці та Сирці—54%.

Коли взяти на увагу, що кількість господинь порівнюючи з кількістю господарів особливо велика в околицях міста, де провадиться переважно огороднє та молочарське господарство; з другого боку, що з 6.137 господинь в 1923 році промишляло торгівлею 4.051 жінка, себ-то 66% усіх господинь, ще й до того з загальної кількости жінок, занятих в торгівлі, на кожну жінку-наймичку припадало 4 господині,— ми можемо майже певно зробити висновок, що серед господинь переважали головно дрібні торговки-перекупки.

Треба зазначити, що взагалі тип господарів з 1917 по 1923 рік значно перемінився. Це наочно можна бачити з числового взаємовідношення між господарями й особами найманої праці в 1917 і в 1923 р. як у промисловості, так і в торгівлі й транспорті. Але особливо яскраво ця зміна проглядає в типі промислових господарств.

Таблиця № 19.

Числове взаємовідношення між господарями, робітниками і службовцями в промисловості [1]

В 1917 році			В 1923 році		
Соціяльні групи	абс. чис.	відсотки	Соціяльні групи	абс. чис.	відсотки
Господарів . . .	10528	19,1	Господарів . . .	11124	39,0
Робітників	39679	72,1	Робітників	14815[1]	51,6
Службовців . . .	4859	8,8	Службовців . . .	2703	9,4
Всього осіб найманої праці .	44538	80,9	Всього осіб найманої праці .	17518	61,0
Разом . . .	55066	100	Разом . . .	28642	100

[1] Сюди увійшли як робітники в промисловості, так і прислуга.

До табл. 19.

Діяграми 25 і 26.

Кількісне відношення між господарями, робітниками та службовцями в промисловості в 1917—23 рр.

25

26

В пореволюційний період кількість робітників зменшилася майже в три рази, кількість службовців зменшилася майже в два рази і лише кількість господарів у промисловості не тільки не зменшилася, але навпаки—навіть трошки збільшилася: з 10.528 в 1917 р. до 11.124 в 1923 р. На кожне промислове господарство в 1917 р. припадало до 4-х робітників, тоді як в 1923 р. на 4 робітники припадало три господарства. Господарі в 1917 р. складали 19,1% всіх осіб, занятих в промисловості, а в 1923 р. кількість їх виросла до 39%; навпаки, кількість робітників за той же період часу упала з 72,1 до 51,6%.

Фактично з 11.124 господарів у 1923 році користувалися чужою працею в промисловості лише 379 господарів, себ-то 3,4%, а 10.745 або 96,5% провадили господарство своєю власною працею, або за допомогою членів своїх родин. Через те, що майже всі великі промислові підприємства з великим числом робітників перейшли к тому часу в руки кооперації та трестів, на долю приватних господарів мабуть припадала дуже невеличка частка осіб найманої праці.

Всіх господарів, що користувалися чужою працею, було 597, з них 532 чоловіки і 65 жінок.

Більша частина їх—315 чоловіків і 43 жінки жили в Центральній частині; в Подільській частині 117 чоловіків і 15 жінок і найменше їх було в Куренівській частині міста—4 чоловіки і 3 жінки.

В групі безробітних було всього 27.611 осіб: 16.013, або 58% чоловіків і 11.598, або 42% жінок. Взагалі безробіття значно більше відбилося на жіночій праці, аніж на чоловічій.

Цивільна самодіяльна людність у принятому нами групуванню (без груп «члени родини, що підсобляють» та «инші заняття») нараховала 101.503 чоловіки і 49.909 жінок. Отже безробітних серед жінок було 23,2%, а серед чоловіків—15,7%. Виявляючи це в малих числах, можна сказати, що з 4 самодіяльних жінок одна була в 1923 р. безробітна, а серед чоловіків один безробітний був серед 6-ти самодіяльних чоловіків.

Особливо велике розходження між кількістю безробітних чоловіків та жінок ми бачимо в тих частинах міста, де робітники складають головний контингент населення. Так, напр., у Печерській частині міста було 12,6% безробітних чоловіків і 28,8% безробітних жінок. В Робітничих околицях—14,4% чоловіків і 22,1% жінок; в Куренівській частині: чоловіків 11%, а жінок 18%.

Найменше розходження було в Лукіянівській частині міста: безробітних чоловіків 14,2%, а жінок 16,7% і в Подільській частині: чоловіків—13,5% і жінок—16%.

В Центральній частині розходження між кількістю безробітних чоловіків і жінок було значне: серед чоловіків виявилося безробітних 18,2%, а серед жінок—26,2%. Цікаво, що в одній і тій самій частині міста, в переписових районах, що лежать поруч, хоч, правда, мають не зовсім однорідний соціяльний склад населення, безробіття відбивається гостріше на жінках в тих районах, де переважає людність робітнича. Тому в Печерському переписовому районі, що мав мішаний склад людности, було 12,2% безробітних серед чоловіків і 26,1% серед жінок. В Звіринецькому районі, що лежить поруч з Печерськом, і де робітники складали 65,7% всеї людности, серед чоловіків для безробітних залишився майже той самий відсоток—12,7%, а серед жінок відсоток безробітних збільшився до 37,1%. В Куренівській частині міста, в XVIII переписовому районі «Дачні Сирець і Шулявка», що мав більш як 60% робітників, безробітних серед чоловіків було всього 5% і серед жінок—21,8%.

Виняток з цього загального явища ми бачимо лише в 2-х переписових районах Лукіянівської частини міста. В XIII Лукіянівському переписовому районі, де головною соціяльною групою людности були службовці—46%, а робітників було ледве 34%, серед чоловіків було безробітних 15,4%, а серед жінок—23,2%. Рівночасно в XIV Глубочицькому районі, що мав у своїм населенню 57% робітників, безробітних серед чоловіків було 13%, а серед жінок лише 10%.

Що-ж до розподілу несамодіяльної людности в окремих частинах міста, то як і в 1917 р., так і в 1923 р. найменш несамодіяльних було в Центральній та Печерській частинах міста, що мали: Центральна—47,7%, а Печерська—47,2% несамодіяльних чоловіків і жінок.

Так само, як і в 1917 р., найбільшу кількість несамодіяльних ми спостерігаємо в 1923 р. насамперед у районах, де дуже переважає

єврейська людність. Так, Подільська частина міста мала в 1923 р. 56,7°/₀ несамодіяльних. Зокрема в XV Плоському переписовому районі з 50°/₀ єврейської людности було 57,2°/₀ несамодіяльних; в XVI Подільському переписовому районі з 73°/₀ єврейської людности, не зважаючи на його виключне торговельне значіння, було 58,5°/₀ несамодіяльних.

Загальним для переписів 1917 та 1923 років є також значна кількість несамодіяльних переважно в пролетарських районах і це тому, що там був дуже невеличкий відсоток самодіяльних жінок. А втім і самодіяльність чоловіків була в цих районах нижчою ніж в инших.

Коли виключити з національних причин Подільську частину, де несамодіяльних чоловіків було 31,2°/₀, то найбільший відсоток несамодіяльних серед чоловіків покажеться в Робітничих околицях—28,7°/₀ і Куренівській частині—28,5°/₀, а найменший в Печерській частині—21,1°/₀ та Центральній частині міста—23,8°/₀.

Те-ж саме ми спостерігаємо що до несамодіяльних жінок. В цьому випадку видко вплив загального типу Київа, що є головно торговельним та адміністративним центром, але не промисловим. Через те самодіяльне населення переважно концентрувалося в кварталах, де були зосереджені адміністративні установи та торговельні підприємства, і во всякому випадку переважало в районах з непролетарським складом людности. Так, напр., в Лукіянівській частині міста, де порівнюючи мало було адміністративних установ і торговельних закладів, у районах, що лежали поруч, але мали різний соціяльний склад людности, ми бачимо, що в XIII Лукіянівському переписовому районі з переважно інтелігентським складом людности серед чоловіків було несамодіяльних 24,8°/₀, а серед жінок—67,6°/₀; рівночасно в XIV Глубочицькому переписовому районі з переважно пролетарським елементом людности несамодіяльних було: серед чоловіків 29,3°/₀ і серед жінок—73,8°/₀.

В 1917 р. найбільша кількість несамодіяльних була серед населення Куренівської частини й до того надзвичайно велика була не тільки кількість пасивного елементу серед жінок, але також і серед чоловіків. Це явище можна було пояснити з одного боку тою обставиною, що в цю частину міста входила Пуща-Водиця, де тоді жило багато Євреїв, а з другого боку тим, що тут було дуже розвинене садівництво та огородництво і багато з тих, що були зареєстровані, як такі, що живуть при чоловіку чи займаються хатнім господарством, фактично працювали не на родину, а на ринок. В перепису 1923 р. такі особи повинні були попасти в число самодіяльних, а саме в групу «члени родини, що підсобляють». З другого боку в національному складі Пущі-Водиці відбулися значні зміни, а саме зменшився в 1923 році відсоток Євреїв (9,4°/₀), що дають як відомо найбільший відсоток несамодіяльної людности. Мабуть через ці причини Куренівська частина в 1923 р. що до пасивного елементу була на третьому місці, а на першому була Подільська частина і на другому—Робітничі околиці.

XI. Розміщення головних національностей на території міста Києва.

Щоб вияснити ті зміни, які виникли в національному складі людности в окремих частинах міста, скористаємо з даних, які ми маємо що до цього питання в переписах 1919 та 1923 років, хоч, роблячи так, ми зменшуємо період досліджувань до 4-х років, але зате ми виграємо в тому, що дані ці більш правдиві, більш гідні віри, розроблені досить повно й опубліковані з перепису 1919 року.

Що-ж до аналогічних даних з перепису 1923 року, то нам пощастило познайомитися з неопублікованими матеріялами цього перепису і потім уже розробити їх своїми силами, в тих межах, які ми поставили собі в нашому завданню.

Порівняння даних цих двох переписів має ще й ту важну перевагу, що вони були зроблені в одній і тій самій районізації міста. Отже їх дані відносяться до зовсім певно означеної території, що дає змогу краще і точніше порівняти ці дані, аніж дані з перепису 1917 р., в якому була принята инша районізація, і тому доводиться комбінувати райони 1923 р. лише приблизно.

На початку цієї статті ми вже розглянули загальні зміни в національному складі київського населення. Тепер нам треба зазначити ті зміни, які виникли за останні роки в результаті переміщення головних національностей на території Києва.

В 1919 р. цивільної людности в Києві було всього 544.369 мешканців; з них було 136.923 Українців (25,3%), 232.148 Росіян (42,8%), 114.524 Євреїв (21,1%), 36.828 Поляків (6,8%) і инших націй 20.228 (3,7%). У 3.718 осіб не можна було встановити національности.

З огляду на чималу загальну перевагу російської людности над українською та єврейською, в більшості районів переважали Росіяне. Ясно визначених що до національного складу людности районів у Києві в той час майже не було. Населення в районах переважно було мішане. Українська людність переважала абсолютно лише в Куренівському районі, де її було 54,2% всього населення; розміщалися Українці в цьому районі переважно на Приорці—74%, а на Куренівці їх показалося всього 34,5%. Відносну релятивну перевагу Українці мали ще в Пущі-Водиці—49,8%.

Євреї переважали абсолютно лише в Подільському (62,8%) та Троїцькому (51,2%) районах і релятивно—в Плоському районі (44,3%).

Во всіх инших 18-ти районах мали більшість Росіяне, але в Тарасівському районі майже однакове число з ними було Євреїв, а в Святошинському районі—Українців.

В російських районах до того спостерігався особливо високий відсоток Українців: в Печерському районі—35,4%, на Солом'янці—40,2%, на Шулявці—32,4%, на Лукіянівці—35%, на Звіринці—39,6% і на Сирці дачному—30,3% Українців.

Чималий відсоток Євреїв ми бачимо ще в Гостинодворському районі — 24%, на Слобідці — 27,8% і на Деміївці — 28%.

Російська людність, яка мала відносно релятивну більшість в Центральній частині міста (за винятком Троїцького єврейського району), розмістилася особливо густо на Печерську — 51,4%, в Околичньо-Либедському районі — 52,3%, на Глубочиці — 61,4% і на Звіринці — 55%.

Єврейська людність розмістилася головно в районах, що мають торговельний характер.

Що-ж до Поляків, то через свою нечисленність вони не мали ні в одному з районів ні абсолютної, ні навіть відносної більшости. Переважно вони жили в Центральній частині міста (22.590); так, напр., в Нестеро-Фундуклеївському районі кількість їх виносила 12,3% всього населення цього району; в Старо-Київському районі — 14,6% і в Львівському районі — 10,3%. Крім того чимало Поляків жило в Околичньо-Либедському районі — 8,2%, на Сирці дачному — 8,6% і в Святошині — 8,6%.

Докладніші відомості про те, як розміщалися в 1919 р. головні національності в окремих частинах Київа, ми наводимо в поміщеній нижче таблиці № 20.

В 1923 р. національний склад людности в окремих частинах міста Київа цілковито міняється і найбільші зміни ми бачимо в розміщенню російської та єврейської національности.

Як ми вже зазначили вище, за період часу з 1919 р. по 1923 рік населення Київа зменшилося до 398.886 осіб, що були перераховані переписом 1923 року що до національности їх. Зменшилася кількість головно Росіян і Поляків, трошки зменшилася кількість і Українців, зате не тільки не зменшилася, а навпаки значно збільшилася кількість Євреїв і то як абсолютно, так і у відсотковому відношенню.

За переписом 1923 р. Українців було 101.493 або 25,4%; Росіян — 144.160 або 36,2%; Євреїв — 128.262 або 32,2%; Поляків 12.127 або 3%, і инших націй 12.844 або 3,2%. Територія української частини міста значно збільшилася. В 1923 році Українці мали абсолютну більшість на Слобідці, де їх було 72,5% всієї людности, на Куренівці та на Приорці 67% і на Солом'янці — 51%. Відносну релятивну більшість вони мали на Звіринці — 48,1% і в Пущі-Водиці — 47,6%.

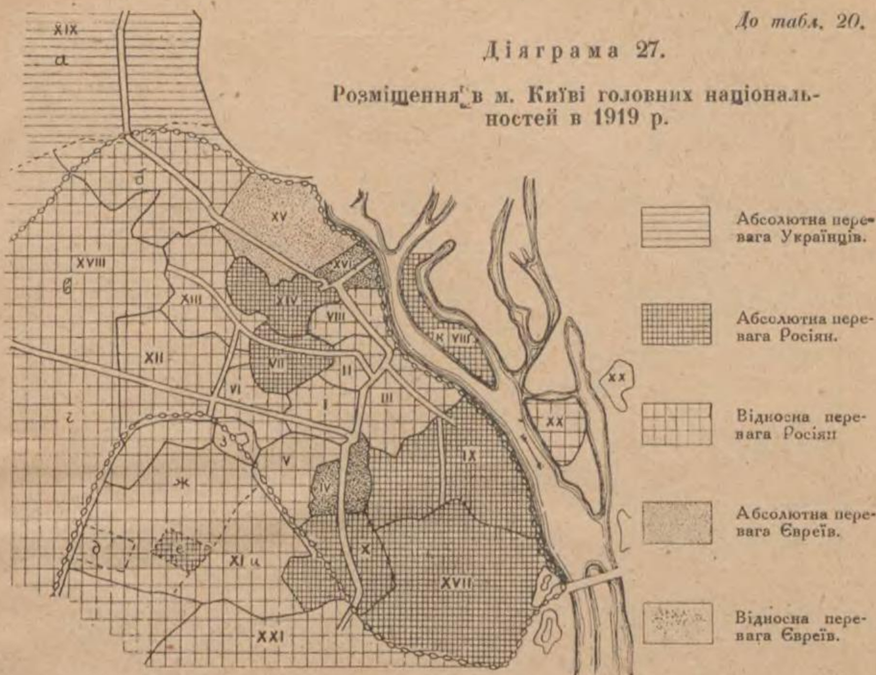
Ще більші зміни відбулися в розміщенню єврейської людности по окремих районах міста. В 1919 р. Євреї групувалися переважно в торговельних районах міста; в 1923 році вони заняли до того ще всю Центральну частину міста.

Абсолютну більшість Євреї мали в Подільському районі — 73,6%, в Троїцькому — 61,7%, в Тарасівському — 50,7% і в Плоському — 50%. Відносна релятивна перевага Євреїв виявилася в Дворцовому районі — 41,6%, в Нестеро-Фундуклеївському — 41,1%, в Гостинодворському — 39,2% і в Старокиївському районі — 39%.

Російська частина міста, що в 1919 р. складалася з 18-ти районів, у 1923 році мала лише 10 районів, відступивши 5 районів на

Таблиця № 20.

Розміщення в Києві головних національностей в 1919 р.							
№№ перепис. районів	Частини міста і райони / Кількість мешканців	Абсолютна кількість мешканців	Кількість мешканців у відсотках: Українці	Росіяне	Євреї	Поляки	Инші нац.
1	2	3	4	5	6	7	8
	Частини міста з перевагою української людности						
XIX	Куренівсько-Приор. район . .	15466	**54,2**	34,4	4,8	3,8	2,8
XXIII	Пуща-Водиця	2999	**49,9**	27,5	17,0	3,3	2,3
	Частини міста з перевагою еврейської людности						
IV	Троїцький район	33002	14,0	26,8	**51,9**	4,5	2,7
XV	Плоський „	29614	9,7	42,1	**44,3**	2,	1,4
XVI	Подільський „	31683	9,9	23,9	**62,8**	1,7	1,7
	Частини міста з перевагою російської людности						
I	Нест.-Фундуклеївський район	33266	24,0	**40,5**	17,5	12,3	5,7
II	Старо-Київський район . . .	35986	24,8	**41,6**	13,8	14,6	5,2
III	Дворцовий „ . . .	30965	21,9	**41,8**	20,5	9,2	6,6
V	Тарасівський „ . . .	32434	16,7	**36,7**	35,1	8,0	3,5
VI	Галицький „ . . .	31874	25,5	**47,2**	14,1	8,8	4,4
VII	Львівський „ . . .	36085	27,3	**51,1**	7,4	10,3	3,9
VIII	Гостинодворський „ . . .	30877	23,4	**45,2**	24,0	3,8	3,6
IX	Печерський „ . . .	18050	35,4	**54,4**	2,5	4,0	3,7
X	Околоч.-Либедський „ . . .	32726	24,9	**52,6**	11,8	8,2	2,5
XI	Солом'янський район . . .	26558	40,2	**46,1**	5,2	5,8	2,6
XII	Шулявський „	22219	32,4	**48,2**	8,4	6,6	4,5
XIII	Лукіянівський „	19040	35,0	**48,3**	5,3	7,8	3,6
XIV	Глубочицький „	21120	28,1	**61,4**	2,6	3,5	4,4
XVII	Звіринецький „	6510	39,6	**55,0**	0,3	2,8	2,2
XVIII	Сирецько-Шулявський дачний	8365	30,3	**47,2**	1,2	8,6	12,7
XX	Слобідка	15417	25,8	**42,8**	27,8	2,4	1,2
XXI	Деміївка	24974	28,2	**38,6**	28,1	3,4	1,7
XXII	Святошино	5139	38,9	**41,7**	3,5	8,6	7,3
	По Києву . . .	544369	25,3	42,9	21,2	6,8	3,7

Райони (переписові): I. Нест.-Фундуклеївський, II. Ст.-Київський, III. Дворцовий, IV. Троїцький, V. Тарасівський, VI. Галицький, VII. Львівський, VIII. Гостинодвірський, VIII. Труханів острів, IX. Печерське, X. Окол.-Либедський, XI. Солом'янський, XII. Шулявський, XIII. Лукіянівський, XIV. Глубочицький, XV. Плоський, XVI. Подільський, XVII. Звіринецький, XVIII. Шулявські та Сирецькі дачі, XIX. Куренівсько-Приорський, XX. Слобідський, XXI. Деміївський, XXII. Святошинський, XXIII. Пуща-Водиця (на картограмі нема).
а. Приорка, б. Куренівка, в. Сирець, г. Шулявські дачі, д. Чоколівка, е. Олекс Слобода, ж. Солом'янка, з. Смуга відчуження, и. Батиєва гора.

користь Євреїв і 3 райони—Українцям. Абсолютну більшість Росіяне мали лише на Печерську—59,5% і на Глубочиці—51,6%.

Серед центральних районів вони зберегли більшість і то лише релятивну: в Галицькому—43,2% і в Львівському районі—46%. Крім того релятивну більшість Росіяне мали в Окол.-Либедському районі—49,4% і в Святошині—43,9%. До цього треба зазначити, що перевага російського елементу в де-яких районах була надзвичайно маленька.

Так, напр., в Шулявському районі, на Сирці і Шулявці дачних і в Святошині Українців було майже стільки-ж, скільки й Росіян. Те-ж саме ми можемо сказати і що до Звіринецького району, який ми зарахували до української частини міста—48,1% Українців, хоч Росіян тут було майже стільки-ж—47,6%. Так само в Гостинодворському районі, який ми зарахували до єврейської частини міста, було 39,2% Євреїв і 37% Росіян.

Таблиця № 21

Розміщення в Київі головних національностей в 1923 р.

№№ переписових районів	Національність / Частини міста і райони	Укр.		Росіяне		Єврeї		Поляки		Инші й невідомі націон.		Разом	
		абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%	абс. ч.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	Частини міста з перевагою української людности												
XI	Солом'янський район . .	9027	51,6	5938	33,9	1187	6,8	702	4,1	633	3,6	17487	100
XVII	Звіринецький „ . .	2389	48,4	2366	47,9	15	0,3	66	1,3	104	2,1	4940	100
XIX	Кур.-Приорський „ . .	7669	67,0	3158	27,4	212	1,8	191	1,7	254	2,2	11514	100
XX	Слободський „ . .	7308	72,5	2124	21,1	347	3,5	123	1,2	165	1,6	10067	100
XXIII	Пуща-Водиця	679	46,6	494	34,2	137	9,3	69	4,7	78	5,3	1457	100
	Частини міста з перевагою російської людности.												
VI	Галицький район . . .	5058	20,9	10480	43,4	6800	28,2	960	4,0	853	3,5	24151	100
VII	Львівський „ . .	5852	20,7	13002	46,1	7656	27,0	981	3,5	774	2,7	28265	100
IX	Печерський „ . . .	2887	29,6	5980	61,4	201	2,1	245	2,5	438	4,4	9741	100
X	Окол.-Либедський . .	5683	25,1	11213	49,4	3857	17,0	1147	5,1	773	3,4	22673	100
XII	Шулявський район . .	6175	38,4	6588	41,1	2192	13,6	584	3,7	506	3,2	16045	100

Таблиця № 21 (Продовження).

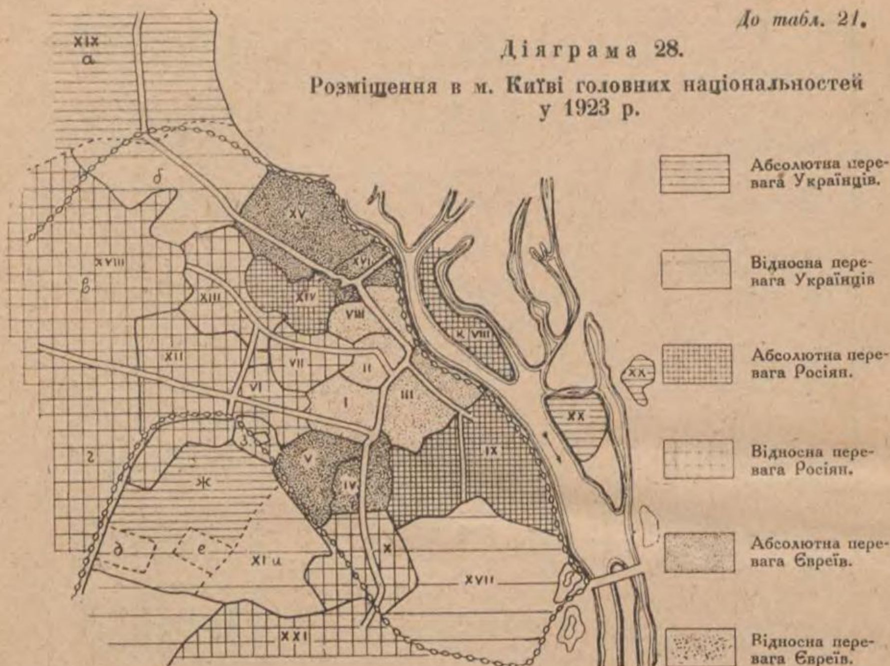
Розміщення в Київі головних національностей в 1923 р.

№№ переписових районів	Національність / Частини міста і райони	Українці абс. ч.	Українці %	Росіяне абс. ч.	Росіяне %	Євреї абс. ч.	Євреї %	Поляки абс ч.	Поляки %	Инші й невідомі націон. абс. ч.	Инші й невідомі націон. %	Разом абс. ч	Разом %
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
XIII	Лукіянівський район . .	5288	37,1	**6231**	**43,8**	1505	10,6	606	4,3	596	4,2	14226	100
XIV	Глубочицький „ . .	5212	37,7	**7148**	**51,9**	527	3,8	380	2,8	513	3,7	13780	100
XVIII	Шулявка і Сирець дачні	2155	42,9	**2175**	**43,4**	16	0,3	266	5,3	390	8,9	5002	100
XXI	Деміївський район . . .	4572	25,0	**7294**	**39,9**	5890	32,2	280	1,6	241	1,3	18277	100
XXII	Святошинський район .	1519	42,5	**1543**	**43,3**	155	9,4	158	4,4	194	5,4	3569	100
	Частини міста з перевагою єврейської людности												
I	Н.-Фундуклеївськ. район	4468	16,1	9483	34,2	**11390**	**41,0**	1178	4,2	1241	4,5	27760	100
II	Старо-Київський „	4944	17,0	10232	35,0	**11319**	**39,0**	1355	4,7	1238	4,3	29088	100
III	Дворцовий район . . .	3118	13,7	8225	36,1	**9821**	**43,1**	675	2,9	958	4,2	22797	100
IV	Троїцький „ . .	1906	7,1	7151	26,8	**16517**	**61,9**	451	1,7	662	2,5	26687	100
V	Тарасівський „ . .	6065	23,6	4746	18,5	**13193**	**51,3**	821	3,2	851	3	25676	100
VIII	Гостинодворський район	4375	20,5	7659	35,9	**8121**	**38,2**	414	1,9	713	3,4	21282	100
XV	Плоський район	2915	16,0	5477	30,1	**9039**	**50,1**	263	1,4	450	2,4	18144	100
XVI	Подільський „	1745	7,0	4409	17,8	**18164**	**73,6**	156	0,6	201	1,0	24675	100

До табл. 21.

Діяграма 28.

Розміщення в м. Київі головних національностей у 1923 р.

Значіння чисел та літер ті самі, що й у попередній картограмі.

Взагалі, як і в 1919 р., ясно визначених що до національного складу районів у Київі було мало.

Що до Поляків, то вони в 1923 році містилися в Київі в тих самих районах, як і в 1917 р., але відсоток їх, відповідно до зменшення загальної кількости Поляків, значно зменшився.

Переважно Поляки жили в Нестеро-Фундуклеївському районі—4,3%, в Старокиївському районі—4,7%, в Галицькому — 4,0%, в Окол.-Либедському—5,1%, на Солом'янці — 4%, Лукіянівці — 4,2%, на Сирці й Шулявці дачних—5,3%, а також у Святошині—4,5% і в Пущі-Водиці—4,8% всього населення цих районів.

Що-ж до перегруповань між Росіянами та Українцями, то їх можна пояснити не тільки припливом української й відпливом російської людности, але переважно тим, що к 1923 року, коли зміцнилася українська державність, багато з урожденців Київа перестали називати себе Росіянами й почали називати себе, з огляду на нову кон'юнктуру, Українцями.

Взагалі треба сказати, що розміщення головних націй на території Київа перемінилося надзвичайно.

Вся краща Центральна частина міста, де раніше жили переважно Росіяне, і торговельні райони Подола, що межують з нею, показалися занятими головно Євреями.

Російська людність розмістилась у районах, що оточують центр міста, а Українці, як і в 1919 році,—по околицях міста.

Порівнюючи ці перегруповання, що повстали в населенню Київа, з боку соціяльного та національного, ми повинні констатувати, певна річ, значне зрушення в бік демократизації соціяльної структури суспільства. Але треба зазначити, що перегруповання національні в пореволюційний період показалися для Київа ще більш значними і більш глибокими.

Ціна 6 крб. 25 коп.

№ 21335.

